

almanah

33-34

Na osnovu mi{ljenja Ministarstva kulture Republike Crne Gore
br. 03-780/2 od 3.7.2000. godine ~asopis je trajno oslobo|en
pla}anja poreza na promet

Podgorica, 2006.

Osniva- i izdava-
UDRU@ENJE "ALMANAH" PODGORICA

Predsjednik
HUSEIN BA[I]

Urednik
[ERBO RASTODER

Redakcija:
HUSEIN BA[I] , ZUVDIJA HOD@I] , ATVIJA KEROVI] ,
MILIKA PAVLOVI] , [ERBO RASTODER, ASIM DIZDAREVI] ,
SENAD GA^EVI] , ESAD KO^AN, SULJO MUSTAFI]

Sekretar Redakcije
ATVIJA KEROVI]

Lektura:
ZUVDIJA HOD@I]
SULJO MUSTAFI]

Cijena broja 10 Å

Korice
Kupola Husein-pa{ine d` amije u Pljevljima
Detalj minijature na margini Kur'ana u pljevaljskoj d` amiji

Likovni priloz i u ovom broju:
Skender Bajrovi}

almanah

^ASOPIS ZA PROU^AVANJE, PREZENTACIJU I ZA[TITU
KULTURNO-ISTORIJSKE BA[TINE BO[NJAKA/MUSLIMANA

33-34

ISSN 0354-5342
Podgorica, 2006.

SADRŽAJ

Baština

Zlatan Čolaković, <i>Međedovićeva kazivanja o svom životu, pjes- mama i pjevačima</i>	9
Olga Zirojević, <i>Ishrana na Balkanu – orijentalni uticaj</i>	77
Lada Buturović, <i>Mitske strukture gostoprimstva</i>	95
Tatjana Bečanović, <i>Narativni mozaik romana „Davidova zvijezda“ Zuvdije Hodžića</i>	113
Alija Džogović, <i>Toponomastika turskog porijekla i njena prilago- đenost u sistemima južnoslovenskih jezika</i>	127
Redžep Škrijelj, <i>Bošnjačka onimija u Makedoniji</i>	147
Asim Dizdarević, <i>Tradicionalni pristup u liječenju kod Bošnja- ka/Muslimana u Crnoj Gori</i>	153
Irfan H. Ramčilović, <i>Kulturno-arhitektonska vrijednost petnjičke džamije na širem području Balkana</i>	157
Jakup Durgut, <i>Sanacija Husein-pašine džamije u Pljevljima</i>	163

Istorija

Enes Pelidija, <i>O stanovništvu i poznatim porodicama Pljevalja (Taslidže) i Tašličkog kadiluka u XVIII stoljeću</i>	169
Šerbo Rastoder, <i>Memoari kao istorijski izvor ili svjedočenje Milo- vana Đilasa o događajima u Crnoj Gori prvih decenija XX vi- jeka s posebnim osvrtom na pokolj u Šahovićima 1924 (Povo- dom izdanja “Besudne zemlje” na srpskom jeziku)</i>	183

Portreti

Skender Bajrović	
Mladen Lompar, <i>Slikarstvo Skendera Bajrovića</i>	203
Zuvdija Hodžić, <i>Skender Bajrović</i>	205
Halil Markišić	
Z. Tutić, <i>Halil Markišić, dobitnik nagrade „Oktoih“ 2006</i>	207

Aktuelnosti

Zakon o manjinskim pravima	209
----------------------------------	-----

Selma Dizdarević, <i>Izvyještaj sa Desete konferencije Metropolis</i> , održane 17-21. oktobra 2005. u Torontu, Kanada	219
Nada Rahović, <i>Kako sam snimala seriju o džamijama u Crnoj Gori</i>	225

Književnost

Omer Turković, <i>Snovi o šefteli sokaku</i> , Poema nostalgika	231
Kemal Musić, <i>Zloglavlje</i>	235
Braho Adrović, <i>Poezija</i>	239
Redžep Nurović, <i>Poezija</i>	243
Hajra Kijametović-Martinović, <i>Poezija</i>	249
Esad Mešić, <i>Često sanjam</i>	251

Dokumenti

Adnan Prekić, <i>Privremena uredba o upravi vakufa u Kraljevstvu Srbija, Hrvata i Slovenaca, sem Bosne i Hercegovine iz 1919. godine, događaji koji su joj prethodili i posljedice koje je izazvala</i>	253
--	-----

Prikazi

Husein Bašić, <i>Nije se prevario</i> (Dr Ljubiša Rajković, <i>Sa londže zelene</i> , Samostalno izdanje: Ibiš Kujević, Rožaje, 2001)	261
Jašar Redžepagić, <i>Ibrahim Reković</i> , „Plavsko-gusinjski biseri“, Almanah, 2004	265
Milika Pavlović, <i>Ni zid ni tjesnac</i> , „Sandžak juče, danas i sutra“, Novi Pazar, 2005 (Zbornik radova sa okruglog stola 21-23. novembra 2003. godine)	269
Vuk Cerović, <i>Traganje za srećom i smislom</i> (Hilmo Hadžić, „Jusuf i njegova braća“, Almanah, Podgorica 2005)	277
Redžep Nurović, <i>Roman sa dna pamćenja</i> , Zaim Azemović: „Šemsi-pašina balkanska sudbina“, istorijski roman, izdavač: Udruženje književnika i umjetnika – Rožaje, 2005	285
Ljubiša Rajković, <i>Narodna pamet Rožajaca</i> (Zaim Azemović, „Pamet je u narodu“ /Staro Rožaje u anegdota i legendama/, Rožaje 2000	289
Raif Hajdarpašić, <i>Rasim Muminović, Hadži-Murad i Sandžak</i> , Sarajevo 2005	293
Suljo Mustafić, <i>Senka Rastoder</i> , „S druge strane sjenke“, Bar 2005	297
Draško Došljak, <i>Pjesnik ljubavi i bola</i> (Braho Adrović, „Objava nezaborava“ i „Gorki vijenac“)	299

Mehmed Đedović, <i>Softić Faiz</i> , „ <i>Strah od rodne kuće</i> “, roman, B-sanska riječ, Tuzla 2006	303
Hazim Brkić, <i>Mehmed Đedović</i> , „ <i>Kad se Bulbul vratio</i> “, pripovijetke	307
Suljo Mustafić, <i>Poezija Envera Muratovića</i>	309
Sait Š. Šabotić, <i>Safet Hadrović Vrbički</i> , » <i>Orfejeva lira</i> «, Centar za kulturu Rožaje, Rožaje 2003	313
Olga Perović, <i>Tragom nezaborava</i>	317
Zvonko Femić, <i>Novopazarski zbornik 28/2004</i>	319
 <i>In memoriam</i>	
Ismet Rebronja (1942-2006), <i>Pjesnik ne može umrijeti</i>	323
Don Branko Sbutega (1982-2006)	327
Šefko Alomerović 1943-2006	335
Miodrag-Mišo (Todorov) Bojović (1935-2005)	341
 <i>Donatori</i>	 343

Baština

Zlatan ČOLAKOVIĆ

MEĐEDOVIĆEVA KAZIVANJA O SVOM ŽIVOTU, PJESMAMA I PJEVAČIMA*

Nakon preko trideset dana intenzivnih snimanja pjesama i kazivanja Avda Međedovića, 31. jula Parry i Vujnović daju Međedoviću dan odmora od tvorbe pjesama i snimaju samo razgovore s njim. Na snimkama od 31. jula 1935. godine (Parryjevi rukopis 12436, Vujnovićeva transkripcija), Međedović detaljno izlaže sjećanja na svoj život, te opisuje pjevače od kojih je učio. Razgovor se nastavlja i slijedećeg dana, 1. augusta (Parryjev rukopis 12443). David Bynum objavio je samo izabrane dijelove ovih tekstova u *SCHS IV*. Razgovore koji slijede pripremio sam za tisak iz izvornih Vujnovićevih rukopisa, a Međedovićeve izlaganja o pjesmama i pjevačima donosim u cjelini.

Život

Vujnović: E deder ti, stari, kaži meni sad kako ti je ime?

Međedović: Avdo Međedović.

Vujnović: Koliko si star?

Međedović: Še'set godina, malo više, ne znam koliko.¹

Vujnović: Znaš li pisati?

Međedović: Ne znam.

Vujnović: Znaš li čitati?

Međedović: Ne znam.

Vujnović: Zašto n'jesi učijo ti?

Međedović: Tako, glupos' bijo i ne posl'o me otac ta... tako, ni u mejtef ni u čkolu, ni nigđe.

Vujnović: Dobro, nije te posl'o otac, ma mog'o si da naučiš od, makar od petn'es godina, dvadeset, trideset, kad ti je bilo.

---

* Ova autobiografska kazivanja Avda Međedovića predstavljaju zasebno poglavlje knjige *Epika Avda Međedovića, kritičko izdanje I-II*, čiji je autor dr Zlatan Čolaković, a uskoro će je objaviti »Almanah».

¹ Na drugim mjestima Vujnović zapisuje da Međedović ima 1935. oko 63 godine. Dakle, Međedović je rođen najkasnije 1875. godine, a umro je 1955. godine.

Harvard University
The Milman Parry Collection of Oral Literature

Widener Library C • Cambridge, Massachusetts 02138

28 June, 2006

Dr. Zlatan Čolaković
53 Willow Street
N2J 1V8 Waterloo
Ontario, Canada

Dear Dr. Čolaković,

In answer to your request, the Milman Parry Collection of Oral Literature hereby grants you permission to publish two texts from the MPCOL—PN 12436 and PN 12443—in volume 33-34 (2006) of *Almanah*.

The same restrictions apply as in the case of the previous permissions you have requested and received from the MPCOL, namely:

For all texts, whether published in their entirety or in excerpt, you must indicate in your notes or critical apparatus that the original manuscripts on which your texts are based are held in the "Milman Parry Collection of Oral Literature, Harvard University"; you should also give the index numbers of the texts in the archive (e.g. PN 12436, etc.).

The permissions hereby conveyed apply only to the aforementioned volume of *Almanah*. These materials cannot be reprinted in any other volume or periodical, except with the permission of the Milman Parry Collection of Oral Literature.

Sincerely,

David F. Elmer
Assistant Curator, MPCOL

U ime Redakcije "Almanaha" zahvaljujemo kuratorima harvardske zbirke "The Milman Parry Collection of Oral Literature", profesorima Gregory Nagy i Stephen A. Mitchellu, na dozvoli objavljivanja Vujnovićevih rukopisa Parryjeve zbirke br. 12436 i 12443, a David F. Elmeru i Peter McMurrayu na fotokopiranju i digitalizaciji ovih rukopisa.

Međedović: Nije imalo sad, onda, kad sam ja mog'o učiti, bez samo ova turska kn'iga, a to je bilo teško naučit' tako, od toliko godina posl'je.

Vujnović: A iz koga si ti mjesta?

Međedović: Ja i... iz Bijelog Polja. To mi je srez, Bijelo Polje, a Rasovo opština. Sad u ovo vreme Obrov, selo Obrov.

Vujnović: Je li kakvo to vaše mjesto?

Međedović: Kao Balkan, strana. Će ja stojim sve strana, brdo jedno golemo.

Vujnović: Ima li zemlje ili je kamen sve?

Međedović: A pomalo, mešovito.

Vujnović: Ima li polja?

Međedović: Ja Će stojim?

Vujnović: E.

Međedović: Slabo.

Vujnović: Onda, imate li zemlju za rad?

Međedović: Imamo, kako ko. Siromašno. Po dva-tri rala zemlje.

Vujnović: Sijete li žito?

Međedović: Sijemo.

Vujnović: Pa koliko ti možeš imati žita?

Međedović: Koliko? Od pet metara, pa šes', tuda.

Vujnović: Što je to «metar»? Koliko kila ima tu?

Međedović: Jedno pet-šes' kvintala.

Vujnović: Pa kako živiš sada, kad je tako?

Međedović: Polovinu, dok je zime, eto nešto radi onĊe, onĊe, te ono Ćuvaj. Ono posl'je, kad je zima, te se ne more radit', jedi, i tako.

Vujnović: Kako se ne može radit'? Vazda se more radit', i u zimu i u ljeto.

Međedović: Bi se moglo, kad bi imalo šta.

Vujnović: Kako «nema što»?

Međedović: A što Će? Ovo je kraj ovamo balkan, željeznica ne, fabrika ne n'akije. A zimni rad? O'Ċe je snijeg golem, zima. Poljem da izideš ne moš'. Žebu ruke, malo....

Vujnović: Pa dobro, kako živiš, kad je tako loše mjesto kako ti kažeš?

Međedović: Pa, e tako, roĊeno mjesto. Će se ko rodijo onĊe mu se Ćini najbolje.

Vujnović: A ima li voća kod vas, kruške, jabuke?

Međedović: Isto Će ja sedim?

Vujnović: Da.

Međedović: Pa ja Će sad sedim, Će mi je sad stojno mesto, Će sam sad, nema, a ovamo, Će mi je selo bilo, starevina, ima šljiva, ašlama, trešanja.

Vujnović: A đe ti je bila starevina?

Međedović: E vođe, prama kasabi. A ja sam sad tamo pr'o brda, pošto se narodilo, pa mlogo kuća, a malo zemlje. Te smo priješli onomo, te kopali neke krlje. Ja sam sve u krljama sad.

Vujnović: Što je to «krlje»?

Međedović: Ovako, granje krčit', pa ga kopati, pa od toga zemlju graditi.

Vujnović: Kako to ti kažeš: «balkan je ovo»? Što je to?

Međedović: Planičina, planičina. Pa sam ja bijo u asker mlogo, pa puno r'ječi mi ode hala i sad na turski. To je «balkan» rej po turski planina, brda, kršovita.

Vujnović: Imaš li fameliju?

Međedović: Imam.

Vujnović: Koga imaš sve?

Međedović: Imam ženu i pet đeca.

Vujnović: A su čijem se ti zanimaš sada?

Međedović: Ja, ima dvije godine, eto tako, ka' što vi pričam ovo. Pa neđe ljeti radi i to majeno zemljice savijam, a zimi sjedim. Po malo drvaca kod kuće i gri' se s to dečice, i nema šta da radim. Radijo bih, ako sam i star. Volijo bi mrijet' od rada no sedet' besposlen, ali sad, u ova vremena, nemam šta.

Vujnović: A što si prije radijo? Veliš sad da imaš dvije godine da radiš kod kuće?

Međedović: Lijepo sam bijo. Ost'o mi je iza oca, iza đeda. Tako priroda. Imali smo radnju tu u varoši, kasapnicu. Mesari smo bili.

Vujnović: Aha. Pa?

Međedović: Pa ja imado' jednog sina, i tako ličnos' dobra v'oma učinje mi se, i vaspitovan i uredan. I prispje. Ja rek'o malo da se odmirim, da sedim kući, a on da radi. I povjerenje sam im'o dobro. Verovali me trgovci i držali me, i svoje pare mi davali, i to nevidom. Da ne vidi niko su mi davali i vjerovali.² Ja hesapah, rodijo sam tog sina, da je toga povjerenja moga, i to pusto. A bih lud, te mu dado' u šake i stabil pos'o. Ima njegovije jednogodaca i tak'ije, ka' i on što je, pa lijepo radi. Ha i on će videt' šnjima, ne bi li ta' put uzeo, i ja malo u ove stare godine da proživim. A on se, gospodine, desi baraba velika i jedna propalica. Ode pit', ode kartat' u karte, u jade, ženskijem tamo. Za jednu cijelu godinu, eto đe mi je kuća, tako koliko smo nekako jedni za drugoga slabi, niko mi ne kaza đe čini to. Ni od bra'stva, ni od trgovaca, ni... Ja kod kuće se zanima pomalo, aj da ga ne turim u teški rad. Kad stigni kokuruz ja kopa, drva prenesi, ha neka njega u radu. Kad bi jedna godina, kad ono se

---

² U razgovoru od 9. augusta, Avdo Međedović detaljno opisuje svoj mesarski zanat.

obaveza učinjela, ona povjerenja moja otišla dolje. Ono malo kapitala što je bilo on ga stopijo. «E, šta ovo?» Vuci dolje, sura. Izbjegoše ljudi, kao trgovci: «Nemo', Avdo! On je hadžamija, on nema pameti.» Ja učinio još nešto, pa preprijeti. On se ote, i do dvije godine napred boravijo se kod mene. On dvije godine naprijed otiš'o je po svijetu. Tamo ga je i vojska zakučila. Prijavijo mi se nije. Otole je u vojsci otiš'o. Ja ona povjerenja moja izgubijo. Ono kapitala mi on stopijo. I eto, tako sad.

Vujnović: A zašto si mu ti tako dao? Zašto ti n'jesi uv'jek gled'o račune?

Međedović: A odista ne vodijo račune. Mislijo sam da je tak'og dobra srca ka' on, pošto n'jesam zaslužijo, gospodine. Oca sam drž'o dobro. Poštov'o. I ova naša knjiga kaže: «Učini, učini pa češ dočekat'!» Ja hesapah: učinijo dobro ocu mom, da dočekam ja. A ono se prevrnula lista, pa ide naopako.

Vujnović: I onda, kako sad, kad ga nema?

Međedović: Nemam barem sekiranja u sebe. Ali jednako je, ka' i ondar ga n'jesam imo, i sad ga nemam. Svejedno.

Vujnović: A veliš ti, im'o si mesaru? Kako si to im'o mesaru, bogati, kad tu valja pismen čovjek da bude, da vodi račun? Kako si ti mog'o nepismen da vodiš račun?

Međedović: Pa odista, tako mi je Bog d'o, te ka' oni pismeni, ka' ja nepismen, nije me niko ni otur'o i voljeli su me ljudi. Pa i ma činovnik da je, uzeo je u mene, i uslužan sam bijo, priznav'o starijega. N'jesu mi to pismenje oni tražili ništa. Po tome se vlad'o, eto tako.

Vujnović: Dobro, Avdo.

Međedović: I sad bi se vlad'o, sanćim što n'jesam pismen, da imam kapitala, pa koliko toliko. Ako ne bi ka' oni veliki, ja bi prema onome svome sjeromaštini vodijo računa.

Slijede Međedovićeva izlaganja o tome kako je od osamnaeste godine počeo raditi kao mesar sa svojim ocem. S dvadeset godina otišao je vojsku, gdje je ostao punih sedam godina i postao narednik. Zatim je, u Balkanskom ratu na crnogorskoj granici zadobio tešku ranu u ruku, a metak mu je do smrti ostao u kosti. Donosim samo izabrane dijelove tih izlaganja:

Vujnović: A đe si bijo u vojnoj?

Međedović: Tri godine i tri meseca u Krivu Palanku, u Maćidoniju, na bugarskom hudutu. Godinu jednu, godinu jednu sa Šemsi pašom ratovali na Arbaniju... Vrnuli se sa Arbanije u Skoplje. U Kumanovo bili šes' meseca. Iz Kumanova potražijo da ne more narednik izisti niko, što neće učit' čkolu u Solunu za godinu. I tako su bacili kocke. Ta me nesreća pala, i otruh'o tuna jednu godinu. Iziš'o sam narednik. To je pet. Iz Soluna

se vrnuo pr'o godine, pošto sam to, ona' ispit dobijo, i iziš'o narednik, te godinu dana u Krivu Palanku. Ona, onu moju čet'u tako zanim'o, mi reći talumijo i vežb'o, ka' i ja što sam sam sebe, ka' i što su mene naučili. To je šes'. Ondar, preko šeste godine i šes' meseca, isturili me na Rujan, prema bugarskom hudutu, na jednoj karauli koja je pod nebesa. Visina, planina velika. Tu sam bijo šes' meseca. I dva meseca me vrnuli u merćez. Merćez je rej đe je puk. Tu je došla teskera i doš'o sam kući. Sedam godina i dva meseca sam asker učinijo...

Ondar posl'je, radijo sam tu u kasapnicu. Pa sam posl'je doš'o, pa su o'đe zatražili pograničke trupe, kao sad što su. Odma' su našli te moje dokumente. I tu sam odma' bijo narednik. I bijo tamo na hudutu crnogorske godinu i po, i ranijo se balkanskog rata.

Vujnović: A đe si se ranijo, Avdo?

Međedović: Na hudutu, na Bjelasnicu, gore, na vrh vrha te planine, pa još onamo prema, sprem Kolašina.

Vujnović: A u što si se ranijo, Avdo?

Međedović: Udarilo me tu, gospodine, s lijeve bande, pa mi opasla sve do kože, pa me pogodila tu u ruku, te mi ovu desnu ruku slomila cijelu i ost'o mi kuršum unutra. Pa mi se ruka obesila tako.

*Slijedi dugo Međedovićevo izlaganje o njegovu ranjavanju i životu u vojsci, u kojoj je proveo gotovo deset godina. Ovaj dio razgovora pre-
skačem (objavljen je u Bynumovom izdanju).*

Vujnović: Ondar, kad si se vratijo ovamo, kad si se oženijo?

Međedović: Otiš'o sam tako, kao ti, bez brka, d'jete jedno. Doš'o sam. Brci su mi bili tu. Doš'o sam pred kuću moju. Zovnuo. Otac mi beše tu. Izide. Kaže: «Koji si to?»

Vujnović: Nije te pozn'o?

Međedović: Nije me pozn'o. I ondar dvije godine nepune bijo kući. Iskočila sudbina, oženijo se. Otiš'o od dvades', vojnu učinijo. Dvajes' i sedam godina, dvajes' sedam. Jednu godinu i po, do dvije, ne znam je li... Oženijo se, od dvades' devet godina sam se oženijo.

Vujnović: Jesi li činijo veliku svadbu?

Međedović: Pa pri... prilično. Deset-dvajes' svata, i to rođaka. U tome brdu imalo deset-dvajes' momaka svoje konje, svoje, sve lijepije. Ondar moglo se pomalo. Došli su mi u svatove. Fala im!

Vujnović: Jesi li prije nju poznav'o nego što si je uzео?

Međedović: N'jesam. Uzeo sam, to selo, ne znam kako ću vi kazat' ni pod ova' jezik. Prodav'o se desetak. Sud je prodav'o desetak. Ne znam na ova' jezik kako ću ga oporavit'. Sad jedan čovek ima svoj, svoje povjerenje. Uloži tamo u sudu, i oni ti prodaj. Obrov. U svakog čojeka,

da uzmeš od svakog deset kila žita, deseto kilo, to se prodavalo. I uz'o sam to selo desetak ja devetn'es lira, pošto nijesam primijo plate tamo. Dali su mi jedan senet, jednu priznanicu, i u njemu deset lira, da imam naplatit'. Ali je to sporo išlo. Mučno se naplaćivalo. A kad uzmi ta' desetak, i plati to, te sam to selo uz'o. I ondar, to selo primajući, pofalili su mi tu devojkju. A ono sudbina kad je, i vidijo je n'jesam, i uz'o sam je.

Vujnović: Pa kako ti tako mog'o si, da je ne vidiš?

Međedović: Pa za tog moga vremena mi n'jesmo gledali devojke, ni đevojke momke. Kome je šćeo otac i majka, dao je. Nije rekla devojka: «Ja neću!», a ni momak «Ja otale neću!»

Vujnović: Nide nije tako bilo?

Međedović: Nije o'đe u Sandžaku bilo. To je izljeglo, da se bira i da se gleda jednu godinu pred hurijet, četiri godine prije, pet godina nepu-nije no je šćijo Balkan da uljegne o'đe.

Vujnović: Pa jesi li je pit'o ikad: «Kako ti pođe za me, a nikad me n'jesi videla?» I je li ona tebi što god rekla: «Kako me uze, a nikad me vidijo n'jesi?»

Međedović: Odista, nit' sam ja rek'o njojzi. Rek'o sam još unapređe, kad su mi počeli neke žene falit'. Ovo, pod ova' naš jezik, žena svaka svakog čoveka izvanjega, koja se ne krije, ako mi je ime Avdo, ona će zovnut' Avdaga.

Vujnović: Aha! A zašto to, Avdo?

Međedović: E, tako, žena, demek, da poviši čojeka. Jedna žena, pa koja bilo, neće tako, no nek je povišen. Falili su mi tu devojkju. I ja sam sve dokumente kaz'o, đe sam doš'o iz vojne nepoznat, kao, kao stranac jedan: «Još u radu uljeg'o n'jesam.» Slab bijo od groznice, velika je groznica imala na mene. U Solunu primijo groznicu i, Boga mi, za ženjenja bijo n'jesam. Ona poslje rekla: «Ja, Međedović je, čuven je. Uzeću ga, pa ako ima što, ima, nema... I tako je bilo.

Vujnović: Jesu li u tvom selu svi Međedovići?

Međedović: Jesu.

Vujnović: Nema drugije porodica?

Međedović: Ima sad, kako je uljeg'o Balkan, tri-četiri kuće, ama pozivan, srpske, kupili nešto imanja.

Vujnović: A oklen su oni tu došli?

Međedović: E, ko svijet, po svijetu, iz Crne Gore su, Vasojevići.

Vujnović: Sve iz Crne Gore?

Međedović: Jes'.

Vujnović: Je li istina da su Međedovići bili ovđe oko sto godina mesari prije?

Međedović: Jesu.

Vujnović: Jesu li svi tako bili?

Međedović: Pa imalo hi je, te radi o zemlji, a imalo je nekoliko ljudi. Tamo pred te dvije česme, kud se ide pr'o mosta, pa ako si vidijo odonud, kad se vrneš od mosta, ima jedna zatvorena uvala. Burdelj se zove. Eno, videćeš neđe.

Vujnović: Da.

Međedović: Onđe smo radili.

Vujnović: Onđe ste imali rad?

Međedović: Onđe. A onomo je sud bijo turski, kajmekam, načal'stvo, onđe tamam đe razvaljeno sad, onđe te se izlazi pred onu kafanu, onamo, ko đe ona' malo park.

Vujnović: Da. A ima li još Međedovića koji držu mesare?

Međedović: Ima, dva-tri momka. Eto hi tu.

Vujnović: Jesu li isto od vaše... vašega plemena?

Međedović: Jesu, jesu.

Vujnović: Jesu li tvoji stari starosjediooci tu?

Međedović: Moguće da od puno dvesta godina ovamo jesu stari, a otud su, otud nam je priroda, iz Nišića.

Vujnović: Iz Nikšića?

Međedović: Jes'. Ali ova' Hajro (Ferizović, op.ZČ) što je, ova' nam je jedna krva, krvi Ferizi. A cijeli Rovčani su mi rođaci, Rovčani Bula-tovići. Krlja mi je iz Rovaca.

Vujnović: Onda je bijo pravoslavni, kad je tako?

Međedović: Jes', jes'.

Vujnović: A zašto se poturčijo?

Međedović: E pa hod' znaj! Ili za inat ili od ljubavi, ja ne znam što mu je bilo.

Vujnović: Jesu li bili begovi ili age kada?

Međedović: Ovamo u Obrovu, moji?

Vujnović: Da.

Međedović: Ja otkako znam, n'jesu. Agaluka... ja ne mislim da more aga bit' na jednoj njivi ili na dvije.

Vujnović: Da što treba imat' da bude aga?

Međedović: Ja hesapim pe'-šes' kmetova, deset, pa tamo do stotine. Pa poslije bogat, da dobije ime dobro kod cara, pa da dođe jedna, ka' od cara jedna pod beratom i pod turom, pa agaluk.

Vujnović: I onda si sve sidijo u tomu selu i radijo si s tom mesarom? Do koliko vremena u tvom životu?

Međedović: U glavnome od... da sastaviš sve, od trides', od trides' godina stalno do naprijed dvije godine, do trides' treće.

Vujnović: I onda, kad je bijo svršetak balkanskoga rata, svje'skoga rata, bijo si isto o'đe?

Međedović: Balkanskog rata, kad je svršetak bijo, eto ranjen sam bijo u Solunu.

Vujnović: Da. A svje'skoga rata?

Međedović: A svje'skoga rata sam bijo ovđe.

Vujnović: Kako ti je bilo onda ovđe, kada je...

Međedović: Sve'ski rat?

Vujnović: Da, kad je svršijo?

Međedović: Boga mi, teško nam je bilo. N'jesmo dobro prošli sa Švabom.

Vujnović: Sa Švabom?

Međedović: N'jesmo.

Vujnović: A zašto?

Međedović: Sad čojek idaše, mišljaše unaprijed i ne pitaše te za rad. Sad da bi poš'o iz opštinja i u opštinju nešto da zaradiš, što bi ti našli u rukama to bi ti uzeli i kazali bi: šverc. Nije bila slobodna zarada. Eto, ja sam mesar bijo, kožu smijo n'jesam prodat drugome bez kumpaniji. I to za jednu voljnu sam mog'o uzet po kruna pet stotina. Uzim'o mi je za dvajes' i pet kruna.

Vujnović: Oho!

Međedović: Jednu ovnujnu mog'o sam dat za sto kruna, uzim'o mi je za pet kruna. I da sam otiš'o tu u Šahoviće ili u Rasovo, da sam kupijo dva brava dobra, ako bi me srijo jedan kaplar sa dva vojnika, pit'o me: «Ima li objava?» «Ja sam mesar tu, gospodine, tu, doli.» «Ne, ne mesar, ima li objava?» «Nema.» One brave zajmi, i n'jesmo dobro... Žito premeri nam na njivi. Evo danas, što znamo mi što će Bog dat' naprijed? Uz ta' rat premerili su nam ga na njivi. Kaz'o je: «Koliko imaš famel'ja?» «Ja imam šes'.» «O, dobro! Tebe šes'.» Kad račun, oni ono digni, snesi mu ga tuna, u tu gimnaziju, đe gore tu him beše magacin. Ono žito snesi, pogledni kod kuće – nema ni za večeru. A on mi ostavijo za godinu idaru. Po tom halu smo se bavili. Boga mi, smo veliki hal potegli uz rat od Švabe.

Vujnović: Je li sve tako diz'o, i ovce i koze?

Međedović: Pa u to vremena sve tako. Slobodan n'jesi bijo raditi ničega.

Vujnović: A kako je bilo kad se svršijo rat?

Međedović: Kad se svršijo rat, te oni su pobjeđeni, i posl'je, kad je uljegl'a ova država, stradali od raje i od mešavine, dok je zasudijo sud.

Vujnović: Kako si strad'o?

Međedović: Udariše, obrete se jedna komita, jedna pljačka. Zasudi se jedan sud samostalni: ko koga stigni, onđe ubi, ono digoše. Eto tako!

Vujnović: Da, o'đe je granica opet od Arnauta. Jesu li oni napadali?

Međedović: Arnauti?

Vujnović: E.

Međedović: Jok vala, brate! Arnauti n'jesu, nego ova raja nas, po nama. Pošto Švaba o'stupi, obrete se jednom bez nikak'og suda. Za dvades', za kusur dana, za mesec dana, mi n'jesmo suda o'de imali nikako. A Crnogorci uzeše pušku u ruku. Oni bješe vlasni, oteše u Švabe, vala, na pobjedi. A mi turci, kao pokorni vlasti, ne bidosmo. Boga mi, nam je vik'o komandat o'de. Im'o je komandat jedan, u Os'jek je. Osječanin Štemac, iz Os'jeka. Silan je čojek bijo. «Turci, mi hoćemo da o'stupamo četrn'es dana naprijed.» I to našijem vođama o'de. «Uzmite vi pušaka jedno trista i turite svoje patrole. Čuvajte se, sud neće zasudit' zadugo!» A mi, koga ćemo? Te o'de jednog Vasojevića, učitelja, na'zornika, da je on nama kao spasitelj i činovnik. A on povuče komitu za sobom, pa će koga stiže. Tri meseca dana nit' je ko znao za kuću ni za familiju. Ni u ovome srezu seničkome, belopoljskome, nije pijetla mog'o ko čut', nit' na zemlji što ostalo.

Vujnović: Da što je od toga bilo?

Međedović: Sve su poharali, sve su popljačkali: čaršiju, pljacu razbili, kuće porazbijali, prostirku digli, kokoške digli, jajca, ljuske, iz jasala su digli. I ljudi, koji su pretekli, bežali po granju. Familija, pošto ostani gola i bosa, nju dirali n'jesu. Da udaru noću, hrđavo to him reć' nećemo. Ni devojkju da povuču, ni ženu da dofatu. Drugo što se stiglo, Boga mi su nam pon'jeli i glave. I dok je zasudijo sud. Ha je zasudijo sud pljačka se makla, ali narod ost'o bez ničega. I ondar, mislili smo u jedno doba da progovorimo jedni, dvojica, jedan s drugijem. Što se tiče Senica, do Senice, tri sahata amo, Bijelo Polje i Pljevlje, manje. Tamo nekako bili Srbi dobri u kasabi, Vasojevići u Berane. Nijesu turci unutra ni lijek opljačkani. No Vasojevići ne dali drugoj stranci da dođe, no rekli: «Ovi su turci pečeni, kod nas ovamo nećete!» A mi u Bijelom Polju, i ovo što se tiče belopoljskog sreza, mi smo ti stradali što otkako je Murat na Kosovo siš'o dosad nije niko. I mislili smo da od nas nit' će u kojoj kući zapevat' pijetao, ni ostat' robče, ni kri... ni riknut' krava, ni blekнут' ovca. Toliko smo ostali bez ničega.

Vujnović: Jesu li koga ubili?

Međedović: E vid'! Kako n'jesu? A priča li ti eto tak'ije momenata? Da moremo poći k Senici da ti kažem koliko je grobova, po četiri, po pet ljudi, isečenije. Od Bara do Trešnjevica, do na vrh Ugrinca, do Senice, pa da vidiš šta je! Poš'o je, preko se. «Haj' e 'vamo ti, da te provedem, da si slobodan.» Ima tamo hrđavi ljudi. Pa po desetinu, pa sekirama, pa noževima. Pa to je bilo, to je bilo, činjelo se dobro, i to sve raja.

Vujnović: Je li koji beg zaglavijo onda?

Međedović: A eto, Hilmibeg nesretni (Kajabegović, op.ZČ), ovoga dečka otac. Još dva-tri bega, tu, iz čaršije. Pet sa š njim, petorica i on

šesti. Kurtagića, i to su age iz Caruka, sedmorica, sedam brata i otac.³ Darmana osam, isto su o'dekana iz Caruka, i oni. Mojije rodaka iz Trešnjevice, iz jedne kuće četiri, iz jedne tri. Efendum, da ti još popričam. Iz Senice idući dvojica – evo hi o'de, u Pećarsku. Obadva su hi isekli, posekli him nosove. Ovdale trgovci, u zlovolji posl'je, podoše u Novi Pazar da uzmu što za u dućane, da otvoru nanovo. Pljaca razb'jena, i sloboda. Kao jedna tajna patrola hi je srela, koja bi hi čuvala u Pećarsku, te iseče pe'-šes' trgovaca tije. Uze him isto iz države. Ovdale uzmi čojeka iz kuće: «Hajde, zovu te u žandarmeriju!» Svašta je bilo. Najviše od raje. To nam je raja učinjela.

Vujnović: Ali zašto baš tako, Avdo?

Međedović: E pa hodi, ja ne znam.

Vujnović: N'jesu imali pravo, ja mislim?

Međedović: Baš toliko ne mogu rije'. A more bit' nešto da hi boli, pa prič'o otac sinu, pa sin opet sinu, pa ako nisu tražili. Kad je zasudijo sud, oni načalnici ondar su pokupljavali pred opštinu: «Dodi, kaže, ne svečamo Kosovo. Šta činite vi ovo? To će se čut' daleko vaše, vi ćete bit' od države nagrdni, to ne smijete!» I tako. Sud nije, doduše, nije nas bijo, nije nas trošijo, nije. A raja, dok smo došli do suda, veliko smo zlo potegli mi...

U razgovoru s Međedovićem, snimljenom 1950. godine, on navodi da su mu dva sina poginula u Drugom svjetskom ratu, u partizanima. Sjećanja Zaima Međedovića na svog oca i njegove pjesme zabilježio sam video-kamerom u ljeto 2005. godine u Bijelom Polju.

Pjesme i pjevači (nastavak razgovora)

Vujnović: Koliko si im'o godina kad si počeo guslat' i pjevat', Avdo?

Međedović: Petn'es, od petn'es pa gore.

Vujnović: Onda k'o d'jete si to počeo?

Međedović: Kao d'jete. Ja sam prič'o gospodin profesoru (Parryju, op. ZČ). Ja i mome jednome sinu, ima mu sad, navija na petn'es godina, pa ne umije ni jedne rečice. Ja mu rečem: «Zašto ne umiješ? A ja sam toliko prema ocu pev'o.» I otac mi je, najprije krijući, pa «De, de!», i ja pomalo, pomalo. Kad sam počeo pevat', nije mi ni branijo.

Vujnović: Jesi li im'o tvoje gusle?

Međedović: Očine najprije, mojeg oca,

---

³ Odnosi se na pogibiju glasovitih aga Kurtagića, među kojima je sa svojom braćom strijeljan i otac mog glasovitog pjevača Murat-age Kurtagića. U narodu je sve do danas ostao spomen na «Noć kad pobije Kajabegoviće i Kurtagiće».

Vujnović: Jesi li od njega ti naučijo pjevat'?

Međedović: Pa najprije uz njega, a poslj'je se rasturijo, pa i đe koga opazi. A što sam čuo tu pesmača, guslača dobra! «Đe je?» «Tu!» Ja im'o sam tog brata starijega. On s ocom zanim'o u kući, a ja sam majeno...

Vujnović: Okolo?

Međedović: Okolo.

Vujnović: A je li ti otac puno pjev'o doma?

Međedović: Imalo mu je sedamdeset godina, kad je umro. A i on mi je prič'o od ne, od, od dvajes' godina, pa ne znam je l' dvije ja jedna prošla, kako je počeo pevati' uz gusli.

Vujnović: Je li često pjev'o doma ovako?

Međedović: N'jesu mu dali ostat' da ne peva. Tu je imala ta naša što je krlja, imalo je trijes'-četeres' kuća. Boga mi su... Povjerenje smo imali, Nikola, veliko u svijeta, i trgovci su bili ljudi. Mala se živoga nahodilo. I tuđega i trgovačkoga. I u ruke para, i svega, i baš se prohodilo lijepo. Pa se pokupi kod njega. A sigurno ka' njega u našem selu imalo nije guslača!

Vujnović: Onda je dobar bijo?

Međedović: Sigurno, dobar je bijo. I voljeli su mu pesme ti ljudi. Nakupi se po svu noj. Zimne noći. Zadovoljni. «Daj nam, Boga ti, pevaj!»

Vujnović: Je li ti teško bilo?

Međedović: Kako?

Vujnović: Je li ti teško bilo naučit'?

Međedović: Pa jes' mi teško bilo naučiti, da bih li kako... Ovo sam im'o merak, da bi li kako složijo pesmu i uredijo je, da je prijatna. Ljudi koji slušaju, da obez... da, da od toga bidu... To sam im'o merak. To mi je bilo mučno, a drugo ne. Prije sam počeo pevati'. Ja ne umijem dobro udarati' uz gusli, preteče me pesma. Prvo poče pevati', no naučiti' udarati', i tako ode.

Vujnović: E, sad ćemo ostavit', pa ćemo, kad blagujemo, nastavit'.

Međedović: Dobro. Bože, da ste zdravo!

(Snimanje se nastavlja istoga dana; Vujnović pred sobom ima popis Međedovićevih pjesama, koji je ranije pripremio i ispituje Međedovića o svakoj pjesmi njegovog repertoara; naslove pjesama bilježim zadebljanim slogom, te nadodajem redni broj; Međedović izlaže sjećanja na niz pjevača od kojih je učio)

Vujnović: Evo nas ko u kakvu parku. (Vjerojatno je Parry donio u hotelsku sobu buket cvijeća, op. ZČ).

Međedović: Ja.

Parry: U redu!⁴

Vujnović: Avdaga!

Međedović: Ja.

Vujnović: Pa ti si Avdo, n'jesi Avdaga, Boga ti.

Međedović: Pa, Avdo.

Vujnović: Sad ću te pitati o pjesmama.

Međedović: Dobro.

Kasum Rebronja

Vujnović: Od koga si čuo onu, **1. kad je Sultan Selim uzimo Bagdat?**

Međedović: Od onoga Kasuma Rebronje.

Vujnović: Oklen je bijo taj Kasum Rebronja?

Međedović: Iz Goduše, iz sreza lozanskoga.

Vujnović: To je daleko odavlen, je li?

Međedović: Pet sahata ima.

Vujnović: Pa će si ga ti sluš'o?

Međedović: Sluš'o sam ga ovdekana, u Bijelo Polje, u jednoj kafani.

Vujnović: A što je radijo on ovde?

Međedović: On doš'o tako mahom, đe on dolazi pri sudu tuna, pa ga saviju: «Deder, deder!» A on beše zapev'o tu.

Vujnović: Jesi li ga često puta slušao?

Međedović: Samo tu pesmu, a n'jesam mlogo ga sluš'o.

Vujnović: Samo jedan put si ga ti čuo?

Međedović: E, tu sam čuo tu pesmu. Pričaju: «Od Bagdata, od Bagdata!» Kad jedan dan on je zapev'o, i ja posl'je prisustvo'o tu.

Vujnović: I samo si od njega je čuo?

Međedović: N'jesam je čuo od drugoga.

Vujnović: A čuo sam da je Ćor Husejinova najglavnija pjesma to bila?

Međedović: Ta, na Bagdat?

Vujnović: Ja.

Međedović: Pa što je fajda, kad je nije dobar guslač čuo, što je Husejinova bila?⁵

---

⁴ Očito sam Parry snima, te iskazom «U redu!» kaže Vujnoviću da aparat za snimanje radi kako treba.

⁵ O ovoj slavnoj pjesmi i pjevaču Kasumu Rebronji bit će još mnogo razgovora između Vujnovića i Međedovića. Parry je osjetio da nešto nije sasvim jasno u ovom Međedovićevom odgovoru. Rebronja je naime rekao Parryju i Vujnoviću da je pjesmu naučio od Ćor Husa, a Međedović tvrdi da je on čuo drugačije. U posljednjem razgovoru s Međedovićem pokazat će se da Međedović ovu pjesmu ne voli, jer u njoj Đerđelez nije prikazan kao najveći i potpuno bezgrešni bošnjački junak.

Vujnović: Aha. A nije on dobar guslač?

Međedović: Kasum?

Vujnović: E.

Međedović: Jok, čojče! Kod mene nije, a tamo ljudi ga eto volu.

Vujnović: Kad je to bilo, Avdo?

Međedović: Koje?

Vujnović: Kad si ga ti sluš'o?

Međedović: To je bilo, ima dvije godine.

Vujnović: Je li koliko on star bijo onda?

Međedović: Pa sad mlađi no sad dvije godine. Mal', to je mala razlika, ka' sad, ka' onda.

Vujnović: Ali koliko je im'o otprilike godina, što misliš ti?

Međedović: Sad?

Vujnović: E, treba da ja znam.

Međedović: On ima sad sigurno do osamdeset godina, izgledajući po njemu, a ja, Boga mi, ne znam.

Vujnović: A da nije to oni što je bijo ovđe kod nas?

Međedović: Jes', jes', oni.

Vujnović: Pa zašto se nije vratijo više, Avdo?

Međedović: Pa ne znam. Hoću da pofalim, da pofalim sebe. Jednom smo se našli u Iljaza Sijarića, u Šipovice, Radovan Božović, koji je delovođa u koritskoj opštini, Ragib Hajdarović, bijo blagajnik u koritskoj opštini. Sijarića ima devet kuća. Iz njegove rodbine došlo nekoliko ljudi. I jednom došli sa Kasumom, kupahu budžet opštinski. Našli me u Iljaza Sijarića.⁶ To mi je bratučed, Osman-age sin. I ja sam bijo iznemuk'o. Pevah, nagonili me pet noći, te him pevo po svu noj. Iznemuk'o. Doš'o je Kasum i došli: «Ha, da nam pevaš!» Radovan: «Ilah, Međedoviću, da pevaš!» Velju: «Boga mi, ne mogu.» I n'jesam tu noj pevo. Pev'o Kasum, tamo dandar'o je, i neki Mihajlo Božović, Radova... Radovanov brat. Drugi put, tako se obrnu, preko jedne godine dana, opet me nađoše tu. «E sad, moreš li?» Isti oni ljudi, Radovan Božović i Ragib Hajdarović, i Kasum, i Sijarići i jesu. Idem često ja kod toga bratučeda. «E sad, moreš li?» Radovan kaže: «Ja n'jesam čuo pesnika, tebe eto tamo. Ja slušam ove mlade i ne volim.» «Mogu sad, ali da nam zapeva Kasum-aga.» Ja sam to rek'o. «E nej, no ti!» «E neću, brate, no on! U pravostepenome sudu, u činstvu, đe goj činovnika Crnogoraca glavnije, «ilah Kasum». Hoću ja da ga oslušam, ja ga čuo

---

⁶ Čamil Sijarić sjajno je opisao svoja sjećanja na Međedovićevo pjevanje u kući njegova djeda Iljaza, u tekstovima objavljenim pod naslovima *Avdo Međedović – pjevač epskih narodnih pjesama* (Život XXXII, 11-12, Sarajevo, 1983), i *Avdo Međedović – narodni pjevač* (Odjek XL, br. 20, Sarajevo, 1987).

n'jesam. E, hoj, Kasume?» I sahat je jedan i po ala turka po akšamu. Zapev'o je Kasum onu Zajim Ali-beg kad je reko majci:

Ne mo`š mi hleba mijesiti,
Hoćeš... Hoću isti sade, pojahati alata
I povesti četrdes' sejmena.
Jutros sviće naš mubareć petak,
Odvesti od konaka budimskog vezira
Do konaka starog paše Tira.
Đe goj nađem curu u hazbašči
Ak' ikak'a, bi li bila za me,
Dovešću je i isprosiću je,
Više mene, stara, hljeb mjesit' nećeš!»⁷

I ta je pesma mlogo dobra. I, efendum, on je kaz'o da to nije Zajim Alibego, no da je Čengiç Alibego. A Čengiça u Budimu nema. I ta je pesma mlogo dugačka kod mene. A on je ispev'o za jedan, od jedan i po ala turka, do dva i po, i triput spuščiv'o gusli. I ja ga n'jesam osluš'o. Drugu je pesmu... Šta bi ovo? «Deder, Avdo!» «Bogme, brate, neću. Ja od ove pesme ne znam ništa!» Zapev'o je drugu pesmu i još kraću, i tandara i bandara. I ja sam se naljutijo. Rek'o: «Kasum-aga, ti nej to za inat mene.» Uzeo sam ja gusli. Zapev'o sam kad je pogin'o beg Lički, od tri ala turka.⁸ I pev'o sam je u sedam, i n'jesam hi spuščijo.

I Radovan je bijo na stolici, koliko do kreveta vašega. Sve se privlačijo. Dok je doš'o pri preda me. I Kasum je obreo se iza mene, tu preda me. I ovako je rek'o: «Avdo, Bog ti vera Boža, ja će si goj ti, ja više pevat' neću!» Pa ako me nije opazijo o'đe kod vas, ja l' zbog toga se vrnuo. Ja ne znam. Ili je vidijo će gospodin profesor hoće nešto. A on mu se poče, još s mesta dvije-tri riječi, pa: «Ja se umori.» Pa ono, i ja ne znam od te dvije šta mu je. Gospodin profesor u znaku mi je, kad reče: «De, još malo!» Kaže: «Umorih se.» Kao kunasija pe'-šes' puta, i to n'aku pesmu prifatno, nekako, eto tako.

Vujnović: A ti kažeš, Avdo, kada dva pjevača pjevaju, da ni...

Međedović: Kasum, Kasum, n'jesam ja.

Vujnović: Da je on rek'o, da je Kasum kaz'o, da dva pjevača ne pjevaju jednako pjesmu, onda da nije istinita ta pjesma?

Međedović: A, od... Kasum je reko, demek, dva pjevača, kad ne pjevaju jednako.

---

⁷ Ovo je pjesma Međedovićevog repertoara **Ženidba Zaim Ali-bega**, koju je naslovio i **Zulum murtata vezira u Budimu**.

⁸ Radi se o fenomenalnom epu *Smrt Ličkog Mustajbega i Osveta pogibije Ličkog Mustajbega*, u ovom izdanju.

Vujnović: Kad pjevaju jednu pjesmu, da pjevaju različno?

Međedović: Ja.

Vujnović: Onda da nije, da nije istinita ta pjesma, kaže on, i ne može nikako bit' istorija, govori on.

Međedović: Pa moguće jednoga da nije ispravna, pošto ja ne umije, ja bolje umije, a jednoga jes'.

Vujnović: A sad koga je, što ti misliš?

Međedović: Od dvojice, Boga mi, pa to se more znat' od, do, do trećine pesme, koji je bolji. Jedan guslač, koji goj je dobar, on priturit' iz druge pesme u onu neće. A drugi, koji učini od onoga različitu, on ne umije ka' on. On zna od n'akije drugije, pa prituri nekoliko reči. Kod mene je tako.

Vujnović: Ja bi rek'o da on ne voli puno pjevanja, oni Kasum?

Međedović: On, da ne voli?

Vujnović: On bi se smij'o, ja bi rek'o?

Međedović: On, on bi volijo da umije, teke sigurno više ne umije.

Vujnović: Nego ono što zna?

Međedović: Ono što zna.

Vujnović: Ja sam čuo da je dosta bogat on?

Međedović: Pa da rekneš, mala živoga ima. Jedno sedamdeset ovaca ima. Desetak govedi ima. Jedno kljuse ima. E, žita nalazi. Ima tri, četiri sina. Ima dva sinovca. To je zadruga jedna. U planini je. Kad ga pogledneš ovamo, bi rekao jedan siromah. Eno, videli ste i ona' dan. Ja, prema mome znaku, ja mu ne bi dao za tu zgodnoću ništa. A on se fali. Kod kuće mu iš'o n'jesam, jeo n'jesam.⁹ Pričo mi je Iljaz-aga da toliko brava ima. Ne znam.

Vujnović: A pjeva li on po kafanama Da li ga zovu preko Ramazana da pjeva cijeli mjesec dana ovdě?

Međedović: Ne, ne.

Vujnović: Ne zovu ga?

Međedović: Ne zovu ga.

Vujnović: A zašto ti misliš to, Avdo?

Međedović: Pa, ja ne znam. Mogućno da... Ovako ću ti kazati, Nikola. Taj Kasum, njega, more bit', iz Bijela Polja i ovud ovo ljudi, voli slušat dvades', a sto i dvades' ne voli. I kahvedžije prema tomu nit' ga zovu nit' je dosle dohodijo. Bez kako u Ramazanu desi se pazarnijem danom, u čaršiji zadocni se i zanoći neđe. Eh, u jednu kahvu: «Deder, Boga ti, Kasume!» I on uzme dvije-tri pesme za sahat, i otale razmini. Ako nije zbog toga. Ili će ne umije, ne dohodi on, ili ne voli ga svijet, kahvedžija ne uzima ni jedan.

---

⁹ Gotovo svi vrhunski pjevači neobično su ponosni i sebeljubivi, te često ogo-varaju druge pjevače, a s poštovanjem govore samo o pjevačima ranijih generacija.

Vujnović: A je li on kada živijo od gusala, znaš li ti?

Međedović: Nije.

Vujnović: Nikad?

Međedović: Nemam habera. Pa n'jesam ni ja, pa živim eve nekolike godine.

Vujnović: Jesi li ga ti samo jedanput sluš'o, njega, da on pjeva?

Međedović: Ja sam ga sluš'o tu kod Iljaza Sijarića, te dvije pesme, i handara hi. I ondar posl'je ja, pričah ti, uzeo protivu toga, te izagnao tu pesmu, ne ostavijo je i od ovu sam ga sluš'o. I znaš što bi ga sluš'o? Za ovu s Bagdata. Sve me svijet probija: «Boga ti, kako ova s Bagdata? Dobra pesma s Bagdata!» Velju: «Ko je peva?» «Kasum i oni Mustafa je pevo.» Peva li Mustafa o'de?

Vujnović: Koji Mustafa?

Međedović: Sa Trhlja.

Vujnović: Skratijo je, ja bi rek'o?

Međedović: E, i ja sam ondar Kasuma pit'o: «Od koga si ti, Kasume, čuo ovu pesmu?» Kaže mi: «Od Mustafe. I kako je goj Mustafa ispev'o mene» – oni Kasum – «tako sam je i ja ispev'o. Bolje je ne umijem.» Vidijo sam de nešto, ne, nekako nezgodno peva, i tako.

Parry: Kaže Kasum da je od Mustafe primijo?

Međedović: Kaže, mene je rek'o.

Vujnović: Od koga reče da je primijo on?

Međedović: Od Mustafe.

Vujnović: Kojega Mustafe?

Međedović: Biguljice, ovoga Čelebića.¹⁰

Sado Hadžović

Vujnović: Aha! I ima sada ovde jedna pjesma **2. Kosovska bitka**, što si mi ti kaz'o za nju.

Međedović: Ja.

Vujnović: Od koga si je naučijo ti?

Međedović: Od Sada Hadžovića najviše.¹¹

Vujnović: Jesi li od koga još čuo nju?

Međedović: Čujo sam je, ali mi se najbolje spala Sado kako je peva.

---

¹⁰ Ovaj dio razgovora ostaje nejasan. Mislim da su Parry i Vujnović znali da je Kasum Rebronja izuzetan pjevač i učenik Ćor Husa, te da je sam Rebronja rekao Parryju da je svoju bagdatsku pjesmu naučio od Ćor Husa. Kako je Parry bio zainteresiran za sve pjevače koji su učili od Ćor Husa, on je sigurno žalio što Rebronja više nije došao.

¹¹ Međedović je neobično cijenio ovog pjevača, kao jednog od najboljih koje je čuo.

Vujnović: Da, da. Oklen je bijo on?

Međedović: Bijo je iz Vraneša, ispod Graba. Grab se zove, daleko ovdale, ima šes' sahata.

Vujnović: Da, ali s koje strane, u istok ili sjever?

Međedović: Sjeveru.

Vujnović: Sjeveru?

Međedović: Jes'.

Vujnović: Će si ga sluš'o, Avdo?

Međedović: Sluš'o sam ga onomo. Idući pre'o mosta ima jedna kafana. To je zatvorena sad, s donje strane. Ona je pala ovoga doktora Martinovića, zatvorena je, demek, ne radi. Tu je bila glavna kafana, i tu se pevalo. A sud je bijo tamam prema kafani, s gornje strane, kod one dvije česme onamo.

Vujnović: Jesi li njega često puta sluš'o da pjeva, Avdo?

Međedović: Pa, nekolika put. Će sam ga opazijo po toj pesmi, pos-lje sam trč'o kod njega.

Vujnović: Je li koliko star bijo, kad si ga ti sluš'o da on pjeva?

Međedović: Mojega doba je tada bijo.

Vujnović: A koliko ima od tada?

Međedović: Ima od tada trides' godina. Ima od tadar četeres' godina.

Vujnović: Oho! Kako je izgled'o on?

Međedović: Brkat čojek, majeno crnomanjas', nakvešenije veđa, tako, običan, rasta mojega.

Vujnović: A kakvu je im'o robu?

Međedović: Dizluke bijele. To se reknu dizluke dovre, gete.

Vujnović: Ja.

Međedović: Bijele kovče, česte, crnogorske, šalvare crne, ovdale dovre, kao što nosu. Nema sad ovde. Crnogorca đekojeja moreš videt' tuna. Jedan miltan ovak'i, fermen skadarski. Čulah ovak'i, zamotan jedan traboloz oko njega.

Vujnović: Je li on bijo dobar pjevač, Avdo?

Međedović: Ja ga priznajem da je bijo dobar pesnik, pevač, i dobar je bijo.

Vujnović: Je li on živijo upravo sa guslama?

Međedović: Nije živijo sa guslama. Nit' je iš'o, nit' se tadar išlo to da se peva po tijem guslama, maj na begovske konake i na aganske.

Vujnović: A je li on iš'o na begovske konake?

Međedović: Jeste.

Vujnović: Iš'o je?

Međedović: Da je siš'o u čaršiju, ako su ga opazili, vazdan su dali po jednog momka da ga čuva, da ne ugrabi, da ne ode kući, no da, da ga ustavu na konaku.

Vujnović: A koji ga je to čuv'o?

Međedović: Kučević Osman-aga i Fehim-beg Kajabegović. Efendum, tuna Dervović im'o je. Imali su Dervovići, Hadži Hamdija, Hadži Halil, Hadži Ibro, Hadži... To je svak zavalu za Sada činijo. Dobar je pesmač bijo.

Vujnović: A bi li mu platili štogod, kad bi ost'o?

Međedović: Bi, dar mu dali, ali isk'o ne bi. Kad se sastavi, tu su padali čejureci, međzedije, u odaji, u sobi.

Vujnović: Aha.

Međedović: Kako ne bi!

Vujnović: Dobro su ga slušali onda?

Međedović: A!

Vujnović: E, znak je da je dobar pjevač bijo?

Međedović: Dobar je pevač, i, i ja ga priznajem da je dobar.

Vujnović: Je li on bijo težak? Šta je on bijo?

Međedović: Težak, težak, ali im'o je zadrugu, im'o je sinovce, im'o je braću. Radijo nije, slabo. Tako je moguhan čojek bijo, a težak se naziv'o.

Vujnović: Je li pjevo pjesme dulje ili kraće, Avdo?

Međedović: Što je moglo biti najdulje hi je pevo pesme, i kitijo hi je dobro.

Vujnović: Dobro je kitijo?

Međedović: Jes'.

Avdaga Šahović

Vujnović: Jesi li koga boljeg od njega pjevača čuo?

Međedović: Pa odista, Avdagu Šahovića sam sluš'o, i to malo, jednu ili dvije pesme. Jednu n'jesam ni študir'o, a jednu sam naučijo. Avdaga je malo pokrupnije pev'o, a ova' istiha, a bolje je rastumačiv'o je, i još n'jesam, n'jesam prijatnije za mene sluš'o od Sada ni jednoga.

Vujnović: Oklen je bijo on rodom?

Međedović: Sado?

Vujnović: Ja.

Međedović: Isto otolen rođen, on je Kolašinac, Hasanbegović, Hodžić, Hadžović. To je sve od tri brata. To su sve iz Kolašina.

Vujnović: A kako vi to kažete, otalen je rođen, a Kolašinac? Kako to, bogati? Ako je ovdalen, onda je Bjelopoljac.

Međedović: A mi nismo. Mi smo zvali ovo ovdale, od ri... od Lima, ovamo sve Kolašin.

Vujnović: Ahaha.

Međedović: Ja. I sad zovemo, a tamo što se ova' prifatijo, to je gornji Kolašin.

Vujnović: A od kojega je Kolašina bijo oni, donji ili gornji Kolašin?
Međedović: Pa ja ne znam. Stari, ako mu je ozgo dopratijo, on je rođen tu.

Hamid Nišić Ferizović

Vujnović: I, 3. Sultan Bajazit, kad je isk'o onu kćer Jug Bogdana?

Međedović: Tu sam pesmu sluš'o od Hamida Nišića Ferizovića, od ovoga Hajrova brata.¹²

Vujnović: Aha! Oklen je bijo on?

Međedović: On je iz Nišića, hasli, pa kad je Nišić prifaćen, posuk'o se po sv'jetu muhadžer i o'de je bijo kod mene u Obrov. Eno mu kuće i sad. Prodata je i njegova i Hajrova.

Vujnović: Ja.

Međedović: Tu sam ga sluš'o.

Vujnović: Jesi li ga često puta sluš'o?

Međedović: Jesam. Dohodijo mi je kod oca i pev'o je puno puta.

Vujnović: Je li dobar pjevač bijo?

Međedović: Dobar je pevač bijo.

Vujnović: Koliko bijaše star kad ga ti sluš'o si, Avdo?

Međedović: Boga mi je im'o oko še'set do i pet godina.

Vujnović: A ti?

Međedović: A ja od, od petn'es tamo, ili petn'es ili šesn'es, ele tu dije, mali. Ali počeo sam bijo pevat'.

Vujnović: Je li dobro pjev'o?

Međedović: Dobro je pev'o.

Vujnović: Kako je živijo onda taj Kolašinac, e Nišić?

Međedović: Nišić? Boga mi, kao muhadžer. Vrijedni su ljudi bili. Ove rude od kamena su kopači bili. Tri brata: Hadžo i Hajro i Hamid. Bili su u zadruzi. Boravili se o nadnici. Muhadžeri kao muhadžeri, pošteno, lijepo prohodili. Željeli izjes' i popit' n'jesu ništa. A ja hesabim, n'jesu bili, demek, da imaju i rada i mogućanstva, kao mi svi.

Vujnović: A đe je najviše pjevo taj Nikšićanin?

Međedović: Đe goj hoj. Bilo to kod aga, bilo to kod begova, bilo to kod glavnije Srba, i u ove, balkanskog, balkanskog rata posl'je, pošto je kralj Nikola oduzeo. I bili smo tebeja njegova, pev'o je. I tu sam ga sluš'o,

---

¹² Braća Ferizovići bili su glasoviti nikšićki pjevači. Hajro Ferizović bio je najstariji Parryjev pjevač, koji je 1935. godine imao oko sto godina. Na jednom mjestu Vujnović bilježi da mu je bilo čak sto i osam godina. O tradiciji epske tvorbe u Nikšiću izvršno piše Sait Š. Šabotić: *Bošnjačka epika nikšićkog kraja* (Almanah br. 31-32, Podgorica, 2005).

kod crkve. Bidi po jedan sabor. I tu iza, iza parka opštinskoga, i po kafanama. I de su ga videli, prizvali su ga. I dobar je guslač bijo.

Vujnović: A pjev'o je za begove, veliš?

Međedović: Jes', kako ne!

Vujnović: Oni su ga zvali, tako da im dođe doma?

Međedović: Zvali, zvali.

Vujnović: A je li pjev'o on u hanovima?

Međedović: U hanovima, jes', ali pare, za pare je li pev'o, ne znam. Nadesi se tako, i ljudi: «Dajte te gusli Hamidu!»

Vujnović: Pa bi li došli begovi u han, kad bi on pjevo u hanu?

Međedović: Pa u hanovima su oni i sedeli. Oni n'jesu poslovali, ovudije begovi. Ovudije lako bilo radit', niko ti se... A eto ti, mož' poznat'. O'de ima jednije ljudi, ima dva kmeta. Jednoga je pred kuću do dotle, i sad mu se oduzeo pred vrata, te mu ga gleda kmet. A on, ono svoje majeno svojine ovamo. I sad ost'o bez ničega, te savijo ruke. Zato su oni propali, de su ti bili. Žita je nahodijo, majeno mu otud nešto dođi. Dvije-tri krave podaj nekome pod prut, dva-tri vola nekome na izor. Otolle se duvanijo i kahvijo. Po malo, ako je dobavijo mesa. Smoka im'o svojega i žita svoga. Eto tako. Bez brige je bilo u tom vremenu 'vudije, nije imalo tereta, ne. Veliki porez nijo bijo od cara. Za rad se mlogo trudilo nije. Eto tako.

Vujnović: Kažeš ti: «I glavni Srbi.» Koji su to bili glavni Srbi?

Međedović: Pošto je Balkan uljeg'o, Crna Gora. Kao Dožić Mile, kao takije, Medenica, kao otud od Crne Gore, Vojsijića, koga ću ti kazat, Vasojevića.

Vujnović: A zašto su oni došli da slušaju, kad su to turske pjesme?

Međedović: Oni su o'de bili. Nije on turske pesme njima pev'o. Pev'o je on Derviš-pašu, kad je udar'o na Nišić. Pev'o je crnogorske čete, kad su udarale s Nišićima, pev'o je nišićske čete, kad su udarale na Crnogorce, ove tak'e «krnovske»,¹³ i te, kod njih. A tamo kad smo bili, demek, turskoga vremena, ja kad sam najviše po hanovima (bio), on je pev'o ove. Kao ovu Pajazitovu, kao bosanske neke pesme, kao onoga od Hrvata Pavla.¹⁴ Jednom sam ga čuo s polovine, što ga pevaše

---

¹³ Husein Bašić ponovo je objavio najbolju verziju glasovite *Krnovke* (pjevač Mujo Džubur, zabilježio Stevan Delić). Parry je bio vrlo zainteresiran za *Krnovke*, te je snimio niz verzija, a sačuvane su i dvije varijante u zbirci Koste Hormanna. Sam Međedović u jednom od razgovora tvrdi da je neobično želio čuti nekog doista dobrog pjevača da i sam nauči *Krnovku*. Prema kazivanjima starog Parryjevog pjevača Hajra Ferizovića, prvu verziju *Krnovke* ispjevao je slavni pjevač-junak Ahmed Bauk.

¹⁴ Radi se o glasovitoj pjesmi o Golju serhatliji i Pavlu od Hrvata. Najbolju verziju objavio je Ljubiša Rajković-Koželj, a snimio ju je od izvrsnog pjevača

Šećo (Kolić, op. ZČ), ali Šećo ne umijaše ka' on.¹⁵ Ali, n'jesam ja c'jelu od njega čuo.

Vujnović: A je li on živijo tako, što bi dobijo sa guslama?

Međedović: Jok, brate! Nije o tome, demek, dar mu pad'o nije njemu, maj ako, ako je neđe u kafanu, te «Ne mogu, ne mogu!», te su mu rekli: «Boga ti, ela molim te!» Pa izvadilo nekoliko ljudi po tri groša, te mu dalo. Nije, o tome nije živijo, im'o je svoj rad, tako, s ovom braćom radi.

Vujnović: Je li pjev'o pjesme dulje ili kraće?

Međedović: Pa moglo je biti bolje da okiti, demek. Bolje je kitijo Sado. I on, a im'o je glas fin, i jasno, ono što je govorijo, jasno mu se razum'jevalo.

Pjesme iz pjesmarica

Vujnović: Aha! I onu pjesmu **4. Boj na Temišvaru**, od koga si čuo onu pjesmu?

Međedović: Iz pesmarice.

Vujnović: Kako to «iz pjesmarice», kad ne znaš čitat' ni pisat'?

Međedović: Boga mi, jedan mi je o'deka, ne znam ni ko, jedno momče, čkolovano je četiri razreda, tu će biti, u toj mahali, čini mi se, neko Šorovo dijete. Imaše tu pesmaricu. Nekolika put mi je čitalo i meni se spala, te sam je naučijo.¹⁶

Vujnović: Je li ti on često puta čit'o tu pjesmaricu?

Međedović: Jes' nekoliko puta.

Vujnović: A jesi li prije čuo da se pjeva ta pjesma degoda?

Međedović: Čuo jesam, đe mi pričaju ljudi tu pesmu. A mene, da sam je od koga naučijo, n'jesam, nije me zapalo.

Vujnović: Kako ti je bilo lakše, ili tako od pjesmarice ili od gusala, da primiš?

Međedović: Znam lično da je bila latinica pesmarica, no beše miješano ćirilica, te malo na kraće. A da je bila latinica, mogla je biti dobra. A volijo bi da sam je od dobra guslača čuo.

Vujnović: Kako to da je bila «latinicom», da bi bila dobra? Kako to?

Bajrama Redžepovića iz Rožaja. Harvardska zbirka posjeduje više verzija ove pjesme, a pjevao ju je i Murat-aga Kurtagić.

¹⁵ Šećo Kolić bio je poznati ramazanski guslar, čije je pjesme snimao Milman Parry.

¹⁶ Kad Međedović kaže da mu je ovaj ili neki drugi dječak čitao «nekoliko» puta pjesmu, on doista hoće reći «u nekoliko navrata». Nema sumnje da je svaku pjesmu iz pjesmarice u cjelini čuo samo jednom a ne više puta, ali su mu ih djeca čitala polako, u nastavcima.

Međedović: Tako, meni latinice, de mi je koji kaz'o... Evo, ova «Boj na Os'jeku»

Vujnović: Ja.

Međedović: Na Šestokrilovića. Ja sam jednu noj pev'o tu pesmu, i čuo sam je iz pesmarice, pa sam je naučijo. Nekoliko put sam je čit'o, i tu jedno dijete. Onda posl'je ja sam pev'o u jednoj kafani, a jedan narednik je bijo, ja ga n'jesam ni vidijo, iz Lauža u toj kafani. I kalabaluk je bijo svijeta, puno, velikog, a kafana t'jesna. Ovako je bilo. Kad sam ostavijo tu pesmu, došao mi je čaj i banka. Dao mi kahvedžija. I ja sam rek'o: «Otkuda ovo?» Kaže: «Časti te čaj narednik, ona' odunud.» A on beše više odžaka. «I ovu banku da kupiš duhana.» Velju: «Fala mu!» On me pozv'o odunud. Kaže: «Stari, jesi li – to je bilo pretprošle godine, mislim – stari, jesi li pismen?» «Nisam!» «Ni pratiš novine?» «Ne.» Kaže: «Pravo ti ga. Tu si pesmu... Evo ja sam iz Lauža, a evo pesmarice. Kod mene n'jesi pogr'ješijo ništa!» I u tome on, ona beše latinicom napisata, uvideli smo.

Vujnović: Ali latinicom je pisano u pjesmarici?

Međedović: Latinicom, što su Švabe, demek, otud i otud što su prodate, otud su. A ćirilicom crnogorske štampe, tamo se učinjele. One majeno ukraćuju pesme, ili je preobratno kažuju. A što je latinicom pisato u neke pesme, što sam hi ja čuo od guslača, pa ljudi izgadili, iz pesmarice hi čuli, nagonu k onijem mojijem, da n'jesu sakrili neke tačke što se nalazu. Napad od turaka na njih ili njih na turke. N'jesu učinjeli sve vrednije jedno od jednije svakog puta. A ovo već, ove njihne, vidijo sam de sve vredniju jednu stranku gradu.

Vujnović: A onu pjesmu kad **5. Hajdar Alajbeg vodi svatove u Stambol**, od koga si nju čuo?

Međedović: Iz pesmarice. Jedno begče mi je čitalo. I ono što ti priča, i ono mu je brat.

Vujnović: Aha! Dobro. Koliko si puta nju sluš'o?

Međedović: Ništa više bez jednom.

Vujnović: Samo jedanput?

Međedović: Samo jedanput.

Vujnović: Je li dobra ta pjesma, Avdo?

Međedović: Sasvijem je lijepa.

Vujnović: Je li velika?

Međedović: Mislim hiljadu, od hiljade stihova tamo.

Vujnović: Je li lijepo okićena?

Međedović: Fino je okićena. Dobro je okićena, dobra je pesma.

Vujnović: Ima li neki Arapin u toj pjesmi?

Međedović: Ima, Idriz.

Vujnović: Idriz Arapin?

Međedović: Jes'.

Vujnović: Kad je doček'o svatove?

Međedović: Jeste.

Vujnović: Pa ko ga je posjek'o?

Međedović: Đerđelez. Posek'o nije, no mu očup'o, odsek'o uši, i poveo ga živa tamo pred cara.

Vujnović: Ahaha. A onu pjesmu **6. Đerđelez Alija i Vuk Jajčanin**, od koga si nju čuo?

Međedović: Iz pesmarice.

Vujnović: I nju?

Međedović: Ja.

Vujnović: A ko ti je nju čit'o?

Međedović: Jedno momče, preko skorije godina. Boga mi, od ove omladine ne poznajem tako. Jedno s drugome, ima pesmaricu i prodavali su tako jedno drugijem. «Haj, e počitaj mi, počitaj mi, počitaj mi!»

Vujnović: To je sigurno neka pjesmarica o Đerđelez Aliji?

Međedović: Jes', jes', Vuk Jajčanin i Đerđelez.

Vujnović: Da.

Međedović: A ta je glavna pesma.

Vujnović: A **7. Đerđelez Alija i Sibinjanin Janko**?

Međedović: I tu iz pesmarice. I to mi je Šorovo d'jete iz jedne pesmarice. I n'jesam je više vidijo ni od pesmača, ni... Ono beše kupilo za petn'es dinara «Bolovanje Đerđelezovo» i tu. Obadvije behu u toj jednoj.

Vujnović: Da. A je li dugačka ta pjesma?

Međedović: Sibinjanin Janko d'jeli mejdan i Đerđelez?

Vujnović: Ja.

Međedović: Pa prilično. A ne mlogo, okolo hiljade stihova moje pesme, a drugoga, drugoga ne.

Vujnović: A ono **8. Bolovanje Đerđelez Alije**? Je li ta duga?

Međedović: Još kraća.

Vujnović: Je li to iz pesmarice?

Međedović: Jeste isto, isto jedno.

Vujnović: A kada ti čuješ, recimo, jednu pjesmu, okitiš li ti malo više nju?

Međedović: Imam adet, kad vidim primer đe je kitijo i on lijepo, i ja majeno još više,

Vujnović: Aha. Đe bi on stijo, veliš?¹⁷

Međedović: Da.

---

¹⁷ Smisao Vujnovićevog pitanja: i drugi bi pjevač okitio pjesmu poput Avda, kad bi znao tako kititi pjesmu. U ovo vjeruju i Vujnović i Parry, ali nisu u pravu.

Vujnović: A 9. Boj na Osijeku?

Međedović: Iz pesmarice.

Vujnović: I to iz pjesmarice?

Međedović: Jes'.

Vujnović: A ko ti je tu čit'o?

Međedović: Tu mi je čit'o jedan Korićanin, Lazović, kod Iljazove kuće.

Vujnović: Je li često ti je čit'o, Avdo?

Međedović: Ne često. Dvapat sam se desijo, i to u dva dana. Doš'o kao kod komšije, a ja tu se desijo. I jednom se naminu, te prodoše nekud, pa se opet na konak navrnu. I ja, mila mi bi, reko': «Boga ti, mi iščita' tu!» Dvapat sam je čuo.

Vujnović: Je li velika pjesma?

Međedović: Boga mi, jes'. I dobra je pesma.

Vujnović: Dobra je, biva?

Međedović: Jes' vala, brate...

Vujnović: Ima li neki Ljubović u toj pjesmi?

Međedović: Ima, Ahmet-beg.

Vujnović: Ahmet-beg?

Međedović: Jes'.

Vujnović: Je li poginuo?

Međedović: Jeste.

Vujnović: A đe je poginuo?

Međedović: Gore pod tromedu. Hajvaz ga. Ubi on Hajvaza, i on njega, đeneralja, oba jedan kraj drugoga.

Osman «Orle» Kaljić

Vujnović: A ona pjesma, kad je **10. Osmanbega Šestokrilovića šćer zastavijo bijo Sava đeneral**, od koga si nju čuo?

Međedović: Od Orla Kalića.

Vujnović: Oklen je bijo taj Oro Kaljić?

Međedović: Iz Vraneša. Kolašin, što se tiče Vraneš, pa Lijeska selo.

Vujnović: Je li gornji ili donji Kolašin?

Međedović: Donji, donji, Vraneš.

Vujnović: Aha! A đe si ga sluš'o, Avdo, kad je on toliko daleko bijo?

Međedović: On je dohodijo, i on tako, i za njim su se vukli. Dobar je guslač bijo, samo je malo šikađija bijo. U najvišem lezetu i u ljubavi, kad je bilo po ovako kod njega, on je one gusli đidnuo, i otole na vrata ka' džin izbeži. Više ga i ne viđi.

Vujnović: A zašto tako?

Međedović: 'Nako.

Vujnović: Im'o žicu?

Međedović: Pa da. A dobar je guslač bijo.

Vujnović: Dobar?

Međedović: I dobar i na oči viđen.¹⁸

Vujnović: Jesi li ga često puta sluš'o da pjeva?

Međedović: Jesam vala, br'te.

Vujnović: Jesi li naučijo dosta pjesama od njega?

Međedović: Boga mi, pa n'jesam hi sve s kraja uzeo. A tu jesam. U glavnome, tu jesam, i dobra je pesma.

Vujnović: Koliko je bijo star, kad si ga sluš'o ti?

Međedović: Mlad momak. Godina, na zdravlje gospodinu (Parryju, op. ZČ), kolik' i on.

Vujnović: A ti, koliko si bijo star?

Međedović: Boga mi, n'jesmo mi u godina razdvojeni mlogo. Nije on od mene bijo mlogo stari', oko deset-dvan'es godina.

Vujnović: Je li to davno bilo, Avdo?

Međedović: Jes' podavno, davno. Još turskog vremena, kaki ne. Još prije no sam ja u regrute otiš'o, hehe!

Vujnović: Prije, a?

Međedović: Prije.

Vujnović: Je li to bilo u kafani đe si ga ti sluš'o?

Međedović: U kafani ovoj velikoj, ovamo idući, pa gornje stran'. Ne radi niko u njoj, onoj najvišoj s donje stran', što je visoka. To je bila glavna kafana, Kućevića Osmanage.

Vujnović: Kako je izgled'o on?

Međedović: Orle?

Vujnović: Da.

Međedović: Silan momak izgled'o. Plavušas', nije crnomanjas', a brkovi tako, i čehre, ljubavne čehre im'o, obraza, lica, oblika. Raznešen čojek, visok, tanak, dobar.

Vujnović: A kako se nosijo?

Međedović: Ka' isto Sado Hadžović, samo malo pobolje, lijep je bijo.

Vujnović: Isto crnogorsku nošnjju?

Međedović: Jes', sve crnogorsku nošnjju. Cijeli Kolašin je nosijo to, do Balkana crnogorsku nošnjju. I u varoši je ovoj ulazila.

Vujnović: Je li on živijo kao pjevač, da je išao sa guslima?

Međedović: Ne, ne, ne, ne, ne. Jok, on je Fejzage Kaljića sin, nije to on podnosijo.

---

¹⁸ Orle Kalić bio je ne samo glasovit kao guslač, nego i kao jedan od posljednjih junaka o kojima su se pjevale pjesme (što navodi Zaim Azemović).

Vujnović: Pa kako to more bit' Orle Kaljić - musliman? Kako to more bit'?

Međedović: E, tako. To je u njih se moglo naći raznih imena mlogo: Tuaf, Šoro, Orle, Rogo, Hrnjo, Menjo. Kako goj hoj, u Kolašinaca ti je to bilo. Tri-četiri su brata bila, pa on posl'je, znaš, ono, ili otac ili majka: «Ene ga, Orle, Orle», ka' or'o leti, «Orle, Orle!» Tako ostalo. A Osman mu ime.

Vujnović: Aha, to je od Osmana?

Međedović: Jes'.

Vujnović: Tako? A onda njemu je bilo ime Osman?

Međedović: Jes'

Vujnović: I onda posl'je bijo njegov pri-imenak Orle?

Međedović: Orle. Orle. Između svakoga obično, a...

Vujnović: To je bilo od tepanja, ja mislim?

Međedović: Da.

Vujnović: Je li on pjev'o za begove kada?

Međedović: Begovima?

Vujnović: Da.

Međedović: Pa, jes'. Āe su glavni ljudi, Orle je tu pev'o.

Vujnović: Kako to: «Āe su glavni ljudi?»

Međedović: Begovi, age. Tu je, on je bijo agin sin glavni, to su oni junaci držali sebe. Nije on svakoga gled'o, da svakome zapeva, nit' mu je svak smijo reć': «Zapevaj ti!»

Vujnović: Jesu li ga oni zvali da doĀe u nji' kod kuće?

Međedović: A da! Amiraga, Osmanagin sin. To mu je bijo pobratim i ahabab najviši, toga Begana brat,¹⁹ Smajil-aga. Drž'o se i on tak'ije glavnije: Nišića, kao Dervovića, Kajabegovića. O'Āe je Hamzibeg Kajabegović im'o po, hee! Koji je napon Hamzibeg, pa s Orlom zajedno, pa u mehane, pa u kafane, pa konje pr'o Āaršije, pa puške pr'o Āaršije, pa to je sila!

Vujnović: Bi li mu platili, kad je tako pjev'o?

Međedović: Jok, brate! To mu ne bi smijo ko pomenut'.

Vujnović: Zašto?

Međedović: Ne daje se u nisko.

Vujnović: Aha! Drži se visoko?

Međedović: Da. Visok je i bijo, nije fajda.

Vujnović: A dobar je pjevaĀ bijo?

Međedović: Dobar je pevaĀ bijo.

Vujnović: Kako jedan to tako, aga ili beg, moĀe da bude dobar pjevaĀ? Kako to more bit'?

---

¹⁹ Mislim da se ovaj iskaz odnosi na Begana Ljucu, koji je pomagao Parryju i druĀio se s njim.

Međedović: E, pa e, on je aga ovak'i. Otac mu je aga, i njega su zvali, i kmetove su imali. I, Boga mi, hol' da ti kažem nešto? On, oni su prošli. Što je Kalića, oni su otišli svi u Aziju. Što je ostalo, otišlo u Aziju. Sad hi nema. A što se tiče tudije, od Kolašina gornjega, pa toga Zatarja tamo, pa i kralj i knjaz budući, pa i od knjaza, pa cijela Crna Gora i zebila je od njih i priznavala hi je.

Vujnović: Kaljiće, je li?

Međedović: Sve, Boža vera. Ne treba ništa to pričat'. Eto, tamo se ljudi kažu pored Tare i pored granice, a toga Orla i Fejzagu: «A, Vejzaga, Vejzaga, A Vejzaga, ilah Vejzaga.» Ništa nema tu, dobri su ljudi bili, oglašeni junaci, i nema šta.

Vujnović: Je li on pjev'o dugačke pjesme?

Međedović: E ova je pjesma, Šestokrilovićeva šcer zabranjena, turila glavu na sapi ovoj hadži-Smajilovoj (odnosi se na pjesmu *Ženidba Smailagić Meha*, op. ZČ.).

Vujnović: Kako to: «turila glavu na sapi»?

Međedović: Primakla se.

Vujnović: Aha!

Međedović: Ka' ono kad pride konj za konjom.

Vujnović: A je li on pjev'o kraćije pjesama?

Međedović: Mogućno da jes'. Eto, ja ti pričah. Nahodijo sam ga nekad s polovine, nekad sprva, pa hi baci ka' đavo, izidi i otidi. Ele, ja tu sam naučijo od njega.

Vujnović: Kako to more bit', kad je on tako bac'o gusli, da je ovako pjev'o odušak tu pjesmu, da ga ti čuješ?

Međedović: Nije odušak, no tako mu dođi. On ne bi vazda to.

Vujnović: Aha! Veliš ti da je bijo isto kao i ti godina, tako nešto?

Međedović: Ne, ne, desetak godina razlika, deferencija, tako je bila njegova od mene; desetak pojače, stari' od mene.

Vujnović: Pa nije to bilo puno staro, Avdo.

Međedović: A ja sam pesme od petn'es počeo učit', a njemu more bit' da je imalo dvajes' i pet. I to je, ja u dvajes' i pet sam najbolji vakat im'o, po pet sahata sam mog'o da ne ostavim pesmu.

Vujnović: Pa kako ti n'jesi mog'o da naučiš od onije kod koga je učijo on?

Međedović: On je im'o oca pesmača dobra.

Vujnović: Aha!

Međedović: A ja s ocem n'jesam se nikad ni vidijo njegovijem. Eto đe je bilo.

Hasan Nišić Ferizović

Vujnović: Da, da. Pjesma: **11. Pogibija bega Ličkoga**, od koga si nju čuo?

Međedović: Sigurno od Hasana Nišića (Ferizovića, op. ZČ).

Vujnović: Oklen je bijo taj Hasan?

Međedović: Iz Nišića razuren, a o'đe bijo muhadžer.

Vujnović: Doseljenik bijo?

Međedović: Doseljenik.

Vujnović: A đe si ga sluš'o da pjeva?

Međedović: U han, za ćupriju tamo, đe ta' 'otel. Najviše tu je pev'o. Tu su ti se Nišići zbirali. Tu je bijo han glavni, i svi su Nišići tuna dohodili na sohbet, a i Belopoljci pri mešavini.

Vujnović: Beli je pjev'o za Ramazan tako?

Međedović: Pa jes'- Jes', jes', i uz Ramazan pev'o takijem ljudima iskupljenijem.

Vujnović: Je li stalno u Ramazanu, ka' što si, na primjer, ti bijo u hanu tu?

Međedović: Stalno? Nije.

Vujnović: Da, za cijeli Ramazan?

Međedović: Nije, nije.

Vujnović: Nije bijo?

Međedović: Nije, nekije noći.

Vujnović: Jesi li ga često puta sluš'o da pjeva?

Međedović: Pa, nekolika put.

Vujnović: Koliko si puta čuo ovu pjesmu što od njega sad si pis'o ovđe?

Međedović: Izgleda, dva-tri put da sam je čuo. Nije on umijo, Nikola, mlogo pesama.

Vujnović: Da.

Međedović: Od deset ne znam na dvan'es je li iskočijo.

Vujnović: Toliko je znao?

Međedović: Ne. I to bosanskije ni toliko, malo crnogorskije, o Babiću Jašaru i tako. Pričali su mi ga da je dobar guslač, a n'jesam tak'e te...

Vujnović: Pa kako to da je on pjevo toliko puta sve istu pjesmu?

Međedović: Pa jednako, pa jednako. Eto, ja umijem pedeset-še'set pesama. Moguće, demek, ovoga Ramazana pevam jedne u toj kahvi, a druge, ove druge što ostani, ovoga drugoga. I niko se o' tije mojije pesama nije osumorijo, tako su him mile, pa jednako što pevam jedne.

Vujnović: Je li bijo stari pjevač?

Međedović: Jes'. Im'o je, kad sam ja te pesme naučijo, im'o je še'set godina.

Vujnović: A ti?

Međedović: A ja, Boga mi, okolo, momčurak veliki, oko dvajes' godina sam im'o.

Vujnović: Ja. Kako je izgled'o taj stari?

Međedović: Isto nošnju ka' 'vo što ti kaza, finu. Džamadan tako, od bojazeke rukavi. Oko glave tako jedan trabolos. Šalvare i dokoljene crnogorske.

Vujnović: Kako je živijo on? Je li bijo on ko težak? Šta je on bijo?

Međedović: Nije. Ono će on im'o kuće malo u varoši, mahom pod ćiriju, a borijo se s ovijem duhanom, te ga o'đe kupi, a u Plevlja, u Taslidžu je tamo bijo zabranjen. Te tamo krijući nosi po Bobovoj i tamo ovo, što pevaše ova', i tamo po Kamenoj Gori, po Brečanima. Nosi ga krijući, te prodaji tamo te ponešto zaradi. I prohodijo je dobro.

Vujnović: Ja. Je li on pjev'o za begove ikada?

Međedović: Kad bi došli tamo. A da ga povuču tamo, na odaje da je iziš'o – nije.

Vujnović: Nije?

Međedović: Nije.

Vujnović: A je li onako po hanovima degod da pjev'o?

Međedović: Eto tu, đe su Nišići, mahom su u ta' han, a na drugo mesto slabo.

Vujnović: Pa bi li mu dali nešto, kad bi pjev'o ovako?

Međedović: Pa, n'jesam vidijo.

Vujnović: Ništa baš?

Međedović: N'jesam.

Vujnović: Pa, bi li bar kafu ga častili?

Međedović: O! Kafe, za to nije pitanje. I kahve i duhana, to su kutije bile na meru. Nije sad tri dinara, no dva groša oka. Od sto para našega duhana, pa do tri groša lijepoga, a dvan'es groša skopljanski dućan, duhan «Vardar».

Vujnović: I veliš da se on nije hranijo od gusala nikada?

Međedović: Nije, brate. Ja vidijo n'jesam. Sad, jesu li mu tamo pomoć davali Nišići, građani njegovi, bijo je «naš čojek», tako, ja ne znam. Ja da sam vidijo da su mu davali, ja n'jesam vidijo.

Vujnović: Je li bijo bolji ili srednji pjevač onako, ili loši, kako ti to cijeniš?

Međedović: Kod mene dobar.

Vujnović: Dobar pjevač je bijo?

Međedović: Dobar.

Vujnović: Je li dobro okitijo pjesmu?²⁰

Međedović: Moglo bi bit' i bolje.

Vujnović: I bolje?

Međedović: I bolje.

Vujnović: Pa onda kako je to dobar pjevač, ti veliš?

Međedović: E! Čisto je kaziv'o i navodijo je, a ono što nije mog'o iskitit', to mu se nije reć'. Samo, pesma mu je išla bridom i čistom jednom pravom, da ne bi mog'o, ne bi mog'o reći da je vala ovo malo lažavo.

Vujnović: Da.

Međedović: I kod mene je ta' guslač dobar.

Vujnović: Onda, samo je on pjevo istinu?

Međedović: Prema prilici. A ja u ta' rat n'jesam uljeg'o ni u jedan doslen.

Vujnović: Kako n'jesi, kad si bijo ranjen?

Međedović: Ovo je balkansko, to je ništa.

Vujnović: A kad je **12. Serdar Mujo osvetijo bega Ličkoga**, od koga si čuo onu pjesmu?

Međedović: Isto od njega.

Vujnović: Isto od njega? A đe si nju sluš'o?

Međedović: E! Tamam tu u hanu.²¹

Vujnović: Jesi li nju često puta sluš'o?

Međedović: Dva-tri put, četiri more biti.

Vujnović: Bome je duga ona pjesma?

Međedović: Duga?

Vujnović: Ja.

Međedović: Boga mi, jes' dugačka.

Vujnović: A **13. Dolazak vezira u Travnik**?

Međedović: Od Hasana isto.

Vujnović: Isto od Hasana?

Međedović: Jesam.

Vujnović: Je li on pjev'o isto ka' i ti, ili nešto si, ti si malo više dao u tu pjesmu?

---

²⁰ Parryjevo poimanje «kićenja» i velike duljine pjesme kao temeljnih osobina dobre epske pjesme nije pravilno. Postoje izuzetni epski pjevači, poput Hašira Ćorovića, Bejta Smakića ili Murat-age Kurtagića, koji nikad ne dulje svoje pjesme, niti pretjerano koriste ukrasne teme.

²¹ Premda je Međedović naveo u popisu svojih pjesama da se radi o dvije pjesme, pjevači su obično pjevali *Pogibiju i osvetu smrti Ličkog Mustajbega* kao jednu pjesmu. Tako je ovu pjesmu za Parryja ispjevao i stogodišnji brat Hasana Fezirovića, Hajro Nišić Ferizović.

Međedović: Malo sam ja poviše okitijo, kaz'o sam ti malo prije. Što n'jesu bili sposobni da više okitu i navišu ljude, da su bolji konji njihni, i, može bit' da mu je bilo mučno, nije mu zapalo bilo. Ovi ljudi, to mu sve stoji.²²

Vujnović: Ali, recimo, onđe, je li on pjev'o isto ka' i ti, kad su došli Derviš i Tale tamo kod cara, kod... ne, kod cara nego kod...

Međedović: Kod Ćuprilića da nije, ili ovamo kod kojega velikoga, hoćemo reć'...

Vujnović: Čekaj, dok se smislim. Kad je doš'o beg na iskup, stari, đe su se oni iskupljali, kod Ličanina.

Međedović: Dobro.

Vujnović: Pa kad je na njemu ono bilo loše od'jelo, na Dervišu.

Međedović: Ja.

Vujnović: Pa za oni razgovor, je li on pjev'o isto onako?

Međedović: Jeste.

Vujnović: Nijesi nešto malo više onđe ukrc'o ti?

Međedović: N'jesam mu tuna ništa ukrc'o više. Ja ništa ukrcat' ničije više n'jesam, bez okitit' čojeka, koji bijo da bijo, malo i njegova konja. Kad ga je on kaz'o jednu silu, mučijo sam se ja da ga propenjem još poviše malo.

Vujnović: A je li on spominj'o Radovana?

Međedović: Jes', jes'.

Vujnović: Isto kao i ti?

Međedović: Jes', brate.

Vujnović: A ja sam čuo da je on pjev'o pjesmu, i da je rek'o da je dao Ćupriliću jednu devojkicu?

Međedović: Ako bide, ja bi smijo nos položiti, u mom prisustvu. A tamo, ako je prigradiv'o drugome, to je drugo.²³

Vujnović: Zašto baš nos, Avdo?

Međedović: Vala, ne drugu okladu, no nos.

Vujnović: E daj mi da jedan cigar zamotam kod tebe.

Međedović: Izvol'te.

Vujnović: I kaži mi sad za onu pjesmu, kad je Luka Pavićević izbavijo onu decu. Čija su ono bila deca? (**14. Osman-beg Delibegović i Pavićević Luka**, op. ZČ).

Međedović: Delibegovića Osman-bega.

Vujnović: Iz Kajsara ih je izbavlj'o, čini mi se?

---

²² Smisao: Hasan Ferizović ispričao je u svojoj pjesmi događaje istinito, te opisao junačka djela kako treba.

²³ Smisao: kad sam ja slušao njegovu pjesmu, on to nije ispjevao. A moguće je da je u nekoj drugoj prilici Hasan taj motiv naveo u svojoj pjesmi.

Međedović: Jes', iz Kajsara.

Vujnović: Od koga si nju čuo?

Međedović: Da neće bit od oca moga? Vid' der, Boga mi ću ti tu preturit'. I od, od Ćor Husejina je pevata, a čini mi se od oca moga.

Vujnović: Da, od tvoga oca si je čuo.

Međedović: Ja.

Vujnović: More li se tako tačno, na primjer da se sjeti od koga si je čuo, kad si je davno čuo, je li, pa da baš ne znaš?

Međedović: More, brate, Boga mi. Pa i tebe, koji si mlad, i gospodina profesora, a kamo li mene.

Pao, moma, mozak po grkljanu, pa mogu baš onomad ti je kazat', a danas da se mislim čak do ujutru. More mi se skinut' s pameti, od koga baš. Pesama puno, a da him kraj kraju ostanuo, demek. Kad bi mi ostavijo ti na mišljenje: «Vidi, pa se misli!», palo bi mi na um, otkale i kud, i đe sam je naučijo. Boga mi je, Nikola, popalo po mene mlogo hala! Ja se čudim kako prema ovakijem licima umijem ikako.

Vujnović: E! Dobro ti govoriš.

Međedović: E! Je li ovako, dušo moja? Sad bi vas molijo u pitanje, ako bi koju kaz'o, demek, od tije ljudi sam čuo sigurno, i dalje vi prip'o n'jesam. Od Reša Alihadžića, do oca moga, do te dvije-tri pesmarice, do Orla Kaljića, do Islama Radoglavca, do Neka (Nezira, op. ZČ) Kaljića, do Avdage Šahovića. Dalje n'jesam. A od tije, demek, od jednoga čut', a s jednoga turit' na drugoga, to me morete oprostit'.

Vujnović: A bi li moglo bit' ovako, Avdo? Da si ti jednu pjesmu, na primjer, čuo od više njih?

Međedović: Pevača?

Vujnović: Da. Da si je sluš'o, a da si je primijo samo, recimo, od jednoga? I da onda moreš rijet': «Čuo sam je, recimo, od Hasana Međedovića.» I onda, poslj'e, da si je čuo od Orla Kaljića, je li? I sad ne znaš baš tačno od koga si je naučijo. More li bit' tako?

Međedović: Ovako ti mogu kazat'. Od prvog guslača, kad mi je doš'o u volju moju, te sam naučijo, prvi guslač, drugi guslač da je bijo i bolji od njega, pa da mi je zapev'o, od njega je naučav'o n'jesam, i učinjelo mi se da nije tako.²⁴

Vujnović: Aha!

Međedović: Molijo bih te da pripalim.

---

²⁴ Iskaz «učinjelo mi se da nije tako» je vrlo značajan. Međedović naime kaže da se određenu individualnu pjesmu uvijek uči, u njenoj cjelini, samo od jednog pjevača, a ne od više njih. Slijedeći pjevač ispjevat će istu individualnu pjesmu toliko drugačije, da neće biti moguće preuzeti dio njegove pjesme i «staviti» ga u pjesmu prvoga pjevača.

Vujnović: A da ti n'jesi ovu pjesmu čuo od Avdage Šahovića?

Međedović: Boga mi, meni se, od, od ovoga oca moga, od Avdage n'jesam čuo tu.

Husein Međedović

Vujnović: Da. Je li ti otac bijo dobar pjevač?

Međedović: Nije čisti' pesmač, guslač mog'o biti! Čisto i, i pravo, i jasno da ti kaže, a mog'o je biti pookićeni'; ja sam bolje kitijo no on. A da je guslač dobar, begenis'o ga je i volijo ga je svak.

Vujnović: Što je tvoj otac radijo?

Međedović: Tu mesar, to meso prodavali.

Vujnović: Sve prodavali meso?

Međedović: Jeste.

Vujnović: Je li on, recimo, iš'o kada 'vako uz Ramazan da pjeva, k'o što si ti iš'o?

Međedović: Nije, brate. Nije adeta toga imalo tada. Vidiš, ovo uz Ramazan kako ti je pošlo, moj Nikola, moj sine! Od deset godina pred rat balkanski, pokaz'o se tu jedan Latif Zeković iz Dobrinja, iz Prepolji, iz miloševskog sreza.

Vujnović: Ja.

Međedović: Te je on počeo pevat'. Tu je batal kafana, više te dvije česme tamo. To je drž'o ova' zgodni Muzurović kafanu. I ta' je Latif počeo pevat' tuna.²⁵ I tu su se najprije odovlen u kahvedžije. On ga uzmi, te uz Ramazan pevaj, i daj mu šta ko dadni. A on ga uzim'o tamo presije-kom turskog vremena pred balkanski rat deset godina, ne znam, ili, ili... A do toga, maj ako je otiš'o kao Avdaga, kao tak'i ljudi dobri, kod begova, pa oni odriješi česu, pa ona' međžediju, ona' ušluk, ona' čejrek: «Ovo da uzmeš duhana!» To je drugo, a, demek, da se u kafanu zaradi, nije do tadaj bilo. I mene je u toj kafani neđe sad, kako sam tako nekako počeo, desetak godina ima.

Vujnović: Onda su begovi zvali, i onda su oni darovali. To je isto bilo tako?

Međedović: Dar tamo kod kuće, a u kahve nije, n'jesam vidijo.

---

²⁵ Ovo je neobično zanimljiv podatak, koji dokazuje da je profesionalno nastupanje pjevača tokom Ramazana, barem na području Bijelog Polja, otpočelo desetak godina prije balkanskog rata. Prije toga, profesionalni pjevači nastupali su gotovo isključivo na begovskim i aganskim dvorovima, te u hanovima. Mislim da bi bilo potrebno istražiti kada je profesionalno nastupanje tokom Ramazana otpočelo i u svim drugim bosanskim centrima, posebno u Sarajevu. Naime, ta je praksa najvjerovatnije doprinijela razvoju dugih epskih pjesama.

Vujnović: Aha!

Međedović: Ja. Im'o sam jednoga amidžu, n'jesam ga utuvijo. A otac mi njegovije pesmi prič'o, hadžo Smajo da je dobar guslač bijo. Tamo vezir, kad je doš'o o'de, te hi suris'o u Bosnu, te u Jajce begovima je pev'o, i da je donijo dar od hanuma: dvades' boščaluka i dvades' sedžada. Sedžade je reć k'o ono što donosi Began vama da je vidite, gospodin profesoru onu.

Vujnović: Da, da, znam.

Međedović: Eh! I čitavu komoru da je donijo od otud što su ga darivale, pošto se puštijo iz havsa, samo hanke. A para, prič'o mi je otac, da je kupijo zemlju tuna posl'je sa tijem parama što su mu dali samo u Jajcu kod jednog bega.

Vujnović: Aha! E, dobro je proš'o tu?

Međedović: Dobro je proš'o.

Vujnović: Je li tvoj otac dosta pjev'o, Avdo?

Međedović: Vremena, ili...?

Vujnović: Na primjer, da je, da je često pjev'o, svaku več'e, i tako?

Međedović: Jes', jes'. Nije kod kuće. Kako odužaju noći, ti rođaci naši. I da je otiš'o kod Mustajbega Ćorovića, kod Osmana Sijarića, kod Nezir efendije nekoga, im'o je kod Mula Šaćira u Godijevo. Na koje goj mjesto otiš'o, što mu se guslima prednijele n'jesu, i moli ga, i moba velika, a na dar mi nije otac pev'o nikomu. Nijesu...

Vujnović: N'jesu nikad ga darovali?

Međedović: N'jesu, n'jesu.

Vujnović: A bi li mu davali štogod?

Međedović: Bi davali, a uz'o ne bi.

Vujnović: A zašto nije uzim'o?

Međedović: E to je bijo ar. Pa i ovo je mene dogn'o andžak...

Vujnović: Ali dar se mora uzet', kad se daruje?

Međedović: Mora? E pa hoćemo li baš? Sestrić mu je bijo Osmanaga, pa Đul-beg Hajdarbašić, pa, efendum, Hamza-beg, pa Rušid-beg, pa: «Adžo Huso!» Mi, u nas je običaj bijo starijega čojeka adžom zovnut', pa koji bijo.

Vujnović: Jes'.

Međedović: «Adžo Huso, mi moremo, mi smo mogući' tebe, ti cijepaš se, da ti damo dva tovara pšenice, ovna, ovcu!» «Brate, neću ja. Ljudi su kod mene!» A im'o je, šućur. Im'o mi je otac. Doklen, doklen je bijo, imao je. Nije baš siromaštvo. I nije podnosilo se, to je bilo zazor ovdekana, dok se nije dopalo... I ja bi volijo, sine, vidiš. Eto, ja sam više

od vas vidijo hajir, a viđam i toliko godina. Vi viđeli od Boga!²⁶ I tako mi je pristalo, u ovu moju veliku nesreću što se našla. I vama pristalo svako dobro! A volijo bi da n'jesam, da sam u onom mojem uvje... povjerenju, pa da ne pa'nem po ovome. Sram, zasramno je.

Vujnović: E, je li ti ikada otac prič'o od koga je njegove pjesme on primijo?

Međedović: Jes' mi prič'o najviše pesama da je primijo od Ćor Husejina,

Vujnović: A đe to moglo bit'?

Međedović: Najviše se Ćor Husejin bavijo, od... od ... (nečitko, op. ZČ), od Mustajbega Ćorovića do Hasan efendije Vrdljanina, do Al efendije u Korita, Ličine, do Osmana Sijarića, do begova u Raduljiće, u Ivanje, kod Etem-bega, i tudije. I otac mi se tudije nahodijo.²⁷ U čemu se nahodijo više? Kasap je bijo. Kako bidne jesen, od Krstovu dne tamo, oca su mi zvali tamo: «Doženi vola, kravu, debela, pet-deset, uzećemo ti za žito.» I tamo nije imalo n'akoga, te on zakolji i podaj onomu. Žito pokupi veliko i zaradi, i gustuj i zevkuj. A više su ga zvali, i njega, sevep gusala. I tamo, kad se ne nađi Ćor Husejin, i tudije najviše te pesme naučav'o. Tako mi je prič'o.

Vujnović: Je li ti otac dobro znao, kao ti da okiti pjesmu?

Međedović: Nije kao ja.

Vujnović: A đe si ti naučijo tako?

Međedović: Ja sam naučijo iz meraka, iz srca moga.

Vujnović: Aha!

Međedović: Ja.

Vujnović: I ona pjesma, **15. Paša Atlagić ženi sina iz Bišća**, od koga si nju čuo?

Međedović: Iz pesmarice.

Vujnović: Ko ti je čit'o?

Međedović: Zajim. Ovoga Abazbega Zajimovića jedan dečak, u drugome je razredu gimnazije, mali dečak.

Vujnović: Je li duga pjesma ono?

Međedović: Bo... primerno onako.

Vujnović: Je li dobra?

---

²⁶ Međedovićev iskaz odnosi se na Parryjevu i Vujnovićevu pomoć, nakon što mu je izgorjela kuća (o tome govorim detaljnije u tekstu koji slijedi: *Parryjev rukopis «Pitanja iz Bijelog Polja»*).

²⁷ Ovaj i drugi Međedovićevi iskazi, koje sam tek nedavno upoznao, a prenio u ovoj knjizi, pokazuje da sam pogriješio na str. 286 knjige *Mrtva glava jezik progovara*. Međedovićev otac Husein očito jest poznavao Ćor Husa, te tvrdio da je naučio neke pjesme od njega.

Međedović: Boga mi, meni se spala da je lijepa.

Vujnović: Ima li dosta kite unutra?

Međedović: Pa onako. Eto, Vrcićevo to, šes' Katurića. Dobijo on sve, jednog po jednog. Lazara u svatove proveo, i paša ga tamo darov'o i vrnuo se. I tako.

Vujnović: A onu **16. Beg Mustajbeg u robiji u Janoku**,²⁸ od koga si onu čuo?

Međedović: Beg Mustajbeg u robiji? Iz pesmarice.

Vujnović: Ko ti je nju čit'o?

Međedović: I nju tu đeca, bogme, sve ovi đaci na novome.

Vujnović: Aha! Koja je bolja, Avdo, ta ili ona od paše Atlagića?

Međedović: Pa, jednačite su. Sa okičenjem i sa tijem. Majeno je begova žalosnija, znaš, pošto je pao u robiju bijo, te tu, dok se izbavijo. Begiju je tamo poklanjo banu. Isk'o je, posl'je rek'o, poručijo Vrciću da je da tamo za jednoga, Atlagića sina, neka se Begza dadne tamo. Te tu žalos' je malo postajala, da je malo žalosnija od bega to, a jednake.

Vujnović: Je li bila ćirilica, ili latinica?

Međedović: Ćirilica, kaz'o mi je on da je ćirilica, a ja, Boga mi, ne znam sad da mi rekneš za to slovo. Ovako ja znam, tako je. Ne znam, uvjeran bidni, nikak'e riječi.

Vujnović: Vidiš da je nešto šareno, a ne znaš što je?

Međedović: Ne znam, Boga mi.

Vujnović: Kako ti je bolje primit', latinicom ili ćirilicom?

Međedović: Priznati?

Vujnović: Da je bolja pjesma, kako ti je lakše primit'?

Međedović: Latinicom. Ne, no bolje sam se uvjerijo. Pošto imaćemo, ako budete o'đe, za da vi pričam jednu priču, što mi je otac... I to je sve istina. Imali smo tu iz Bijoče jednoga siraka. Siromah bijo, pa u Mojstaru uzeo ga jedan beg u medresu da uči, i da ga hrani na odaji, da mu donese hanki u harem sudove vode za sevap. I tu je beg. On izučijo, softa se učinijo, učevan lijepo, u toj medresi. I beg je pobolijo se na smrt i naručijo hanki svojoj: «Ovoga softu, što mi je, te je naučijo, te nam je hizmet učinijo, ova' bedel za na Čabu.»

(Međedović izlaže ovu priču oko pet minuta, a zatim Vujnović nastavlja ispitivanje o njegovu repertoaru).

---

²⁸ Varijanta pjesme br. XXI *Lički Mustajbeg i Orlanović Mujo* zbirke Koste Hörmanna. Najzanimljiviju varijantu ove pjesme ispjevao je Murat-aga Kurtagić (vidi pjesmu *Ropstvo Ličkog Mustajbega* u knjizi *Mrtva glava jezik progovara* Zlatana Čolakovića i Marine Rojč-Čolaković, Almanah, Podgorica, 2004.).

Vujnović: I ona **17. Pjesma o Hrnjičić Omeru, kad je izbavlj'o oca i amidžu iz Maltije,**²⁹ od koga si nju naučijo?

Međedović: Baš od oca mi.

Vujnović: Od oca?

Međedović: Ja.

Vujnović: Dobro je. A od koga je naučijo on, znaš li?

Međedović: Kaz'o mi je da je on naučijo od Husejina (Ćor Husa, op. ZČ).

Vujnović: I nju isto?

Međedović: Da.

Vujnović: A ona pjesma **18. Luka od Kotara, kad je ukr'o đogata Orlanovića Muja?**

Međedović: Da l' sam i nju od oca?

Mihajlo Božović

Vujnović: Da. **19. Bolovanje cara Dušana u Prizrenu?**

Međedović: Bolovanje cara Dušana. Ja sam je čuo od Srbina, Boga mi, čini mi se. Boga mi, ne znam pozdravo, ne znam od koga sam je čuo, čini mi se od Srbina.

Vujnović: Od Srbina?

Međedović: Ja.

Vujnović: Od koga?

Međedović: Da n'jesam od Mihajla Božovića počem?

Vujnović: Tako je, Avdo.

Međedović: Ja. Oprostite me što pogriješim.

Vujnović: Jes', jes'.

Međedović: Ja.

Vujnović: Oklen je bijo oni Mihajlo?

Međedović: On je otud, Crnogorac, a o'đe je doseljen, u Dubovo tamo.

Vujnović: Ja. Će si ga ti sluš'o?

Međedović: Sluš'o sam ga u opštini koritskoj, tamam iza koncularije, u jednoj kuli, Skoka nekoga. Boga mi, tu, čini mi se. Tu, vala, n'jesam se š njim viđ'o. Rijetko.

Vujnović: Jesi li ga često puta sluš'o?

Međedović: Slabo, slabo. Momčurak je, nije stari čojek, ne viđamo se, rijetko.

Vujnović: Rijetko, a?

---

²⁹ Varijanta pjesme br. XL *Hrnjičić Omerica* Hörmannove zbirke. Najljepšu varijantu ispjevao je Murat-aga Kurtagić, a objavio sam je u knjizi navedenoj u bilješci br. 25.

Međedović: Rijetko.

Vujnović: Je li stari' od tebe ili mladi od tebe?

Međedović: Mladi, momak tvoga doba.

Vujnović: Sada?

Međedović: Sad. To je skoro bilo. Ja sam tu pesmu čuo, nema baš godina.

Vujnović: Je li velika to pjesma?

Međedović: Onako.

Vujnović: A je li fina?

Međedović: Lijepa je.

Vujnović: Svakako, kad je on Srbin, on nije pjev'o za begove, i toliko kad je mlad?

Međedović: Nije tuna ni podnošeno, meni se čini, tu begova nema. To je bila borba oko Uroša. Osta lud iza oca, i da se preda ili protopop Nedeljku ili Kraljeviću Marku, da ga čuva od partija.

Vujnović: Ne, ja velim za ovoga Mihajila, da nije pjev'o begovima nikada?

Međedović: Boga mi ga čuo n'jesam. Jes' jednu mi pevo Mihajilo, još jednu sam čuo od njega, onu Zmaj Ognjenog Vuka ženidbu.

Vujnović: Aha! Je li to Crnogorac? Mora bit'.

Međedović: Jes', Crnogorac.

Vujnović: Pa doselijo ovde?

Međedović: Doselijo ovde. I onako, uredan je momak, bez uvrede, kako je mladić, i nije, pitom je čojek.

Vujnović: Koliko reče da je star?

Međedović: Tvojem doba, tako. Mlad je momak.

Vujnović: Onda živ je još, kad je tako?

Međedović: Jes', jes'. Eto ga tuna u Dubovo, jes', jes', jes'. Toga istoga delovođe brat, Radovana Božovića brat.

Vujnović: Dobro, Avdo. A onu pjesmu **20. Kad je sultan Ahmetovu šcer zastavijo Crni Arapin, te ga je Marko posjek'o**, od koga si nju čuo?

Međedović: Od Hamida Nišića mi se, eto utuvijo sam.

Vujnović: Jes'. Jesi li je često puta slu... sluš'o od njega, tu pjesmu?

Međedović: Pa jesam dva-tri puta. Bijo mi je u komšiluk, tu.

Vujnović: **21. Kralj iz Ašara ište glavu Đerđezovu u cara?**³⁰

Međedović: Od Hasana Nišića mi izgleda.

Vujnović: Od Hasana Nišića?

---

³⁰ Ovu pjesmu objavio sam u knjizi navedenoj u bilješci 25 pod naslovom *Katal-ferman na Đerđez Aliju*. Vidi također poglavlje *Herojska mitska priča* (*ibid.*).

Međedović: Ja.

Vujnović: Dobro. A onu **22. Sjajni Sulejman, kad je prosijo devojku u kralja u Timoku?**

Međedović: Od Sada Hadžovića da nije da sam?

Vujnović: Jesmo li govorili o tome Sadu? Jesmo, čini mi se. Jesi li mi rek'o nešto prije za nj?

Međedović: Govorijo sam ja od Sada još otkad.

Vujnović: Jes', jes'.

Međedović: Ja.

Vujnović: A **22. Zarobljenje Glamočkoga Rama u Francesku**, od koga si nju čuo?

Međedović: Od Sada Hadžovića.

Vujnović: Ja bi rek'o da je ta' Sado bijo najbolji pjevač?

Međedović: Valahi, kod mene jes', najprijetnije. Eto i prič'o sam ti. Svi su ovi dobri što sam hi sluš'o, brate. A, Boga mi, Sado onako, znaš, tihačko, jadno, bedno.

Latif Zeković

Vujnović: **23. Robija Tala Oraškoga u Ozimu?**

Međedović: Da l' sam ti kaz'o, od Latifa Zekovića da je n'jesam čuo?

Vujnović: Jesi, Avdo.

Međedović: Ja.

Vujnović: Oklen je bijo taj Latif Zeković?

Međedović: Tu iz miloševskog sreza, iz Dobrinje. Ima ovdale četiri sahata.

Vujnović: A de si ga sluš'o? Sigurno je dolazijo o'de?

Međedović: U kafanu tu, kod toga zgodnog Treła, kad mu je bijo u kahvi.

Vujnović: Aha! Je li to bilo uz Ramazan?

Međedović: Jes'.

Vujnović: Je li pjev'o tu cijeli mjesec dana?

Međedović: Jes', jes'. Eto, od njega je postalo dar i gusli.³¹

Vujnović: Aha! Rek'o si malo prije za to.

Međedović: Ja.

Vujnović: Je li bijo star kad si ga ti sluš'o, Avdo?

Međedović: Jeste, še'set godina, više im'o.

---

³¹ Međedović ponavlja da je Zeković bio prvi pjevač koji je pjevao za nagradu u kavani tokom Ramazana. Parryju su, kao homerologu, ovi podaci neobično važni, jer se smatra da je Homer, kao i niz njegovih prethodnika, također bio pjevač profesionalac.

Vujnović: A ti, koliko si im'o?

Međedović: Tako, mladić od dvajes' godina. Pev'o sam i ja već, otpočeo pevat'.

Vujnović: Kako je izgled'o taj Latif?

Međedović: Boga mi je izgled'o, onako, kad ga pogledneš, na kući nije bijo hudo. Prič'o sam, pričali su mi, a nemaše volje, ponašanja nemaše. Znaš u kak'a je od'jela doš'o tuna, i u ta' Ramazan bijo? Kao kad dođe ona' Kasum, ako ti je u hajtaru, ono jutro, te seđe.

Vujnović: Ja, ja.

Međedović: Gaće i košulju, tako, imalo nekak'a. A kod kuće je im'o, kazali su mi, demek, žita i tako.

Vujnović: Je li on živijo k'o pjevač, da je iš'o sa guslama tako?

Međedović: Kazali su mi da je iš'o i po Prijepolju i tamo po Senici, po Novoj Varoši, a n'jesam vidijo. O'de jesam ga vidijo.

Vujnović: Je li ovđe tako bijo doš'o s guslima?

Međedović: Jes'.

Vujnović: Za plaću, a?

Međedović: E da.

Vujnović: A kod koga je tako?

Međedović: Sve u tu kahvu. U drugu nije imalo, sve kod toga Trela, tamo kod...

Vujnović: Samo u kahvi?

Međedović: Ja.

Vujnović: A nije iš'o na saraje begovske da ide?

Međedović: Nije.

Vujnović: Nije?

Međedović: I to od Ramazana do Ramazana je dohodijo, a više ga n'jesam vid'o.

Vujnović: A zašto ga begovi n'jesu zvali, kad je tako bijo dobar pjevač?

Međedović: Al' su mu bili nepoznati, al' su tražili ovako, ka' od ovije krajišnika, da su oni majeno prema njima, ili šta, ali je poniženje, ja ne umijem ti kazat'.

Vujnović: Aha! Kako «krajišnika»?

Međedović: Krajišnik je reći ovo što je pri kraju granice, demek.

Vujnović: Pri kojoj granici?

Međedović: Bliže granice karadačke. To su najvaljani' ljudi. Oni će to...

Vujnović: Aha!

Međedović: Ja.

Vujnović: A jesu li tražili tako od karadačke granice pjevača?

Međedović: A eto, Kolašinci. Koji je pevo? Orle Kaljić. Aaa! Orla basta, čojek, čojek krajišnik. Bez čak krajišnik, nije se reklo meni i mome

drugu, otkale sam bijo, kad sam bijo dobar guslač nije mi se vikalo «dobar guslač», no to je «serhatlija», krajišnik čojek.

Vujnović: Aha!

Međedović: Ja.

Vujnović: Što to ti smatraš? Jesu li to oni krajišnici otud iz Krajine, iz Bosne?

Međedović: Oni ne, ne. Ne smatram to, no je «krajišnik» reći što je najbliže granice, pa ma koje bilo.

Vujnović: Onda to crnogorski krajišnik?

Međedović: Jes'. I ove srbijanske. Tamo ima Kladnica, ima Hum, ima Uvac, imaju Ursule, ima, efendum, koliko sela, Kopaonik. I to kad odeš, svijema se tijekom rekne, što su od ove stran' granice srbijanske, a u blizini, svijem krajišnik pod naški.

Vujnović: Nema tamo pjevača?

Međedović: Pa ima.

Vujnović: Će?

Međedović: Ima hi u Kopaonik, ima hi u Kladnicu.

Vujnović: Ja bi rek'o da ih slabo ima.

Međedović: Boga mi sam čuo da hi je imalo.

Vujnović: E, mi smo tamo tražili, pa nema, Avdo.

Međedović: Nema?

Vujnović: Nema.

Međedović: E, eto su mene predstavljali: «Ja sam sluš'o jednoga iz Kladnice. A jesi li sluš'o onoga iz Ursula? A jesi li onoga iz Kopaonika?» Tako. A more bit', znaš, prenose riječi. A po njihnijem r'ječima, n'jesam iš'o tamo da hi slušam.

Vujnović: Koji je to krajišnik koji je doš'o za begove da pjeva?

Međedović: Oni su držali ka Orla, ka Sada, kao Avdagu Šahovića, ka...

Vujnović: Ali n'jesu to krajišnici, Boga mi?

Međedović: Ama eto, krajišnik. Ne što su oni krajišnici, no, demek, Će su pri kraju ćenara, pa oni hoće da kažu.

Vujnović: Pa onda reci, brate, graničar, a ne krajišnik.

Međedović: E tako smo mi u tom jeziku, o'Će je zbor bijo tak'i.

Vujnović: Ne može Kolašinac biti Nikšićanin, niti ja mogu biti krajišnik.

Međedović: Ni ja to... Eh! Eto tako, običaj, pa obično, kad se zbori, onome se, Ćemu se svikne, na tako i ode.

Vujnović: Je li bijo bolji Latif od Orla?

Međedović: Pesmač?

Vujnović: Ja.

Međedović: Bože, sačuva'!

Vujnović: Nije?

Međedović: Jok, čoč!

Vujnović: A zašto baš on prvi da je unijo tu modu da se pjeva u Ramazan?

Međedović: Možda da, da poglašen, poglašen, demek, pesmač. I neko ga, i ova' ga čo'ek od tanoće svoje pozv'o. Slab mu rad uz Ramazan. Jednoga ga Ramazana dobavijo, a ono posl'je svakoga. Eto tako. A Orla, i da je, nije ga smijo zovnut' Muzurović tadar. Orle, ne bi ti on ukabulijo da peva za pare toga.

Vujnović: A da je živ, bi li danas?

Međedović: Ako bi p'o, ka' ovo ja, što me upropastijo sin, moguće da bi.

Vujnović: I veliš ti da je Latif iš'o sa guslama, da hi je nosijo?

Međedović: Jes', brate. Eto, ja ću ti nač' dvades' s'jedoka. Eto Begana prvoga pitaj. Ja, što znadnem, ništa ono što n'jesam vidijo, ja ti neću kazat'.

Vujnović: Kakve je pjesme on pjevo, Avdo?

Međedović: Bosanske razne, i okičen je bijo dobro.

Vujnović: Okičen, a?

Međedović: Jes', dobro okičen.

Vujnović: Ko okičen, on ili pjesma?

Međedović: Pesmu da okiti, a ne on. Pesmu, pesmu.

Vujnović: Je li on kitijo bolje, ili Orle?

Međedović: Bolje on.

Vujnović: Bolje on?

Međedović: Bolje.

Vujnović: Kako si mi rek'o, od koga si naučijo ti tvoju kitu da činiš?

Međedović: Ja sam, još sam se mučijo, ako je ispev'o guslač, kad je dobra pjesma za tri sahata, da i ja učinim kako, da i ja izvedem to, da je bolje prema ljudi i prema svačega, pa sam je pev'o pet sahata.

Vujnović: Onda si ti sam od sebe to činijo?

Međedović: Sam od sebe.

Vujnović: Kako si ti mogao sam od sebe to učinit'?

Međedović: Ja, mog'o sam, tako sam im'o merak, pa kad more biti...

Vujnović: Ma imam i ja merak, ma ne da mi se, čovječe!³²

Međedović: A pa dobro. Ima li ljudi, pa idu u jednu školu, pa pada od razreda jednoga četiri godine, a, a ona' jedan izide za četiri godine četiri razreda. Nije svakoga Bog jednako d'o.

Vujnović: Svakako si mor'o da čuješ ti neđe to, ja mislim, onu kitu kako ti kitiš?

---

³² Vujnović je mladi guslar.

Međedović: Čuj sam nekoliko, ali kaže:

S dvije strane dva rahta od zlata

I pustijo niz prsi silimbeta zlatna...

A bilana nema ni kolana, ni po njima svite. E kad je raht, treba i klobuk. Kad su četiri kolana, tu trebaju biljani. Kad su dva iljikli, a dva ibrišimli. A on kaže četiri kolana

Sva četiri jedan po drugome

a dva iljikli i ibrišimli ne pominje. A jedan mi je prič'o o' tamo «dva iljikli i ibrišimli», a kakvi su, kojijem su pokovati, od šta, to on nije šeo da peva. A ja sam ga još to izveo. Kad ima tako, more i ovo bit'.

Vujnović: A dobro, a kad nije on rek'o «dva ilikli, a dva ibrišimli», a kako si onda ti znao da imadu «dva ilikli, a dva ibrišimli»?

Međedović: Ja sam znao u druge pesme drugi pesmači što su rekli.

Vujnović: Ahahahahaha! Sad ti meni, to mi reci, prijatelju moj!

Međedović: Te ima iljikli, a on to hi nije...

Vujnović: Dosta je više, dosta je više.

Međedović: Da, da.

Vujnović: Sad sam te ulovijo.

Međedović: Pa fala ti.

Vujnović: Tako treba, jerbo ja znam da ti ne moreš stavit', na primjer, ako nećeš čut', ako baš nije u pjesmi onoj.

Međedović: Pa da.

Vujnović: Ti su čuo da pjeva drugačije onu kitu, onda ti si sam stavijo.

Međedović: Ima, ima, ima, ima, pa more i iz sebe izves'.

Vujnović: Sigurno ima?

Međedović: More, more.

Vujnović: Sigurno da ima, more izvest' to?

Međedović: A mogućno, demek, da sam čuo na drugo mesto đe jedan je kaz'o za jednoga, za jedne kolane «dva iljikli, dva ibrišimli», i ja ova što mi je pesma prijala, on hi nije rek'o, ja sam hi turijo.

Vujnović: Tako treba.

Međedović: Ja ti kažem što znam, što bidem neću ti slagat', pa da i mrem.

Vujnović: Svakako je bolje reć:

Dva ilikli, a dva ibrišimli

nego samo «četiri kolana

I petica, ibrišim kanica?»

Međedović: Ja mislim da je bolje.

Vujnović: Ljepše je, nema govora!

Međedović: Ja.

Nezir «Neko» Kaljić

Vujnović: I kaži mi sad za onu pjesmu **24. Robija Mujove Ajkune u Obiliću, kad je izbavijo Halil**, od koga si je naučijo?

Međedović: Baš mi se tu... Da nije od Neka Kaljića, od Nezira Hašinova?

Vujnović: Od koga?

Međedović: Od Neka Kaljića, od Nezira Kaljića?

Vujnović: Da, da.

Međedović: Tako mi se, a ako je greška oprostite me.

Vujnović: N'jesmo govorili mi za nj ništa, Avdo? N'jesi mi ga spomenuo ti.

Međedović: N'jesam doslen.

Vujnović: Oklen je bijo taj Nezir?

Međedović: Tu je iz Grunčareva, dva sahata ovdale.

Vujnović: A đe si ga sluš'o da pjeva

Međedović: Čuo, sluš'o sam ga u našem selu kod bratučeda, kod Halka.

Vujnović: A zašta je tuna dolazijo on?

Međedović: Bratučed mu je. Majka je Nezirova Halkova tetka, mojega, mojega rođaka jednoga. Svojtja mu.

Vujnović: Je li star bijo, kad je tamo dolazijo?

Međedović: Nije star bijo. Godina, čije ću ti kazat, od trides' do čet'r'es, od trides' i pet do četeres', tako. Crven momak, napredan.

Vujnović: A koliko ti imađaše onda?

Međedović: Pa tako, malije godina sam bijo. Isto, to su sve jedna vremena, te moje pesme naučavane. U roku od deset godina nepunije sam ja te pesme pribr'o k sebe, i posl'je ja n'jesam tražijo mlogo, niti traži koga. Umijo sam i ja do jedno sedamdeset-osamdeset, i ja sam umijo, kad mi je bilo trides' do četeres' i pet godina.

Vujnović: Jesi li ga često puta sluš'o, Avdo?

Međedović: Jesam nekolika put.

Vujnović: Je li fino pjev'o?

Međedović: Dobro, dobro.

Vujnović: Je li dobro okitijo?

Međedović: I dobro okitijo. Evo ovu pesmu, ako dođe na redu da ti je pevam, ništa ti je više okitiť neću no što je on kitijo, pa ćeš vidit' je li je kitijo.³³

Vujnović: Aha! Od čega je on živijo?

---

³³ Ovo je vrlo neobična izjava, jer Međedović tvrdi da može ispjevati pjesmu baš onako kako ju je čuo od drugog pjevača, ako to hoće.

Međedović: On zemljoradnik bijo. Boga mi, pomajeno i hajduk.

Vujnović: Kako to «hajduk»?

Međedović: Tako, lijepo. Prijedi polagano, pušku pod ruku, pa pr'o Tare, pa pe'-šes' konja, pa ovudije pr'o Javora, pa u Srbiju, Kopaonicima. Tamo preturi, a od Kopaonika Kopaoničani, iz Srbije, pa preturi njemu. Boža pomoć, a noć na glavu, pa će stigni.

Vujnović: Pa kako bi to, on bi i ukr'o?

Međedović: Dabogme.

Vujnović: Aha! Za to je bijo on, kako bi rek'o, nije upravo to hajdučki, Boga mi..

Međedović: E, Boga mi.

Vujnović: Hajduci, oni živu u gori stalno.

Međedović: Boga mi, njemu ne da se zna, a znao se da je hajduk. A sanćim on kako tak'i poštenjak, i tak'i glavni čojek. Ehe! Tak'i je bijo on.

Vujnović: Je li on pjevo po kafanama?

Međedović: Habera nemam. Nije mu znak.

Vujnović: Da. I veliš ti da nemaš habera da je on pjev'o po kafanama?

Međedović: Nemam.

Vujnović: A kako je to bilo kad si ga ti sluš'o u selu tako? Pa je li ti prič'o on da je ikada pjev'o đegod u kafani, kao na primjer...?

Međedović: Jesmo razgovarali, pa o tome nijesmo, pošto nije imalo običaja. Kažem ti, do Latifa nije to, to pojma imalo, pa ja da ga pitam... Nije bilo obično to.

Vujnović: Je li znao dosta pjesama?

Međedović: Pa kaz'o mi je, a n'jesam sluš'o sve od njega, dvajes' pesama da zna.

Vujnović: Aha!

Međedović: A mene se to učinjelo malo.

Vujnović: Je li on bijo dobar pjevač?

Međedović: Vala, brate, dobar.

Vujnović: Je li bijo bolji od Orla?

Međedović: Boga mi, brate, jes'.

Vujnović: Bolji od Orla bijo?

Međedović: Jes', vala! Ovako, a nije im'o đovde. Orlu je pripisalo dobro kad je pev'o. Kopiljan veliki je, sila bijo, i gledan onako, prijatan čojek. Tu su dvije razlike imale. A Boga mi, za pesmu kitit', bolje Neko.

Vujnović: Bolje?

Međedović: Bolje, Boga mi.

Vujnović: Pa ja bi rek'o da je on bijo najbolji pjevač?

Međedović: Pa ni ja ga ne bih isturijo.

Vujnović: Ne bi?

Međedović: Ne bi.

Vujnović: Metn'o bi ga među prve, a?

Međedović: Vala!

Vujnović: Kakve je pjesme obično pjev'o, dulje ili kraće, Avdo?

Međedović: Ko? Pa ja, prema ovoj. Čuo sam hi još od ljudi, pa sam to činiyo van prema Neku.

Vujnović: Prema Neku?

Međedović: E vala.

Vujnović: Aha!

Međedović: Što god pogriješim, oprostite me. Star čojek, a ja vaš, pa nemojte se naljutiti.

Vujnović: Je li on bijo Kolašinac?

Međedović: Jes', jes', Kaljić, isto rođak Orlov. Ja mu znam i oca.

Vujnović: A koliko je bijo blizu granice, ovđe kad je staj'o?

Međedović: On je daleko, on je daleko od granice. Tun je, dva sahata ovdale, u Grunčarevo. Tamam tu u tu, uz rijeku idući, kudije ste s gospodinom projahivali konje. Tako, dva sahata ovdale. Bliže Šahovića.

Vujnović: A oklen su došli, iz gornjeg ili donjeg Kolašina?

Međedović: Kaljići došli tuna? Ja, Boga mi, otkale su... Oni su kako je ta' Kolašin pao, oni su asli tun' rođeni, Kaljići. To je sve ovdale. Nijesu iz gornjega Kolašina doseljeni oni.

Vujnović: N'jesu?

Međedović: N'jesu, brate! Iz gornjega Kolašina ti ima ova Ahmetova kabila. (Mislim da se radi o Ahmet-begu Mušoviću, op. ZČ). Imalo hi je u gornjem Kolašinu, imalo hi je tu u Stričine. I Mekići, Drpljani, Hasan, ovi Babajići, Čokrlije. A ovi n'jesu, no asli tu rođeni, a od kada, Bog zna. Ali je kabila, demek, ovdale se zvalo, od Lima obično sve to navíše Kolašin.

Vujnović: Pa onda, koliko ima od njegove postojbine tamo do granice crnogorske?

Međedović: Od Nekove?

Vujnović: Da.

Međedović: Pa jedan momak, kao ti lak, mog'o je, kad uči sabah, od zore otisti na podne.

Vujnović: Doć' tamo?

Međedović: Jes'.

Vujnović: Pa kako je onda mog'o da preskoči, da ukrade konja i vola tamo, Boga ti?

Međedović: On?

Vujnović: E!

Međedović: A on noćas, polagajeno danas, te tu kod, kod Barica i kod Lijeska prenoći u homaru, pa danas da ga ne vidi niko, pa doveče

primakni se na Lastvu, preko Tare. A onamo jataka ima, koji izdaju. To je saživancija bila.

Vujnović: Aha!

Međedović: Pa pe'-šestero konja njemu. A on tudije, te tu kod kuće u homar, sveži neđe kraj kuće u granje. Doveče po noći, a eto javor đe, te u Kopaonik, efendum, dodaj onijem. A oni pripremili od pe'-šes', pa on čeka ovamo. Protura hi. I tak'i je hajduk bijo. I to naročito Kaljići. To him je bijo miraz. Pa izagnat' od Lijeske, doć' o'đe vazdan pazarivat' na pazarnom danu, pa razgledat' tudije od Lješnice ovije deset-dvajes' ovaca jalovije ili dobrije, ili trgovina tu ili u avliji neđe. Zamrknj. «Hajdemote, brate!» Vojska velika, pa se primakni, pa iz onoga tora, pa lahakni, po dvije krave, po tri konja, po četiri konja, lahakni, pa otolena kući.

Vujnović: I onda madžarije za njih, veliš?

Međedović: Ja, bogme.

Vujnović: Eh!

Međedović: A fala ti, sinko!

(Razgovor o Međedovićevim pjesmama nastavlja se 1. augusta 1935. godine)

Vujnović: Hoćemo li, Međedoviću?

Međedović: Hoćemo, ako Bog da!

Vujnović: S hajerom, veliš?

Međedović: S hajerom, ja.

Rešo Alihadžić

Vujnović: Dobro. Da mi kažeš od koga si čuo onu pjesmu, kad je **25. Nakić Husein zaručijo curu u Janoku**, te je ban dao od Zadra Todoru, pa mu je opet Hamajlić Ibri oteo? Od koga si je čuo?

Međedović: Da l' sam od Reša Alihadžića?³⁴

Vujnović: Od Reša Alihadžića?

Međedović: Ja od toga ja od Sada i tu, od njih dvojice koji, vidi ti!

Vujnović: Da. Oklen je bijo taj Rešo?

Međedović: Bijo je iz Pešteri, a pazarski srez, novo, novopazarski.

Vujnović: Je li daleko odavle, koliko?

Međedović: Devet sahata ima.

Vujnović: Pa đe si ga slušo, kad je toliko daleko odavle?

Međedović: U Senici.

---

³⁴ Glasoviti pjevač kog je snimao i fotografirao Matija Murko. Murat-aga Kurtagić također je učio od Alihadžića i smatrao ga jednim od najboljih guslara.

Vujnović: Što si tamo iš'o ti?

Međedović: Mi smo tamo pomalo radili, sa ovom kasapnicom, pa pomalo kupovali trgovine, je li ovako.

Vujnović: Da, da. A što je radijo on tamo?

Međedović: On je, on je stočar čojek biv'o tako, i on je pev'o kao ja.

Vujnović: Jesi li ga često puta slušao?

Međedović: Pa n'jesam. N'jesam tamo iš'o ja, mog'o bi ga čut'.

Vujnović: Koliko je bijo star, kad si ga ti sluš'o, Avdo?

Međedović: Od pedeset godina im'o više.

Vujnović: Kako je izgled'o onako?

Međedović: Divan čojek.

Vujnović: Mali sigurno?

Međedović: Boga mi, pa nije ni mali, ni veliki ni mali.

Vujnović: Onako, srednjega rasta?

Međedović: Srednjega rasta.

Vujnović: Je li bijo Arnautin?

Međedović: Nije, ali nosijo ovo odijelo, bijele čakšire i miltan i ova savijuša, ka' što nosu.

Vujnović: A koliko si ti onda bijo star?

Međedović: Mlad, mlad sam bijo, dvajes' godina.

Vujnović: Kako je on živijo? Je li kao pjevač sa guslama živijo, onako?

Međedović: Pa im'o je i na kući lijepo, ali gusli, guslanski je dar prim'o.

Vujnović: Je li pjev'o po hanovima za plaću?

Međedović: Jes', jes', pev'o po hanovima i darivali su ga, a odista, da ga je uzim'o kahvedžija, nije mi u znanju.

Vujnović: Jesu li ga begovi zvali da njima pjeva?

Međedović: Jes', svak im'o volju da ga čuje.

Vujnović: Je li ovđe dolazijo?

Međedović: Nije.

Vujnović: Kako je onako živijo kod kuće? Je li se hranijo samo od gusala ili je im'o dobro iće tamo?

Međedović: Im'o je imanje. Im'o je sinova, im'o je sinovaca, im'o je zadruga, im'o ovaca, im'o, ali čojek što je više, to je bolje rej.

Vujnović: Da, da. Je li dobar pjevač bijo on?

Međedović: Jes'.

Vujnović: Je li bijo bolji nego oni dosad što si o njima prič'o? Je li bijo bolji od Orla?

Međedović: Pa jes'.

Vujnović: A od Latifa?

Međedović: Jes', od Latifa jes'. Latif, ova' je imo, fini' način je im'o Rešo. Dobar je način im'o, znaš, i, i, i gusli išle mu odredno. A Latif je kitijo pesme dobro, a bolji je Rešo bijo od Latifa.

Vujnović: A ja sam mislijo da su pjevači amo najbolji bili, iz ove strane granice?

Međedović: Boga mi je dobar bijo Avdaga Šahović i Sado Hadžović. Mogučno da su bolji bili od Reša. A od ovoga Orla i od Latifa bolji je bijo Rešo Alihadžić.

Vujnović: Bolji?

Međedović: Bolji.

Vujnović: A u čemu je bijo bolji, Avdo?

Međedović: U pesmama, znaš, i onako stalan čojek bijo.

Vujnović: Ili je okitijo bolje pjesmu, ili je znao samo od sebe dobro?

Međedović: Okitijo hi je dobro. Pripsalo mu je što je pev'o.

Vujnović: Jesi li ti malo kite od njega primijo?

Međedović: Pa jesam.

Vujnović: A koji su ono bili da si rek'o za njih da su najbolji bili, koji ono bjehoše?

Međedović: Avdaga Šahović i Sado (Hadžović, op. ZČ), mene se dop'o najbolje, i Nezir Hašinov (Nezir Kaljić, op. ZČ).

Vujnović: Aha! Jesi li primijo pjesama od njih?

Međedović: Jesam.

Vujnović: Da, rek'o si ovde.

Međedović: Jes'.

Vujnović: A kakve je pjesme pjev'o taj Rešo, kraće ili dulje?

Međedović: Pa ja ga n'jesam pit'o kak'e i kako, ali i ljudi drugi što su mi dostavljali, ja sam pev'o tak'u tu pesmu. Kaže: «Od koga si je čuo?» Ve-lju: «Naučijo sam je od Reša.» Kaže: «Dobar je guslač i svaka mu pesma va-lja, ili kratka bila ili dugačka.» I mahom su mu dugačke bile. Tako sam čuo.

Vujnović: Jesi li ga često puta sluš'o?

Međedović: Ništa više bez to jednom.

Vujnović: Samo jednu pjesmu?

Međedović: E! Jes', gotovo kao ova.

Vujnović: Koja?

Međedović: Ka' ova Čuprilića raspoloženje u Bosni (odnosi se na pjesmu *Dolazak Čuprilića vezira u Travnik*, op. ZČ).

Vujnović: Za Boga, Avdo, kako se more tako odjedanput tolika pjesma primiti?

Međedović: Zar ti je nevjerovatno?

Vujnović: Sve mi je vjerovatno, ali čudnovato mi je?

Međedović: E pa ondar kako ovo vi mene verujete, demek, zašto ovoliko dana da vi peva'?

Vujnović: Da.

Međedović: A znadoste de sam nepismen, pa otkud one u mojoj pameti?

Vujnović: A de si sluš'o ovu pjesmu?

Međedović: U Senici, u hanu.

Vujnović: A de je han? Je li baš u Sjenici upravo?

Međedović: Jes', upravo kako se dođe u Senicu, pa dvije česme imaju oduvud, pored Belajovića. Han je bijo tuna. Drž'o ga je neki hadži, hadži Meho.

Vujnović: A što si tamo radijo, u Sjenici?

Međedović: Mi smo kasapi, mesari bili. I o'de bi manjkalo životinje, a tamo se kupuje pojeftinije, pa otidi u srijedu, pa čekaj pazarni dan, pa u petak kreni otud.

Vujnović: Aha! Jesi li često puta iš'o tako?

Međedović: Ljeti, ka, kako je pos'o izlazijo, od četiri do pet puta, šes', i deset. Bidi vakti i na mesec po četiri puta; svake nedelje jednom.

Vujnović: Aha! Jesi li u druga mjesta iš'o, ili samo u Sjenicu?

Međedović: N'jesam dalje, maj po selima. Đekad u Pljevlje, rijetko. U Berane, u Senicu, na pazarni dan u te dvije varoši, a i u Pljevlje đekad, đekad.

Vujnović: A onu pjesmu, kad je **26. Mujo i Halil kad su ufatili Kostreš Harambašu**,³⁵ od koga si nju čuo?

Međedović: Onu sam čuo, mislim, od oca moga.

Vujnović: Od tvoga oca?

Međedović: Ja.

Vujnović: Da. Je li je češće puta pjev'o?

Međedović: Jeste.

Vujnović: Je li dugačka pjesma?

Međedović: A pevah ti je ja.

Vujnović: Jesi li je pjev'o ti?

Međedović: Jesam A to je, u toj je Gavran, pa je to ime jedno isto.

Vujnović: A! Onu što smo pisali?

Međedović: Jes', jes'.

Vujnović: Da, da. A onu **27. Kad je Pinjo iz Beča napad'o na sultana Sulejmana da Os'jek otme**?

Međedović: Onu sam, onu sam čuo od Latifa Zekovića.

Vujnović: A de si nju sluš'o?

---

³⁵ Ovu izvanrednu pjesmu, možda najbolje Međedovićevo djelo, objavio sam u knjizi navedenoj u bilješci 25. U istoj knjizi objavio sam i Kurtagićevu pjesmu o Kostrešu u originalu i prepjevu na engleski.

Međedović: U toj kahvi, tamo na Boči, što je sad zatvorena, batal.

Vujnović: Jesi li čuo jedanput ili više?

Međedović: Dvapat sam je sluš'o tu.

Vujnović: Je li bilo u velikom razmaku ili neđe u blizu onako, u malo vremena?

Međedović: U Ramazanu jednome, nekako ispred Bajrama peva i s početka.

Vujnović: Aha!

Međedović: A nije šćijo, im'o je pesama još, no mu se zamoliše, pošto begenisali tu pesmu.

Rade Đurđić

Vujnović: Dobro. A 28. **Ženidba Maksima Crnojevića**, od koga si čuo?

Međedović: Tu sam čuo od nekoga Rada Đurđića iz Jezera.

Vujnović: Će su ta Jezera?

Međedović: Tamo u Šavniku u, u Drobnojaku.

Vujnović: A zašto si tamo iš'o?

Međedović: N'jesam iš'o no on je uz ovu pljačku, kad bi ova komita te ulježe, on doprati otud sa jednijem sinom, te bi na ovoga sinovca mi zemlju, ovoga što je danas sedi o'đe...

Vujnović: Ja.

Međedović: Pa se sa mlom okumi. Jedno d'jete mi šiša i dobro me drž'o ta' kum. I tu sam pesmu od njega čuo.

Vujnović: Je li to davno bilo?

Međedović: Ova država kad je uljegla, ova vlas'.

Vujnović: A, pa to nije davno bilo?

Međedović: Nije.

Vujnović: A Će si ga sluš'o, ovđe ili u tebe kući?

Međedović: Kući, gore kući našoj.

Vujnović: Je li bijo dobar pjevač on?

Međedović: Jes', dobar. Dobar je i Ćojek bijo. I pevač beše dobar.

Vujnović: Je li dobra ta pjesma?

Međedović: Kratka, a fina je.

Vujnović: Kratka pjesma?

Međedović: Jes'.

Vujnović: A kako počima ta pjesma?

Međedović: Jedno jutro poranijo na dvorove,

Siv-zelen sokole,

Na rijeci Ivanbegovića.

Bože mijo, ko je soko bijo?

To je bijo Crnojević Ivo.
Prije zore dva puna sahata.
I dvori ga mlada Crnogorka.
Ivo, kad se vina napoijo
I dobro je ćeif namestijo,
Ondar svojoj ljubi besedijo:
«Ljubo moja, evlad nemadosmo,
Od srca poroda nikak'a,
Bez jednoga sina Maksima.
Dete nije još stiglo za ženjenje,
No jošte ljeta malenije,
Al' nemamo drugoga od roda.
Ja bih rad bijo oženiti Maksima.
No sam dobro, ljubo, namislijo:
Da usidem u Mljetke krvave,
Da sam čuo đe svijet priča
Dobru šceru, šcerku od Mljetaka bana,
Da bih li je sinu isprosijo.»
I ljuba jedva dočekala,
Svome mužu izun poklonila.
Ivo ljubi svojoj govorijo:
«Moja ljubo, moje desno krilo!
Sid' dolje u podrume mračne,
Opremi mi debela dorata,
I turi mi u mušemu zlata,
Hoću isti...
Ama, ljubo, da se nasulimo,
Da nikome ne kažeš,
Crnoj Gori ni mojim komšijama,
Ni mojoj rodu ni kabili,
Doklen ne bi doš'o od Mljetaka,
Đe sam poš'o i đe sam prosijo.»

Vujnović: Dobro, Avdo. Je li znao pisat', znaš li?

Međedović: Rade?

Vujnović: Ja.

Međedović: Bi, umijaše.

Vujnović: Aha! Je li koliko bijo star?

Međedović: Pedeset godina.

Vujnović: Pedeset godina?

Međedović: Jes', im'o.

Vujnović: Oho!

Međedović: On ima sina sad tuna. Ej! Ima oženjene sinove.

Vujnović: Je li on pjev'o za plaću po kafanama?

Međedović: Jok, brate! On je tu doš'o kao Crnogorac, i sedijo jednu godinu na toj zemlji, i otiš'o opet natrag.

Vujnović: Je li teže primit' jednu srpsku pjesmu nego muslimansku, Avdo?

Međedović: U ovome pojmu je malo poteže, nanovo se primaju i glavari i svekoliko, te hi je malo uvrš' u pamet mučnije. A ove smo već uvikli, ove krajeve dolje, te malo je dohodilo mene polasnje ove turske pesme.

Vujnović: Da. A koje su bolje?

Međedović: Mene su se dopadale bolje, da je više ratova i raširenja bilo, u ovoga carstva vakta Sulejmana, nego ove potolnje krajeve. Ovo je nekako ka prisićahno bilo. Tri-četiri pesme imaju ta vuča, i te nekolike paše imaju, a ovo drugo čete i 'nako.

Vujnović: Je li još pjev'o pjesama taj Rade?

Međedović: Jeste, pev'o nekije pesama, ali da sam hi upravo naučijo dobro, pa da ti hi pričam, nit' sam hi pisao, ni' sam hi naučijo dobro.

Milonja Božović

Vujnović: Ja mislim da je od nekoga vlaha i ona **29. Kralj Vukašin i Momčilo vojvoda?**

Međedović: Jes', jes', i onu sam od onoga Milonje, onoga Božovića čuo. Koju? Onu Momčila vojvodu?

Vujnović: Da.

Međedović: Jes', jes', i onu od Srba čuo sam je, pa ja l' je od Rada (Božovića, op. ZČ) ja l' od Milonje.

Vujnović: Dobro. A kako ona počima, Avdo?

Međedović: Momčilovu ljubiu i vojvodu, je li?

Vujnović: Ja.

Međedović: Knjigu piše kralju Vukašine

Na bijelu Skadru na Bojanu,

Na svojemu dvoru visokome.

Knjigu šara, š njom se razgovara.

Bože mili, kom je hotijaše?

On je sprema gradu Pirlitoru

Na vijernu Momčilovu ljubiu:

«Ljubo vjerna Momčila vojvode!

Kad bi, ljubo, dobra srca bila,

Da mi izdaš Momčila vojvodu,

Da te uzmem da mi bideš ljubia.

Da ne gledaš Taru okićenu,
Ljeti s borovom, i jelovom granom i šišarkom,
A zimi Taru lednu,
Okićenu s ledom i snijegom.
Kad bi mene izdala Momčila,
Uz'o bi te da mi bideš ljuba.
Imala bi šta videti amo:
Primorska sela i primorja,
I cvijeće pokraj vode 'ladne,
Od Bojane na četiri strane.
Na šilte bi zlatno sve sidela,
Zlatna bih ti 'dela porezao,
A glavu ti u zlato skovao.
Na grlo ti turijo ogrlice,
Sve u njima žute madžarije.
Uzeo bih dvije posluškinje
Da ti skute nosu i rukave,
Pa bi videla šta je carovanje!»
I tak'a je knjiga načinjena
I pošla je od Skadra krvava,
Te došla Momčilovoj ljubi,
Ljubi pravo Momčila vojvode,
Na njezine prebijeje ruke.
I ljuba je knjigu dofatila,
Te je knjigu šarnu preučila.
Triput uči, a triput je vraće,
Pa ovako dževab opravila:
«Zlatna kruno, kralje Vukašine!
Nije lasno izdati Momčila,
Jer je Momčil šala nije n'aka,
No je krilat i džinovit v'oma,
Sila jedna što je tak'e nema!
I on konja ima krilovita,
On preskače brda i doline,
Seče glave, njega puška neće.
Đe dolazi, tu osuči glave,
I on razlama velike logore.
Ne mogu ti izdati vojvodu!»

Vujnović: Koliko si puta tu pjesmu čuo, Avdo?

Međedović: Dvapat.

Vujnović: Od istoga?

Međedović: Od istoga.

Vujnović: Je li kraća i(li) duža pjesma?

Međedović: Boga mi, onako, nije dugačka.

Vujnović: Ali zašto su one pjesme srpske onako kratke?

Međedović: Pa eto, ja ne znam ni sam. Malo, nije bilo razduženo, nije imalo tak'ije. Mislim tako, a ne znam. Mislim tako, da nije imalo zaratice velike, da nije im'o, imalo sa carske strane, da su išli to pose, da nijesu tako kadri bili kao, i bogati, kao ti Bosanci i ti ajani, i tako. Ako nije zbog toga, il' je kraća him jednoga do drugoga borba, ili manje idenja.

Ja, što je, ne bih umijo kazat'. Samo su kraće nego ove doli.

Vujnović: Dobro. A bi li ti mogao od jedne kratke srpske pjesme da načiniš dugačku pjesmu?

Međedović: Ja ne bih je mog'o načinjet' od njihne dugač(ku), kratke pesme pesmu, pošto n'jesu mi oni guslači kazali nikak'e okite više bez junaštvo. Junaka bih mog'o učinjeti iz svoje volje, i bih ga učinijo. A sanćim, nit' su kazali rahta ni kalkana, ni tije ponosica, ni tak'og oružja, ni panc'jera, ni... Ovo je bilo od sto godina ovamo.³⁶

Vujnović: A onu pjesmu, kad je Hrnjica i Halil... **30. Hrnjica Halil i sedam bajraktara begovije, kad su išli u Beč da izbave Kozlića Mejrušu,**³⁷ od koga si nju čuo?

Međedović: Od Sada Hadžovića

Vujnović: Ono je fina pjesma, ja bi rek'o?

Međedović: Ona? Nije ni ona dugačka, mislim hiljadu, hiljadu i dvesta stihova, nema više, a fina je.

Vujnović: Koliko si je puta čuo?

Međedović: Boga mi, sam je čuo dva ili tri puta.

Vujnović: Jesi li je od koga još slušav'o osim samo od Sada?

Međedović: N'jesam.

Vujnović: Samo od njega?

Međedović: E, od njega sam je čuo i od drugoga n'jesam. I da sam je čuo, n'jesam oslušiv'o. Znam đe je ka' Sado ispevat' neće.

Vujnović: Aha! Dobro. A **31. Robovanje Alagić Alije i Begzadić Rizvana u Zadru?**

Međedović: Od Hasana Nišića ili od jednoga zeta sam je još čuo. Iz Ljuca je bijo, Pašo, Boga mi. Od njih dvojice kojega, ne znam.

---

³⁶ I meni su mnogi pjevači, na primjer Murat-aga Kurtagić, s punim uvjerenjem tvrdili da je srpska tradicija pjevanja daleko mlađa od bošnjačke! Parryju je neobično zanimljivo da Međedović poznaje nekoliko pjesama, koje je naučio od pravoslavaca, jer je to neuobičajeno u bošnjačkih pjevača.

³⁷ Kratki sadržaj ove pjesme ubacio je Međedović u obliku digresije u svoju pjesmu *Dolazak Čuprić vezira u Travnik*.

Vujnović: Da, da.

Međedović: Ja. A od dvojice sam je sluš'o.

Vujnović: A kako je pjevaš ti?

Međedović: Alagić Alija?

Vujnović: Da.

Međedović: Procmiljela do dva pobratima...

Vujnović: Znam da tako počima...

Međedović: Ja nu?

Vujnović: Ti veliš da si čuo od dvojice?

Međedović: Jes'.

Vujnović: Pa svakako moraš da uhitiš ferak jednoga?

Međedović: Ova' prvi što sam je naučijo. A onome posljednjeme n'jesam ni učijo. A da sam je sluš'o, n'jesam mog'o razdvojiti' jednog od drugoga.

Vujnović: Pjevali su isto?

Međedović: Oba, oba su je pjevali jednako.

Vujnović: Baš isto sve?

Međedović: Sve isto. Ne znam u deset riječi.³⁸

Vujnović: Ali ja mislim svakako da je kita drukčija bila oko nje, ono što bi okitili u pjesmi?

Međedović: Pa baš nije.

Vujnović: Nije ništa?

Međedović: Bogme nije, habera nemam ni više ni manje.

Vujnović: A jesi li ti nešto malo bolje dao?

Međedović: Mogućno da sam ja pobolje okitijo.

Vujnović: Je li dugačka pjesma?

Međedović: Boga mi, pa jes'.

Vujnović: Je li kao «Talova robija»?³⁹

Međedović: Nije. Talova je robija dugačka.

Vujnović: Talova je robija osam godina dugačka.

Međedović: Ne, no i pesma je dugačka.

Vujnović: A **32. Kara-Omeraga u zindanu u Lenderu**, kad je bijo?

Međedović: Da l' od oca sam čuo?

---

³⁸ Međedović tvrdi da se ta individualna pjesma po svom sadržaju nije razlikovala u izvedbama dva različita pjevača, što je sasvim moguće. Naime, neke individualne bošnjачke pjesme mnogi pjevači tvore na sadržajno vrlo sličan način, a nekima je sadržaj mnogo manje utvrđen.

³⁹ Međedović tvrdi da se ta individualna pjesma po svom sadržaju nije razlikovala u izvedbama dva različita pjevača, što je sasvim moguće. Naime, neke individualne bošnjачke pjesme mnogi pjevači tvore na sadržajno vrlo sličan način, a nekima je sadržaj mnogo manje utvrđen.

Vujnović: Od oca?

Međedović: Ja.

Vujnović: Je li to velika pjesma?

Međedović: Nije. Kratka.

Vujnović: Je li onda on pogubijo Šarac Mahmutagu, kad je doš'o otuda? Kad mu je on preprosijo bijo ljubiu?

Međedović: Jeste.

Vujnović: A 33. **Ograšić serdar kad je podiz'o Bosnu na Diklić serdara**, od koga si onu čuo?

Međedović: Čini mi se od Avdage Šahovića.

Vujnović: Da. Ti si mi nešto rek'o, da je ona pjesma dosta žalovita?

Međedović: A jeste, pošto je dig'o svu Bosnu i velika je borba bila, i dobijo ga je Diklić. A on nije im'o bez jedan u majke, a dvades' godina mu puno bilo nije. I ostala je ta kuća pusta. Pe'stotin' čitluka je im'o. I hanovi i dućani, sve je to otišlo po mirazu, i majka ostala. Već primijo je Mujo na dvorove poslije, bez niđe ničega. Tako prsli mirazi, i ona dočekala te jade, te u tome je žalosna, znaš. A Mujo ga je osvetijo o'dena. Boga mi je i Krajina velika izginula. Tu je borba bila među četiri-pet dana.

Ženidba Smailagić Meha

Vujnović: A 33. **Ženidba Smajilagić Mehe?**

Međedović: Priča' li ti ja iz pesmarice da sam je čuo?

Vujnović: Iz pjesmarice?

Međedović: Ja.

Vujnović: Jes'. Ko ti je čit'o?

Međedović: Hivzo Džafić. Tu jedno momče u kasapnici ima, pa odnekud beše dobavijo, i ovolika beše.

Vujnović: Je li ti je koliko puta čit'o?

Međedović: Pe'-šes' puta.

Vujnović: A jesi li je sluš'o da je ko pjeva uz gusle?

Međedović: N'jesam.

Vujnović: Sigurno n'jesi sluš'o ni od kog?

Međedović: N'jesam.

Vujnović: Dobro, Avdo. Je li to bila velika pjesmarica ili mala pjesmarica?

Međedović: Mi se čini da beše sto i čet'r'es stranica u njoj štampanije.

Vujnović: Sto i četeres' stranica?

Međedović: Ja.

Vujnović: Je li bila velika ili mala, onako, format njezin?

Međedović: Velika, Boga mi. Široka i dugačka, ovolika.

Vujnović: Aha!

Međedović: N'jesam više pesmarice dosle vidijo ni u, gotovo ka' oni gospodinovi što su na one...

Vujnović: One knjige onamo?

Međedović: E! One. Debela je toliko bila.⁴⁰

Vujnović: Nikad n'jesi čuo da se gusla, da se uz gusle pjeva?

Međedović: N'jesam ni od koga je čuo, dok mi je on nije iščit'o.

Vujnović: Nikad više?

Međedović: Nijesam.

Vujnović: Čudo mi je ipak, da onako si ti mog'o iz knjige naučiti, ono da te neko nauči?

Međedović: Pa on je, a nije veliki čokolac, no je on tuka, tuka, tuka, po malo.⁴¹ A ja ti ovo, što se polagano čita, sal volim je...

Vujnović: Jesi li ti okitijo u njoj sve onako kao što je u pjesmarici?

Međedović: Ne, no još više.

Vujnović: Još više?

Međedović: Još više, barem dvojinom.

Vujnović: Aha! Barem dvojinom?

Međedović: Jesam. Hol' da ti slažem, ali da ti kažem pravo?

Vujnović: Pravo, pravo!

Međedović: E!

Vujnović: Pa tako treba.

Međedović: Pa kaz'o sam ti, Boga mi, brate, koji je goj guslač dobar bijo, a ispev'o je pesmu za pet sata, moja je deset. I sad, ako je to da valja, ako nije, da ne valja. Kazaću ti upravo, hoće da se mre!

Vujnović: Jes', tako je.

Međedović: Eh!

Vujnović: Tako je, Avdo! **34. Kad je Bosnić Mehmed izbavlj'o Fatimu onu iz Aršana?**

Međedović: Od Hasana Nišića sam je čuo.

Vujnović: Od Hasana?

Međedović: Jesam.

Vujnović: Dobro. A **35. Ženidba Vlahinjić Alije Zlatom Alajbega iz Klisa?**⁴²

Međedović: Od Sada Hadžovića sam je čuo.

---

⁴⁰ Ovo je epsko pretjeravanje. Radi se o maloj pjesmarici.

⁴¹ Smisao: čitao je Međedoviću pjesmu vrlo polako, jer slabo čita.

⁴² Ovu pjesmu Parry i Vujnović snimili su u pjevanoj i diktiranoj verziji, a Georg Danek prepjevao ju je na njemački. U originalu ih je pripremio za tisak u Harvardskom izdanju David Bynum (*SCHS VI*).

Vujnović: Ja. A **36. Robija Fatime Rama Glamočkoga u Sinje**, kad je izbavijo Halil Hrnjica?

Međedović: U Sinje?

Vujnović: Da.

Međedović: Fatima Rama Glamočkoga?

Vujnović: Ja.

Međedović: Čuo sam je, brate, ili od Hamida ili od Hasana i nju (odnosi se na braću Ferizoviće, op. ZČ). Boga mi ću ti tu slagat'. Od dvojice koji, ne znam.

Vujnović: Reče mi ti o'de od Reša Alihadžića.

Međedović: Za prvu ili za ovu?

Vujnović: E! Ne, ne, moja je greška, moja je greška. Od Nezira Kaljića.

Međedović: Ja.

Vujnović: Tako je.

Međedović: Od šestine tije, što sam ti kao kaz'o. Ni od koga više nisam naučijo. Šestina li su, osmina li su. A da pogriješim s jednoga na drugoga, to more.

Vujnović: 37. Zadarci kad su ukrali bega Ličkoga ispred kule sa sofe? Od koga si nju čuo?

Međedović: Iz pesmarice.

Vujnović: Iz pjesmarice?

Međedović: Jesam.

Vujnović: Ko ti je čit'o nju?

Međedović: Ovo begče o'de, ovoga Zajimovića sin.

Vujnović: Je li oni koji je konobar ovde?

Međedović: Molim?

Vujnović: Je li Džemo ovaj, koji je konobar?

Međedović: Jok, jok, no jedno malo, u drugom razredu gimnazije.

Vujnović: A onda drugo nešto. A kad ti je čit'o on?

Međedović: Lani.

Vujnović: Lani?

Međedović: Jes'.

Vujnović: Kad si sluš'o onu, kad ti je čit'o onu Hadži Smajilagića?

Međedović: Ima tri godine.

Vujnović: Tri godine?

Međedović: Jes'.

Vujnović: Koliko puta?

Međedović: Pe'-šes', sedam puta. Drž'o sam dućan, pa dućan bijo kraj dućana, tu u kasapnici, a ona beše kod njega. A ja priđi ovako, kad prođi meso: «Hivzo, molim te, tu mi pesmu čita'!» Pa udri, pa tera, pa tera, pa tera, a ja študira'. V'oma mi je mila bila, i dobra je pesma, izgleda.

Islam Radoglavac

Vujnović: 38. Kad je Filip Madarin ugrabijo Begzadu, šcer, te je Mujo izbavijo? Od koga si onu čuo?

Međedović: Ja od Latifa Zekovića, ja od Islama Radoglavca, od njih dvojice.

Vujnović: Od Islama Radoglavca je ova.

Međedović: Ja.

Vujnović: Oklen je bijo ta' Islam Radoglavac?

Međedović: O'de iz Višcerice, Radova Glava zove se jedno selo. A bijo je tu u zaftijama, u žandarima.

Vujnović: Aha! U žandarima je bijo?

Međedović: Ja.

Vujnović: Ja kako to more bit' da žandarm zna guslat'?

Međedović: On je znao cilj, a to je bilo, nije stalno, demek, nije ka' u ovoj državi tri godine obavezno. Tada se upiši, služi godinu. To pošto ostar'o, uzmi ga. Munasip je neko otud, ima dosta, ima prijatelja. «Uzмите mi ovoga čojeka!» kajmekamu, načalniku, juzbaši, demek, komet-diru. I uzmi. Tako je išlo. I stare su uzimali i mlade. Po godinu bidi, po, po pet mjeseca bidi, makni, uzmi.

Vujnović: Je li on bijo dobar pjevač?

Međedović: Jes', dobar pevač bijo.

Vujnović: Jesi li ga često puta sluš'o?

Međedović: N'jesam. S polovine, ja s trećine, ja l' sa prva, ja l' sprijed. Dođi mu pos'o i izmakni. I dvades' puta sam ga sluš'o i želijo sam, i nije me zapalo da naučim bez tu jednu pesmu.⁴³

Vujnović: Pa veliš da je on zaftija bijo ovde?

Međedović: Jes'.

Vujnović: A bi li on pjev'o kada u hanu?

Međedović: N'jesam, haber nemam.

Vujnović: Koliko je bijo star kad si ga sluš'o, Avdo

Međedović: Boga mi, ka' ovo ja sad, malo pomlađi.

Vujnović: A ti koliko imadaše onda?

Međedović: Sve to prije askerluka mene te uljegle pesme u šake, bez u uzim, bez ove iz pesmarice.

Vujnović: Ne znam ti ja kad je «askerluk» bijo, što ja...⁴⁴

---

⁴³ Vrlo zanimljivo svjedočenje o učenju pjesama i vanjskim utjecajima na učenje.

⁴⁴ Vujnović očito nije razumio Međedovića, da je to učio prije nego je pošao u vojsku.

Međedović: Od dvajes' godina.

Vujnović: Od dvades' godina?

Međedović: Ja. Od petn'es do dvades' sve su mi te, bez ove iz pesmarice, što su poslije.

Vujnović: Kako je izgled'o taj Islam?

Međedović: Divan čojek, viđen na očima. Crnomanjas', brci do za uho. Čulah, još između ovije ćulaha imo je ćelepoš. Tako u crnijem haljinama sam ga viđ'o, a viđ'o sam ga i civil, civil kad je bijo. Nošnju je im'o dobru.

Vujnović: Je li on pjev'o po kafanama?

Međedović: Nemam haber.

Vujnović: A je li za plaću kada pjev'o?

Međedović: Ne z... ni... nije.

Vujnović: A za Ramazan đegod, ne bi mog'o ovako za pare pjevat'?

Međedović: Nijesam ga opazijo, maj za hajtar, ako su ga ljudi uzeli. Poznati bili o'đekana Belopoljci s juzbašom i s onijem, pa bi ga uzeli onako, da him zapeva.

Vujnović: Ondar se nije hranijo od gusala sigurno?

Međedović: Nije.

Vujnović: A kakve je on pjesme pjev'o, Avdo?

Međedović: Te ozdol, krajišničke mahom.

Vujnović: Sve krajišničke?

Međedović: Jes'.

Vujnović: Kraće ili dulje pjesme?

Međedović: Boga mi, ja ne znam kak'e je pev'o, ali je pesmač bijo dobar.

Vujnović: Je li dobro okitijo?

Međedović: Jes' vala!

Vujnović: Imaš li ti koju riječ iz njegove kite?

Međedović: Ima, ima puno, a ima i nastavljeno.

Vujnović: Aha!

Međedović: Pridato.

Vujnović: E sad ima jedna fina, **39. Zulum murtata vezira u Budimu.**

Međedović: To je ista Hadžića Mehmeda u toj (vidi 33. Ženidba Smailagić Meha, op. ZČ).

Vujnović: A to je ona pjesma?

Međedović: Jes'.

Vujnović: Aha!

Međedović: Ta je ista.

Vujnović: Dobro. **40. Vrljičkog ajana Fatima zarobljena u Braun,** te izbavljo Babahmetović.

Međedović: Od Latifa Zekovića sam je čuo.

Vujnović: Beli vala. **41. Mujo Hrnjica okreće vojsku na Timok i dobije Timok**, i tu se ranijo.

Međedović: Je l' od Avdage al' od Sada.

Vujnović: Ja. **42. Mejdan Janković Stojana i Mujina Halila na Zečevu**, kad je Stojan poginuo?

Međedović: Je li od Nezira Hašinova?

Vujnović: Nije nego od Orla Kaljića.

Međedović: Od Orla?

Vujnović: Jes'.

Međedović: Jes', jes'. Kaljić je i to, tu sam preturijo.

Vujnović: Jes'. Nije čudo, to je četrdeset peta.⁴⁵

Međedović: Nije čudo, pa da sam i pismen.

Vujnović: Nije čudo, nije čudo. Kakva (je) ta pjesma, Avdo?

Međedović: Dobra, dobra.

Vujnović: Dobra pjesma?

Međedović: Dobra. Kratka, nije dugačka, a krvava.

Vujnović: Kako su se našli njih dvojica tu?

Međedović: Koji?

Vujnović: Halil i Stojan?

Međedović: To je, preporuka je bila oko đevojaka. Stojan je tamo đevojku pit'o. Im'o volju za đevojku Gavran kapetana, pa ona rekla: «Izvarale su te glave.» Ona se obećala Mujovu Halilu. On posl'je: «Ja ću ti ga zvat' po mejdanu.» I u ta' isto pošli. Pjesma je mala, a fina je.

Vujnović: Pa da nije posl'je sin Janković Stojana pogubijo Halila, u toj pjesmi?⁴⁶

Međedović: Vidiš ti, ja, koliko sam ovije guslača čuo, ja n'jesam čuo da je Halil poginuo. Nešto nije mi ni u jednoj pesmi ni jedan dokaz'o.

Vujnović: A Mujo?

Međedović: I za Muja mi je kazato, onako pripovetkom, da ga je ubijo pobratim, turčin, Meho Katanica.⁴⁷ Husejin, Čor Husejin je prič'o ocu mi.

Vujnović: Će? Kako je to bilo?

---

⁴⁵ Vujnović je preskočio u ispitivanju naslove nekoliko pjesama – vidi Dodatak na kraju ovog teksta.

⁴⁶ Ovdje se Vujnović možda referira na neku pjesmu iz tradicije kršćanske epike svoga kraja, oko Stoca.

⁴⁷ Vrlo sličnu legendu o pogibiji Muja Hrnjice zabilježio sam od Murat-age Kurtagića.

Legenda o pogibiji Muja Hrnjice

Međedović: Meho je im'o ženu, glednu ka' i vilu. A Muju su kaži-vali da je Mujo s vilama. A pobratim je bijo s Mehom. I dobro se držali i pitali se. Pit'o ga Meho: «Ovoliko četuješ i vojskuješ, rane dobivaš, a smrti ti nema. Bi li im'o kak'a bešareta ja od smrti ja šta bi ti bilo? Da l' ti je kaživ'o ja l' ćitab, ja hodža, ja vračarica, ja vračar?» Na jednome piću mu je rek'o Mujo: «Jedna mi je vračarica kazala: «Kad bi te ubilo zlato, teško bi pretek'o!»»

I Meho na dva mesta, iz Kunara idući pod Brešljen ka kući, vidijo je vilu s Mujom u homaru. Je l' Mehova žena? Jes'. E otidi jednom u Udbinu, kad žene mu kod kuće nema. I on je smatr'o: «Boga mi je ovo: a ona bila s Mujom!»

I, efendum, Mujo posl'je... Meho sveži hilu i otiš'o u Srebrenicu, te naš'o jednoga zlatara, i sakov'o kuršum ta' od zlata. «Boža vera, rek'o, sad ga biti neću. A drugi put, ako ga nazrim, ako me šćedne, ubiću ga!» I taka' je slučaj doš'o. Poš'o je Meho iz Otoke, bijo kod Kurtagića, kući svojoj preko Kunara. S desne stran' bunar je jedan bijo. U Orahovo – brdo se zove – pogled'o je, kad pod jelom sedi kao Mehova žena Muju kraj krila. I Meho se primak'o od jele do jele i onu, ona' mu kuršum, te se izmak'o podaleko, i ona' kuršum od zlata, te ga zbijo u pušku, i priđi od jele do jele. I Muja među obadva oka. Vile nestani. Mujo ni živ na zemlju. I Meho otole da ide, da zateče. Vila sini tako pravo sentu njegovu.

Meho im'o lake noge, u priječac, te kod kuće. Kad mu žena ljulja d'jete, ni habera od toga. «Oho, rek'o, istinito ubi' pobratima. Ali sam Meho živet' neće!» Te dofati štuc ova' iza pojasa, te sam sebe. I sam sebe, te obadva (poginuše, op. ZČ). To je Ćor Husejin ocu mi prič'o.

Za Mujovu smrt znam. Za Talovu smrt znam, de ga je ubijo carski delibaša bežući na banjalučkoj kapiji. Za Halilovu smrt ne znam. U mojijem pesmama n'jesam naučijo.

Vujnović: Da. **43. Bojičić Alija prosi Begzadu begovu**, te je bila velika borba?

Međedović: Od Hamida Nišića sam je čuo, čini mi se.

Vujnović: Od Hamida Nišića?

Međedović: Ja.

Vujnović: Da. **A 44. Mujin Halil i Ćirko od Đirita?**

Međedović: Tu sam od Latifa Zekovića čuo pesmu.

Vujnović: **45. Marko Kraljević i Musa Ćeserdžija?**⁴⁸

Međedović: Da l' od Rada, da l' od Milonje?

---

⁴⁸ Ovu je pjesmu sam Vujnović nekoliko puta pjevao Parryju (štoviše, njegova pjesma o Marku i Musi predstavlja Parryjev tekst br. 1).

Vujnović: Od Rada.

Međedović: Ja. Od Srba sam je čuo, od Rada sigurno.

Vujnović: Od Rada, od Rada. Evo pedesete po redu.

Međedović: Bože, sretnjo!

Vujnović: 46. Sultan Sulejman izbavlja šceri iz Kandije?

Međedović: Od oca moga sam čuo tu pjesmu.

Vujnović: Beli vala! 47. Ženidba Zmaj Ognjenog Vuka iz Budima šceri budinskoga kralja?

Međedović: Od Milonje Božovića, od njega sam je čuo.

Vujnović: A rek'o si mi prije od bajraktara Talevića.

Međedović: Za tu?

Vujnović: Da.

Međedović: Maj ako sam pogriješijo. N'jesam, no od toga čuo, od bajraktara n'jesam.

Vujnović: Ovđe piše, a davno je bilo. Onda si sigurno pogriješijo prvi put.

Međedović: Moguće. N'jesam, brate, no od Milonje Božovića je čuo, i, ako sam ti rek'o, pogriješijo sam.

Vujnović: E, i ja bi' rek'o, za što srpska je pjesma. **48. Robovanje Đerdeleza sa trin'es krajišnika u Lengeru,** od koga si pjesmu tu čuo?

Bajraktar Talević

Međedović: Da n'jesam tu počem čuo ja od bajraktara?

Vujnović: E ova jes'.

Međedović: Ja.

Vujnović: Ova jes' beli od bajraktara. Će si ti njega sluš'o, Avdo?

Međedović: Dvapat u ovome hanu iza mosta, ovamo Će ova' veliki 'otel prema srezu. Tu je kupljeno i tu sam Talevića sluš'o.

Vujnović: A oklen bješe taj bajraktar Talević?

Međedović: Iz Nišića.

Vujnović: Koliko je onda star bijo, kad si ga sluš'o, Avdo?

Međedović: Pedeset godina. Ka' ovo Began.

Vujnović: A ti?

Međedović: A ja od dvades'.

Vujnović: Kako je izgled'o taj bajraktar?

Međedović: Vala, viđen čojek, n'jesi treb'o videt' čojeka. Im'o je viši čeperak od ovoga što je pev'o, Ragiba (Gojakovića, Parryjevog starog pjevača koji je učio od Ćor Husa, op. ZĆ), a širok, mislim baš aršin i po da mu je im'o preko pleći.

Vujnović: Što je to «viši» čeperak?

Međedović: Duži.

Vujnović: Aha!

Međedović: Ja.

Vujnović: Kako je on živijo ovđe, kaži ti meni?

Međedović: Boga mi je živijo lijepo. Eto tako, ka' što vi priča', ka' i ova' Hasan. S duhanom i s pregonom. U Pljevlje je bijo zabran duhanu. A oni su ovdale ćerali i imali prijatelje velike tamo, i Nišiće, Bajroviće. Do njih ukrca. Ova, malo ga i Mahmut-paša drž'o Bajrović, a bila mu Pljev-lja u šakama, te zarađiv'o dobro.

Vujnović: Je li on bijo dobar pjevač?

Međedović: Jes', brate. Nije mog'o mimo njega proći.

Vujnović: A kakve je pjesme obično on pjev'o?

Međedović: Najviše crnogorske, a i krajišničke. Svake vrste pesama pri njemu se moglo nać'.

Vujnović: Pa zašto, kad on dobar pjevač bi, ne nauči ti nego samo jednu pjesmu od njega?

Međedović: Nije me zapadalo, nije moglo njega, nije mene moglo zapas'. On' ne bide vakti. Od kako bide Đurđevdan, pa do mesec po Mitrovu dne, on ne moš' da ga vidiš. Sve ti je u svijetu, s duhanom, sa kačacima, sa tako.

Vujnović: Je li on bijo bogat?

Međedović: Lijepo je prohodijo, a boga'stva nije im'o. Kad nije im'o zemlje, nije im'o vatana, ja ne mogu rijet da je bogat čojek. A provod mu je bijo i fino se nosijo sasvijem. Toke im'o, traboloz im'o, šalvare dobre im'o, traboloz pojas oko sebe im'o. Silah vazda nosijo. Dvije puške sam mu gled'o, tako, fine krastavice, u srebro cijele glave.

Vujnović: Ja.

Međedović: Nož među njima. To znam.

Vujnović: Je li on pjev'o za plaću o'đe?

Međedović: Nema'm ja haber da je on ikad za plaću. A sad mu Hajro (Ferizović, op. ZČ), ona' onđek, ja ne znam čuste li, kad je pev'o, te se sastale paše sa knjazom Nikolom, da mu je palo tu dvajes' lira u zlatu dara.

Vujnović: Talu?

Međedović: E, e, bajraktaru Taleviću. To je Talević, a bajraktar je, on je nahod.

Vujnović: Da, da. Kako to «nahod»?

Međedović: Naš'o se po smrti očinoj. Pošto mu je otac umro, bila mu majka samdruga, u drugom stanju, i posl'je se rodijo. To je nahod rej.

Vujnović: Da, da. Je li bilo onda begova ovđe, kad je on pjev'o?

Međedović: Jes', brate, napon veliki bijo.

Vujnović: Jesu li ga zvali da im pjeva?

Međedović: Pa zvali su ga i iš'o je na Kučevića odaju, te pev'o, a za dar ne.

Vujnović: Nije za dar?

Međedović: Nije za dar. Bez otidi na večeru. «Da dođeš, bajraktare, noćas!» - Osman-aga je vik'o da dođe. Te pođi još dva-tri Nišića šnjim glavnije, na sohbet tako. I posl'je je gudijo.

Vujnović: Ja bi rek'o da je najviše pjev'o za Nikšićane?

Međedović: Pa jeste.

Vujnović: Onijem svojijem?

Međedović: Boga mi, jes'. Tu him je sednica bila. I kad muhabeti, te sohbet otvara: «Boga ti, nam uzmi malo, bajraktare, gusli!»

Vujnović: Dobro. Još jedna pjesma ima, Avdo.

Međedović: Da Bog da, sretnjo!

Vujnović: **49. Robovanje carske sultanije u Koltuku**, kad je Hrnjica nakon osam godina izbavijo.

Međedović: Tu sam od oca moga pesmu sluš'o.

Vujnović: Ja. Reče mi ovđe ti «od Orla»?

Međedović: N'jesam, brate!

Vujnović: Ma ja sam pis'o, a hasli si mi ti tako rek'o. Evo, da smo pili rakije, ne bi ti rek'o ništa, a onda smo pili kiselu vodu, znaš, kad je ono bilo.

Međedović: E pa ondar, neka je greška moja. A ja znam da sam je od oca naučijo.

Vujnović: Možda si sluš'o i od Orla?

Međedović: Sad, ne znam. Od oca sam je čuo i od njega je naučijo, a ako sam premitijo, te vi rek'o...

Vujnović: E dobro si prič'o, Avdo. Ti si jedan su kojijem sam ja razgovar'o baš za pjesme. Ti si oni koji je najbolje prič'o o pjesmama!

Međedović: Da Bog da, da ste mi vi zdravo!

Vujnović: Najbolje si ti prič'o.

Međedović: Fala vi, i vama!

Vujnović: I ti si najjistinitije rek'o.

Međedović: Da Bog da, da ste zdravo, i đe ste, da ste, da ste dobro!

Vujnović: E, ako Bog da.

Međedović: Ti prvi, pa i oni dva!

Nikola Vujnović lijepim rukopisom potpisuje ovu svoju transkripciju:

Dubrovnik, august, 1937.

Vujnović Ivanov Nikola.

Dodatak

Najpedantniji među svim sabiračima bošnjačke epike, Parry je odmah nakon snimanja preslušao snimku ovog razgovora Vujnovića s Međedovićem i usporedio je s popisom pjesama. Otkrio je da je Vujnović preskočio nekoliko pjesama iz popisa, te je zatražio da 9. augusta 1935. godine Vujnović još jednom ukratko ispita Međedovića od kojih je pjevača naučio svoje pjesme. Navodim samo one dijelove ispitivanja u kojima se razgovor vodi o tim, u razgovoru nenavedenim pjesmama.

Vujnović: E sad ćemo te opet pitati za one tvoje pjesme od koga si ih naučio. Onomadne kad sam pit'o pokvarijo sam sve. Ali u momentat ćemo...

50. Ženidba Mujova Halila iz Budima?

Međedović: Od Paša, od Paša Ljuce, ili Islama Radoglavca, od njih dvojice.

Vujnović: 51. Ženidba Lalića Ahmeta iz Udbine Ajkunom Babahmetovića?

Međedović: Od oca.

Vujnović: 52. Udaranje Muja Hrnjice na katune Šimun kape-tana u Pižutsko?

Međedović: Od oca.

Vujnović: 53. Zajim Alibegova ženidba u Budimu?

Međedović: Od oca.

Vujnović: 54. Novo bulju'baštvo Bojičić Alije?

Međedović: Od oca.

Olga ZIROJEVIĆ

ISHRANA NA BALKANU – ORIJENTALNI UTICAJ

Već sami nazivi velikog broja jela i pića tzv. nacionalnih kuhinja na balkanskim prostorima svedoče o jakim turskim, odnosno orijentalnim uticajima. Oni, zapravo, datiraju još iz vremena Vizantije, čija je kultura predstavljala, takođe, jedan srećan spoj balkanskih, odnosno grčkih i orijentalnih elemenata. Vizantiju će zameniti Tursko, tačnije, Osmansko (ili Osmanlijsko) carstvo, čija će vladavina, drugim rečima, uticaji, trajati i dugo vremena (najduže u Makedoniji i Sandžaku, a najkraće u današnjoj Vojvodini). Pored novih poljoprivrednih kultura, koje su doneli novi gospodari Turci - Osmanlije, i sa zapada počinju da pristizu one iz no-vootkrivenih zemalja: paprika, kukuruz, pasulj, mnogo kasnije, krompir i paradajz.

Tu su, naravno, i uticaji novih etničkih skupina, koje dolaze na ove prostore, u prvom redu Jevreji, Cincari i Jermeni. Prekodunavske oblasti, pak, ulaze, od početka XVIII veka, u sferu austrijskog odnosno nemačkog kulturnog kruga. Kod nas se nazivao prosto švapski, po Švabama tu kolonizovanim tokom XVIII i XIX veka. Preko jadranske obale, opet, dopiru venecijanski, odnosno italijanski uticaji. Uz zatečene žitarice: pšenicu, ječam, proso, raž, ovas, speltu (kao da je identična s turskom kapludžom),¹ gaje se još heljda, krupnik, pa pirinač, a kasnije i kukuruz. Tu je i dalje ranija suražica, odnosno turski mahlut. Žitarstvo je za Carstvo, ističe Bogumil Hrabak, bilo značajno: a/ jer je od proizvodnje zrnaste hrane živeo najveći broj stanovništva; b/ jer je od proizvedenih žitarica država mogla da izvlači razne poreze i desetak na sultanovim hasovima (dobrima), a spahije kao socijalni nosioci te države i svoju feudalnu rentu; c/ što je viškovima hlebnih kultura ishranjivana vojska i flota, te garantovana ishrana stanovništva gradova, koji su se umnožavali i povećavali. Shodno svom značaju, izvoz žitarica, ali i drugih poljoprivrednih proizvoda (ponajpre, pirinča, masla, ulja) nije ni ovde, kao ni u žitorodnim područjima na hrišćanskom Zapadu, bio slobodan. Iz ne malobrojnih sačuvanih sultanskih zapovesti saznajemo da «prema odredbama ahdname (ugovora) Dubrov-

---

¹ U jednom anonimnom tursko-srpskohrvatskom rečniku iz XVII veka kapluca se prevodi kao pir.

čani imaju pravo da za novac kupe tri hiljade modijuma pšenice i tri hiljade modijuma prosa za svoju prehranu od carskih hasova (...) i da iz tih luka dopreme ovo žito u Dubrovnik, o čemu im se izdaje uobičajena zapovest». I Mletačka republika je, zna se, izvozila žitarice iz Turske, a i velike količine žitarica, koje su stizale u Budim (u drugoj polovini XVI veka) preticale su, pretpostavlja se, i za izvoz, što će se dešavati i u kasnijem vremenu. Inače, za prodaju žita na stranu bez odobrenja bila je predviđena teška kazna – veslanje na galiji, kako to svedoči visoka zapovest upućena kadijama Jenidžea, Đumuldžine i Karaferije iz 1564. godine. Najstariji poznati opis hleba – osnovne hrane stanovništva – potiče iz pera francuskog putnika B. de la Brokijera (1432): «bio je - kaže on - pljosnat i tanji od ublija (korneta), imao je oko jedne stope u *okruglinu* i bio je savijen kao fišek». Za našeg sunarodnika B. Georgijevića, koji je jedno stoleće kasnije mnogo godina proveo u turskom sužanjstvu «oni upotrebljavaju ne baš rđav hleb (...), crn i beo, isto kao i naši, ali oni posipaju na nepečeni hleb neku vrstu semena koje se zove susa(m) pa se on posle peče. To je onima koji jedu mnogo prijatno; to naši nikad ne upotrebljavaju osim u Španiji u nekim mestima, to jest u kraljevini Granadi i oko Sevilje». U pitanju je, očigledno, beskvasni hleb, odnosno pogača, koja je, iz italijanskog (*focaccia*), veoma rano ušla u naš, ali i u sve ostale balkanske jezike, pa čak i u mađarski i nemački, kao i u jezike okolnih naroda, a od nas su je, najverovatnije, preuzeli i Turci (koriste je i danas). I evropski putnici, Nemač H. Dernšvam (1553-55), Prus R. Lubenau (1587), kao i Franacuzi, F. di Fren-Kane (1572) i P.Lefevr (1611) jeli su putem pogače mešene samo od brašna i vode, bez soli i kvasca, pečene direktno ili indirektno pod pepelom. Na Lefevra su ostavile loš utisak, dok za poznatog engleskog putnika, doktora E. Brauna, «teško da ima boljeg hleba u Evropi od ovdašnjeg – spravlja se i mesi s velikim trudom. Lak je, zdrav, ukusan i tako jeftin da se za dva pensa dobija koliko za dvanaest u Engleskoj». Pa dalje: «u svim zemljama pod Turcima gde sam putovao, nalazio sam na tako dobar i ukusan hleb da je za mene bila prava gozba jesti ga uz vino, a bio je dovoljan za hranu i uz vodu». Pored pogače, Turci su poznavali i kvasni hleb – fodlu ili fodulu. Bila je pljosnata, nalik na lepinju, a mogla je biti različite težine. Najčešće je iznosila 100 dirhema, odnosno 320gr. U prvoj polovini XVI veka fodule se javljaju u carskoj kuhinji. Najviše su se trošile u imaretima, ali i istanbulskim sarajima. A dobijali su ih, uz platu, i janjičari, otuda i naziv janjičarski hleb.

Čuveni turski svetski putnik Evlija Čelebija pominje (1660) među beogradskim specijalitetima i «bijeli latinski hljeb somun». A u Sarajevu, opet, kaže Evlija, «ima jedna vrsta hljeba koji je sladak kao med, tako da ga se čovjek ne može zasititi». Dopao mu se, takođe, dok je bio vruć i «hljeb od prohe» odnosno kukuruznog brašna. Beli hleb, koji je bio jako

cenjen, pominje Evlija i u raznim anadolskim gradovima kao lokalni specijalitet. Vrsta malog okruglog pekarskog hleba koji se spravljao od belog brašna – sa kvascem – bio je i simit.

Za potrebe vojske pripreman je dvopek – peksimet, otuda i naziv vojnički ili državni (miri) dvopek. Zna se da su ga proizvodili pekari u Travniku, a svakako i u drugim mestima.

Od peciva najpoznatiji je burek (borek), koji se javlja u XVII veku. U jednom tursko-srpskohrvatskom rečniku iz XVII veka zabeležen je ušćipak. Uz hleb, ili bolje, umesto njega, jele su se, kao i u ranijem vremenu, i kaše, spravljene od raznih žitarica.

Novinu, međutim, predstavljaju dva nova proizvoda, koje Turci donose na balkanske prostore (da bi se zadržali do danas). To su bulgur i tar(h)ana. Oba se prave od žitarica, pretežno od pšenice. Bulgur (burgul, balgur, gumbur) prevodi se u rečnicima obično kao pšenična prekrupa. Iz većine relevantnih rečnika saznaje se i o kakvoj vrsti prekrupe je reč, odnosno da je u pitanju pšenica koja je posle kuvanja, sušenja, lomljenja, pogodna za kuvanje pilava umesto pirinča, kako to sažeto i praktično obaveštava Š. Sami.

«Kod nas se mnogo ceni i bungur – zapisaće krajem XIX veka S. Trojanović. Može biti od ječma ili od pšenice, a pravi se istovetno po svim zemljama gde Srbi žive. Prvi se pravi na taj način: ječam se kuha neko vreme, ali ne u ključaloj vodi nego se više bari, zatim se izvadi i lepo osuši. Pošto je dovoljno suh, gruva se u stupi, a time se od ošlja očisti (ako ječam nije čist, kao što rade u Jadru) i u nekoliko istuca – to je bungur». A «bungur pšenični isto se onako ukuha kao ječmeni, ali kad se osuši ne tucaju ga u stupi, nego ga u vodenici krupno izmelju, ili bolje rečeno tek prekrupe. Upotrebljava se isto onako kao i bungur ječmeni». Za V. Stef. Karadžića bungur je kukuruzni ili pšenični; i u području Laktaša, kao i u Hercegovini pravi se isključivo od kukuruza. Ponegde su se pod bungurom podrazumevale sve vrste žitarica koje su mlevene u vodenici ili čak uopšte sve što je lomljeno i drobljeno. Sredinom XVI veka francuski putnik P. Belon tvrdi da se bulgur (bohourt) sa ostrva Lezbosa (Mitilene) šalje svuda po Turskoj i da je njegova upotreba, uz taranu, jako velika u celoj Turskoj da ne može biti veća. I na budimsku carinu stizalo je, u nešto kasnijem vremenu, daleko više pirinča i bulgura nego brašna. I tarana (tarhana) se proizvodila od pšenice. Veoma je značajna namirnica u ljudskoj ishrani; i danas ima svoje mesto i u turskoj i u balkanskoj kuhinji.²Upravo ova dva navedena proizvoda bila su zamena, sve do XIX veka, za tada još skupi pirinač – najznačajniju kulturu koju će na balkanske prostore doneti Turci Osmanlije.

---

² U Makedoniji se naziva trano, a u Grčkoj trachanas. Sarakačani u Makedoniji pravili su taranu od krupno mlevene pšenice pomešane sa mlekom i sušene na suncu, a u Bosni se i danas pravi od belog pšeničnog brašna, jaja i soka od paradajza.

Ova prastara kulturna biljka verovatno je postala od divljih vrsti rasprostranjenih na području od južne Indije do Kine. Iz Indije³ stiže u iranske zemlje, pa u Mesopotamiju, Siriju i Egipat (u Španiji je poznat od X veka). Svoju veliku ekspanziju ova žitarica doživljava tek u VII veku. Upoznavši je u Iraku i jednom je prihvativši Arapi su je gajili svuda gde su za to postojali klimatski uslovi. Kasnije će je preuzeti i Turci (zajedno sa perzijskom terminologijom). Početak uzgoja pirinča u Rumeliji, odnosno oko Plovdiva vezuje se za Lalu Šahina (oko 1365. godine). Na našim prostorima prvi ga pominje Brokijer, negde oko Niša «u lepom kraju u kojem mnogo raste pirinač». Evropski putnici će ga kasnije pominjati na potezu od Jagodine do Niša. A sudeći po relevantnim turskim popisima (defterima) gajen je i u dolini Resave, oko Leskovca, u Makedoniji, Grčkoj, Albaniji i Bugarskoj (oko Plovdiva, gde je bio crvene boje).

Zbog velikog značaja pirinča – posle pšenice najznačajnije namirnice u osmanskoj ishrani - njegova proizvodnja bila je pod direktnom državnom kontrolom i, kao i pšenica, podlegao je zabrani izvoza iz zemlje. Prodavao se po balkanskim gradskim trgovima – donošen je obično tovarom, ali i kolima – a u velikoj količini stigao je u vremenu od 1571. do 1580. godine, i na budimsku carinu, odnosno tržište, pa je moguće da je tu preticao i za izvoz. I u kasnijem vremenu pirinač je donošen na ugarske carinarnice, neretko i u velikim količinama. Inače, trošio se veoma mnogo po imaretima, derviškim zavijama (tekijama) i, naravno, u carskoj kuhinji za spravljanje čorbi, raznih pilava, slatkiša (sutlijaš), pa i boze. A na azijskim prostorima još i za proizvodnju vina, dok je od pirinčanog brašna tu mešen i hleb.

Među novim kulturama koje su u vreme turske vladavine donete iz Amerike veoma značajno mesto zauzima nova žitarica – kukuruz. Sasvim je sigurno da je kukuruz u Evropu, kao i na ostale kontinente prispeo iz Amerike. Treba, međutim, pomenuti da je kukuruz mogao biti poznat i u Aziji mnogo pre 1492. godine.

Sudeći po imenima koje nosi – kokoroz, kukuruza, trakinja, turčinak, turščica, turska pšenica, golokud, (p)čenka, rumetin, momoroz, moruza, tuerkischer Waiz, grano turco, misir, urmetin, fermentun, furmentin((a), carevica (carevka) kolomboč (po Kolumbu) - došao nam je sa raznih strana i u razna vremena. I dok je za Italijane i Francuze bio gran turco odnosno le ble de Turquie, za Nemce tuerkischer Waiz, Turci su ga nazivali misir, što bi značilo da im je stigao preko Egipta. Da li je tatarsko žito (gendom-i tatar odnosno Tatarenkorn), koje je 1571. godine carinjeno u Budimu, kukuruz, kako to pretpostavljaju, uz rezervu, priređivači ovog značajnog turskog izvora? Najverovatnije da jeste, jer, koliko se dosad zna, kukuruz treba da je stigao u Dalmaciju 1572. a u Srbiju 1576. godine, gde se najpre

---

³ Otuda i njegova imena birindž i oriza potiču iz sanskrita.

gajio po baštama. Dugo se smatralo da se prvi put pominje 1612. kada je donesen među Srbe graničare u Varaždin. Kukuruz (misir bugday) je sasvim sigurno gajen na Kosmaju, kako to svedoči jedno tursko privatno pismo iz prve polovine XVII veka. A zna se i da je četrdesetih godina istog veka izvožen iz Bosne u Split. Nešto kasnije Evlija Čelebija je u Sarajevu jeo «hljeb od prohe». Da je ova žitarica rano ušla u svakodnevnu ishranu balkanskog stanovništva svedoči i njegovo često pominjanje na mađarskim carinarnicama počevši od 1690. godiine (tuerkhischer Waiz). Gajen je, kako se tu vidi, po Sremu i Bačkoj. Iz jednog dosad neobjavljenog turskog popisa, datiran je u 1714. godinu, saznajemo da se čak u 29 sela radničkog hasa mukate Kučajne i Majdanpeka gajio kukuruz; i to duplo više od pšenice, odnosno u proseku 255 oka ili 327kg po domaćinstvu.⁴ I ovaj podatak bi, uz tursko ime, išao u prilog davno iznetoj pretpostavci da je kukuruz stigao u prekodunavske oblasti sa Balkana. Nešto kasnije nastali turski popis Smederevskog sandžaka (1741/42, takođe neobjavljen) pouzdano svedoči da je kukuruz gajen u znatnim količinama na prostoru Srbije; ušur od njega (misir) upisuje se, na žalost, redovno sa ušurum od pasulja (fasulya), pa tako nedostaju precizniji podaci o obimu njegove proizvodnje. Očigledno je, međutim, da je ovaj ušur iznosio više od onog koji se uzimao od ostalih žitarica. Smatra se, inače, da su ga u Banat doneli Nemci, otprilike u isto vreme. Godine 1780. kukuruz je već bio glavna hrana u Crnoj Gori, a u isto vreme zabeležiće i sarajevski hroničar Bašeskija «većina svijeta, pa bili oni kadije ili hodže hranilo se kukuruzom». Ali kada se, nedugo zatim, zbog suše, «kukuruzno brašno po ceni izravnalo sa pšeničnim, svet se okanio i kukuruza». Kukuruz se kaže poznati francuski geolog A. Bue (koji je, pored ostalih, znao i naš jezik) jeo i poluzreo – zelenjak i purenjak – dok su kokice bile poslastica za Slovene; pomešan sa mlekom dobijao se kačamak, slovenski kulja, dački memeljiga. A mleo se u ručnim žrvnjevima. Od povrtnarskih kultura, kao i u ranijem vremenu, najviše su se gajili kupus, beli i crni luk, pa mahunarke; naročito sočivo, bob (bakla), grah (baš pod tim imenom)⁵ i grahorica (burčak), kako se to vidi iz najranijeg turskog popisa Oblasti Brankovića (1455). U ovim prvim popisima uz sočivo – merdžumek, često se beleži i merdumek (danas te reči nema). Da li je to jedna vrsta sočiva? Izneta je pretpostavka da bi to mogao biti grah-poljak. Gaji se dosta i repa. Shodno svedočenju jedne

---

⁴ Za ustupljeni podatak dugujem zahvalnost kolegi Srđanu Katiću.

⁵ Grah ovde nije pasulj, koji će nam doći u kasnijem vremenu već, najverovatnije, neka vrsta divljeg graška ili je, možda, u pitanju crni kineski pasulj (tur. bogrulce). Od XVI veka ime roda Phaseolus prenosi se na iz Amerike donete vrste, prema španskom fajol. Inače, u nekim našim krajevima nazivi grah i pasulj su danas sinonimi.

vakuf-name iz 1514. godine (Skoplje) u tamošnjem imaretu trošeni su: spanać, repa, odnosno šargarepa, šalgam (naziva se svinjska ili slatka repa i u to vreme zamenjivala je krompir), tikvica. A u prvoj polovini XVI veka na solunskoj pijaci prodavali su se: naut, sočivo, grahorica, bob, grah, crveni i beli luk, praziluk, krastavci i bundeve. Putnici Dernšvam i Belon pominju, sredinom XVI veka, plavi patlidžan, bundevu i krastavce. Od ovog prvog (melanzaana) pravilo se vrlo dobro jelo, kaže dalje Dernšvam. U vidinskoj kanunnami (iz 1586) javljaju se naut i spanać, a u već pomenutom anonimnom rečniku (iz XVII veka) zabeležene su sledeće povrtarske kulture: tikva, repa, kupus, zelje, luk, hren, mrkva, sočivica, mak, komorač, paprika (tur. ititburnu i yešil biber). Ova poslednja treba da je doneta na balkanske prostore krajem XVI veka kao «indijski biber», a nije isključeno ni da je u vremenu između 1571. i 1580. donošena i na budimsku carinu. I Uskufijin tursko-bosanski rečnik (iz 1631) zna za papriku, (tur. frenk biberi).⁶ U ovom rečniku prvi put se, koliko smo mogli da utvrdimo, javlja pasulj (posulj). Ova mahunarka (Fiesohlen), zajedno sa graškom i sočivom, donošena je, od poslednjih godina XVII veka, na ugarske carinarnice, i to ne u malim količinama. Među namirnicama koje su se 1730. prodavale u Beogradu nalaze se i grah i pasulj. A kako je već istaknuto on je oko 1740. godine bio uveliko gajen po celoj Srbiji pod imenom fasulya. Jedno stoleće kasnije Bue tvrdi da su u srpskim zemljama za turskog vremena pasulj i kupus «osnov kujne». A potom će i F. Kanitz zabeležiti da se od sveg mahunastog povrća gotovo isključivo sadi pasulj, koji je omiljeno narodno jelo, što će uglavnom ostati i do danas. U kuhinjskim defterima mitropolitskog dvora u Beogradu zabeleženi su, uz pasulj, sočivo, grašak, keleraba, plavkasti kelj, spanać, špargle, šargarepa, kiseljak, žuta repa, rotkva, ali i bečko sočivo i bečki grah, karfiol, kao i tikve. A na mitropolitskom majuru bile su zasadene i «artičoke». Uz navedene povrtarske kulture, sa nemačkom kolonizacijom u Banat stižu još peršun i krompir.⁷

Već sama imena ove poslednje kulture: zemljak, zimik, kompiger, krtola, podzemljica, pozemica, rašak, ruski, rusijanka, kao i krompir, svedoče da je i on, poput kukuruza, stizao na naše prostore sa raznih strana i u razna vremena. Zna se da su ga među srpske graničare doneli, 1760. godine, vojnici iz Češke. U Crnu Goru ga je iz Rusije doneo (1786) vladika Petar I, otuda i imena ruski i rusijanka (u okolini Foče, u koju je prenesen

---

⁶ Pod imenom biber, kako i danas Turci zovu papriku, za razliku oid «našeg» bibera koji je tamo kara biber.

⁷ Od nem. Grundbierne – zemljana jabuka. Krompir (Kartoffl), donet iz Pešte carinjen je još 1699. godine u Baji. A to bi bio, koliko smo mogli da utvrdimo, i njegov prvi pomen na balkanskim prostorima. Poreklom sa Anda ovu kulturu, staru oko osam hiljada godina, Indijanci i danas zovu plod bogova.

zove se rušnjak). U Dalmaciju su ga 1808. doneli Francuzi, i od njih treba da su ga primili Bošnjaci, kaže francuski konzul Paskal-Tomas Furkad (senator Dandolo «imao je dosta muke da navikne svoje potčinjene na ovu biljku»).

U vremenu od kraja XV do sredine XVIII veka u carskoj kuhinji trošeno je sledeće povrće: blitva, patlidžan, zelena salata, praziluk i rotkva (brusanska), a u narednom veku pominje se i zeleni paradajz.

I voćni fond je u vreme turske vladavine obogaćen, jer se, uz grožđe, trešnje, jabuke, kruške, orah, kesten, šljive, višnje, badem (na Primorju), oskоруše, jagode (kako to svedoči postojanje starog naselja Jagodine), javljaju i nove vrste: breskva – šeftelija, mušmule, kajsija, turundža (vrsta gorke pomorandže). Polazeći od njihovih imena trebalo bi da su nam stigle posredstvom Turaka. Sudeći po imenu kajsije u Vojvodini – aprikozna, mogla je tu doći i sa zapada (Nemci je pod tim imenom – Aprikose, poznaju od sredine XVII veka).

Bostan (doslovno, vrt, bašta) pod kojim se kod nas (a ponekad i u turskim izvorima) podrazumevaju dinje i lubenice, trebalo bi takođe da su stigle posredstvom Turaka (ne pominju se, naime, u srednjovekovnim izvorima, poput jagode, na primer). Međutim, nisu, jer kako je odavno utvrđeno, ove reči ušle su u slovenske jezike još u praslovensko doba. A njihovom domovinom smatra se inače Azija

Veliki ljubitelji voća i slatkiša uopšte, Turci su nam, nema nikakve sumnje, doneli i nove vrste voća. U Budimu, Prus R. Lubenau, nalazi nekoliko vrsti mađarskih šljiva, Evlija pominje u Skoplju šljive bardaklije i šeftelije, a Bašeskija u Sarajevu zerdelije (vrsta rane šljive). Po istom autoru naročito su bile rodne šljive požegače. Šljiva je u Bosni «omiljeno drvo u voćnjacima», zapišaće u XIX veku jedan francuski putnik. U turskim cenovnicima iz XVII veka pominje se i beogradska šljiva (Belgrat erigi), uz onu iz Amasje. I razne vrste krušaka, kao karamanke, jeribasme, taku(i)še, treba da su stigle sa anadolskih prostora. U gradu Kjutahji – kazuje nam opet Evlija - bilo ih je čak 26 vrsti. Tu su i trešnje; a one u Banja Luci, ašlame, opet oslanjajući se na Evlijino svedočenje «budu toliko slatke, sočne i ukusne da ih nema ravnih u Evropskoj Turskoj (...), Arabiji ni Perziji». Sočne trešnje, sedam vrsti, našao je i u gradu Kjutahji.

A kada je voće u pitanju na Evliju je izuzetan utisak ostavio grad Ohrid. Tu je našao devet vrsti dunja, 24 vrste izvanrednih šljiva i isto toliko krušaka. I voće je bilo tako sočno da se nije moglo prenositi iz jednog kraja u drugi. Njihove jabuke, međutim, izvezile su se u kutijama u sve zemlje i dugo vremena su zadržavale svoj ukus i slast. A i u Beogradu «u Munir-efendijinoj bašči ima sočnih kumru-kajsija koje su teške po četrdeset drama (1284gr), zatim sočnih šeftelija koje su teške po stotinu drama, a

ima i grožđa, šljiva, krušaka, trešanja, dinja i lubenica». U Novom Pazaru, pak, bilo je čak 48 vrsta jabuka i 35 vrsta krušaka.

Kako se to može zaključiti iz raspoloživih osmanskih kanuna (zakona) i drugih izvora na balkanske gradske trgove stizalo je, pored domaćeg voća, u prvom redu grožđa, i južno voće: smokve, badem, hurme, turundže, narandže, sveže, a i sušeno: groždice, suve šljive, kruške. Od Turaka se do danas sačuvao izraz evenak, evenka: na konac nanizano grožđe ili smokve, koje su se sušile pod strehom.

Voće - kruške, grožđe, šljive - stavljalo se, najzad, i u turšiju, kao što se u velikim količinama i ukuvavalo.

Kada je reč o stočnom fondu, i dalje su se najviše gajile ovce i svinje, o kojima se najviše i zna budući da je samo sitna stoka, tačnije, ovce, koze i svinje, bila oporezovana (i smatra se da je taj porez bio vrlo stimulativan). O krupnoj stoci – konji, goveda, bivoli - kao i o pernatost živini, postoje samo posredna svedočanstva.

Iz kanunnama za Budimsku i Ostrogonsku skelu (1546) saznajemo da su u Austriju izvoženi volovi, krave, ovce, konji, svinje (uz goveđe i ovčje kože). Po kazivanju engleskog putnika, doktora Brauna, «ima mnoštvo volova koje, kako se misli, šalju na stotine hiljada godišnje u Italiju, Nemačku i druge krajeve; i obično se kaže da ih imaju u tolikoj količini da bi mogli snabdevati veliki deo Evrope». Pominje i bivole koji se koriste za oranje.

Dosad objavljena građa o carinarnicama u Ugarskoj (iz prvih decenija XVIII veka) svedoči pouzdanije o obimu izvoza kao i o vrsti izvožene stoke, odnosno da su dogonjeni veliki i mali slavonski volovi, ugarski volovi, veliki ugarski volovi, mali vlaški volovi, male slavonske krave, pa ovce, jagnjad, konji i svinje; i to, tovljene, obične, od jedne i od pola godine.

I na balkanskim gradskim trgovima prodavala se živa stoka: ovce, jagnjad, koze, svinje (koja se tu mogla i zaklati); kokoške, i golubovi (ređe). Jedino se u već navedenom turskom defteru iz 1714. beleži ušur od kokošaka i gusaka. Anonimni rečnik iz XVII veka zna za tuku, odnosno bibu. A u Beogradu je, opet, kako tvrdi Evlija, gajena misirska kokoš (sa crvenim hursum-vratom).

Uz živu stoku prodavala se i pastrma, tako je na budimsku carinu stigla goveđa, ovčja i svinjska pastrma. U bosanskim kanunnamama pominje se ovčja pastrma – sušenica. I Evlija nalazi u Sarajevu ovčju i goveđu pastrmu sušenu na hrastovini, kao i burek od kokošijeg mesa. Pastrma u Mostaru merila je 20 do 30 oka. U Sarajevu se, kaže Bašeskija, jelo, uz pastrmu, i sveže jagnjeće, goveđe, kozje i bravlje meso.

O konzumiranju svinjskog mesa na čitavom prostoru carstva svedoče porez na svinje (resm- hinzir), novčana dažbina koju su hrišćani davali za

uzgoj svinja (jedna akča ili aspra na dva svinjčeta), kao i porez na božićno klanje svinja (**resmi-i Bojik**), iznosila je jednu akču na svaku zaklanu svinju.

Uz meso domaćih životinja jela se i divljač. Nabrajajući darove prirode u Ugarskoj, doktor Braun kaže da «ima mnogo i jelena, zečeva, sva-kovrsne živine, jarebica i fazana».

I riba je trošena budući da je ceo hrišćanski narod postio, a i Turci su bili ljubitelji ribe.

Zahvaljujući povoljnim prirodnim uslovima, mnogim mrtvajama i plavnim terenima, a u Djerdapskom sektoru Dunava (sve do regulacije krajem XIX veka), obliku i sastavu tla, odnosno mnogostrukom i srećnom spoju prirodnih okolnosti, ribolov je na Dunavu bio mnogo razvijenija privredna grana nego što će to ikada biti u kasnijem vremenu. I ne samo na Dunavu; po svedočenju doktora Brauna «Tisa se smatra za reku najbogatiju ribom u Evropi, ako ne i u svetu; tako da se kaže da se sastoji od dve trećine vode i jedne trećine ribe».

Najdetaljnije podatke o ihtiofauni Dunava ostavio je italijanski polihistor (i carski general) Luidi Fernando Marsilji (1658-1730) u svom čuvenom delu *Danubius*. Ribljih vrsta bilo je, kaže on, ukupno 53, a zabeležio je i sva njihova, pa i slovenska imena (sablar, jesetre, šaran, vretenar). Na području cele Srbije bilo ih je, sredinom XIX veka, svega 66 vrsti, a početkom minulog veka njihov broj u Dunavu smanjio se bio na tridesetak.

Iz zvaničnih akata osmanske administracije saznaje se kako je riba lovljena (što je uticalo na visinu poreza koji je pripadao sultanovom hasu i spahijama): običnim metodima, u virovima, u gardama, daljanima ili vršom (koš od pruća). Daljani su bili veštački zagrađena i zatvorena lovišta ribe pri morskoj, jezerskoj ili rečnoj obali u kojima se riba čuva kako bi se po potrebi lovila. Najviše ih je bilo na delu Dunava od Budima do Vidina.

Izuzetnu pažnju savremenika privlačile su uglavnom one vrste riba koje daju crnu ikru (kavijar), a to su bile moruna, jesetra, čičkava jesetra ili pastruga i kečiga. Inače, svi evropski putnici ističu da je riba u Beogradu tada bila neobično jeftina i prodavala se na posebnoj pijaci. A jela se sveža ili konzer virana: soljenjem, sušenjem na suncu ili želatinom pretvarana u pihtije. Kao posebna veština smatralo se soljenje ajvara (kavijara). O značaju ribolova na sremskim prostorima svedoči i naziv dela istočnog ogranka Fruške Gore – Kalakač.⁸ I zemunski Gardoš možda treba dovesti u vezu sa nekadašnjim gardama.

Na budimsko tržište stizala je sveža riba (u fučijama i kolima) i soljena. I na balkanskim trgovima: Kruševcu, Užicu, Vidinu, Sarajevu, po

---

⁸ Od glag. *kaliti* – iseći ribu duž leđa, parati, posle čega se sušila na vazduhu.

Sremu prodavala se riba. A na trgu čuvenog rudnika Novo Brdo (1488) navode se poimenično: moruna, šaran, štuka, sveže ribe, jegulja, morske ribe, kao i kavijar.⁹

I u kasnijem vremenu, kako to svedoči građa o balkanskim trgovcima u Ugarskoj, izvožene su velike količine moruninog kavijara, ali i sveže, kao i smrznute, usoljene i dimljene ribe (uglavnom morune, ređe štuke) sa panonskih prostora.

Masnoća na kojoj se pripremala hrana nazivala se, kao i u ranijem vremenu, maslo. Najstarije značenje ove sveslovenske i praslovenske reči je ulje, zatim mast¹⁰ od mleka, mast, salo, puter.

Pored ostalih dažbina vlasii (stočarsko stanovništvo) davali su spahijama i jednu mešinu masla.

Na gradskim trgovima, kako svedoče relevantni kanuni, prodavalo se maslo; neretko se navodi da je u mešini, koja je mogla biti različite veličine. U zakonu za grad Kruševac, na primer, mešina masla od 20 litara. Ponekad se ističe da se prodaje čisto maslo; u kanunnami za Segedinski sandžak navodi se da je ovčje maslo. Na kruševačkom trgu prodavali su se, uz maslo, i salo, kao i zejtin, odnosno maslinovo ulje,¹¹ a u Sarajevu uz maslinovo, i susamovo ulje. «Iz sezama se – kaže Dernšvam – cedi ulje, koje je slatko i gusto i upotrebljuje se u svim jelima...». Polja pod susamom video je negde oko Plovdiva.

Susam je gajen i u Makedoniji, koja je bila poznata po svom šarlaganovom ulju (i danas se tamo proizvodi vrsta putera - taan).

Masnoću, a tu spada i slanina (čak se, čini se, više trošila od same masti) hrišćanima (pa čak i dvovercima) obezbeđivao je uzgoj svinja. A od ulja, uz maslinovo, koje je bilo relativan luksuz jer se obično dopremalo iz daljine, trošen je u znatnoj meri i šarlagan. Kasnije će ga cediti i iz semena maka.

Pored pšenice, pirinča, mesa, pod zabranu izvoza spadale su i masti: maslinovo ulje, maslo i loj. U jednoj naredbi skadarskom sandžak-begu i kadijama naglašava se i svrha zabrane: »da ne bi sirotinja iz vilajeta trpela muku zbog oskudice«. Međutim, na ugarske carinarnice donošena je, početkom XVIII veka, mast (Schmalz). Najverovatnije svinjska, ali i slanina, loj, puter, maslinovo ulje, riblja mast. I na mitropolitском dvoru u Beogradu trošeni su maslo u tulumu, loj od bubrega, kao i slanina.

U užičkom kraju, kaže S. Trojanović, maslo se pravi prosto: «skinuti skorup s mleka saspu u bakrač, pristave na vatru i dotle mešaju, dok se maslo ne odabere, a trop ne slegne. Ovako istopljeno maslo žuto je kao ulje...».

---

⁹ U carskoj kuhinji javlja se od vremena sultana Mehmeda II.

¹⁰ Od tur. mešin - meh od ovčje ili druge štavljene kože.

¹¹ Od tur. zeytin - maslina.

U Bosni i Hercegovini se, kako to svedoči L. Grđić-Bjelokosić, maslo priređuje na dva načina «metenjem mlijeka ili skorupa i topljenjem skorupa». Maslo se dobijalo i topljenjem kajmaka (ili skorupa). A po varošima je trošena i sumasnica koja se pravila od govedeg loja i masla. U nedostatku masla zimi bi se topio i bravlji loj, koji bi se osoljen i zavijen u košuljicu od loja istoga brava, sušio na dimu. A Cincari su, kaže Trojanović, preostalu surutku od kačkavalja koristili za dobijanje masla; ono netopljeno se trošilo odmah, a topljeno je moglo da stoji i deset godina.

Na Kosovu i Metohiji, kako to navodi G. Elezović, maslo je bila mast koja se dobijala iz kajmaka; i moglo je biti netopljeno, mlado, meteno, nemeteno. A, kao i u srednjem veku, u maslo se se ubrajali još i ulje i zejtin (tj. maslinovo ulje).

U carskoj kuhinji pored ulja biljnog porekla, od maslinki, lana, susama, korišćene su i životinjske masti: od čuvenog ovčjeg repa (anadolske ovce), od bubrega, i salo. Ipak, najviše se trošio maslac.

Pored masla od mleka se pravio i sir, koji je zauzimao veoma značajno mesto u ljudskoj ishrani; kao i u ranijem vremenu mogao je biti u kolutima ili u mešini (tulum). Tako je vlaško stanovništvo imalo obavezu da daje, pored ostalog, i krug sira.

Sir koji je prodavan po našim i balkanskim trgovima poblize se ne opisuje. Tržna trošarina naplaćivana je na tovar i kola ili, kada se prodavao u malim količinama, na svaku tuluminu.

Značajne količine sira nošene su, u čabrovima i tulumima, i na budimsko tržište.

Negde od sredine XVI veka (1558) javlja se na balkanskim prostorima i jedna nova vrsta sira – kačkavalj. Iz jednog spora među Jevrejima u Vidinu saznajemo da su ga oni tu pravili od masla dvadeset stada ovaca, koristeći, pri tom, svoje specijalne kalupe. A Jevrejin, sa kojim su se sporili, prodavao je i kačkavalj od mleka bivolice.

Iz kasnijih responsi se saznaje da su Jevreji kačkavalj izvozili u daleke krajeve. I na svakom koturu je bio drvenim pečatom otisnuti znak (kašer). Povlasticu da proizvode kačkavalj imali su, početkom narednog veka, i Jevreji u Sofiji i Solunu.

Na mađarske carinarnice donošen je običan sir, brnza i turski sir. Da li je ovde reč o urdi, vrsti sira koja je vezana za tursko vreme? «U najgoru vrstu sira – kaže Trojanović –valja uračunati urdu, koja se negde zove vurma, furda, na planini Miroču i izvara, a tu se najprostije i pravi. «Kad veliki kotao pun surutke od mleka dobro provri, skine se i procedi kroz cedilo. Ona drobina što ostane zove se urda».

Urda je, kaže Konstantin Jireček, ovčji ili kozji sir, a poznat je na čitavom prostoru Balkana, uključujući i susedne zemlje. Za njega znaju i Rumuni, Malorusi, na Pindu i u Karpatima.

U današnjoj Vojvodini se, pod austro-nemačkim uticajem, odomaćio tzv. «švapski sir», od nekuvanog mleka sa kojeg se skidala pavlaka.

U Bosni i Hercegovini «u glavnom imade samo dvije vrste sira, i to cijeli masni ili presukača, i slani, vareni, toratan ili prдавac, kako to već koje zovu. Prvi se pravi od cijelog mlijeka, a drugi od mlijeka koje je okajmačeno. Za zimu se ostavlja u mješine isto onako kao i kajmak».

I kajmak ili skorup – u prekodunavskim oblastima pandan mu je mileram – bio je značajan mlečni proizvod; obično se dodavao jelima (uključujući i testa) ili se pretapao u maslo. Trošen je, od sredine XVII veka, i u carskoj kuhinji (na glasu je bio onaj iz Uskudara).

Mlečni proizvod koji su Turci najviše trošili bio je, van svake sumnje, jogurt, odnosno kiselo mleko. Pod ovim imenom – koje će ući u sve evropske jezike – prvi ga na zapadu pominje Brokijer. Jeo ga je u jednom turkmenskom logoru u Maloj Aziji. I drugi jedan Francuz – lekar P. Belon – ističe da jogurt (oksigala), gusto ovčje mleko, koji se pojavio u grčkoj kuhinji ima lepu budućnost. Svi kočijaši i goniči mazgi u karavanu «snabdevaju se jednom vrstom kiselog mleka koje se zove jogurt». Jogurt im je najbolje jelo koje se nalazi u svim jelima, kazuje i Namac H. Dernšvam. Zato ima svaki od njih kašiku za pojasom, a takvo kiselo mleko nose, u lanenom džaku, i na put. Jogurt se trošio i po imaretima, na vojnim pohodima, od 1573. godine pominje se i u carskoj kuhinji (a u XVII veku postoje i jogurtčije). Bilo ga je pet vrsti i stizao je sa državnih mandri. «Jogurt je – kaže Đ. Popović, autor rečnika turcizama iz druge polovine XIX veka – kiselo mleko, naročito se tako zove kiselo mleko koje je udešeno na osobit način, te su Turci na njega mnogo pišman i u Carigradu se mnogo prodaje».

Danas se kod nas pod jogurtom podrazumeva tečni kiseli napitak samo od kravljeg mleka.

Za pripremanje hrane koristili su se, pored soli, i razni začini, uz domaći susam, i biber, šafran, karanfilić, cimet, kim, đumbir ili zendefil (ingver). Inače, tokom XVI veka začini su u Osmansko carstvo stizali direktno iz Indije i Indonezije.

U Carigradu se, kaže Dernšvam, oka najboljeg i onog običnog šafrana prodavala po istoj ceni, s tim što je bila različite težine. Pominje i biber koji je bio najskuplji. Na tržištu je bilo i tri vrste soli: kamena iz Erdelja, morska i crna.

S dolaskom Nemaca u Banat počinju da se koriste, uz već pomenute začine, i peršun, mirođija, lorber (lovor), mojaran, libštekl (miloduh), bajfus, muskatov orah, vanila. A na mitropolitskom dvoru u Beogradu trošeni su još, kako se to vidi iz jednog popisa (1729) i pistači, pinjoli, citronat, kopar, gorušica, ruzmarin, kardamun.

Jela su se začinjavala, najčešće, lukom i sirćetom, pored jogurta. Uz vinsko sirće, koje je bilo veoma cenjeno, dobijala se kiselina i od mekinja. Jelu su se takođe dodavali kajmak, maslo, pavlaka i jaja.

Za spravljanje slatkiša i napitaka, ali i kao dodatak jelima, korišćen je med. O njemu ima dosta vesti u turskim zvaničnim popisima budući da se plaćao desetak (ušur) na košnice. S obzirom na to da se od pčela dobijao i toliko potrebni vosak, pčelarstvo je u turskom vremenu bilo svuda – gde su za to postojali uslovi – veoma razvijena privredna grana; pčele su gajene u seoskim, ali i u gradskim naseljima, kao i po manastirima.

Med se redovno prodavao po gradskim trgovima. U znatnim količinama stizao je i na budimsku carinu (u fučijama, tulumima i čabrovima), pa je možda preticao i za izvoz, mada je i njegov izvoz zvanično bio zabranjen. I u kasnijem vremenu stizao je na ugarske prostore, i to u velikim količinama.¹²

Bilo ga je običnog i belog, kaže Dernšvam i kod Turaka je med otmeno jestivo, među ga u sva jela. «Prave i razne kolače i slatkiše – dodaje potom – među njima i belu halvu koja se spravlja od badema, meda i belančevine i koja je veoma ukusna i slatka poslastica».

U Istanbulu je, pored običnog hleba, bilo i slatkog peciva sa medom.

Počev od XIV veka u kuhinju počinje da ulazi nova kultura – šećer (korišćen je i u Srbiji u poznom srednjem veku). U Evropu ga unose krstaši i brzo će se odomačiti na Kipru (1291). Na Siciliju i u Španiju donose ga Arapi. Na osmanske prostore uvozi se iz Egipta, sa Kipra i iz arapskih zemalja. Med će potiskivati veoma sporo ostajući dugo luksuzni artikl. Šećera je bilo, kaže Dernšvam, običnog i belog finog. Na budimsku carinu doneta je i izvesna količina halve i agde (ušpinovani šećer ili bonbone). A u XVII veku na istanbulskoj pijaci prodavale su se tri vrste šećera: dobar, srednji i lošiji (dušuk). U jednom cenovniku nabraja se, takođe, više vrsti šećera: neprečišćeni, prečišćeni, kandi šećer, kao i šećer koji je bio pomešan sa začинима: cimetom, karanfilićem, anisom, ambrom i dr. Znamo da su se u carskoj kuhinji pripremali «šećerni burek» i «šećerna pogača», odnosno slatki burek i slatka pogača.

Na mitropolitskom dvoru u Beogradu trošeno je mnogo para na slatkiše. Po imenu se pominju piškote, «cvipok» (biskvit), mondlkolači i «konfekt različni», pod kojim su se podrazumevali kolači, poslastice, ušećereno voće, a pripremali su ga, ponekad, «cukerpokeri», odnosno «cukerpokerke». Veoma mnogo je trošena i čokolada (čukolad), kao i mačunčulbe i nobet šećer.

---

¹² Tako je 1723. godine neki Ahmet iz Zvornika doneo u (Sremsku) Mitrovicu 2 050 oka meda.

A. Bue pominje halve (tahan i ketenn-ćeten), pite, sutlijaš, kadaif, srpske uštipke, trgance, mafiš i gurabije (kod Grka). A u Srbiju su već bili stigli i austrijski kolači: brodstrudel, milchrahmstrudel, tašci i cvik-krofne.

U slatkiše je spadalo i ukuvano voće – pekmez, bestilj, recelj, mađzun, sudžuk, ćuftrer (koji se u Sremu zove sućug) - pa kompoti, odnosno hošafi. Turcizam hošaf (ošap) znači i kuvano i suvo voće. Ovo poslednje prodavalo se po gradskim trgovima. U popisu ocarinjene robe u Budimu nalazi se i suvo voće (kuru meyve): smokve, grožđice, šljive, kruške.

Na gozbi u Ohridu Evlija Čelebija je jeo i, kako kaže, uživao u 24 različita kompota.

A pila se, svuda, najviše voda, koja se obično zahvatala na izvoru, iz potoka ili reka kraj kojih su podizana naselja. U gradovima su, međutim, stanovnici bili upućeni na sakadžije. U pitanju su vodonoše koje su u sakama – bure ili kola sa buretom, mešina ili konj sa mešinama u kojima se nosi voda. Sakadžija je nosio vodu i u sudovima ili na leđima i prodavao je. U Beogradu se ovo zanimanje pominje od 1536. godine.

Od nealkoholnih pića kao da je najviše trošeno šerbe, koje stari turski rečnici prevode kao medovinu. U dobro zaslađenu vodu (medom, kasnije šećerom) stavljali su se razni mirisi, odnosno voće. «Leti, da bi se osvežili – kaže Belon – Turci su najviše voleli šerbe, koji se pravio kuvanjem suvih šljiva, grožđa, smokava, krušaka, bresaka i drugih vrsta voća, i to se piće pilo leti sa ledom ili snegom koji se čuvao cele godine u zemljanim ostavama, što je jako dobro da se pije». Kod muslimana je gost prvo nuđen šerbetom, a bez njega se nije mogla zamisliti nijedna svetkovina.

Od nealkoholnih pića trošene su dosta i turšije – ukiseljeno voće. U Travniku Evlija hvali krušku jerbasmu od koje prave neku vrstu šerbeta i turšije, «tada svaka bude kao mijeh meda. I voda ove turšije stvara naročito raspoloženje (ćeif) onih koji je piju». To je poznata vodnjika koja se u Temniću i Levču pravi - kako beleži St. Mijatović «od dobro dozrelih i pomalo nameklih krušaka: vodenjaka, takuša, pološki ili šumadinaka». Prijatan napitak dobijao se i od kleke (venje). Napici su se, takođe, pravili i od raznih ukuvanih voćnih sokova i šire. Pod pekmezom se prvobitno podrazumevao sok od ukuvane šire, kojem bi se potom dodavala voda. A pila se i sama šira kojoj se opet dodavala slačica da bi se sprečilo vrenje. Evlija Čelebija pominje u Sarajevu muselez («nevareno vino»), koje se pravilo od grožđa, uz dodatak raznih mirođija. A kao specijalitete od pića navodi gorušicu – hardaliju (mošt u koji je stavljena gorušica, odnosno neka vrsta poluprevrelog dezertnog vina) i ramazaniju (pravi se od grožđa i «s nogu obara čovjeka»). U Banja Luci specijalitet je bila pelonija, možda šira kojoj je dodavan pelen.

Uz mleko (varenika) pominje se i mlaćenica – matinica (tur. ayran), koja se dobijala pošto se odvoji maslo. Tu je, najzad, i mnogo trošena

surutka. U Sarajevu Evlija posebno hvali surutku dobijenu od mleka ride kože koju «uzimaju na jagmu i piju».

Sa Turcima je stigla na naše prostore i boza ili buza, smatra se vrstom piva. Dobija se vrenjem od raznih žitarica, a ponajpre je to bilo od prosa (što se i do danas zadržalo u Bosni, Makedoniji i Turskoj), a zatim i od ostalih vrsti žita, pa i bulgura, pirinča i kukuruza (danas ponajviše). «To je belo piće gusto kao mleko – kaže Belon – gusto i hranljivo i udara u glavu onima koji ga suviše piju, tako da se opiju. Od brašna se napravi testo koje se kuva u velikom kazanu, potom se baci jedna lopta tog testa u vodu, koja se sama od sebe zagreje bez vatre dok ne postane gusti napitak». Dernšvam je našao da je to piće bedno. U Carigradu se, tvrdi R. Mantran, na mnogo mesta proizvodila boza jako dobrog kvaliteta, postojala je i državna fabrika. Shodno kasnijem Evlijinom svedočenju u gradu je bilo više od tristo-tine bozadžinica. Boza je kao narodno piće bila i deo normalne ishrane. Nošena je i prodavana po ulicama. Pravile su je i žene po kućama (i danas se pravi), a po svim većim gradovima postojale su bozadžije.

Na našem tlu su se, kaže M. Filipović, susrele buza i kiselica (staro jelo i piće koje se pravilo od mekinja ili pšeničnog brašna), a kad se pojavio kukuruz – čije je brašno potpuno zamenilo proseno, a delimično i pšenično – moglo je doći do izjednačavanja naziva kiselica i buza, odnosno do zamene jednog drugim, jer se od kukuruza počela praviti i buza i kiselica.

U kratovskim kućama u Makedoniji se za praznike pravila retka čorba od pšeničnog bršna i vode, kojoj su se dodavali kvas i šećer i dobijala se boza. Pivokvas je bio sličan bozi.

O pivu, koje je bilo poznato u srednjovekovnoj Srbiji, ima malo vesti. U segedinskoj kanunnami pominje se šerbet pečen od žita, a poznat pod imenom pivo. Kasnije se, međutim, velike količine srpskog piva (Razisches Bier) donose, naročito iz Sombora i Baje, na ugarske carinarnice (ponekad bez bliže odrednice srpsko). U XVI veku donošena je na vidinski trg olovina. Trojanović kaže da se u pirotskom okrugu pivo zove alovina (slična ruskom kvasu). Peku je od ovasa ili ječma; sladi i kisi, i piju je umesto rakije i vina. Tvrdi još da se spominje i u našim srednjovekovnim izvorima.

Zimi se dosta pio salep, toplo zaslađeno bezalkoholno piće koje se pravilo izvarivanjem korena istoimene biljke.

Vino je, kako se to vidi iz zvaničnih osmanskih izvora (deftera i kanuna, uz druge), bio značajan izvor državnih prihoda, otuda i pragmatičan odnos vlasti prema njegovoj proizvodnji mada je muslimanima bilo zabranjeno konzumiranje alkoholnih pića uopšte.

Uprkos sankcijama – pijani su se kažnjavali batinjanjem, uz plaćanje novčane kazne – u kriznim vremenima javno pijenje vina ponekad nije bilo dozvoljeno čak ni nemuslimanima - vino je trošeno i na hrišćanskoj i na muslimanskoj strani. Na ovoj drugoj dodavale su mu se razne mirođije, ili

se kuvalo, a pribegavalo se i drugim sitnim lukavstvima u vidu eufemizama. I pod širom koja se uveliko prodavala po gradskim trgovima krilo se, neretko, vino.

Vinu posvećuju značajnu pažnju i evropski putnici po Turskoj. Po običaju Nemač Dernšvam je najdetaljniji. U celoj Turskoj, kaže on, sva vina su bila crna – a farbali su ih aptovinom (burjanom) – i jako gusta. Ali su za njega imala «neki čudan, nezgodan ukus», jer su spravljana pomoću kreča (ili topraka), a da bi se duže držala, budući da Turci nisu imali zasvedene podrume za njegovo čuvanje. Dobra vina stizala su, međutim, sa grčkih ostrva (sa Lezbosa, na primer). Francuski putnik Žedoan nalazi u Sarajevu izvrsna vina. «Vina su jaka i izvrsna – kaže i Englez doktor Braun. Na glasu su tokajska; sremska su veoma jaka i dobra za piće. I u drugim mestima su izvrsna; donose se i u Beč, gde ih ima preko trideset vrsta na prodaju». Bue kaže da su svuda u Turskoj crna vina, dok se bela nalaze u Vlaškoj, zapadnoj Bugarskoj i Smederevu. A najbolja tamna su ona iz Makedonije, Skadra, Prizrena, Mostara, doline Morave, Župe i Loveča u Bugarskoj. U Bosni se pilo vino iz Novog Pazara i Mostara, a u Tetovu se dobijalo haremsko vino (Harem Scharab), slatko i žučkasto. Ali se zbog nedostatka podruma, kaže i on, nije moglo dugo čuvati.

O prodoru nemačkog uticaja na proizvodnju vina svedoči i naziv šiler – za najslabije vino u Levču i Temniću.

Rakiju (arap. arak) Arapi pominju od XIII veka.

Oslanjajući se jedino na leksičko značenje pojedinih kuranskih ajeta o pitanju zabrane alkoholnih pića neki šerijatski pravници su smatrali da se postojeća zabrana odnosi samo na proizvodnju i uživanje vina. Otuda je u muslimanskom društvu uopšte, pa i među našim muslimanima, kaže M. Mujić, sve do naših dana bilo pojedinaca koji su pili samo rakiju verujući da se na nju ne odnose šerijatsko-pravni propisi o zabrani alkoholnih pića. Isto tvdi i Dernšvam: »Ali, ako je bilo zabranjeno vino, nije zabrana postojala i za pijenje rakije. Zato su rakiju žderali i ljudi i žene više nego druge napitke, nalivajući je i u šerbet i u vino, i u jelo. Nju su donosili iz Poljske i Rusije i ta rakija bila je pečena od piva i medovine«. U Carigradu je, kaže i R. Mantran, rakija u principu bila zabranjena, pa i njena proizvodnja, ali su je Jermeni pekli u Čorluu u Trakiji i veoma mnogo je trošena; dodavana joj je mastika sa ostrva Hiosa (što se i danas u Turskoj čini).

Rakija je u fučijama donošena i na budimsko tržište, a krajem XVII i početkom XVIII veka često se carini i na drugim mađarskim carinarnicama pod menom Brandtwein ili rakija.¹³

---

¹³ A prodavali su je, kao i vino, neretko, i sami muslimani iz Bosne. I ne samo rakiju nego ponekad i kazan za njeno pečenje, kao Mustafa iz Žepča 1722. godine.

Sarajevski hroničar Bašeskija kazuje da u Sarajevu ima dvadesetak mehana i veoma mnogo pijanica. A imenom samo nekoliko puta pominje rakiju, koju su muslimani ovde čak i prodavali. Francuski putnici su začuđeni odsustvom vina u Bosni, koje je bilo zamenjeno drugim pićem – šljivovicom «malo ugodnom za piće», a koju muslimani piju «bez imalo griznje savesti».

Drugi jedan Francuz, već pomenuti, Bue, zabeležiće i vrste rakija: komovica, šljivovica, komadara (od pšenice), prepečenica, kruškovica, knajsovica (sa anisom), karanfil-rakija (sa karanfilićem), đul rakija (sa ružinom vodicom) i neka rakija sa gorkim limunom. U Srbiji i Bosni stavlja se i med u rakiju – medeno rakija – koja se pila o svetkovinama.

Zna se dosta o ishrani boljestojećeg dela gradskog stanovništva, osmanske feudalne elite i, naravno, carskog dvora. Putnici bi najčešće nosili sa sobom hranu, kupovali je na drumu od seljanki, ili u hanu, gde su konačili. «Tu se obično nalazi handžija – kaže Francuz Žedoan (1623) – koji ponekad prodaje vino, ali uvek drva i pastrmu (to je neka vrsta kozjeg, ovčjeg ili govedeg mesa sušenog na dimu ili suncu) koju Turci koriste u svakoj prilici, a spravljaju je sa kiselim kupusom, koga u ovim krajevima uvek ima u izobilju».

A kako se hranio običan narod? Najpre, obedovalo se dvaput dnevno.

Treba odmah istaći da se mnogo postilo; držana su četiri velika posta, postilo se takođe svake srede i petka i zavetnih dana, što je praktično značilo skoro polovinu godine. A post je bio strog; bez mleka i masla, dok sveštenici za vreme velikih postova nisu smeli jesti ni ribu. Kasnije, kada je iz Amerike pristigao pasulj «mali ljudi su postili o pasulju, sočivu i hlebu, ali pri tome nisu zaboravljali rakiju». Francuski putnik P. Leskalopje (1574) večerao je u manastiru Mileševi čorbu na ulju sa prazilukom, malo ribe i crnog hleba. I njegov zemljak, Belon, pišući o ishrani Grka kazuje da se uobičajena hrana naroda nije mnogo razlikovala od hrane kaluđera na Atosu, gde se u vreme posta iznosio kupus, celer, praziluk, krastavci, luk, repa.

Englez, doktor Braun, kazuje da cela Evropska Turska mnogo upotrebljava luk, beli i crni, koji se često jede samo sa hlebom.

Austrijski poslanik O. Buzbek će zabeležiti, sredinom XVI veka, da se anadolski seljak zadovoljavao solju, belim i crnim lukom, jogurtom i hlebom. Hleb i voda sigurno su bili osnovna hrana običnog čoveka, uz beli i crni luk, koji su se, kao i kupus (u XVIII veku pominje se i kiseli), svuda gajili u velikim količinama. Jele su se mnogo i razne kaše. Meso se trošilo samo o praznicima, uz voće, sveže (ili sušeno) i razne napitke. Tu je bio i beli smok: maslo, kajmak, sir i surutka. Ova poslednja korišćena je, neretko, i za dobijanje sira urde, ali je bila cenjena i kao napitak. Bašeskija kaže da sirotinja u Sarajevu najviše troši sir, a verovatno je tako bilo i u drugim stočarskim krajevima.

Prvim kolačima mogli bi se smatrati pogače i uštipci budući da su, za razliku od hleba, bili pravljeni isključivo od pšeničnog brašna.

Novopripeli kukuruz i pasulj umnogome će popraviti svakodnevnu ishranu naroda. Bašeskija kaže da je kukuruzno brašno bilo više trošeno od pšeničnog budući da je bilo jeftinije. Uz pilav, čorbu, musaku, đuveč, kapamu, burek, gibanicu, halvu, baklavu, kadaif, gurabije i druge orijentalne poslastice koje su ulazile u ishranu boljestojećih građana na balkanskim prostorima, Bue navodi i nazive domaćih jela: mandara, popara, kvašenica, pa kulja (od kukuruznog brašna), uz uštipke, trgance, savijaču i vodniku.

A na području Banata i prekodunavskim oblastima uopšte dolazi, posle uspostavljanja austrijske vlasti i kolonizacije Nemaca (sa obala Rajne) do revolucionarnih promena u svim oblastima života pa, razumljivo, i u ishrani stanovništva, naročito gradskog i to, opet, kod onog bogatijeg dela građana. Ove promene vremenom će, međutim, osvajati i selo. Pa će u nacionalnu kuhinju Vojvodine ući supe, sosovi, cušpajzi, testa i jela od testa, salate, štrudle, kohovi, torte, kao i tzv. švapski sir, pa puter, mileram i pivo, uz nove sorte grožđa odnosno vina. Kao što balkansku u celini, pa i srpsku nacionalnu kuhinju uopšte i danas pretežno čine jela i poslastice orijentalnog porekla, uz, naravno, nezaobilaznu tursku kafu.

Lada BUTUROVIĆ

MITSKE STRUKTURE GOSTOPRIMITSTVA
(u epu *Ženidba Smailagina Sina* Avde Međedovića i u
kurtoaznom romanu *Priča o Graalu* Chrétiena De Troyesa)

Tematika ovog rada posvećena je kulturnim slojevima i obilježjima gostoprimitstva u epu *Ženidba Smailagina Sina*¹ i u kurtoaznom romanu *Priča o Graalu*². I savremena urbana i ruralna tradicija poznaju gostoprimitstvo kao običaj i društvenu odliku, kao odnos jedinke prema jedinki, smještajući ih u strogo društvene okvire koje one imaju jedna naspram druge. Popularna grčka mitologija nam daje brojne primjere odnosa domaćin – gost: primjer odnosa Admeta naprama Apolonu; Nausikaje prema Odiseju; Didone prema Eneji; primjer Penelope i Telemaha prema proscima, neka imena da spomenemo.³ Južnoslavenska usmena epika daje značaj ovoj temi uglavnom u onoj mjeri u kojoj ga nalazimo u prvoj verziji zabilježene pjesme o Mehi Smailagiću Kraussovog guslara Ahmeta Šemića.⁴ (Moramo naglasiti da se izdvajaju po karakteru poruka usmene pjesme izrazito mitološkog karaktera, kao i slučajevi primjera usmene epike romaneskne razrađenosti.) Drugim riječima, kod Šemića je struktura gostoprimitstva svedena na osnovnu skicu (noćenje, konak, igranje je tek nagovješten riječju, darivanje domaćice od strane gosta dato je samo. u jednom slučaju bez ikakve razrade rituala i bez religijskih naznaka.) Šemićev odnos prema ovoj strukturi ne umanjuje mitsko prisustvo u memoriji tradicije kojoj pripada. Pjevač – mag, poznato je, ne kazuje sve.

---

¹ *Ženidba Smailagina Sina*. Kazivao Avdo Međedović s popratnim razgovorima s Međedovićem i drugim. Edited by David E. Bynum with Albert B. Lord. Serbo-Croatian Heroic Songs. Collected by Milman Parry. Volume four. Edited by David E. Bynum with Albert B. Lord. Center for the Study of Oral Literature, Cambridge Massachusetts 1974.

² Chrétien de Troyes, *Le Conte du Graal ou le Roman de Perceval*. Lettres gothiques. Collection dirigée par Michel Zink. Librairie Générale Française, 1990.

³ Joël Schmidt, *Références Larousse dictionnaire de la mythologie grecque et romaine*. Larousse 1995.

⁴ Friedrich S. Krauss, *Smailagić Meho*, Pjesan naših Muhamedovaca, zabilježio - - . U Dubrovniku 1886.

Avdo Međedović će usložniti, upravo obradom ove strukture, lik Mehe Smailagića, ostvariti u epskoj pjesmi njegovo odrastanje, inicijaciju.

Tema gostoprimstva je, na naučnom skupu 1999. u Saint-Denisu u Réunionu, u Francuskoj⁵, okupila antropologe, etnologue, historičare i specijaliste književnosti, gdje su se, upravo, u mjestu ujedinjenja kultura, sakupili da govore, o gostoprimstvu kao prostoru ljudske interakcije i književnom diskursu. Pokazalo se da ono, gostoprimstvo, otvara mnoge teme vezane za junaka koji kreće na put avanture ili potrage, put koji vodi ka nadnaravnom, upućujući na pravila odnosa između dva bića. Potvrdu pravila odnosa dvaju bića u gostoprimstvu nalazimo također u tradicijama koje je obuhvatio i Antti Aarneov i Stith Thompsonov Index motiva i kojim su naglašene mitske i religijske odlike ovog običaja: npr. anđeo nagrađuje gostoljubivog seljaka a kažnjava negostoljubivog (A. Aarne - S.Thompson 750*)⁶. Veselin Čajkanović, srpski etnolog i komparatista, u svojim studijama iz religije i folkloru, ukazao je na bitne odrednice ovog običaja, uzimajući ga u obzir kroz njegovu historiju, u granicama njegovog rasprostiranja i proučavanja. Bitno polazište njemu je južnoslovensko područje, pretežno srpski primjeri, a od istraživača s tog *domaćeg područja* nezaobilazni Vuk Stef. Karadžić. V. Čajkanović odbacuje teorije istraživača koje ovaj običaj vezuju za konkretne i materijalne koristi pri čemu na taj način obuhvataju i tradicionalnog čovjeka, a razrađuje obrednu teoriju gostoprimstva Edwarda Westermarcka (Edward Westermarck, *The Origin and Development of Moral Ideas*, London 1912. citirano prema Čajkanoviću) kao kult pretka što jeste osnovna struktura ovog običaja. Čajkanović posmatra gostoprimstvo kroz obred i pojašnjava ga primjerima iz usmenog stvaralaštva (primjeri iz Vukovih pjesama i svjetskih epova poput Gilgameša, Odiseje, iz Biblije, i djela poznatih grčkih i rimskih pisaca staroga vijeka.) Po njemu se gostoprimstvo može objasniti društveno religijskim činom općenja koji pripada kultu predaka i podavanja božanstvu. Gostoprimstvo je stoga, po ovom istraživaču, povezano sa teofanijom i moguće ga je vezati za obred prostituisanja, (podavanja žene strancu kod Herodota, Lukijana, Strabona), da bi se dobio ljepši i dugovječniji porod,

---

⁵ *L' hospitalité dans les contes*. Etudes réunies par Alain Montandon. Centre de Recherches sur les Littératures Modernes et Contemporaines. Presses Universitaires Blaise Pascal Clermont-Ferrand (France), 2001. Prilozi sa ovoga skupa baziraju se na različitim predstavljajima pojava gostoprimstva, kako u pisanoj, književnoj priči, tako i u onoj usmenoj.

⁶ *The types of the Folktale*. A classification and Bibliography. Antti Aarne's... Translated and Enlarged by Stith. Indiana University. Second Revision. Helsinki 1961. Suomalainen tiedeakatemia. Academia Scientiarum Fennica, FF Communication N: o 184.

koji može čak da prevaziđe smrt.⁷ Ova uža struktura davala je vitalnost čitavom običaju a i čuvala njegovo prisustvo, kao i vlastito, u tradicionalnoj kulturi. Upravo u tom obliku ona je zabilježena u Vukovom Rječniku⁸

I Avdo Međedović i Chrétien de Troyes u svojim djelima, gostu i gostoprinstvu daju naglašeno značenje, pa ovu temu vidimo u krugu centralnih tema u njima. Pjevač bošnjačkog epa o Ženidbi Smailagina sina već u samom Prologu daje joj to posebno mjesto. Naime, Avdo Međedović tu oslikava moćnu kuću u kojoj sve funkcioniše, sve je spremno za nenadnu situaciju dolaska željenog gosta ili neprijatelja. *Ženidba Smailagina Sina* ima razrađenu strukturu priča o gostoprinstvu poput malih ispovijesti, koje uz to služe za pouku, poput isječaka iz bildung romana. Epizode su vrlo naglašene, posebno one koje nose u sebi religiozne momente. Kao takve mogle bi biti samostalne cjeline. Pjesme iz Vukovog zbornika, koje je Vuk posebno istakao među ostalima, čuvaju, ravno obrednoj građi, povezanost sa inkarniranim božanstvom, odnosno teofanijom. Ove pjesme pokazuju kako se treba ponašati prema gostu u tradicionalnoj zajednici; da nenadan i siromašan gost može biti pritajeno božanstvo, a da je to sve vezano za kult predaka i poštovanje mrtvih svjedoči pjesma *Kraljević Marko i Beg Kostadin* u kojoj begovo odbijanje sirotica sa kućnog praga upućuje na nepoštivanje kulta predaka kao i nepoštivanje majke i oca.

Posredstvom gostoprinstva kroz lik junaka, Smailagina sina, izrasta procesom metamorfoze, ličnost junaka Mehe u njegovoj uzlaznoj putanji prema osvajanju vremena-prostora. Mehu prepoznaju, pomažu mu, daju mu podstreka, ne na osnovu njegove spoljašnjosti, on zrači čitavom svojom pojavom, izvana i iznutra, u prvom dodiru sa njim vidi se da nije bilo ko, da nije puki *jabandžija*, da je neko na koga se može računati. Neiskusnoj djevojci Fati, zarobljenici Petra Karabogdana on govori da ga dobro pogleda, da nije izdajica, da nije bilo ko, iako je *jabandžija*, da je neko odavde, on je daleko od Kanjiže, ali to je Undurovina, Bosna, i on ide prema Budimu jer sve na Mehi i oko njega, njegova pratnja i spoljašnjost, iskusnom oku dovoljno govore.

Sintagma *Bosna ključanica* sa *zlatnim ključevima*, simbolizuje u jeziku Avde Međedovića, do jedinstvenosti, gostoprinstvo u Bosni, zemlju koju čuvaju Bošnjaci. Bosna je teritorij i mjesto poznato i sigurno u svijetu,

---

⁷ Veselin Čajkanović, *Studije iz religije i folkloru*. (Srpski etnografski zbornik). Drugo odeljenje. Život i običaji narodni. Knjiga 13. Beograd 1924.

⁸ *Srpski Rječnik istumačen njemačkim i latinskijem riječima*. Skupio ga i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić. Treće (Državno) izdanje, ispravljeno i umnoženo. U Beogradu, u Štampariji Kraljevine Srbije 1898. S. v. Sibirjanin Janko.

koje pruža utočište i koje posjeduje poznata odredišta koja će prihvatiti prijatelja i odbiti neprijatelja. Implikacije toga su u sljedećem: otvoriti vrata Bosne i držati ih otvorena, to znači biti gostoljubiv i tradicionalan ali sa mjerom i biti oprezan i znati odvojiti prijatelja od neprijatelja i ne dozvoliti da se izmiješaju vrijednosti koje su stub Tradicije sa onim vrijednostima koje su na ivici individualnog ponašanja. Upravo stoga što je gostoprimstvo tradicionalna vrijednost ono jeste i baza za dobar tradicionalan odgoj, znati ga pružiti i znati ga uzeti znači znati živjeti u tradicionalnoj zajednici i općiti sa njom, a takvog značaja je i pružiti gostoprimstvo strancu kome je potrebna domaćinova kuća zato što su ga, na njegovom putovanju, upravo tu, zatekli noć ili nevrjeme. Na svome putu Meho prolazi kroz tri kuće, tj. biva njihov gost i, četvrtu, vezirovu. U tri kuće je dobrodošao, i opominju ga da se njegova konačna stanica, vezirova kuća, neće pokazati kao prijateljska na način kako je to zamišljeno u Kanjiži. Razlog je u tome što je to konačište gdje Meho treba da stekne preduvjete da bi dobio funkciju alajbega. To je mjesto opasnosti i pretvaranja budući da vezir nije ono što bi trebalo da bude i da je komunikacija sa njim opasna zbog toga što je drugačiji od njih ostalih jer su mu „misli i razlozi življenja drugačiji“. Vezir je u bošnjačkoj usmenoj tradiciji poznat i kao klasična izdajica, tip koji postoji i u evropskoj usmenoj tradiciji (npr. u starofrancuskoj književnosti), i svojim osobinama iskače iz tradicije i zajedništva i predstavlja opasnost za zajednicu. Povjesno, ovaj lik vezira korespondira budimskom veziru, a to je bilo prije podizanje Bosne na rang beglerbegluka.⁹ U kristaliziranim slikama iz tradicije ostaje i kao slika upozorenja.¹⁰

Uvijek nekoga primiti, uvesti ga i pogostiti, pratiti budno da mu kao i svakom gostu bude dobro i da se osjeća kao i drugi u takvoj prilici, zadovoljno i raspoloženo zahtjev je Tradicije; a ako to nije slučaj, to znači da postoji problem i onaj koji to primijeti treba reagirati i raspitati se, jer

---

⁹ Podizanje Bosne na rang beglerbegluka usmena tradicija Bošnjaka prati situacionom slikom konačnog rivalskog odnosa banjalučkog paše budimskom veziru. Bljesak banjalučkog paše u najranijoj epskoj tradiciji Bosne i Bošnjaka simboliizuje kontinuum bosanske misli. Travnički veziri će, nakon banjalučkih paša silom i intrigama pulsirati lojalnost Bošnjaka organizaciji osmanske vlasti i interesima Bosne u Carevini i na Balkanu. Otuda tako kamena i stamena figura budimskog vezira i u periodima kada su oni bili prošlost a travnički veziri 18. i 19. vijeka pravili čistke bošnjačke elite. Đenana Buturović. *Bosanskomuslimanska usmena epika*. Sarajevo 1992., str.373.

¹⁰ V. lik Ganelona u: *La chanson de Roland*. Publiée d' après le manuscrit d' Oxford et traduite par Joseph Bédier de L'Académie française. Édition définitive. (1974.)

riječ postavljena u pravo vrijeme donosi olakšanje i rješava situaciju, samo treba brzo reagovati. Tako kralj Arthur, kada ga prvi put upoznajemo u *Priči u Graalu*, ustvari kad ga je Perceval prvi put ugledao, uopšte ne liči na brižnog domaćina koji budno motri na svoje goste i prati tok odvijanja njihovih dolazaka i susreta, jer je uronjen u vlastite misli i, kako kaže Chrétien de Troyes, prateći Percevalov lik, kralj Arthur je u isto vrijeme veseo i tužan. Domaćin naprotiv treba učiniti pravu stvar i odaslati riječ razumijevanja koja je samo prethodnica pravom činu.

Junak Meho, sin Smailage, u svojoj ljutnji, i ispadu kao gost na Skupštini, kao paženi sin jedinak, ispoljava svoju ljutnju i izaziva sudbinu, prelazeći granicu dozvoljenog, ono što obični ljudi ne mogu. Riječima je izazivao ono što je uobičajena harmonija govora i ponašanja: tražeći gostoprinstvo kod Petra Karabogdana, pokazao je, na taj način, plahovitost prirode mitskog junaka. Gostoprinstvo, da bi bilo pogodno i djelotvorno, treba biti korisno, ne samo za individuu nego i za zajednicu. Meho je u svojoj mašti išao naprijed, i uz pomoć mašte, prešao put koji će kasnije ritualno preći kako treba, i na pravoj strani, ali na početku, dok još nije startovao, vidio je problem kao individua, mladić, sa strane. Epski junak tražeći gostoprinstvo na pogrešan način na svom putu je naivno nagovjestio problem, ulogu Petra Karabogdana kao stalne prijateljice Bosni, povezavši je sa svojom individualnom sudbinom, i tim pripremio put za sve ono što dolazi, svoju individualnu borbu sa Petrom oko Fate i borbu za otadžbinu. Nedostatak u Percevalovom ponašanju, kao što će se vidjeti iz kasnijih izlaganja, u njegovom ponašanju u vezi sa gostoprinstvom, pokazuje da nije učio iz onog što je prethodilo, i prema tome nije povezivao događaje sa ulogom junaka koja pojašnjava i sadašnjost i prošlost.

Meho kao zvanica Hasan paše Tire na Skupštini jedini je neveseo, što ne može proći nezapaženo; starješini koji zna šta je red, dobro je znano ko je Meho, mladi jedinak iz bogate kuće, koji neće to njemu iz ponosa reći. Meho je ponosan kao i Ahil, i tek će to kazati svome bližem, adži /stricu/, Hasanu Cifriću. Starješine u tradicionalnim društvima, a pogotovo kada su to i domaćini, trude se da svoju ulogu posrednika između individue i društvene hijerarhije, bazirane na religiji, povežu tako da individua nađe svoje mjesto i da ne iskače iz sredine.

Najčešće se ne zna kakav će se pokazati stranac koji traži prenoćište i gostoprinstvo pa se ne zna ni njegova funkcija, možda je upravo prerušeno božanstvo, a njima, po shvatanjima koja su uvriježena u tradicionalnim društvima, treba uvijek pružiti poštovanje, oni mogu iskušavati smrtnike i prerušeni im dolaziti (Priča iz grčke mitologije o Filomeni i Baucis). Poštovanje koje Mehi iskazuju knezovi Vukašin i Vujadin, sa njihovim porodicama, simbolizuje veličinu divljenja koju oni osjećaju za tu kuću u Kanjiži koja „nosi“ funkciju alajbega. Stoga se oni ne dive individui, Mehi,

nego onome što on predstavlja kao Meho-institucija, divljenje je upućeno mladom *bogu* koji preuzima nasljednu funkciju od *starog vladara*. U tome smislu iskazano je i divljenje Vukašinove žene upućeno Mehi, a da ne zna ko je on: podsvjesno osjeća da je neko iz dobre kuće, neko prema kome se mora odati poštovanje, neko čije su geste za imitiranje i svako ko drži do dobrog tradicionalnog odgoja mora ih imitirati i prihvatiti kao svoje. Stihovi kojima je iskazano divljenje Vukašinove žene prema, njoj još nepoznatom, Mehi Smailagiću, ostatak su *mitske strukture totalnog vjervovanja*, koje ide do predanosti i seksualne podređenosti *božanstvu* da bi ga se umilostivilo.

„Vukašine, gospodare mili,
Šta je ovo čudo nevideno?
Ja ga dosad videla nijesam,
Onakije' zmaja na atove,
Ni pod njima ata u rahtove.   2190
Hele ono što je momče mlado,
Blago majci koja ga rodila,
Sestri blago što se kune š njime,
A najbolje vijernici ljubi,
Što se š njime u dušeku ljubi.“   2195

U etnološkoj nauci se potvrđuje da je gost sveta kategorija kod Slovena i da mu se kao izraz poštovanja pružala žena (Špiro Kulišić).¹¹ To ukazuje na duboku starinu običaja u memoriji epa kao i na činjenicu hijerarhizovanog odnosa gost-domaćin koji pruža obrazac života. Pogled u svjetske mitologije nam pruža također argumentacije za to. Stoga je gostoprinstvo vrlo značajno u *Ženidbi Smailagina* Sina i spominje se mnogo puta i to kroz turcizme: *hošdeldija* i *safadeldija*, u susretima domaćina i stranca, onih koji putuju i onih koji se nađu u takavom odnosu, što može samo biti pod okriljem religije i Boga, posredstvom molitve. Evo takvih stihova :

„Na dva dana od grada Budima,
Čak su dotle susreli vezira,
Sreli su ga, hošdeldije dali,
Dovu čet'ri uče muderiza,
Oni dovu, a sve softe 'Amin'.“   3394

---

¹¹ Špiro Kulišić, Petar Ž. Petrović, Nikola Pantelić. *Srpski mitološki rečnik*. Drugo dopunjeno izdanje. Etnografski institut SANU. INTERPRINT Beograd 1998.

“Ha gajiret, moj milosan sine!   2795
 Nemoj baba pokoriti tvoga!”
 Pa Osmanu hoždeldije daje.
 “Dobro doš'o, begova čelenko,
 Diko cjele serhat i Krajine!”
 “Dobro tebe naš'o, Vujadine!”
 “A Mehmede, kako ti je babo,
 I amidža Cifra Hasanaga?”
 “Oba dobro, na pitanju fala”.

Riječ *hoždeldija*, kako je već naprijed navedeno, je bitna u tradicionalnoj kulturi jer u sebi nosi dobro ophođenje i sućut prema drugom, prihvatiti drugoga znači pružiti razumijevanje i utjehu, pokazati da nije čovjek sam i nije obična jedinka nego je neko ko pripada zajednici i određenom kolektivu ozbiljnih i dobrih ljudi i tako treba gledati svoga iznenađenog gosta. Razmjena riječi spada u razmjenu informacija gdje se nauči nešto novo i bitno za budućnost individue i njegov položaj u zajednici; samo treba znati pravilno slušati i procijeniti riječi svoga sagovornika, vođen stalno prošlim iskustvom i uvijek imati u vidu konačan cilj koji se postavio na početku. To je bitno za Mehinu inicijaciju i za predstojeće suočenje sa veziirom.

„Pa se medžlis poče sakupljati.   3416
 Čijel mesec i godinu dana
 Prvijenci od Budima grada,
 Dohodili paši na videnje,
 I čestite paši holdeldije...“   3420

Naučiti nešto iz iskustva tradicije gostoprimstva, naučiti ophoditi se i ponašati se, potvrditi svoj identitet pred drugima i na taj način nametnuti se kao neko ozbiljan i neko na koga se može ubuduće računati i biti primljen u društvo pravih ljudi, onih koji nešto znače u zajednici i od kojih zavisi budućnost te iste zajednice, to je zadatak koji moraju proći svi mladi ljudi koji prolaze kroz inicijaciju. Jer biti gost kod nekoga je znati govoriti koliko je potrebno, kako i sa kim, a isto tako znati slušati, slušati pravu stvar, a uvijek znati vezati za onaj početni cilj – cilj puta. Upravo tako mladi junak Meho govori u pravi čas, odmjereno, dobro, znajući šta kome reći i šta i koliko očekivati od drugog. Čak i ono izlaženje iz Tradicije na početku epa, i ono je bilo prividno, samo mu je pomoglo da ostvari svoj cilj – da postane odgovoran čovjek čije riječi i djela imaju težinu u zajednici. Perceval, naprotiv, junak Priče o Graalu, ne zna slušati svoga domaćina, niti zna da bude domaćin, jer ne poznaje norme ponašanja tradicionalnog

odgoja, ne poznaje običaje i ne zna kako i sa kim govoriti. Govori kad ne treba, i šuti kad ne treba, jer ni savjet domaćina i poštenog čovjeka Gornemana nije procijenio nego bukvalno primio. Na pitanje odgovara pitanjem ili, bukvalno, na dječiji način, što mu daje kvalifikaciju budale, naivka i bahate osobe, tako ne ostavlja utisak ozbiljne osobe, kako bi on to želio. Riječi drugih i Percevalove riječi se ne slažu, jer su im vrijednosti pomjerene. Mladi junaci bajki i priča tačno znaju kako se prema kome ponašati, izraziti sućut i pokazati kvalitete zajedništva na razini čovjek – priroda. U bajkama i pričama primiti i počastiti, biti domaćin, ali i gost znači: znati uputiti pravu riječ i tako dobiti pravu informaciju koja ga vodi tamo gdje on želi, znači nastaviti ljudsku interakciju, nastaviti dalje, ne prekinuti dalji lanac korisnih informacija, kretati se prema uspješnoj inicijaciji i zadobijanju *kraljeve kćerke*.¹² Junaci bajki, uprkos individualnom putu, upisuju se u zajednicu i kolektiv i povezuju individualno sa društvenim, pravilnom riječju i gestom, nasuprot junacima kurtoaznog romana, individuama, čije riječi i geste su u sukobu sa okolinom. Naprotiv junaci epike smješteni su u društvene okvire od samog početka epske radnje i njihove geste i riječi i njihova spoljašnjost se uvijek vežu tamo gdje pripadaju. Stoga gostoprimstvo kao društvena kategorija u tradicionalnoj sredini duboko je prisutno u ovom epu i ukazuje na odnos domaćin - gost, smještajući svaki susret u strogo društvene okvire. Tako sljedeći stihovi ukazuju na stroge norme tradicionalnog ponašanja čak i kad postoje pritajeni individualni interesi.

„Kako dode Hadžiću Mehmede,   4369
Ja ću njega ícram učenjiti.
On će mojoj ruci polećeti,
Rad ícrama i carskog fermana,
Đe je carski tura-ferman na me.
Ja mu ruku ne dam poljubiti,
S moje ću ga dvije zagrliti,
Među vrane oči poljubiti.   4376
...
Moliću ga na konak voditi,   4382
A on meni neće zanoćiti.“

Izdajica vezir zna kako treba sa Smailaginim sinom Mehom. Poznaje tu čuvenu kuću i zna da ne smije prenagliti jer na taj način ništa ne postiže. Pošto je vezir izdajica i čovjek iz Tradicije, istovremeno, zna da je veća korist da čeka jer je njemu dobro poznata reakcija Bošnjaka, koji će brzo

---

¹² Alain Montandon, *Préface dans L'hospitalité dans les contes*, p. 23-24.

organizirati svadbenu povorku koja je, istovremeno, i ratnička. Dakle, u tradicionalnom društvu gostoprimitvo (*hošđeldija* i *safađeldija*) je važna etapa u vremenskom prolazu, i razumijevanju postupaka junaka, ličnosti u centru pažnje. Od toga kako će on biti shvaćen na svom putu, kao i od njegovog ponašanja zavisi ishod njegovog ukupnog puta. Pravilnom razmjenom riječi ljudi se ujedinjuju (gost i domaćin), uspostavljaju kompromisan odnos ako je jedan od njih neprijatelj, ali pod uslovom da onaj drugi zna da sluša i razgovara, da nije zasljepljen svojom vlastitom individualnošću.

„Nek' dželati idu u odaju,   4385
Nek' ni jednog na kapiji nema,“

...
“E, Mešine, adžamija li si!   4428
Da sam bijo bolan, izdajica,
Ne bi bijo kod tvojeja baba,

...
Serbez ga je dobro učinijo   4524
Ícram čini ne k'o momka mlada,
No ka' jednog od njeg' starijega...“

Vežir se, tako, ne ponaša prema Mehi kao prema individui. Pred njim nikako nije dvadesetogodišnji mladić nego, u njemu, čitava slavna prošlost „čuvene kuće u Kanjiži“. Meho je samo izdanak te kuće koja rađa alajbege i ostale značajne ljude. Meho je sadašnji trenutak i u njemu se oslikava čitava prošlost te značajne kuće – on je prošlost u sadašnjosti. Zato ukazati Mehi gostoprimitvo – činiti mu ícram – je društveni čin s kojim se nešto dobiva, da li su to, s jedne strane, vjerni knezovi Vukašin i Vujadin koji tim činom izražavaju svoje poštovanje i odanost, kao i zahvalnost i želju da to održe i da i oni sami i njihove kuće budu priznati nadaleko kao oni, koji stoje uz pravu stvar; ili za vezira, što znači prikriti se jer se boji te kuće (koja je institucija), koja je Bosna u malom: pogostiti Mehu, biti Mehin domaćin je biti u dobrim odnosima sa kućom u Kanjiži i čitavom Bosnom i tako dobiti na vremenu, čekati trenutak kada oni, ne sumnjajući, uspavani povjerenjem, padnu u zamku koju im on bude pripremio, skupa sa svojim saveznikom Petrom Karabogdanom. U tradiciji, na inicijacijskom putu, važno je za junaka poput Mehe Smailagića znati se apstrahirati od sadašnjeg trenutka, sadašnjeg vremena-prostora i uvijek stremiti ka mnogostrukosti trenutaka koji daju jedan sistem mišljenja i način ponašanja: slušati, odgovarati, pitati i postaviti se pravilno na način da se u mladom čovjeku ogleda njegovo porijeklo, da i sagovornik od njega može nešto da sazna i da se na njega može osloniti, to je ono što čini epske junake ozbiljnim i svevremenskim. Tradicija nikada ne zastarijeva, vječno je mlada, a gосто-

primstvo je tu značajno kao društvena interakcija, ritualni obred u kojem se događa neko iskušenje, prekretnica, saznanje. U epu su stvari i odnosi jasni. Između riječi i djela nema jasnog razgraničenja. Prelaz je u kontinuumu. Ovu pojavu možemo prepoznati kao predmet rasprave u savremenim teoretskim i književnim studijama i ogledima kakav je onaj Gisèle Mathieu - Castellani. Ovaj autor ističe da epsko prezentiranje, prema dvojici čuvenih istraživača, karakteriše eksteriorizacija, objektivizacija, vidljivost bića i stvari. Dalje navodi da oni, Auerbach i Staiger, stavljaju također akcenat na svjetlost, jasnost kontura, volju da se ništa ne ostavi u sjeni (Auerbach) i najzad ljubav za vidljivost (Staiger).¹³

Po mom mišljenju kazano podrazumijeva da su prostorno-vremenski odnosi dati u jukstapoziciji, mit i historija se preklapaju, prošlost je neodvojiva od sadašnjosti, budućnost je predvidljiva.

Gostoprimstvo u takvim odnosima ili u takvoj mentalnoj dispoziciji, po Jollesu, ulazi u kategoriju epskog ili tradicionalnog mišljenja.¹⁴ Gostoprimstvo implicira razmjenu riječi, govor, diskurs, čin govora ili čin-gestu što je, po Pierru Brunelu, dio ratničke kvalitete: "Riječ je efikasna ona koja je već akcija ili je u akciji i koja je isto tako u drugom slučaju ratnička akcija"¹⁵

Prostor je vrlo bitan u epici (u skladu je sa već rečenim) jer je u tom prostoru sve vidljivo, dato je pravolinijski, kao u ogledalu; junaka Mehu zovu *naše ogledalo*, veza među ljudima i kosmosom je u kontinuumu pa je on i *zlatna zvijezda*, *sunce ogrijano*. Odrediti se u tom prostoru je dakle vrlo značajno, jer to znači biti upoznat sa čitavim jednim univerzumom koji je kompaktna cjelina. Veza domaćin - gost igra ulogu povezivanja u tom univerzumu jer povezuje prostor, a prostor je neodvojiv od vremena i uvijek ga rekreira.

„Nit šćeše zaspati hanume,
Ni u sobi sveće počesiti.
Spavajući ícram učineše.“   /5019/

---

¹³ Gisèle Mathieu-Castellani, *Le monde, comme en un miroir...Plaisir de l'épopée*. Sous la direction de Gisèle Mathieu- Castellani. Presses Universitaires de Vincennes. PUV, Saint-Denis, 2000, str. 12 "La représentation épique selon les deux critiques se caractérise par l'extériorisation, la 'visibilité' des êtres et des choses. Auerbach et Staiger mettent pareillement l'accent sur la lumière, la netteté des contours, la volonté 'de ne rien laisser dans l'ombre' (Auerbach), l'amour de la 'visibilité' (Staiger).. »/

¹⁴ Citirano po Pierru Brunelu: *Mythopoétique des genres*, Pierre Brunel. Presses Universitaires, (2003), str. 134.

¹⁵ Isto, str. 130

Ovo je već treća kuća u kojoj su prenoćili Meho i Osman. Oni su u Budimu kod Fatimine majke: u sve tri kuće, Vukašinovoj, Vujadinovoj i Fatinoj, svugdje je gostoprimstvo, ícram na visokom nivou – dočekivani su sa čašću u skladu sa Mehinim rangom, sa položajem kuće iz koje je Meho. Dobre domaćice bdiju nad tako značajnim gostima i to je čast i njima, domaćinima i gostima da domaćini svoj san i svoj počinak prekinu, *ne gasi se ni svijeća u kući kad je božanstvo unutra*; gost poput Mehe je *svetinja*, on je predstavnik Kanjiže i Bosne. Meho i njegov pratilac su čast za sve tri kuće, jer te kuće će biti na glasu kao dobri domaćini, kao kuće od časti, jer kuća u kojoj je gost redovno počašćen je cijenjena u tradicionalnim društvima. Za domaćine koje isto misle kao Meho, kao Osman i čitava Bosna, *ícrām učiniti* je gosta dočekati kako treba jer je on za njih *mali bog*. Čak i za izdajničkog vezira Meho je *zlatno zmajče* iz zmajevog gnijezda. Ovi primjeri pokazuju da je Meho veza prošlosti i sadašnjosti, da veže prostore i čini univerzum kompaktnijim, jasnijim i vidljivijim. Sve se jasno ogleda u njemu. Njegova riječ je jasna i čista i uvijek prethodi gesti, zato *sve kuće* zahvaljuju Bogu kad se uvjere da Mehovo razmišljanje ne ide u pravcu novotarija, već slijedi tradicijsko iskustvo. Kroz razgovore kao gost Meho izrasta do funkcije alajbega. Svi vide sa olakšanjem da vrijeme u kojem Meho nastupa donosi prosperitet i njemu se zato ništa ne smije dogoditi i oni ga čuvaju i bdiju nad njim da njegovim ugrožavanjem ne ugroze *svijetlu budućnost*. Od Smaila, Mehinog oca, Osmana bajraktara i tri kuće na putu do Budima svi se trude da predstave kompaktni prostor koji će Meho prepoznati i priključiti se jednostavno i znati svoju dužnost. Ícram, gostoprimstvo je obostrano. Na kraju Meho zna šta treba činiti da bi pokazao da poznaje hijerarhiju, da zna ko je on osobno: da zna uzvratiti domaćici, tj odgovoriti na način na koji je ona njemu odala priznanje i poštovanje i zahvaliti se za gostoprimstvo, a ne da je nabusito uvrijedi, nego da je posestrimi, i ako ona ima kćerke da ih daruje mađžarijama što će biti njegov poklon za njihovu udaju. Tačno zna kako i sa kime govoriti. On donosi prosperitet u kuću u koju uđe – on je *sunce ogrijano* i za svakoga je primjer koji treba slijediti, i svima je najviše drago kada vide da je Meho svjestan svoga položaja – da dobro zna da je svjestan vrijednosti koje predstavlja i da nije običan mladi čovjek koji želi vlastitu slavu za svoje individualne prohtjeve, bez ukorijenjenosti u onom prije njega. Zbog toga Meho odgovara na Vujadinovo pitanje:

“Jesu l’ stare nadvladali mladi?”
Kako ti se čini pred očima,
Mehmedaga, il su bolji stari,
Ili ovi, što će biti mladi?”

Mehmed na to odgovara, na Vujadinovo iskreno zadovoljstvo, da promjene nema na Krajini i da će sve biti kako je i bilo, kad jedan od njih čije sjajno vrijeme tek nastupa, progovori kako treba, i time pokaže da je dorastao situaciji i ispunio očekivanja data prije njegovog rođenja:

“ Svačija je miso odvojena.
Moja miso vazda do vijeka
Da su bolji stari od mladije.”
“Hej, aferim, ka od srca, sine!
Ti ćeš dobro biti ako bog da.”

Meho zna koja je njegova dužnost i kako misliti i kako govoriti, i svjestan je da postoje i druga mišljenja, ali njegova dužnost je da bude na strani oca i amidže, kako je to i naučio u kući kad ih je dvorio kao djevojka i da samo tako tradicijske vrijednosti ostaju nepromijenjene. Gostoprimstvo u epu je isto tako važno kao i junaštvo i to se eksplicitno daje u sljedećim stihovima:

„Junaštvo je ikram učineti
Te gazije na odžaku svome   7679
Iza sebe spomen ostaviti
Da nas fale dok je ovog sveta!“

Gostoprimstvo je dakle značajno u Tradiciji za individualnu reputaciju, ono je stoga ravno junaštvu i općeg je karaktera. Ne pogostiti nekoga, uskratiti mu hranu i ležaj, loše se ponijeti prema njemu, znači biti na zlu glasu, što znači biti izopačen iz društva ljudi i sveden na rang životinje i moći biti ubijen od bilo koga. Tu se gubi obraz ne samo za života nego se tako ukaljanog obraza ulazi u sjećanje kolektiva.¹⁶

Da je gostoprimstvo jasno povezano sa religijom i religioznim ponašanjem, ostatkom nekog obreda, pokazuju sljedeći stihovi iz *Ženidbe Smailagina Sina*:

„Na toga agu hasret učinješe,
I na agu i na konja njegova,   7885
I njegova silnog bajraktara...“

Hasret kao ljubav i obožavanje, a ovdje je moguće obožavati samo božanstvo.

---

¹⁶ Régis Boyer, *L'évolution typique du thème de l'hospitalité dans les textes scandinaves anciens* (Eddas et Sagas). U citiranom Zborniku :L'Hospitalité dans les contes...,str. 25-36.

Drugi stih

„Svi od aška na noge skočiše...“ 8321

u kojem također imamo ljubavni zanos koji ide do ekstaze, što je religiozni karakter dočekivanja božanstva.

Da je neukazano gostoprimstvo, odnosno loše postupanje sa gostom kažnjivo do te mjere da posljedice snosi čak i zemlja iz koje je domaćin, pokazuje primjer iz grčke mitologije kada bog Dionisije, koga je Licurg, kralj Trakije loše dočekaio i pogostio, kažnjava njegovu zemlju najtežom kaznom – osudom na neplodnost.¹⁷ Francuska srednjovjekovna tradicija kontinuirala mitske slike gostoprimstva i povezuje ih sa grčkom antikom, i one postaju model ponašanja čovjeku srednjeg vijeka. Kao primjer možemo navesti razvijenu sliku dočeka nenadanih, tj. “nenajavljenih“ gostiju dvojice mladića pred Adrastovim dvorom, Polinisa i Tidea na čijim je štitovima, kralj Adrast, domaćin dvorca, prepoznao lava i vepa i shvatio da je to ispunjenje proročanstva, da su oni mladoženje njegovih kćeri, i da ih mora dočekati kako treba. Čitava procesija i ritual gostoprimstva teče kako treba, u tradicionalnom i kurtoaznom duhu dočeka, pranja gostiju, prije jela, iz zlatne posude, u bogato opremljenoj sobi, u kojoj se po tapiserijama nižu neke druge mitske slike, takmičenja smrtnice i boginje. Adrastovo gostoprimstvo ide do pozivanja kćeri, koje savršeno sredene, u kurtoaznom duhu, dolaze i upoznaju se sa mladićima da bi se uskoro, po očevom naređenju, i povukle. Njihovo predstavljanje asocira na nuđenje.

Za razliku od epa *Ženidba Smailagina Sina, Priča o Graalu* bavi se inicijacijom junaka Percevala, ironično stavljajući na scenu mladog Percevala koji ne poznaje društvene norme, kojima ga, ne samo da niko nije naučio, nego ovaj srednjovjekovni junak nije imao ni muške primjere pokraj sebe, živeći samo sa majkom-udovicom i njenim sluškinjama i ako je i bilo u njegovoj blizini muškaraca, bili su stari i nemoćni i nije im bilo do junaštva i viteštva. Majka nije željela da ostane bez posljednjeg sina, zato je htjela Percevala sačuvati od zla koje donosi smrt i nesreću. Ovdje se radi, ne o prirodnom putu jedne inicijacije gdje prirodno i društveno čine jednu cjelinu, već su oni u raskoraku. Nalazimo se u interiorizaciji i propitivanju. U prvom djelu, a to je ep, na snazi je mimezis epskog djela, ono što Northrop Frye, u svojoj *Anatomiji kritike*, naziva, prvim stadijem, gdje mit još nije otcijepljen od strukture djela, i gdje je mit još uvijek u akciji i gesti junaka. Frye viteški roman naziva mitom proljeća.¹⁸ Dakle još

¹⁷ Joël Schmidt, *Références Larousse dictionnaire de la mythologie grecque et romaine*. Larousse 1995, str. 194.

¹⁸ Citirano prema: E. M. Meletinski. *Poetika mita*. Preveo Jovan Janičijević. Nolit Beograd, str.112-115; Uporedi zanimljiv komentar od Pierrea Brunela N.

smo uvijek, po ovom autoru, na počecima stvaranja.. Tu se radi o individui – litalici u njenom lutanju kroz narativnu temporalnost romana. Mada je još uvijek prisutna mitska sadržina u strukturi djela; junak juri nezaustavljivo prema svojoj sudbini. Na tom putu se postiže prepoznavanje budućeg junaka kroz pretskazanje: na skupštini sa zabrinutim starješinom, i naročito u scenama gostoprinstva i primanja savjeta i junakovom prihvatanju ili neprihvatanju zbog neznanja ili manjka pronicljivosti. Tu se radi o individualnosti pisca i njegovih glavnih junaka – svi se kritički odnose prema viteštvu, riječ prestaje da bude prožeta istim mentalnim raspoloženjem. U scenama gostoprinstva Perceval, za razliku od Mehe, odgovara kao individua bez ikakvog vjerovanja, bačen u život, boreći se da zadobije mjesto u haotičnom svijetu za sebe. Ništa ne zna, ne zna ni govoriti ni odgovarati niti slušati – samo ga prati vlastiti poriv mladosti (to je u temeljima sudbine o junaku) i plahovitosti, bez čvrstog uvjerenja u prošlost i veze sa sadašnjošću.

Sada bih, ukratko, prije sumiranja zaključka, prešla na uvode ova dva djela jer mi se čini da se u njima razvijaju vrijednosti specifično tradicionalnog života, značaja zajedništva u kome upravo gostoprinstvo ima vidnu poantu. Uvod u *ep* i uvod u *Priču o Graalu*, pokazuju načine stavljanja na scenu riječi koja se širi i prenosi posredstvom religije i iskrene vjere koja dolazi od srca.

„Prva riječ : 'Bože nam pomози!'
Evo druga: 'Hoće, ako bog da'.
Samo da ga pominjemo često,
Pa će nama dobro pomagati,
I od svake muke zaklanjati,
Muke ljute i dušmanske ruke,
I svakoga hala i belaja,
Od zlog duga i nevjernog druga.
Biće kiše, rodiće godina,
Dužan će se duga odužiti,
A zlog druga nigda do vijeka,
A u kući loše domačice.
Od nje nema gore kukavice.
Nije s mirom mužu kući poći,
Ni sa sobom poves musafira.
Sve ga vodi, a o jadu misli,
Koji će ga jadi zadesiti,

Fryevog gledanja na epos gdje dolazi do izražaja njegova (Fryeva) definicija govornih formi u procesu ponavljanja. *Mythopoétique des genres...* str 132.

Od zle kučke na dom domaćice,
Crnše mu je srce od gavrana.
Kuću pokri pa neće kapati,
Ženu udri pa neće lajati
Teško tome ko se ženom tuče,
Kad se sama na pamet ne vuče.“

Otvorena riječ *epskog djela* koja preko religije potencira zajedništvo i dobre odnose u kući da stranac, potencijalni prijatelj ili neprijatelj, bude svjestan jedinstvenosti ili razjedinjenosti svojim figurama paronomazom, poliptotom, ponavljanjima i derivacijama zgušnjava tekst u literarnom smislu, čineći ga složenijim.

„Qui sème peu récolte peu,
Et qui peut avoir belle récolte,
Qu il répande sa semence en un lieu
Qui lui rende fruit au centuple!
Car en terre qui ne vaut rien,
La bonne semence se dessèche et meurt.
Chrétien sème et fait semence
D' un roman qu' il commence,
Et il le sème en si bon lieu
Qu' il ne peut être sans profit.
Il le fait pour le meilleur homme
Qui soit dans l' empire de Rome
C' est le comte Philippe de Flandre
Qui vaut mieux qu' il ne fit Alexandre,
Lui dont on dit qu' il eut tant de valeur
Mais je prouverai que le comte
Vaut bien mieux qu' il ne le fit,
Car il avait réuni en lui
Tous les vices et tous les maux
Dont le comte est pur et intact.
Le comte est ainsi fait qu' il n' écoute
Ni laide moquerie ni parole d'orgueil,
Et s' il entend médire d' autrui,
Qui que ce soit, il en a le coeur lourd.
Le comte aime la vraie justice,
La loyauté et la sainte Église.“

U epu Avde Mededovića, tradicionalni odnosi i veza sa gostoprimstvom eksplicitno su dati, riječ koja se prenosi usmeno, puna je razumi-

jevanja religioznih i Bogu odanih ljudi koji imaju sućuti prema bližnjem i pokazuju je. To je ono što održava tradicionalno društvo i njegove vrijednosti koje se jače iskazuju posredstvom gostoprimitstva, odnosno na relaciji gost - domaćin. Taj odnos spada u bit tradicionalnog društva jer se sa njim širi dobra riječ i učvršćuju odnosi zajednice, a to pomaže u oslanjanju ljudi, jednih na druge, i njihovom bližem upoznavanju, što pomaže zajednici da opstane i održi se kao takva (gost i domaćin u svome odnosu, gost koji je nepoznat iz drugoga kraja nešto će pružiti, dati domaćinu, kao i domaćin njemu). Ta situacija je gotovo eksplicitna u uvodu u *ep*, ističući relaciju gost - dobar domaćin/ica koji održavaju zajednicu, a naprotiv, i loš domaćin/ica, gdje prijeti opasnost kući, odnosno, metonimijom rečeno, zajednici.

U *uvodu* u *Priči o Graalu* taj odnos je mnogo implicitnije dat. Dobra riječ je najprije data metaforom iz *Jevanđelja* a da bi bila plodotvorna mora imati pogodno tlo. Metafora koja slijedi ističe odnos mecene i njegovog pjesnika, domaćina i gosta. Mecena kao dobar domaćin brine se i dariva pjesnika, pružajući mu materijal za njegovu inspiraciju (rukopis priče), daje mu duhovnu hranu. Naravno, pogodno tlo je pjesnik, pa i junak o kome pjesnik pjeva. Dobar domaćinski odnos i onaj koji održava tradicionalne vrijednosti, pokazuje Chretien de Troyes slikom svoga mecene koji zna svoje dužnosti i donosi prosperitet svome štíćeniku, poklanja mu ono što njegov štíćenik ustvari traži, a to je novi izvor za njegovu umjetnost, novi put za njegovu inspiraciju. I njega Chrétien de Troyes poredi sa Alexandrom Velikim, i takav odnos koji je pisac dotakao u *prologu* implicitno, samo se nazire. Ustvari čitava *Priča* obuhvata razrađenost toga odnosa na čitavom prostoru prolaska junaka, upravo kao u *epu*, junak Perceval, a kasnije Gauvain, su baš poput junaka Avdinog *epa*, gosti negdje na njihovom putu, na kome od njihovog stava zavisi kako će biti primljeni. Nabrojimo samo neke od domaćina ili mjesta gošćenja: djevojka iz šatora, ugljar, kralj Arthur, pošteni čovjek Gorneman, Blanchefleur, dvor kralja-ribara u kojem je junak pod velikom kušnjom i koji je ogledalo junakovih ranijih iskušenja, u kojem Perceval doživljava propalu inicijaciju, kralj Arthur sa svojim čestim promjenama dvora, gostoprimitstvo pustinjača; drugi junak Gauvain sa svojim iskušenjima u različitim zamkovima do konačnog iskušenja u zamku iz drugog svijeta, zamku kraljice-majke, u kojem se Gauvain ponaša kao savršeni vitez¹⁹, u kojem se brišu sve

---

¹⁹ Motiv savršenog viteza, onog koji slijedi vlastiti put duše i koji ga povezuje sa smislom postojanja i prošlosti zajednice, sa zadatkom koji treba da izvrši i da mu ostane vjeran, prisutan je i u derviškoj tradiciji ("koja dolazi iz klasičnog sufizma, usmene tradicije, neobjavljenih rukopisa i škola sufijskog učenja brojnih zemalja". Vidi priču *Kraljev sin* u knjizi :Idries Shah, *Contes derviches. Histoires-enseigne-*

njegove ranije greške viteza na usluzi damama bez angažiranja sa njegove strane. Sve te etape gdje relacija gost - domaćin dolazi do izražaja u *Priči o Graalu* i ukazuju da riječi i gesta nisu jednaki, riječ ne proizlazi iz geste kako je to u epu A. Međedovića, ili kako je to utvrdio Leo Spitzer: da se sve emocije pokazuju u pokretu, a svaki pokret otkriva jednu emociju („toute émotion se trahit en geste, tout geste révèle une émotion ; le geste est, je dirais, psychophysique“.)²⁰ pokazuje da u kurtoaznom romanu riječ i gesta prestaju biti jedno, i da smo u kurtoaznom romanu puno dalje od mita i mitske riječi kao što smo dalje od kontinuuma svijeta i individue. Tako kurtoazni roman stvara pripovijest, sa distance, stavljajući junake u pričanje koje problematizira odnose individue i društva u individualnom odnosu, polazeći od vlastitog bića. Snaga individue u *Priči* rastočava Tradiciju i njenu memoriju iz mita i religije, dakle, suprotno onom što ne posjeduje individua u *epu*. I uz sve razlike i specifičnosti *epa* i *kurtoaznog romana*, gostoprinstvo je ta vrijednost u kojoj se ogledaju mitski odnosi i njegove strukture i u *epu* i u *kurtoaznom romanu*.

---

ments des maîtres soufi de ce dernier millénaire. Provenant des classiques soufi ,de la tradition orale, de manuscrits inédits et des écoles d'enseignement soufi de nombreux pays. Le Courier du Livre.Paris (1979), str.246: - Francuska kritička misao se također oslanja na mogućnost Chrétienove inspiracije iranskom spiritualnošću. Po tome *Priča o Percevalu* bila bi pričanje o inicijaciji koja bi odvela Percevala kralju Esperitausu, orijentalnom Imamu, Duhu, Svjetlosti i Ljubavi, istinskom Bogu sviju. Vidi: Michelle Szkilnik présente Perceval ou le Roman du Graal de Chrétien de Troyes, Gallimard, (1998), str. 175.

²⁰ Citirano prema:Klaudio Giljen, *Književnost kao sistem, Ogledi o teoriji književne istorije*. Preveo Tihomir Vučković. Nolit Beograd , str.89/90

Tatjana BEČANOVIĆ

NARATIVNI MOZAIK ROMANA „DAVIDOVA ZVIJEZDA“ ZUVDIJE HODŽIĆA

U romanu *Davidova zvijezda* dolazi do umnožavanja tačaka gledišta sa kojih se predočava narativna zbilja, koja upravo zbog toga pokazuje visok stepen razglobljenosti i fragmentarnosti. Pri tom se prikazivački reflektor ne usmerava introspektivno, na prikazivanje drame svesti pojedinih junaka, već se razuđena naracija usmerava spolja na istorijske, etnografske, političke i socijalne činjenice, a u siže se uključuju i elementi porodične hronike. Na taj način razbija se iluzija neposrednosti i otvoreno ukazuje na posredovanost epskog toka i dominaciju dijegezisa, čime se ugrožavaju načela personalne pripovedačke situacije i dramsko-mimetičke paradigme, tipične za modernističke narativne strukture. Pripovedači različitog intelektualnog, psihološkog i emotivnog sklopa uvek različito artikulišu svoju priču, a zahvaljujući umnožavanju pripovednih perspektiva aktiviraju se različite tačke gledišta sa kojih se posreduje centralna prostorna struktura romana – granica, koja zahvaljujući simboličkim uslošnjanjima postaje mnogo više od prostornog fenomena. Priču navodno kazuje David Šahan, ali o sebi dosledno govori u trećem licu, to jest u Er-Formi. Tek na kraju romana, kada se Zuvdija Hodžić pojavi u ulozi Davidovog dvojnika, prelazi se na pripovedanje u prvom licu, pa je samo Glava poslednja ispriповedana u Ich-Formi: *David i ja rođeni smo gotovo istog časa*. Epiloška granica teksta ključna je za tumačenje složene strukture centralnog pripovedača, koji je, kao i kompozicija romana, fragmentaran i sastoji se od tri pripovedačke instance: Davida Šahana, Zuvdije Hodžića i Rame Beriše, do čijeg susreta dolazi upravo u Bagdadu. Trodimenzionalnu strukturu pripovedača potvrđuje i sam kraj romana:

Zorom smo napustili Bagdad. Prošli smo Kapiju Rusafu, i zaputili se poljem. Išli smo jedan pored drugoga. Kao da nas je neko zovnuo, u isti mah smo se okrenuli. Vidjeli smo da za nama, u pijesku, ne ostaju četiri, već dvije stope!

Visoko gore, na drevnim bedemima, pojavio se derviš (Rama Beriša, prim. T. B), mahnuo rukom i nestao.

Ličio je na nekog, sad znam i na koga. Jer, kad pogledaš u ogledalo šta vidiš?

Dakle, treći element, koji ulazi u sastav složenog centralnog naratora, derviš Rama Beriša ima najstroženija simbolička i mitska značenja, tako da njegovo uključivanje u strukturu centralnog pripovedača otvara novu dimenziju teksta, izrazito mističnu i metafizičku, što se projektuje na celokupno pripovedanje.

Globalna temporalna struktura u književnim tekstovima u znatnoj meri je uslovljena tipom kulture, a u crnogorskoj kulturnoj paradigmi uspostavljen je kult predaka, prošlosti i tradicije, pa je i organizacija vremena u romanu, odnosno dominacija narativne prošlosti time diktirana. Temporalnost u romanu dobija arhetipska i mitska obeležja, a tekstovi okrenuti prošlosti, kao osobenom epistemološkom modelu tipični su za usmeno predanje, čiji elementi vrlo aktivno učestvuju u organizaciji ovog Hodžićevog romana. Narativna prošlost u *Davidovoj zvijezdi* seže dublje od subjektivnog, individualnog pamćenja pojedinih pripovedača i zahvata slojeve arhetipskog, pa je i centralni narator modelovan u skladu sa mistifikacijom priče i narativnog vremena. Stoga David Šahan uslozňuje svoju strukturu i postaje lik-simbol jer naslovna sintagma aktivira jedan od najstroženijih starozavetnih simbola – Davidovu zvezdu, kao i biblijskog junaka Davida, koji unosi niz arhetipskih obrazaca u semantički sistem romana.

U romanu je ukinuta linearnost narativnog toka: vreme ne teče progresivno, već po izlomljenom cikličnom obrascu kružeći od narativne sadašnjosti do različitih slojeva narativne prošlosti, pri čemu obe vremenske dimenzije dobijaju naglašen mitski predznak. Mitska svezremenost nužno je povezana sa arhetipskim obrascima i pamćenjem vrste, dakle, kolektivnim nesvesnim.

Subjektivno vreme je redukovano, a temporalnost se u glavnom organizuje kao objektivni fenomen zbog pripovedačke perspektive, to jest dominacije spoljašnje tačke gledišta i odsustva introspektivnih tehnika. Naime, narativna strategija zasniva se na negiranju osnovnih poetičkih postulata modernizma i reaktiviranju drevnih pripovedačkih modela, koji ne poznaju psihološko nijansiranje likova ni subjektivno vreme, i u potpunosti su podređeni razvijanju priče kao svoje dominante. Obrazac takvog pripovedanja nalazimo u čuvenom zborniku priča *Hiljadu i jedna noć*, čije semantičke strukture i narativne tehnike aktivno učestvuju u artikulaciji Hodžićevog teksta.

Na organizaciju temporalne sheme u romanu *Davidova zvijezda* presudno utiče retrospektivna tačka gledišta, što je u skladu sa formiranim aksiološkim, vrednosnim sistemom, koji uspostavlja kult prošlosti i kolektivnog pamćenja. Radnja teče najčešće retrospektivno, pri čemu se zahvata više različitih vremenskih slojeva, sa različitim pripovedačkim pozicijama. Na taj način dolazi do ekstenzije narativnog vremena, u čiju

strukturu se ne uključuje samo individualno sećanje Davida Šahana, nego i kolektivno, arhetipsko sećanja, to jest filogenetsko pamćenje vrste, koje u okviru semantičkog sistema *Davidove zvijezde*, pored pričanja, predstavlja jedini način osmišljavanja egzistencije: pamtim i pričam – dakle, postojim. Nasuprot tome, narativna sadašnjost je redukovana, ali zato uokviruje roman zauzimajući najistaknutije pozicije u tekstu: prološku i epilošku, formirajući pri tom neku vrstu začaranog temporalnog kruga u okviru kojeg se odvija pričanje, odnosno organizuje tekst. Istovremeno se odvija i potraga za identitetom centralnog pripovedača (*Došao sam ovamo da bih se srio sa sobom...*), koja rezultira sklapanjem njegove trodimenzionalne strukture i ukidanjem razglobljenosti, čime se zaokružuje i osmišljava njegova narativna egzistencija, tako da je krug osnovno organizaciono načelo koje uređuje prološku i epilošku granicu romana. Boravak glavnog junaka u Bagdadu vrlo kratko traje, ali budi sećanja i aktivira različite slojeve narativne prošlosti, pri čemu se uspostavljaju naglašene hronotopske paralele između dva udaljena prostora – Bagdada i Gusinja. Sećanje u romanu grana se u dva pravca i javlja kao individualno sećanje centralnog pripovedača, i kao kolektivno sećanje koje se gradi mozaički, uvođenjem različitih tačaka gledišta, čime se ukazuje na njegovo neiscrpan bogatstvo.

Regulisanje narativne informacije je izlomljeno, obaveštenja o zbivanjima rasuta su po tekstu i ispremetana, siže je razglobljen, fragmentaran i mozaički sklapan, pri čemu je glavni sižejni tok isprekidan umetnutim pričama, koje u odnosu na njega deluju kao retardaciona sredstva. Naime, iz priče u priču menjaju se osnovni elementi narativne strukture, pa varijabilne veličine postaju pripovedač i vreme, što uvećava stepen samostalnosti narativnih segmenata, pri čemu sporedne sižejne linije usložnjavaju svoje funkcije i značenja jer pojačavaju plastičnost prikazanog sveta i ilustruju moć priče, koja je u stvari glavni junak romana. Pričanje se modeluje kao suština i smisao egzistencije, jedina odbrana od smrti i prolaznosti, tako da se gubi granica između centralnog i fonskih narativnih nizova, a glavni junak romana postaje **priča** i njena mistična, magijska moć. Sa semiotičkog stanovišta priča je pravi ikonički znak, to jest slika kojom se predočava neka stvarnost. Međutim, priča u ovom romanu, usložnjava svoje funkcije i značenja zahvaljujući delovanju nekih narativnih mehanizama kao što su: kompoziciono osamostaljivanje pojedinih segmenata, simboličko usložnjavanje značenja zbog velikog broja arbitrarnih i prirodnih simbola koji se uvode u tekst, kao i guste mreže lajtmotivskih nizova, koji pokreću proces regresivne simbolizacije. Stoga ovaj roman funkcioniše kao kombinovani ikoničko-simbolički znak razuđenog semantičkog polja.

Najviši stepen simbolizacije ostvaren je upravo na **okvirima** romana, u prvoj i poslednjoj glavi, dakle, na najistaknutijim pozicijama u tekstu.

Zbivanje smešteno između ovakva dva kompoziciona čvorišta, u kojima je ostvaren visok stepen simbolizacije i mistifikacije, osim mimetičke, nužno poprima i naglašenu modelativnu vrednost, odnosno dopunska značenja i proširen smisao. Okviri romana su organizovani na principu analogije što potvrđuju i podnaslovi Glave prve, odnosno poslednje, kao i podudaranje njihovih hronotopa. Naime, i sami okviri kao da formiraju neku vrstu temporalnog kruga, a to sugerisanje kružnog kretanja ukazuje na još jedan od mnogih arhetipskih obrazaca aktiviranih u tekstu romana.

Kompozicija romana segmentuje se na mnoštvo priča a takva kompoziciona razglobljenost ima dopunsko značenje, koje je vezano za uspostavljanje kulta priče, kao i afirmativnog odnosa prema semantičkim strukturama prototeksta – *Hiljadu i jedne noći*. Na taj način se priča u semantičkom sistemu *Davidove zvijezde* modeluje kao osnovna egzistencijalna situacija jer da bi egzistencija bila osmišljena, mora postojati priča, odnosno tekst o njoj, tako da drugostepeno modelovanje stvarnosti, njena umetnička obrada postaje važnija od stvarnosti same, što u stvari predstavlja narušavanje realističkih postulata i uvođenje postmodernističkog koda u tekst:

Nestala su carstva i gradovi, kalifi i carevi.

Ostala je priča, jača i trajnija od tvrdih zdanja i silnih ordija, od kojih je zemlja pištala kao vojničke trube.

Komatizam i labavost unutrašnjeg sklopa romana posledice su naglašene težnje pojedinih fragmenata teksta ka osamostaljivanju, kao i nepostajanja jedinstvene pripovedne perspektive. Naime, sporedne sižejne linije semantički se osamostaljuju zahvaljujući posebnim pripovedačima, a često i promeni narativnog vremena, pa funkcionišu kao zaokružene pripovedne celine, kao priče u priči, narušavajući tako kompaktnost i hijerarhiju narativne strukture. Kad priča kao subordinirani deo složenije narativne strukture, to jest romana ima svog posebnog pripovedača, stepen njene autonomije se uvećava. Ona se semantički osamostaljuje i narušava odnos zavisnosti od celine, tako da se narativni segmenti nižu na principu paratakse, što još više naglašava njihovu samostalnost u romanesknom mozaiku *Davidove zvijezde*. Kao što je već rečeno, varijabilne veličine pri tom postaju pripovedač i narativno vreme, dok prostor pokazuje najviši stepen stabilnosti – gotovo uvek zbivanja se odigravaju na granici, koja i predstavlja ključni hronotop romana. *U granicama jednog dela i u granicama stvaralaštva jednog autora primećujemo mnoštvo hronotopa i složene, specifične za jedno delo ili autora, korelacije među njima, pri čemu obično jedan od njih figurira kao okvirni, ili dominantni.*¹ Dakle, u romanu *Davidova zvijezda* to je svakako hronotop granice, koji postaje veoma moćan simbol

---

¹ Mihail Bahtin, *O romanu*, Beograd, Nolit, 1989, str. 382.

čije složeno i razučeno semantičko polje, pored prostornih, obuhvata i neprostorna, ideološka i kulturološka značenja.

Granica poseduje specifičan kulturni kod, čije delovanje utiče na ponašanje likova, koji su po definiciji hronotopični, to jest uslovljeni vremenom i prostorom u okviru kojeg ostvaruju svoju narativnu egzistenciju. Sa semiotičkog stanovišta kultura je gusta mreža zabrana i ograničenja kojima se reguliše ponašanje pojedinca. Međutim, stroge norme slabe od centra ka periferiji ukrštajući se sa uticajima i kulturnim kodom drugih civilizacija, takođe oslabljenog dejstva, pa u tom prelamanju i nastaje kulturna paradigma granice, koja s obzirom na svoju genezu mora biti difuzna i polivalentna. Granica je u prostornom, kulturološkom i ideološkom smislu složen simbol, koji označava susret i preplitanje različitih kultura, kao i tačku preseka dozvoljenog i nedozvoljenog, norme i otklona, što znači da u romanu dolazi do veoma složene semantizacije ove prostorne strukture.

Romaneski prostor raščlanjuje se na dve osnovne podstrukture: gusinjski i bagdaski hronotop, pri čemu je ovaj drugi modelovan kao arhetipski obrazac raja. Pošto bagdaski hronotop uokviruje roman, dakle, javlja se na najistaknutijim pozicijama u tekstu, možemo zaključiti da je i kompoziciona shema podređena osnovnoj tendenciji romana – divinizaciji priče, jer je Bagdad kolevka, praizvoričanje, sa drevnim pamćenjem koje seže do samog osvita civilizacije. Organizujući tekst na ovaj način autor je semantički uskladio početni kodni sistem, koji uspostavlja pričanje i orijentalni kulturni model kao glavne junake romana, i dalji tekst romana, koji u stvari predstavlja nadogradnju i razvijanje početnog kodnog sistema.

Mistična svetlost zvezda, ključnog lajtmotiva, uključuje se u modelovanje gusinjskog hronotopa, dakle, prostorne strukture doma: *Davidov i moj kutak je Gusinje. Ima ga na mapama: tamo gdje su Prokletije najveće i najbliže zvijezdama. Ako hoćete da ga nađete, one će vam osvijetliti put.* Na taj način se astralna simbolika prenosi i na ključni hronotop romana – granicu, ali obuhvata i ostale prostorne strukture koje pripadaju istom semantičkom nizu, pre svega Gusinje i Prokletije, pa se prostor doma modeluje uz naglašeno učešće metafizičkih, onostranih značenja. Taj onostrani predznak omogućava uspostavljanje hronotopskih paralela između udaljenih prostora, na čijem se metafizičkom ukrštanju i konstituišu značenja izuzetno složene prostorne strukture doma, koja je, kao i centralni narator, trodimenzionalna i obuhvata Gusinje, Bagdad i Kodru-Alijinu.

Crnogorska kultura, obeležena kultom predaka i slavne prošlosti, deluje na organizacione principe romana, pa je time uslovljeno i modelovanje specifične prostorne strukture Kodre-Alijine, odakle potiču preci Davida Šahana, dakle, i Zuvdije Hodžića, a *miris starog kraja* donosi i

derviš Rama Beriša. Naime, preci potiču sa prostora koji je, nimalo slučajno, lociran gore: – *Kodra-Alijina je gore, iza one provalije. Najbolje je da pođeš sam, lakše ćeš je naći!* (Podvukla T. B). U svakom književnom tekstu uspostavlja se vrlo složen sistem prostornih odnosa, pri čemu prostorne strukture uz svoja osnovna značenja asociraju i neprostorna. Stoga je Kodra-Alijina modelovana po arhetipskom obrascu raja, a potraga za njom odigrava se na samoj epiloškoj granici romana. Tako istaknuta strukturna pozicija obezbeđuje dopunsko semantičko opterećenje motivu potrage, koji se uključuje u gustu lajtmotivsku mrežu i učestvuje u poetizaciji narativne paradigme. Potraga za domom, precima, kolektivnim pamćenjem, potraga za zvezdom i za samim sobom postaje jedina odbrana od smrti i ništavila. Epiloška granica romana ključna je za sklapanje ovog raskošnog narativnog mozaika: sve što je bilo izgubljeno, pronađeno je, sve što postoji dovedeno je u savršen sklad pod nebom i pod zvezdama Bagdada, praizvora priče, praprostora u kojem sve počinje i u kojem se sve završava, ili bolje reći nastavlja: *Ne mora se svaka priča, pa ni ovdje na Istoku, završiti smrću.* Hodžićeva priča završava se apsolutnom harmonijom, što je u skladu sa simbolikom naslovne sintagme, koja označava sveukupnost i sklad elemenata univerzuma. Organizujući epilošku granicu teksta na ovaj način, autor u svom univerzumu ukida smrt i prolaznost jer kraj uvodi kategoriju večnosti u tekst: *U umetničkom se delu tok događaja zaustavlja u onom trenutku kad se pripovedanje prekida. Kasnije se ništa više ne dešava, i podrazumeva se da junak koji je u tom trenutku živ neće više nikada umreti; onaj ko je pridobio ljubav – više je neće izgubiti; pobjednik kasnije neće biti pobeđen, jer se isključuje svako dalje zbivanje... Zato je za nas toliko značajan dobar ili loš kraj: on ne svedoči samo o završetku nekog sižea, nego i o konstrukciji sveta u celini.*²

U romanu dolazi do složene semantizacije jednog osobenog znaka, koji korelira sa funkcijama okvira, to jest prološke i epiloške granice teksta. Naime, Glava prva i Glava poslednja organizovane su kao “kapije” kroz koje se ulazi, odnosno izlazi *iz grada na Istoku ili priče*, a svaki grad je “svijet” za sebe, omeđen, ali iznad svega kultivisan prostor, zaštićen od opasnosti i divljine koja se širi izvan kapija grada. Simboličko uslozňjavanje tog znaka doprinosi pojačavanju modelativne funkcije početka, jer kapija poput okvira jednog književnog teksta, označava ulazak, odnosno izlazak iz priče, to jest osobenog modela univerzuma, uređenog po sebi svojstvenom kodu. Na pojačanu modelativnu funkciju početka ukazano je i u samom tekstu jednim auto poetičkim iskazom: *Od toga kako krene priča, znao je, zavisice i*

---

² Jurij Lotman, *Struktura umetničkog teksta*, Beograd, Nolit, 1976, str. 286.

ostalo – njen tok i kraj. Dakle, kroz kapiju se ulazi u ograđeni prostor koji je uređen po nekoj kulturnoj paradigmi, a priča je takođe posebno uređen sistem, koji se suprotstavlja haosu, entropiji i nepredvidljivosti egzistencije, dok njeni okviri funkcionišu kao demarkacione linije. Stoga kad na samom kraju romana David i Zuvdija, kroz Kapiju Rusafu, napuštaju Bagadad, oni istovremeno napuštaju i priču, odnosno tekst pa prolazak kroz kapiju, pored mimetičkih, poprima i vrlo složene simboličke i autopoetičke vrednosti jer označava izlazak iz fiktivnog sveta.

Prva i poslednja glava romana poštuju logiku kruga, pa poslednja glava predstavlja onu tačku u kojoj se krug zatvara i kojoj se početak i kraj poklapaju. Stoga okviri deluju kao neka vrsta posebnog ključa za dekodiranje teksta, pa su prološka i epiloška granica romana organizovane kao *kapije* kroz koje se ulazi, odnosno izlazi iz književne građevine, univerzuma zasnovanog na logici potpuno različitoj od one koja vlada u empirijskoj stvarnosti.

Za modelovanje gusinjskog hronotopa ključna je semantička paralela koja se uspostavlja između Prokletija i neba, pri čemu se aktivira i univerzalna korespondencija između mikrokosmičke i makrokosmičke dimenzije:

Nebo nad Prokletijama najljepše je za ljetnjih večeri. Tada je drukčije od svih pod kojima je, idući za svojom “zvijezdom”, stranstvujući svijetom, David stajao i snatio. Kao da su dva neba – jedno gore, drugo dolje. Na gornjem se izvija zvjezdani oro; na donjem, kao u jezerskom tišaku, sve se ogleda i ponavlja. Onda se svod prelije bojom zrelih šipaka i na njemu se, kao pod prelamajućim zrakama, začas odblesne sve što je na zemlji – kuće, briježja, planine i drveće. Kao da su neba zamijenila mjesta.

Dakle, Prokletije se dovode u otvorenu semantičku vezu sa nebeskim hronotopom, ali prokletstvo sadržano u toponimu narušava uspostavljenu paralelu i ukazuje na bivalentnost te prostorne strukture, u čijem modelovanju učestvuju elementi dispartnih semantičkih nizova; s jedne strane, nebeski, rajski hronotop, a s druge, toponimsko prokletstvo, koje aktivira arhetipski prostor pakla. Stoga je prostorna struktura doma, *skućenog u njedrima Prokletija*, izvor dopunske informativnosti, koja se zasniva na nekompatibilnosti kombinovanih elemenata. Međutim, skućenost zavičajnog prostora negira se dovođenjem Prokletija u otvorenu semantičku vezu sa nebeskim hronotopom, prostornom strukturom za koju se u književnim tekstovima najčešće vezuje mogućnost ostvarenja slobodne egzistencije.

Uspostavljena pripovedačka situacija uslovljava i organizaciju opisa, pa u romanu dominira objektivno opažanje prostora, što znači da je opis u glavnom nezavisan od psihološke tačke gledišta junaka. Budući da ne zavisi od psihičkog stanja lika-reflektora, opis se javlja kao stabilna i

relativno samostalna semantička struktura. Odsustvo afektivnog pejzaža i subjektivnog opisa posledica je odsustva unutrašnje tačke gledišta u modelovanju likova, a između lika i prostora ne uspostavlja se dinamičan odnos koji bi rezultirao deformacijom viđenog, što je u crnogorskoj književnosti tipično za modernističke tekstove Lalića, Bulatovića i Šćepanovića. To ukazuje na razgrađivački odnos autora prema modernističkim narativnim modelima (misli se na posleratni modernizam), dok dominacija spoljašnje tačke gledišta, fabulativnih elemenata, objektivnog vremena, preteritnih glagolskih oblika i epske posredovanosti ukazuje na reaktiviranje drevnih pripovedačkih modela, čiji je obrazac *Hiljadu i jedna noć*.

Lajtmotivi su tipični elementi paradigmatске ose teksta jer se organizuju na principu ponavljanja, a pošto je ponavljanje primarno konstruktivno načelo poezije, oni deluju i kao osnovno sredstvo poetizacije proze i njenog približavanja pesničkom kodu. Ovi semantički refreni ponavljaju se na sintagmatskoj ravni teksta sa velikom učestalošću, i pri tom pokreću proces regresivne, unazadne simbolizacije pod čijim se uticajem proširuje semantičko polje ponavljanog motiva, slike ili narativne situacije, dakle, znaka uopšte. U Hodžićevom romanu formira se gusta mreža lajtmotivskih nizova, a ključni lajtmotiv sadržan je i u samoj naslovnoj sintagmi, što upotpunjuje njegovu složenu semantizaciju. Zvezda je oduvek simbol duha, svetlo u tami profanog sveta, a šestokraka zvezda predstavlja sumu hermetičke misli i sveukupnost elemenata univerzuma. Jedan od najsloženijih simbola Davidova zvezda ili Solomonov pečat uvodi se u tekst imenovanjem centralnog pripovedača, kao i učestalim ponavljanjem “zvijezde” na sintagmatskoj ravni teksta, zbog čega ona postaje osnovni lajtmotiv, sa kojim se povezuju sve ključne semantičke strukture romana. Dakle, ovaj znak izuzetno složene simbolike obuhvata i značenja pečata, jednog od najvažnijih predmeta u starim ističnjačkim civilizacijama, koji simbolizuje tajnu, što još više pojačava mistične valere ovog narativnog mozaika.

Zvezda se javlja na početku Davidove priče i na kraju Zuvdijinog romana, pa i ona podleže principu kružne organizacije okvira, to jest prološke i epiloške granice teksta. Na početku priče David je zapisao: *Kad pogledaš u ogledalo, šta vidiš?* Tom rečenicom se roman i završava, što opet upućuje na zaokruženost razglobljenog sižea, koji je uprkos svojoj disperzivnosti sklapan po dobro osmišljenoj paradigmi.

Ključna priča za tumačenje složene znakovnosti Davidove zvezde jeste ona o Šabetaju, koja se delom odvija opet u graničnom, ulcinjskom hronotopu, a zasniva se na ironijskom oblikovanju motiva vođe, odnosno dekonstrukciji mita o Mesiji. Priča o Šabetaju najavljuje se jednim auto poetičkim iskazom, kojim se autor navodno ograđuje od književnog

diskursa i istovremeno definiše spoljašnju tačku gledišta. U kratkom izlaganju, bacajući svjetlost spolja, nemoguće je tako složenu ličnost osvijetliti i iznutra. To, uostalom, i nije naš zadatak. Tako nešto pripada drugima, piscima i stvaraocima. Modelovanje njegovog lika zasniva se na kombinovanju disparatnih semantičkih nizova: realističkog, koji prikazuje Šabetaja kao rabina i slabo ljudsko biće, i mitskog, pod čijim uticajem Šabetaj izrasta u moćnog mesiju o čije se telo navodno odbijaju strele. Mitski Šabetaj Cvi, sa šestokrakom zvezdom urezanom na grudima, stvoren je snagom priče i mitskog mišljenja, odnosno uobrazilje. Na sukobu i jedinstvu realističkog i mitskog nastaje kontroverzni junak, čija informativnost počiva upravo na tenziji koju proizvode nekompatibilni kodovi aktivirani u njegovom modelovanju.

Metatekstualnost *Davidove zvijezde* usmerena je na orijentalne književne i kulturne modele, a komunikacija je najaktivnija sa zbornikom priča *Hiljadu i jedna noć* i spevom *Mahabharata*, čiji su stihovi, koji implicitno sadrže ključni lajtmotiv – zvezdu, uzeti kao moto romana. Kod iskaza koji sadrže potencijalna metatekstualna (intertekstualna) značenja dolazi do povećanja arbitrarnosti jer, uz svoja osnovna značenja, takvi iskazi asociraju i dopunska, koja mogu da aktiviraju čitav jedan simbolički poredak. To znači da funkcionišu na principu simboličkog znaka, jer *simbole kao posebne znakove u odnosu na indeksne i ikoničke znakove odlikuje vezanost za simbolički poredak... Oni se mogu razumeti tek kad su uključeni u simbolički poredak, tj. kad su dovedeni u vezu sa drugim simbolima.*³ Što je simbol stariji i dublji, to više postaje kolektivan i univerzalan, a njegova mistika i simbolika povezani su sa iracionalnim i podsvesnim. Simbol predstavlja raskid sa uobičajenim, redundantnim značenjima i aktivira novi semantički poredak; vrlo je složen, ali nedefinisan pa samo usmerava značenje u određenom pravcu delujući kao sintema ili aksiomska slika, koja simultano aktivira raznorodna značenja. Priče u narativnom mozaiku *Davidove zvijezde* funkcionišu kao Frojdovi “urođeni fantazmi”, a univerzalnost priče-fantazma objašnjava se činjenicom da ona predstavlja nasleđe koje se prenosi filogenetski, pa je poznata svim ljudima bez obzira na kulturu i podneblje jer sublimira sveobuhvatno iskustvo ljudskog postojanja. Pošto simbol ne ukida činjenično, već mu dodaje jednu novu i razudenu značenjsku dimenziju, u romanu *Davidova zvijezda* istorijske činjenice obrađuju se i strukturiraju na poseban način; naime, na njih se nadovezuju mitska značenja, kao i iracionalna i mistična polisemija. Istorijske činjenice, smeštene u konkretni temporalni niz, osobenim narativnim strategijama, posebno mitologizacijom i mistifikacijom predočene zbilje, približavaju se mitskim

---

³ Petar Milosavljević, *Teorija književnosti*, Beograd, 1997, str. 149.

obrascima, pri čemu usložnjavaju svoja značenja i postaju anticipacija budućeg vremena, to jest univerzalni egzistencijalni i epistemološki modeli. Naime, mit u samo jednoj priči sažima mnoštvo analognih situacija i omogućava otkrivanje stalnih, univerzalnih veza. Aktiviranjem mitskih, arhetipskih obrazaca umnožavaju se funkcije narativnog vremena, što ukazuje na dinamičan proces koji se odigrava unutar narativne strukture a tiče se preobražaja hronosa, praznog i neosmišljenog vremena, u kairos, temporalnost osmišljenu i ispunjenu magijom priče; mitsko vreme prodire u istorijsko i oni se sreću u sintezi, pri čemu mit oplemenjuje istoriju. Realističko i dokumentarističko pripovedanje kombinuje se sa fantazmagoričnim i onostranim, pri čemu mistifikacija primarnog naratora još dublje uranja priču u fantastiku, pa pripovedanje dobija metafizički predznak. Fantastika u romanu *Davidova zvijezda* po tipu je najbliža onoj koju teoretičari nazivaju deliričnom i oniričkom, pa snovi, onirička stanja, slutnje i prividi u romanesknoj strukturi dobijaju složene narativne funkcije. Binarna opozicija koja se u semantičkom sistemu romana uspostavlja na relaciji istorija – priča, razrešava se u korist priče:

*Lanac historijskih zbivanja tako se pretiče u simbolički lanac egzistencijalnih situacija i traumatičnih doživljaja, a istinitosti zvanične historiografije suprotstavlja se estetska istinitost romaneskne priče.*⁴

Semantički sistem romana raščlanjuje se na dva opozitna polja na čijem se sukobu, ali i dijalektičkom jedinstvu, temelji modelovani univerzum, pa jedan semantički niz čine: istorija, dokument, nasilje, stvarnost, besmisao, a drugi; priča, fantastika, iracionalno, san, istina, smisao. Dakle, svet *Davidove zvijezde* građen je ukrštanjem realnog i fantastičnog, istorijskog i mitskog, ljudskog i herojskog, kao i preplitanjem istorijskog vremena i mitske svezremenosti. Istorija se pojavljuje u diskontinuitetu, razbijena i dekonstruisana, uvek pretočena u priču, tako da se u romanu, u krajnjoj instanci, briše oštra granica između antipodnih pojmova: istorije, to jest logosa, i priče, to jest mitosa.

Specifična primena kvaziautobiografskog postupka unosi nestabilnost u likove Davida Šahana i Zuvdije Hodžića, fiktivnog i stvarnog autora romana, što rezultira sintezom njihovih narativnih funkcija. Pojavljujući se kao lik u svom delu, Zuvdija Hodžić otuđuje svoju priču i u postmodernističkom maniru prikriva autorstvo. Na taj način se stvara iluzija o autonomiji teksta, koji navodno nije podređen autorovoj stvaralačkoj koncepciji, već je naprotiv autor podređen paradigmi teksta i funkcionise samo kao jedan od njegovih elemenata.

Dekonstrukcija hronološke priče, njene linearnosti i uzročno-posledične determinisanosti utiče i na raspored pojedinih celina u romanu,

---

⁴ Enver Kazaz, Predgovor sarajevskom izdanju *Davidove zvijezde*, str. 17.

dakle na njegovu kompoziciju. Naime, izlomljena temporalna shema otežava uspostavljanje semantičkih veza između udaljenih vremena i događaja, kao i među likovima koji pripadaju različitim hronotopima. Relativizacija vremena uslovljava relativizaciju prostora, jer su oni neraskidivo povezani i predstavljaju dve pojavnosti jednog istog fenomena, kontinuuma prostor-vreme, što omogućava mistifikaciju prostornih struktura, kao i uspostavljanje semantičkih paralela između različitih hronotopa – gusinjskog i bagdaskog.

Ključni problem svake narativne strukture, to jest odnos između priče i junaka u ovom romanu razrešava se u korist priče, tako da junaci u glavnom ne poseduju složeniji psihološki profil i podređeni su razvijanju priče, pa su bliži tipu junaka koji Rolan Bart naziva actant, što je opet u skladu sa dominacijom spoljašnje tačke gledišta u modelovanju likova. Čak je i Kalmi, jedan od ključnih likova u romanu, modelovan dosledno sa tačke gledišta spoljašnjeg posmatrača, prvo Davida, a zatim Strahinje Dragaša. Ruke i fotografija su osnovna sredstva pomoću kojih se gradi njegov lik: *Čudno, kad god bi se sjetio Kalmija, David bi vidio njegov lik (pomaljao se kao slika na foto-papiru porinutom u razvijrač), iskrasao bi i nestao, a umjesto lica, pojavila bi se slika Kalmijevih ruku. Njih najviše pamti.* Kalmi stvara fotografije koje žive duže od ljudi, dakle, on stvara večnost, zbog čega poprima gotovo božanske atribute. Budući da se u romanu, između ostalog, prikazuje delovanje političke tiranije i nasilje nad pojedincem, Kalmi se modeluje kao simbol nevine žrtve, pa su osnovna svojstva njegovog lika čistota i nevinost. Njegove ruke, lajtmotiv portreta, stvaraju lepotu, dakle, delo, a nad njim je izvršeno nedelo, u čemu prepoznajemo još jedan arhetipski obrazac – stradanje nevinih, koji je u romanu konkretizovan smeštanjem u određeno istorijsko vreme i jasno definisan, granični prostor.

– *Bože mu se ruke pozlatile!* (Misli se na Kalmijeve ruke, prim. T. B). – *David je često to čuo, uvijek se pitajući: kako da mu se ruke pozlate? On to ne bi volio, takve ruke je vidio naslikane u mjesnoj crkvi. Nijesu mu se dopale, mrtveljave, izazivale su u njemu mučninu.*

U organizaciji ovog opisa deluje stilski mehanizam poznat kao realizacija metafore, koja podrazumeva odbacivanje čitavog spektra potencijalnih konotacija i upotrebu ovog tropa u doslovnom, denotativnom značenju. Realizacija metafore, u ovom slučaju, nastaje kao posledica očuđene posmatračke perspektive, to jest Davidove infantilne tačke gledišta, koja se manifestuje na frazeološkom planu, konkretno u zameni prenesenog značenja doslovnim. Dakle, tačka gledišta locirana je u svest lika koji ne poznaje složena konotativna značenja reči ni njihovu polisemiju, pa infantilna frazeologija deluje kao sredstvo dezautomatizacije procesa opažanja, pri čemu se predmet opažanja oneobičava. Infantilna tačka

gledišta aktivira se u organizaciji pojedinih narativnih segmenata a njena upotreba je povezana sa postupkom oneobičavanja opisa, pa je stoga vrlo često i informativna. Rat je u romanu prikazan fragmentarno i posredno, sa vremenske i prostorne distance kroz Kalmijeve ratne priče, dakle, retrospektivno i uz aktivno učešće fotografije i njene posebne slikovnosti.

Semantičko opterećenje fotografije kao paralingvističkog izražajnog sredstva, umetnutog u lanac verbalnih znakova, bitno se uvećava, a njena složena značenja učestvuju i u osobenom modelovanju narativnog vremena, to jest u njegovoj mistifikaciji i mitologizaciji. Naime, fotografija uhvati trenutak i sačuva ga za večnost ili njoj sličnu temporalnost: *Slike žive duže od ljudi*. Inače, uloga fotografije i njene posebne slikovnosti kao specifičnog ikoničkog znaka u romanu veoma je bitna. Njene narativne funkcije se umnožavaju pa se ona javlja kao objekat posmatranja nekog od likova i pokretač nove umetnute priče: *Ko ti je ovaj hadžija?*; ili se fotografija umeće direktno u tekst i svojom osobenom slikovnošću aktivno učestvuje u realizaciji pojedinih narativa, najčešće likova i prostora, ali posredno i istorijskog vremena jer je i ono na fotografiji vidljivo. Konkretizacija hronotopa posredstvom fotografije, koja u postmodernističkom maniru “pokazuje”, dominira u prvom delu romana i učestvuje u modelovanju ratnog i poratnog gusinjskog hronotopa, kao i Kalmijevog lika, a nakon njegove smrti iz narativne strukture nestaju i fotografije.

Čojstvo i junaštvo, kao jedna od centralnih semantičkih struktura crnogorske književnosti, takođe je utkano u razuđeno narativno tkivo *Davidove zvijezde*. Ta semantička struktura različito je modelovana u okviru dva narativna segmenta: priče o Sokolju, gde se uspostavlja dijalog sa tekstovima Marko Miljanova, pri čemu su njena redundantna značenja očuvana; i u priči o Ziku, gde dolazi do ugrožavanja herojskog modela postajanja i razgrađivanja čojstva i junaštva, što je zbog uspostavljenih kontroverznih značenja i svođenja redundantnih obeležja na minimum, veoma informativno.

U tekstu se vrlo često javljaju rečenice-pasusi, posebno markirani iskazi, koji zbog svoje semantičke nosivosti funkcionišu kao specifična kompoziciona čvorišta i uvek sadrže neku bitnu informaciju ili lajtmotiv:

Ništa se nije desilo.

Nestala su carstva i gradovi, kalifi i carevi.

Mislio je o ujaku.

I da ih nije snijevao, znao je da će doći. (Najavljuje Kalmijevu smrt).

Volio je zvijezde.

Ovakvo, za prozni tekst neuobičajeno raščlanjivanje govornog niza, koje podrazumeva intonaciono osamostaljivanje i izdvajanje pojedinih iskaza u posebnu semantičku celinu proširenih funkcija, predstavlja postupak veoma sličan parcelaciji rečenice, samo što zahvata viši struk-

turni nivo teksta – pasus. Dakle, u ovom slučaju rečenica kao subordinirani element pasusa na sebe preuzima funkcije strukturnog elementa višeg reda i na taj način znatno proširuje svoje semantičko polje. Postupak dopunskog funkcionalnog i semantičkog opterećivanja pojedinih iskaza tipičan je za poeziju, pa deluje kao jedno od sredstava poetizacije narativne paradigme u *Davidovoj zvijezdi*.

Specifično ulančavanje statičkih motiva i deverbalizacija sintaktičke strukture su postupci koji se koriste u građenju opisa, a presudno utiču na konstituisanje raskošnog i funkcionalnog ikoničkog znaka u romanu. Naime, opis se raščlanjuje na segmente pojedinačno osvetljene prikazivačkim reflektorom, pa izgleda kao da oko kamere fokusira svaki detalj, koji biva izvučen u prednji plan prikazivanja i stoga istaknut, pri čemu se delovi tako rasparčanog opisa semantički osamostaljuju. Dinamički element sintakse – glagol, gotovo u potpunosti je eliminisan, a rečenična struktura se svodi na imenice i njene odredbe (tkz. supstantivističke konstrukcije). Dakle, redukcija i kumulacija su dva osnovna stilska mehanizma, koja presudno utiču na organizaciju statičkih motiva, to jest deskripcije. Redukcija opisa dovodi do povećanja njegove semantičke nosivosti, pa u romanu dominira kondenzovan opis, sveden na svoju supstantivističku esenciju.

Kumulacija, to jest naporedno nizanje elemenata opisa dovodi do pojačane predikativnosti rečeničnih delova kolona i artikulusa, koji ulaze u integralni opis. Dakle, možemo zaključiti da na organizaciju opisa i kompozicije romana deluje jedan isti princip, princip paratakse, koji podrazumeva naporedno nizanje sintaktičkih i narativnih segmenata, što doprinosi semantičkom osamostaljivanju delova na račun celine i rezultira komatizmom sintaktičke i narativne strukture. Razglobljenost kompozicije, centralnog naratora, opisa, kao i sintakse koja učestvuje u njegovoj artikulaciji, nedvosmisleno ukazuje na delimični izomorfizam, to jest postojanje sličnih, međusobno uporedivih strukturnih načela, koja u romanu deluju od najviše do najniže ravni.

Oneobičavanje opisa i njegova dezautomatizacija postiže se različitim sredstvima, pa se tako opis čezava, u poglavlju o Janošu i Jolandi, organizuje ukrštanjem književnog i kinematografskog koda, uz pomoć tehnike krupnog plana. Na samoj prološkoj granici poglavlja nalaze se iskazi ključni za građenje pomenutog opisa i njegovo oneobičavanje: *Poželio je da i roman počne kao film koji je vidio u ratu... Sve je kao na filmu*. Navedeni iskazi aktiviraju kinematografski kod, koji se zatim kombinuje sa narativnim i učestvuje u organizaciji opisa čezava, koje kao da snima filmska kamera sukcesivno izvlačeći deo po deo opisa u prednji plan prikazivanja, pri čemu se njegovi elementi semantički osamostaljuju, proširujući svoje značenje i stilsku valentnost:

Omalane u plavo (boja vjernosti i ljubavi), s čoškovima pokovanim i sjajnim, s udobnim sjedištima presvučenim 'svitom', sa srmenom armom u koju su bila utisnita dva kitnjasta slova J, s bijelcem Labudom, visokim, brzim i jakim kao ajgir, s gospođom Jolandom, obučenom u lila i bijelo – hintov – kako ga je Jolanda zvala – ličio je na veliku, sedefnu kutiju za nakit.

Na isti način organizuje se opis arapskih gradova na samom početku romana, dakle, na veoma istaknutoj strukturalnoj poziciji. Naime, taj opis je prvo što čitaoca dočekuje s one strane *kapije*, pri ulasku u grad na *Istoku ili priču*:

Ima tu svega: porcelana i svile iz Kine, brokata, noževa i sabalja iz Arabije, posuđa iz Sirije, beza iz Egipta, zelja iz Irana, voska i krzna iz Rusije, lazurnog kamena iz Turske, krče i purzićana iz Grčke, mirođija iz Indije.

Kao što se iz navedenih primera može videti, selekcija verbalnih jedinica takođe predstavlja stalan izvor informativnosti teksta jer se deautomatizacija iskaza postiže frekventnom upotrebom reči iz orijentalnog leksičkog registra. Orientalna leksika u okviru upotrebljenog jezičkog koda postaje stilogena, a iskazi u kojima se koristi markirani su i uvek imaju dopunske funkcije; pojačavaju plastičnost prikazanog sveta, posebno orijentalnog kulturnog modela. Pri tom presudnu ulogu igra raskošani ikonički znak, to jest živa i plastična slika bogatog hromatizma, čija vizuelna, auditivna i olfaktorna dimenzija dočarava boje, zvuk i miris egzotičnog podneblja.

Davidova zvijezda je u sva u službi čovečnosti, a autor kao da je pisao svoj roman po proverenom Anrićevom receptu: *Ali dopušteno je, mislim, na kraju poželeći da priča koju današnji pripovedač priča ljudima svoga vremena, bez obzira na njen oblik i njenu temu, ne bude ni zatvorena mržnjom ni zaglušena grmljavinom ubilačkog oružja, nego što je moguće više pokretana ljubavlju i vođena širinom i vedrinom slobodnog ljudskog duha. Jer, pripovedač i njegovo delo ne služe ničemu ako na jedan ili na drugi način ne služe čoveku i čovečnosti.*⁵

Zaokruženost i celovitost mita, koji podrazumeva sistem stabilnih vrednosti i veličina, svoju paradigmu prenosi i na Hodžićev roman, a osobena vremenska organizacija mita uslovljava romanesknu temporalnost, koja teži svevremenosti. U tekstu su naglašene i parabolične tendencije, čija je osnovna funkcija uspostavljanje priče kao vrhovnog božanstva i jedinog fenomena koji se može suprotstaviti prolaznosti i besmislu egzistencije.

---

⁵ Ivo Andrić, *O priči i pričanju, Sabrana dela Ive Andrića*, knjiga XII, Beograd, str. 69.

Alija DŽOGOVIĆ

TOPONOMASTIKA TURSKOG PORIJEKLA I NJENA PRILAGOĐENOST U SISTEMIMA JUŽNOSLOVENSКИH JEZIKA¹

KLJUČNE RIJEČI: predosmanska toponomastika, specifičnosti jezičkih sistema davaoca i primalaca, aglutinativnost – fleksibilnost, morfološki likovi, toponomastičke baze i formanti, fonološko-fonetske specifičnosti, simbioza formanata, semantički sadržaji, komunikativni i gramatički status novoformiranih toponima, kalkovi, lingvistička stabilnost u usmenoj i literarnoj komunikaciji, funkcionalni i pravopisni standardi, i sl.

CILJ: Glavni cilj ovoga rada je analitički pristup toponomastičkim strukturama orijentalnog porijekla (turskog jezika i turskog kao posrednika iz arapskog i persijskog), motivisanost i produktivnost ove toponomastike u lingvističkim resursima južnoslovenske jezičke zajednice, prilagođenost dijalekatskoj prirodi i jezičkim normama ovih jezika, pristup etimološkim rješenjima, semantička i stilska funkcionalnost, sociolingvistička stabilnost i perspektiva.

TEMATSKI I ANALITIČKI SADRŽAJI: Dolaskom na Balkan Osmanlije su zatekle nekoliko različita jezička sistema, među kojima i grupu južnoslovenskih jezika. To su, sem mađarskog, po svojem porijeklu indoevropski jezici – fleksivni, za razliku od turskog osmanlijskog koji pripada grupi aglutinativnih jezika. Imajući u vidu ove jezičke distinkcije i specifičnosti, na Balkanu su se susrele dvije lingvističke opcije: fleksivna i aglutinativna – dva po prirodi različita gramatička sistema.

Iako su velikim gramatičkim (fonološko-fonetskim, morfološkim i sintaksičkim) distinkcijama, jezik osmanlijske turske populacije i jezici balkanskih naroda (dakle i južnoslovenski jezici) razvili su tokom svoje zajedničke historijske sinhronije i dijahronije simbiozu između jezika različitog porijekla i lingvističke prirode. Ova simbioza je zahvatila sve oblike društvene nadgradnje i kulture, prvenstveno radne kulture i leksički fond za ove pojmove.

---

¹ Saopštenje na simpozijumu BALTAM u Zagrebu 2004. god.

Osmanlije su, u osvojenim zemljama, zatele toponomastički fond dvojakog porijekla: prvi, naslijeđen iz najstarijih balkanskih jezičkih sistema (grčko-vizantijski, ilirsko-trački, ilirsko-keltski, romanski), uglavnom kao supstrate; i mlađi toponomastički sloj – slovenski (u likovima mikrotoponima i modifikovanih mikrotoponima).

Osmanlije su bili narod osobite ratničke kulture i strategije. U osvojenim zemljama nijesu primjenjivali genocidne oblike nasilja kao što su etnička čišćenja, uništavanje kulturnog nasljeđa, zabranjivanje jezika, rušenje bogomolja i sakralnih objekata, razaranja nacionalnih tradicija pokorenih naroda **niti preimenovanje naziva mjesta** (brisanje zatečene toponimije), i sl. Naprotiv, oni su staru toponimiju prihvatili u izvornim strukturama, prilagođavajući je fonološko-fonetskoj prirodi svojeg jezičkog sistema. S tog aspekta, ovim radom su obuhvaćeni toponimski likovi turskog porijekla i adaptirane strukture iz perioda petstogodišnje osmanlijske (turske) vladavine na Balkanu. Ova toponomastička materija se posmatra u kontekstu lingvistike – prvenstveno fonološko-fonetskih transformacija, morfologije, semantike i etimologije. Istraživačka kreacija temelji se na toponomastičkim slojevima koji su se lingvistički adaptirali u govornoj i pisanoj kulturi južnoslovenske jezičke zajednice.

Prvobitna namjera i motivacija za pisanje ovoga rada bila je lingvističko posmatranje toponomastičkih slojeva turskog porijekla na prostorima beogradske urbane regije i njene okoline, a u kontekstu današnje jezičko-komunikativne i geografske stabilnosti. Međutim, polazeći od komparativističkih zahtjeva, ova opservacija je proširena i na druge balkanske regije – obuhvaćene bosanskim, crnogorskim, hrvatskim, srpskim i makedonskim jezikom.²

Osmanlije su u osvojenim zemljama poštovala tradiciju i kulturu naroda, njihov jezik i religiju. Uslovno se može reći da je njihova ratna strategija bila osvajanje novih zemalja i promjena državne i političke strukture u njima, dok su identitet naroda i njihovih kultura bili i zvanično zaštićeni, što se, po jednoj narodnoj pjesmi, manifestuje u **poruci cara Murata** poslije pobjede u bici na Kosovu. Kao argument ovome stoji činjenica da su južnoslovenski i drugi balkanski narodi tokom pet stotina godina u potpunosti sačuvali svoje jezičke sisteme, obogaćujući ih orijentalnom leksikom osobitog značenja i kulture. Takođe je činjenica da južnoslovenski jezici u svom korpusu nijesu sadržavali leksičke resurse iz nekih oblasti radne kulture i životnih potreba. Čak se može reći da su u nekim komponentama bili i vrlo siromašni, osobito u domenu

---

² U daljem tekstu skraćena za bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski jezik je: **bchs jezici**.

sljedećih pragmatičnih sadržaja: leksika za predmete i pojmove vezane za domaćinstvo (tzv. zanatska leksika), leksika za predmete za odijevanje i za imenovanje inovacija u domenu ishrane i higijene, leksika iz oblasti ratničke tehnologije, leksika iz korpusa narodnih kultova i vjerovanja, mnogobrojna apelativna terminologija (na primjer: ada, kaljaja, saraj, džada // drum, mejdan // megdan, kale, sarlah, kula, i sl.).

Istorijski argumenti pokazuju da Osmanlije nigdje nijesu rušile niti devastirale vjerske objekte niti druge objekte od kulturnog značaja. Naprotiv, oni su ih vrlo često renovirali, darivali i posebnim fermanima davali im slobode i prava korišćenja svih oblika vjerskih obreda, prava na imovinu manastira i crkava, prava na samoodlučivanje u izboru crkvene personalne hijerarhije i prava na upražnjavanje svih vjerskih praznika u crkvama i manastirima i u privatnim domovima (kućama). Sačuvani su svi značajni manastiri i crkve na Balkanu, a osobito je bio zaštićen i privilegovan **manastirski kompleks na Atosu** (Sveta gora).

Islamizacija, koja je bila spontana, bila je subjekat ličnog opredijeljenja pojedinaca ili grupa, rezultat volje a nikako rezultat prisile – kako je to bilo favorizovano istorijskom propagandom i nekim kvazi naučnim spisima i knjigama mržnje i netolerancije, kao i guslanjem uz hajdučke popijevke. Vjerska osjećanja pojedinaca i naroda (u kolektivnom smislu) bila su osobito poštovana, šticeana, a ima se utisak da je vjera u mnogo čemu bila nezavisna od države, često i iznad države, i to ne samo islam već i ostale religije (pravoslavna, katolička, judaizam i njihove sekte).

To što su južnoslovenski narodi, i drugi narodi u okviru Osmanskog carstva, očuvali kompaktnost svojih jezičkih sistema (čak i svoje dijalekte), zatim svoju religijsku kulturu i tradiciju, sve oblike folklora (nošnja, muzika, igre, narodni običaji) za čitavih pet stotina godina govori o slobodama i pravima u ovoj državno-političkoj strukturi. Osmanlijsko društvo, iako feudalno, bilo je u pravima iznad svih dotadašnjih evropskih društava i vjerskih zastranjivanja. Ono nije “spaljivalo vještice” – kao što je to činjeno na Zapadu tokom Srednjeg vijeka.

U kontekstu društvene tolerancije (etničke, vjerske, jezičke) stoje činjenice da su se visoki turski dostojanstvenici ženili sa ženama drugih vjera i nacionalnih pripadnosti – bez prisile da promijene vjeru ili svoj jezik. Čak su i turski carevi udavali svoje kćerke za istaknute ličnosti (paše, vezire) koji su bili hrišćanskog porijekla.

Turci su Balkanu, i Evropi uopšte, donijeli jedan specifičan **oblik renesanse – orijentalnu renesansu i humanizam**, specifično zakonodavstvo, **oblike orijentalnog romantizma i romantičarske ideje** (arapske, persijske, tursko-mongolske lirske i epske oblike, muzičke instrumente, orijentalni tip kaligrafije, mnoge vrste umjetničkih zanata, bogatu fitonimsku leksiku u poetskoj i praktičnoj funkciji, i dr.).

Islamsko učenje bilo je specifična duhovna i **praktična renesansa**, osobito u domenu prirodnosti i pragmatičnosti ideja. Mnoga književna djela nastajala su pod uticajem **islamske renesanse i islamskog učenja**, mnogi su zapadni pisci javno ispoljavali svoje naklonosti orijentalnim idejama i islamu, na primjer: **Gete, Hajne, Igo, Bajron**, itd. Poznato je da su **Petrarkini soneti i Bokačov "Dekameron"** pojave nastajale pod uticajem orijentalnih književnosti. Kod **Dantea** je, takođe, potvrđen uticaj orijentalnog stvaralaštva, kao i kod **Šekspira** (motiv o vječitim ljubavnicima).

U osmanlijskom društvu osobito je bila eksponentna etnička, rasna, jezička i vjerska tolerancija. Ona se afirmisala i u praksi i u političko-pravnim dokumentima.

Turci nijesu mijenjali stare (naslijeđene) nazive mjesta, kao što su to poslije njih činili drugi balkanski narodi. Starim toponomastičkim likovima oni su, po zakonitostima svoga jezika, dodavali samo relevantne morfološke strukture (finalna pozicija, kompozitni oblici, prefiksi i afiksi, atributivne lekseme) i fonetski ih modificirali prema duhu svoga jezika.

Činjenica je da Turci nijesu izmijenili ime nijednom mjestu ne samo na regijama južnoslovenske jezičke zajednice već i na cijelom Balkanu. Turci nijesu bili samo dobri ratnici već i dobri graditelji i narod razvijene radne kulture. Tokom pet stotina godina života na balkanskim prostorima oni su stekli status državnosti i autohtonog prava na državu koju su stvorili, zajedno sa drugim narodima u njoj, pa u krajnjem ishodu kvalifikativ "okupator" nije se mogao primjenjivati na njihovu veliku carevinu. Posmatrano sa aspekta antiturske i "propagandne" historiografije, svaki bi narod mogao biti okupator na svojoj teritoriji jer je i taj narod odnekuda došao. **Ne postoji vječna otadžbina niti teritorija jednoga naroda.** Narodi su se kretali i miješali, nestajali i drugi nastajali. To je uostalom dijalektika ljudske zajednice – odnosno svih civilizacija.

U 19. vijeku Turci na Balkanu nijesu mogli biti "okupator" niti "stranci" već narod koji se tu rađao, stabilizovao svoj identitet i svoje historijsko pravo. Njihov dolazak krajem 14. vijeka svakako se drugačije može definisati, ali već u 19. vijeku i početkom 20. terminologija "okupator" i slična je neadekvatna u historijskoj i političkoj praksi. Da li su Bugari u današnjoj Bugarskoj okupatori? Da li su Južni Sloveni okupatori na Balkanu? Da li su Rusi okupatori Sibira, zemalja u Kaspijskom regionu, pokrajina na Kavkazu? Da li su Španci, Englezi i drugi Evropljani okupatori oba američka kontinenta?...

Prava historijska nauka uvijek mora biti objektivna.

Dakle, nije poznato da su Turci mijenjali zatečena imena mjesta u osvojenim zemljama – nigdje na teritoriji svoje carevine. Kao

graditeljski narod, oni su podizali nove varoši, kasabe, palanke, sela, gradili drumove, sakralne objekte i vakufe, gradili mostove, česme i šadr-vane, u gradskim naseljima kaldrmisane sokake, uređivali mahale i bašče u njima. Novim građevinama i lokalitetima, naravno, davali su imena iz leksičkog korpusa svoga jezika. Tako je formiran jedan bogat i razno-vrstan toponomastički resurs specifične morfološke strukture, naravno, za svaku jezičku areu u Carevini. Ovaj toponomastički resurs, uz onaj antroponimski i uz već prilagođene i stabilne orijentalizme, predstavlja veliko bogatstvo današnjih neturskih jezika čiji su narodi pripadali veli-kom Osmanlijskom carstvu i njegovoj sociokulturi.

U ovom kontekstu značajno je konstatovati da su Osmanlije apso-lutno poštovale i prihvatale sve toponomastičke (i sve antroponimske) naslijeđene resurse u osvojenim zemljama, što se vidi i iz prvih **popisa stanovništva**, a svakako i svih kasnijih.

Nova toponomastika formirala se spontano, bez prisile, u uslovima zajedničke egzistencije svih naroda Carevine. **Nije poznato (ni iz jednog dokumenta) da su Osmanlije // Turci prisilno mijenjali nazive mjesta, kao što je to bilo poslije njihovog odlaska sa Balkana, i kao što su činili neki drugi narodi preimenujući mnoge toponime i falsifikujući historiju.** Tako su, osobito poslije Berlinskog kongresa, a i ranije, mnoga etnička čišćenja i genocidi stavljeni pod odrednicu “borba protiv okupatora”, “borba protiv turskog zavojevača”, “oslobođenje od Turske” i sl. Naravno, sve su to diskursi subjektivne i lažne historiogra-fije i proizvodnje međuetničke, međuvjerske i međujezičke mržnje.

Kao nedosljednost u promjenama toponomastičkih struktura ukazu-jemo na nekoliko primjera: **Akova** u Bijeloj Polje, **Taslidža** u Pljevlja, **Ferizovik** u Uruševac, **Berane** u Ivangrad, **Šahoviće** u Tomaševo, **Foča** (iako ne pripada turskom onomastikonu) u Srbinije, **Sarajevo** sa kompo-mentom Srpsko Sarajevo, i sl. što je osobiti oblik genocida (urbanocid, kulturocid).

Na urbanoj teritoriji Beograda očuvan je, i danas osobito stabilan, veliki broj toponima turskoga porijekla različitih morfoloških struktura i fonološko-fonetskih supstitucija na lingvističkoj transformaciji od agluti-nacije ka fleksiji odnosno od turskog jezičkog sistema ka srpskoj ortoep-skog i gramatičkoj adaptaciji, uključujući i njen prozodijski sistem.

U prvoj zamisli da napišemo ovaj rad bila je motivacija inicirana zastupljenošću toponimskih likova na teritoriji beogradske urbane zone – sa sljedećim sociolingvističkim komponentama: današnja jezička sudbina ovog toponomastičkog sloja, njegova stabilnost u govornoj i pisanoj komunikaciji, porijeklo i dalja jezičko-historijska egzistencija, odnos ranijih i sadašnjih semantičkih sadržaja, morfološka i sintaksička struktu-

ralnost, produktivnost relativnih formanata u okviru lokalnog beogradskog dijalekatskog sistema.

S obzirom na komparativističke potrebe (historijsko-jezičke, etimološke, komunikativno-funkcionalne, motivacijske – u diskursu nestajanja toponima) proširili smo opservaciju i na one toponomastičke resurse koji su od osobitog značaja za ovaj rad, a mogu biti i dobra inicijativa za dalja sistematska jezička istraživanja u ovom pravcu.

U dosadašnjoj južnoslavističkoj praksi toponomastika turskog porijekla nije sistematski izučavana niti analizovana. Jedino je, u ovom diskursu, bilo sporadičnih onomastičkih zabilježbi na nekim geografskim prostorima na kojima su istraživači u organizaciji Odbora za onomastiku SANU u periodu 1973. do 1996. godine sakupljali ovu materiju za potrebe Instituta za jezik ove akademije.

U vrijeme dolaska Turaka Beograd je bio neznatno naselje sa još neformiranom toponimijom urbane sociolingvistike. S obzirom da se ovo naselje nalazilo na ušću dviju rijeka i na lokalitetima oko starog kastela, koji su započeli graditi još davno neki narodi koji su ovuda prolazili. Turci su ovom naselju poklanjali pažnju ne samo iz strateških razloga već i egzistencijalnih. Ovdje su, pored zatečenih naselja rustikalnog izgleda i načina života, nicala nova sa objektima orijentalne arhitekture, sokacima i zanatskom infrastrukturom. Od obične varošice palanačkog karaktera nastajala je orijentalna kasaba da bi u 19. vijeku imala status većeg balkanskog grada.

Zatečeno stanovništvo se ubrzo adaptiralo sa Osmanlijama u načinu života, usvajanja jezika i orijentalne kulture, pa sve do tolerancije najvišeg stepena. Od stare tradicije, koju su Turci zatekli, ništa nije osporavano, niti zabranjivano. Naprotiv, i sami Turci su prihvatili neke oblike balkanske tradicije i načina života, pa i jezičke resurse u onoj mjeri koja je bila potrebna za komunikaciju sa mjesnim stanovništvom.

Toponimi turskog porijekla na geografskim regijama južnoslovenske jezičke zajednice **prilagođeni** su jezicima i dijalektima sadašnjeg aktuelnog lingvističkog stanja i jezičke situacije kako u strukturama narodne govorne komunikacije tako i u književnim standardima. Ova prilagođenost zastupljena je u svim kategorijama riječi, kao i u padežnoj paradigmi – u toponimskoj i apelativnoj funkciji. **Njihove baze** mogu biti morfološke strukture iz lokalnih balkanskih govora, ali su one najčešće iz turskog jezika, kao i iz drugih orijentalnih jezika (persijskog i arapskog) – transponovane preko turskog jezičkog sistema u posredničkoj funkciji. **Sufiksne strukture** su takođe simbioznog karaktera. Finalni formanti i njihova padežna fleksija su iz domaćeg ali i iz turskog morfološkog

sistema prilagođeni leksičkoj semiotici i fonološkim principima. **Lingvistička simbioza** izvršena je u svim gramatičkim i stilogenim kategorijama.

Najčešći **apelativi** koji su učestvovali u obrazovanju toponomastike su: **pojmovi personalnog značenja u nazivima lokaliteta (mikrotoponima) motivisanih imenom ličnosti iz turskog antroponimskog sistema** (imena ljudi i žena – vlasnika nekog posjeda, dobrotvora, ličnosti iz neke legende orijentalnog porijekla, nekog sultana, paše, vezira, nekog šehida, neke djevojke, i sl.), zatim **apelativi u nazivima mjesta po nekom objektu** (kaljaja, saraj, han, hamam, ćuprija, tulbe, džamija, mezaristan, čaršija, tabhana/e, neki zanatski objekat), **apelativi u imenima mjesta motivisanih reljefom, nekim bionimom (fitonimom – Akova // Bijelo Polje), prirodnim objektom (kamenom – Aktaš, Buretaš, Tašmejdani, Majdanpek, i sl.), građevinom (čardak – Čardak, ćuprija – Ćuprija, Rospri ćuprija, Careva ćuprija, Vezirov most, Pašina česma), apelativi u nazivima timara, sandžakata, ejaleta i dr. administrativnih jedinica, džamija (Hajdar-pašina džamija – lokalitet, Lejlek-džamija – lokalitet), apelativi u nazivima mjesta po značajnoj borbi (preko riječi u metaforičnoj funkciji – Kosova // Kosovo), tekija (Tekija), mezaristan (Gazilar, Hadžet), po apelativu ada (Ada, Ada Ciganlija), po apelativu sadržanom u imenu gradskog naselja (Yeni Varoš, Yeni Pazar, Pazarište), itd.**

Ove toponimske strukture su najčešće **jednoleksemne**, ali i **sintagmatske**. Ove toponimske sintagme uglavnom su **posesivnog ili diskriptivnog značenja** (Begov Lukovac, Musina jama, Pašina česma // Pašina Česma, Izvor Alije Đerzeleza, Akova, Yeni Varoš).

U obrazovanje ove kategorije toponima učestvuju one **apelativne strukture** koje su dio radne i jezičke kulture Turaka. Važno je reći, da se ni u jednoj ovoj kategoriji, niti u jednom toponimu, **ne manifestuju nasilje (niti jezičko niti političko), etnička oponencija niti oponencija prema zatečenoj toponimiji**. Bez obzira na mnoge značajne događaje i ličnosti, **stariji toponomastički sloj nije mijenjan ili podešavan turskoj historiografiji**. Turci su bili narod zaista osobite i svestrane tolerancije. Sve **kulture i tradicija** u zemljama obuhvaćenim ovom carevinom **zadržale su u potpunosti svoje kulturno-historijske resurse**, svoje **jezičke sisteme**, svoja **nacionalna pisma** (grčko pismo, arapsko, hebrejsko, ćirilica, latinica), manastirske **biblioteke**, privatne biblioteke, **ikone i zidno slikarstvo, odredne predmete** i sl.

Zapadne civilizacije su, naprotiv, uništavale sve što nije bilo u konceptu hrišćanske ideologije. **Zapad je uništavao ne samo kulturne tekovine islamske civilizacije (na primjer: u Španiji, na Balkanu) već i**

hebrejske civilizacije (progoni španskih sefarda, progoni Jevreja u vrijeme krstaških ratova, razaranje jevrejskih svetišta u Jerusalimu, rušenje sinagoga u Evropi), što se vidi i u djelima historičara i pisaca (na primjer: Valter Skot – “Ajvanho”, Čarls Dikens – “David Koperfeld”, progoni jevrejske populacije u XX vijeku u Evropi). Naprotiv, **najviše kulturnohistorijske vrijednosti raznih etničkih zajednica sačuvane su u Osmanskoj carevini – odnosno u islamskoj civilizaciji. Do danas.**

Sasvim su u duhu južnoslovenskih jezičkih standarda **etnonimi načinjeni od toponima turskog porijekla**, na primjer: Sarajlija, Sarajlika, Akovljanin // Akovali, Beranac, Beranka, Taslidžanin, Taslidžanka, Aktašanin, Aktašanka, Sandžaklija, Sandžaklija, Kosovar // Kosovac, Kosovarka // Kosovka, itd.

Od mnogih toponima turskog porijekla načinjen je adekvatan lik za prezime: Sarajlija, Sarajlić, Akova, Akovali, Taslidžanin, Beran, Beranac, Pazarac, Čuprilić, Šeherkadić, i sl.

U kontekstu **građenja prezimena** su i druge slične motivacije, kao na primjer: Turković (preko forme Turčin), Adžemović / Adžemi (preko forme **Adžem** koja označava naziv provincije u Iranu), itd.

U ovom lingvistički produktivnom diskursu su i **ktetičke forme** – sasvim u duhu lokalnih dijalekata i standardne jezičke situacije. Na primjer: sarajevski, akovski, beranski, tuzlanski, novopazarski, novovaroški, hadžetski, gazilarski, ćuprijski, nizamski, meteriški, kalemegdanski, pelivanmegdanski // pehlivanmegdanski i sl.

U nekim ktetičkim likovima izvršene su odgovarajuće **fonološko-fonetske supstitucije i refleksi** koji važe i za leksičke strukture južnoslovenskih govora i dijalekata.

Toponimske strukture i njihovi apelativi, eponimi, etnici i ktetici, a u ovom diskursu i patronimi i prezimena slične motivisanosti, uključivali su se bez oponentnosti u standardnojezičke norme jezika primaoca – u njegove gramatičke, pravopisne, funkcionalnostilističke i druge interferencijske procese.

Specifičnosti toponomastičkog sloja i njegovih struktura orijentalnog porijekla (osmanlijskog i drugog) u jezicima primalaca su:

- leksičke prirode,
- fonološko-morfološke,
- semantičke,
- funkcionalne (stilsko-semantičke: sinonimske, tautološke, pleonastičke – u odnosu na domaće riječi i toponime),
- interferencijske (kao rezultat jezika u kontaktu).

U **toponomastici orijentalnog porijekla** identifikuju se **dvije genealoške grupe**. Jedna, utopljena u balkansku jezičku dominaciju i latentna u diskursima lingvističke simbioze u dijahroniji, starija (predosmanska) – formirana u epohama dolaska prototurskih i protomongolskih plemena i njihove asimilacije u etničke i jezičke grupe u Evropi. **Druga** grupa je osmanskog i postosmanskog porijekla i vrlo je frekventna i distributivna na cijelom Balkanu.

Starijem (predosmanskom) toponomastičkom sloju mogli bi pripadati makrotoponimi **Balkan, Kodža Balkan, Kumanovo, Kumanička klisura, Tatari, Tatarce** (ime mjesta u jugoistočnoj Srbiji), **Orman i Kara Orman** (što je diskutabilno), **Ujgurske grobišta** (na Sar-planini), kao i neki toponimi na teritoriji današnje Bugarske.

Fonetsko-morfološke adaptacije su rezultat koji se ogleda i u **toponomastičkim strukturama**, onako kao i u ostaloj leksici orijentalnog porijekla.

Hibridna tvorba je osobito produktivna i u toponomastičkim strukturama, gdje u jezički tolerantnoj mjeri **učestvuju sufiksalni formanti jezika primaoca** (bchs – bosanskog, crnogorskog, hrvatskog, srpskog) i jezika **davaoca** (turskog i drugih orijentalnih jezika preko turskog kao posrednika).

Leksička (fonetsko-morfološka) hibridnost vrlo je zastupljena i u toponomastičkim strukturama – **u sistemu sufiksanih formanata i njihove derivacije** po modelima jezika primalaca i jezika davaoca.

Toponomastičke riječi (i njihovi apelativni likovi) fonetsko-morfološki se adaptiraju u jeziku primaoca **po modelu hibridne tvorbe**. U diskursu hibridne tvorbe toponimskih riječi, čije su **baze iz “domaćeg jezika”** (bchs) **ili turskog odnosno nekog drugog orijentalnog jezika** (persijskog, arapskog – gdje je turski jezik posrednik) obostrano tvorbeni sufiksi (i njihove dervicajije) po modelima hibridizacije u kontekstu tolerancije fleksivno-aglutinativne simbioze.

Najfrekventniji su sufiksi za tvorbu imenica i pridjeva (imenički i pridjevski sufiksadni derivati) **s obzirom da su imenice i pridjevi najfrekventnija gramatička kategorija (i etimološka baza) u procesu toponimizacije geografskih pojmova**, a vrlo često i **atributa** u kontekstu sintagmatske toponimske strukture ili **toponimskog kompozita**.

Pod toponomastičkom (leksičkom, fonetsko-morfološkom) hibridizacijom podrazumijeva se adaptacija riječi stranog (u ovom kontekstu orijentalnog) jezika sa **fonetsko-morfološkim principima i modifikacijama “domaćeg jezika”** (bchs) – u okviru integralnog jezičkog sistema.

Bazama jezika davaoca (turskog jezika ili njegovim posredovanjem iz drugih orijentalnih jezika) u procesu tvorbe toponima **dobavane**

su sufiksalne morfeme “domaćeg jezika” (bchs) i, obrnuto, bazama “domaćeg jezika” (bchs) dodavane su sufiksalne derivacije iz orijentalnih jezika (turskog jezika i preko turskog kao posrednika).

Najfrekventniji orijentalni sufiksi u ovom toponomastičkom korpusu eksponiraju se:

- ča (sufiks deminutivne semiotike): **Bašča** (i **Bašta**, **Bajina Bašta** – kao fonetska supstitucija **šč/št**, paralelizam leksičkih likova), **Baščica** (sa udvojenim sufiksom – orijentalnim i “domaćim”);
- luk (-lúk): **Čitluk**, **Begov čitluk** (mikrotoponimi);
- dar // -der (sufiks persijskog porijekla): **Kolendar** // **Kolender**, **Kaludar**, **Topčider**, itd.

U eponimskim toponomastičkim strukturama tipa **Isa-begov timar**, **Amir-agin han**, **Hadži-Omerova njiva**, **Gazi-Husrevbegova biblioteka** (u funkciji mikrotoponima), **Kula Husein-kapetana**, **Demir Kapija**, **Stambol kapija**, **Čarši-džamija** (u funkciji mikrotoponima) i sl. prvi dio toponomastičkog kompozita ili sintagme ima **indeklinabilan lik** (uglavnom onakav kakav je u jeziku davaoca ili posrednika). U strukturi **odredbene toponomastičke sintagme indeklinabilni lik stoji u atributskoj funkciji** (ime, titula iz grupe imenica: gazi, hadži, efendi, šeh // šejh...).

Derivacioni sufiksi iz jezika primaoca (bchs) vrlo su frekventno zastupljeni u toponomastičkim tvorbenim strukturama sa **bazama iz turskog jezika**, po uzajamnom morfološkom principu kao što je **dodavanje orijentalnih sufiksa na osnove bchs jezika**.

Tursko-bchs jezička interferencija u resursima toponomastike adekvatna je **interferenciji, prilagodavanju i stepenu integracije** ukupnog fonda **orijentalizma**. Toponomastički sloj koji se u ovom radu razmatra dio je orijentalne (turske) jezičke kulture u južnoslovenskom jezičkom korpusu (djelimično i balkanskom).

Interferencija i stepen fonetsko-morfološke adaptacije zastupljeni su u korpusu toponima orijentalnog porijekla u tolerantnoj lingvističkoj mjeri, a motivisani su semantičkim sadržajima kao i toponimi “domaćeg” porijekla. Prestrukturirani su, takođe, po istoj tvorbenoj metodologiji. **Semantička pomjeranja i odstupanja nisu bila u oponenciji** – nisu bila opozicija preko koje se semantički sadržaj nije mogao preliti u novu leksičku strukturu u kontekstu **toponimizacija**. Ipak, ukoliko se semantička pomjeranja pojave u korpusu ove adaptirane toponomastike, ona su neznatna i mogu biti **djelimična i rede potpuna**. Na primjer: **Vrtop**, **Čele Kula** // **Čele kula** (sa značenjem **kula kula**; po obrascu morfološkog i semantičkog srastanja ilirsko-grčkog supstrata **Malioros** – **šuma šuma** // **gora gora**).

Pojava sekundarnih značenja u toponimizaciji je moguća s obzirom na morfološku transformaciju od apelativa do toponima (od geografskog pojma do vlastitog imena mjesta). Ova pojava je zastupljena i u adaptiranim toponomastičkim strukturama. Na primjer: **Karajukića Bunari** (ime sela) // **Karajukića bunari** (lokalitet sa izvorima), **Bogaz** (naziv predjela) // **bogaz** (šuma, klanac), **Kalemegdan** (naziv tvrđave) // **Kalemegdan** (naziv parka), itd. Ova sekundarnost kao semantička distinkcija odnosi se na diskurs apelativa i diskurs transformacije u vlastito ime toponimiziranog pojma.

Tautološke pojave nisu evidentne u razmatranom toponomastičkom materijalu.

Pleonastičke leksičke pojave, tipa **Ćela Kula** // **Ćele kula** i slične, su neznatne.

Figurativna značenja evidentna su i u adaptiranim toponomastičkim strukturama. Na primjer: **Rospri Ćuprija** (dio beogradskog naselja) i **rospi ćuprija** (pežorativ), **Hadžet** (lokalitet na kojem je bilo muslimansko groblje, u Novom Pazaru; sada je ovdje veće gradsko naselje) i **hadžet** (simbol stradanja Bošnjaka Novog Pazara; “otići na hadžet” – biti strijeljan), **Baš Ćaršija** (veće naselje u Sarajevu) i **baš ćaršija** (prava ćaršija, dobra ćaršija, snadbjevena ćaršija), i sl.

Dubleti (neporedna upotreba toponima turskog porijekla i toponima “domaćeg” porijekla) su vrlo evidentni, uglavnom u lokalnoj govornoj komunikaciji (kao muslimanskog stanovništva) dok su **kalkovi (kalkirane forme)** dominantni u oficijelnoj funkciji i kod nemuslimanskog stanovništva. U ovom toponomastičkom diskursu je i pojava **sinonimskih likova (sinonima specifične semiotike i stilogene funkcije)**. Ova pojava je evidentna u književnim tekstovima, nekim naučnim i publicističkim – uglavnom emotivnim i komparativnim.

Evidentni su sljedeći dubleti: **Taslidža** // **Pljevlja**, **Akova** // **Bijelo Polje**, **Berane** // **Ivangrad**, i sl.

S obzirom da turski jezik poznaje samo oznaku prirodnog roda, toponimske strukture (i njihove apelativne forme) morfološki i semantički su se uklapale u gramatički rod jezika primaoca (“domaćeg jezika” bchs), vrstu i tip deklinacije. Na primjer: **Dorćol**, **Tašmajdan**, **Đeram**, **Ćuprija**, **Stambol Kapija**, **Baš Ćaršija**, **Terazijska česma**, **Akova/o**, **Kosova/o**, **Đuliće (ime sela)**, **Sokače**, **Jermiše**, **Terazije** itd.

U sintagmatskim toponimskim strukturama evidentiran je **indeklibilan lik prvog dijela sintagme**, onakav kakav imaju odgovarajuće lekseme u turskom jeziku (imenice ili druge riječi), na primjer: **Stambol Kapija**, **Stambol Kapije**, **Stambol Kapiji...**; **Sahat Kula**, **Sahat Kule**, **Sahat Kuli...**; **Baš Ćaršija**, **Baš Ćaršije**, **Baš Ćaršiji...**

I gotovo da se ovakve sintagme u izgovoru osjećaju i “ponašaju” kao **polusložnice** u sistemu svoje **padežne paradigme (vrste deklinacije)**. U ovom diskursu, one su se potpuno adaptirale u okvirima **prozodijskih sistema** (dijalekatskih akcenatskih tipova i književnih akcenatskih standarda). Na primjer: **Ćuprija // Ćuprija, Stämbol Kapija // Stämbol Kàpija, Đūlice // Đūlice, Sokäče // Sòkače, Terazije // Teräzije** itd.

U kontekstu južnoslovenskih jezičkih sistema, toponomastičke strukture orijentalnog porijekla (turskog i dr.) adaptirale su se u okvirima **akcenatskih dijalekatskih situacija**, kao i u okvirima **književnih akcenatskih standarda – po principima “domaće” akcentuacije**.

Hanka Glibanović-Vajzović u svojem radu “Turcizmi u djelu Petra Kočića” konstatuje da se **vokali** koji su “istovetni u oba jezika (turskom i srpskohrvatskom) po pravilu kao takvi i prenose”. To su **standardni vokali a, e, i, o, u**. Tako je načelno, mada ona konstatuje i izvjesna “mijenjanja” – što se odnosi samo na jezičku situaciju u Kočićevom kraju u Bosni.

Vokali turskog fonološkog sistema kojih nema u “domaćem” jeziku (Hanka upotrebljava termin srpskohrvatski), kao što su **í, ö, ú** “podvođe se pri preuzimanju pod naš vokalski sistem, ali ne uvijek u istoj glasovnoj vrijednosti”.

U priloženoj tabeli H. Glibanović-Vajzović izlaže sve relevantne pojave i konstatuje da “ima i drugih refleksa navedenih vokala”.

U odjeljku “**Konsonatizam**” ona takođe posmatra **stepen adaptacije konsonanata ova dva jezička sistema, odnosno varijabilnost i stepen adaptacije turskih konsonanata u korpusu orijentalizma koji su ulazili u sastav jezika primaoca** (kod Hanke: srpskohrvatskog). Sistem istih konsonantskih fonema uglavnom je preuziman u odgovarajućoj glasovnoj vrijednosti. Međutim, diskutabilnost se javlja u grupi konsonanata koji u jeziku primaoca (bchs) ne postoje u adekvatnoj glasovnoj vrijednosti. Na primjer: **ğ (meko g), etimološko f, spirant h (sekundarno h, etimološko h), y (etimološko y), specifična glasovna vrijednost afrikata dž (c), č (ç), zatim “meko” k', g' (= č, đ)**.

H. Glibanović-Vajzović je izložila brojne slučajeve koji se tiču glasovnih vrijednosti, fonoloških distinkcija i adaptacija konsonantskih fonema i prikazala ih u dužoj tabeli, posmatrajući njihove refleksu u svim pozicijama (inicijalnoj, medijalnoj, finalnoj – u kontekstu sa vokalima ili u kontekstu suglasničkih grupa).

“Afrikatu **c** turski jezik ne poznaje” (H. G. Vajzović).³ Zato je u turskim popisima ona različito transkribovana. Fonema **h** je stabilna u jednom dijelu jezika primaoca (bchs), dok je u nekim dijalektima izgubljena. Glas **f** koji je “najčešće stranog (grčkog, orijentalnog i sl.) ili onomatopejskog porijekla” (H. G. Vajzović; po Iviću: Konsonantizam, str. 162) prisutan je u leksici primaoca (bchs) u odgovarajućim pozicijama, uglavnom u etimološkom diskursu. Tursko **y** preuzimano je kao **j**, sa neznatnim izuzecima, čije primjere i varijacije Hanka Glibanović-Vajzović izlaže u tabelarnom pregledu.

Iako **korpus orijentalizma u bchs jezicima** nije predmet ovoga rada već samo neke toponomastičke strukture turskog porijekla, ukazali smo na rezultate Hanke Glibanović-Vajzović kao **komparativni pristup**, koji se može primijeniti i na onomastičke opservacije koje su od značaja za **diskusiju fonetskog i morfološkog uticaja** u oblasti **međujezičkih kontakata i adaptacija**.

Ono što se dešavalo u kontekstu fonetsko-morfoloških sistema jezika davaoca i jezika primaoca u korpusu orijentalizama (dakle i turcizama), to se može primijeniti i na korpus toponima turskog porijekla u balkanskim jezicima (konkretno u **bchs**). Međutim, tema našega rada je **inicijativno posmatranje** samo nekih toponima, **sa ciljem daljeg istraživanja** u ovoj oblasti. Ove toponomastičke strukture posmatrane su (u našem radu) kao historijsko-jezičke pojave (kao historijsko-jezički diskurs) s motivacijom ukazivanja na jezičku toleranciju i jezičku kulturu Osmanlija, te na generalne fonetsko-morfološke specifičnosti ovoga jezičkog materijala.

U fonetskom diskursu, indikativno je da **bchs jezici** ne trpe pojavu **geminacije** u leksičkim strukturama, što je vrlo česta pojava u orijentalnim jezicima. **Geminati u pozajmljenim turcizmima** (i onomastičkim strukturama turskog porijekla) pri transformaciji u fonološko-morfološke sisteme jezika primalaca (**bchs**) uprošćavale su se, kao na primjer: **dženet, millet, teferidž/ /teferič** (=cennet, millet, teferrüc), a slično je i u korpusu apelativa i toponima slične fonetske strukture. Na primjer: **Teferidž** (mikrotoponim).

U korpusu pozajmica, i u korpusu toponomastičkih struktura turskog porijekla, sasvim su prirodni **neki fonetski principi**, kao **supstitucije vokala i konsonanata, nepostojano a (Đeram, Đerma), metateza (Bajrak // Barjak – mikrotoponim), palatalizacija (Begluk, Čitluk – ktetici: beglučki, čitlučki), jednačenje po zvučnosti i mjestu tvorbe**

---

³ Hanka Glibanović-Vajzović, Turcizmi u djelu Petra Kočića, RADOVI IX, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Sarajevo, 1982, 257-244.

(Kara Dag, Meteriz – ktetici: karadaški, meteriški), asimilacije (proresivna i regresivna) i disimilacije.

U kontekstu **standardizacije toponomastike orijentalnog porijekla**, kao i one **hibridnog tvorbenog diskursa, postignut je visok stepen jezičke tolerancije**, historijske argumentacije o ukrštanju kultura na južnoslovenskim sociolingvističkim prostorima, da je danas nemoguće smisliti tradiciju balkanskih naroda bez ovih resursa. Prirode jezika davaoca (i posrednika) i jezika primalaca (bchs) bile su otvorene da u svoje lingvističke sisteme inkorporiraju sve inovacije proširujući svoje leksičko nasljeđe i obogaćujući ga onim pojmovima kojih nije bilo u jezičkoj komunikaciji. U ovom smislu **evolucija jèzikā u kontaktu** rezultirala je uspostavljanjem međujezičke simbioze i fonetsko-morfološke kreacije na principima novih gramatičkih i pravopisnih standarda.

U nove gramatičke standarde ulazila su apelativna imena orijentalnog porijekla, kao i sva vlastita imena (lična, nadimci, titule) i osobito geografske u funkciji toponima.

Leksikalizacija pojmova iz oblasti radne kulture, administrativno-pravne i duhovne, proširivala se i na geografske pojmove i dalju njihovu **transformaciju u toponomastičke strukture po načelima toponimizacije** u jeziku primaocu i jeziku davaocu (posredniku).

Integracija novih toponomastičkih struktura vršila se na socio-lingvističkim osnovama i zakonitostima, djelovanjem nelingvističke stvarnosti, sociopsihološke aktivnosti i skladnosti, razvojem radne tehnologije koju su donosile Osmanlije (zanatstvo, prehrambena tehnologija, odijevanje, stambena kultura, vjerska kultura, ratna tehnologija, i sl.).

P r i l o g (Apendiks)

Uz ovaj rad donosimo relevantan broj makro i mikro toponima turskog porijekla evidentiranih na urbanoj zoni Beograda, kao i drugih geografskih regija na Balkanu koji su od značaja za komparativni diskurs jezika u kontaktu. Ovdje su izloženi toponimi koji su se adaptirali u jezičkim sistemima južnoslovenskih nacionalnih zajednica, čija strukturalno-semantička analiza može biti od ključnog značaja za dalja istraživanja u ovoj onomastičkoj komponenti, odnosno za identifikaciju motivisanosti imenovanja mjesta i objekata, identifikaciju semantičkih sadržaja, komparativna razmatranja, jezičku stabilnost u usmenoj i pisanoj komunikaciji u kontekstu društveno-političke sociologije balkanske multietničke i multijezičke zajednice.

Razmatrani toponimi pokazuju različitost morfoloških (leksičkih) i sintagmatskih struktura. To su najčešće jedna leksema (sa različitim

finalnim formantima), kompozit (složenica ili polusloženica), a često i sintagmatska struktura.

Na sve društvene promjene ovi toponimi su u jezičkim sistemima balkanskih naroda ostajali imuni, izuzev povremenih političkih zastranjivanja po scenariju nacionalističke euforije. Uglavnom su do danas ostali stabilni u svim oblicima komunikacije – kao dio kulture Osmanlija na ovim prostorima. Moderna urbanizacija, tehnološki razvoj generalnih aspekata egzistencije, političke indoktrinacije i manipulacije mitom i istorijom – nisu mogle izbrisati, pored mnogih drugih, ni ovaj turski sociolingvistički resurs.

Onomastička istraživanja potvrdila su da su na balkanskim prostorima, sem “domaćih” toponomastičkih struktura, zastupljene u visokoj mjeri toponomastičke strukture turskog porijekla adaptirane jezičkim sistemima i njihovim lingvističkim standardima.

Korpus razmatranih toponomastičkih struktura

Ada – lokalitet na Donjem Podunavlju (pristanište).

Ada Ciganlija – lokalitet u Beogradu (savsko pristanište).

Ada Vrbak – lokalitet u Novom Pazaru (ovdje je sada hotel “Vrbak”).

Akova // Akovo – raniji naziv za Bijelo Polje.

Aktaš – naselje u Prištini.

Bajina Bašta – gradić u jugozapadnoj Srbiji.

Bajrakli Džamija – naselje oko istoimene džamije u Beogradu.

Balkan – ime planine.

Baš-čaršija – naselje u centru Sarajeva.

Beg Albahari – naselje u Zemunu (naziv po Jevrejima Albahari koji su ovdje živjeli).

Berane – gradić u Crnoj Gori.

Bukureš Mahala – veće naselje u Peći.

Careva Čuprija – veće naselje u Beogradu.

Ćele Kula – naselje oko istoimenog objekta (kod Niša).

Čuprija na Drini – naselje oko istoimenog mosta (u Višegradu).

Čardaklija – lokalitet u Beogradu.

Čarši Džamija – naselje u Novom Pazaru (ovdje je bila džamija).

Česma u Rešište – lokalitet na Čukarici u Beogradu.

Demir Kapija – gradić u Makedoniji.
Derviška česma – lokalitet na Paliluli u Beogradu.
Dorćol – naselje u Beogradu.
Durmiševac – mjesto u dolini Raške (kod Novog Pazara).
Đakova // Đakovica – grad na Kosovu (etim. Jak –ova =Jakovo polje).
Đeram – naselje na Zvezdari u Beogradu.
Đuliće // Đulići – selo kod Andrijevice u Crnoj Gori.

Gazilar – mezaristan u Novom Pazaru.

Hadžet – naselje u Novom Pazaru (ranije je ovdje bilo groblje).
Hodžina livada – lokalitet na Žarkovu u Beogradu.

Jermiše – naselje i staro groblje u Novom Pazaru (etim. Jermi šehid = dvadeset šehida)

Kalemegdan – tvrđava (kastel), park i predio oko tvrđave u Beogradu.

Kalemegdansko tulbe – tulbe na Kalemegdanu i lokalitet oko njega.

Kaljaja (x 4) – lokaliteti u Skoplju, Pirotu, Prizrenu, Podgorici (ovdje su bili turski kasteli; ima ih i u drugim mjestima po Balkanu).

Kapešnica – naselje u Peći.

Karaburma – veće naselje u Beogradu.

Kara Dag – turski naziv za Crnu Goru (Kara Dag je i jedan planinski vrh u Turskoj).

Kara Orman – visoki vrh na Šar-planini.

Kodža Balkan – visok planinski vrh više Prizrena (na Šar-planini).

Kosova // Kosovo – veća geografska regija u centralnom Balkanu (etim. Kos – ova = pokošeno polje).

Meteriz // Meterize – naselje u Plavu u Crnoj Gori.

Nizami // Nizamsko groblje – lokalitet na predjelu Dio sjeverno od Plava u Crnoj Gori.

Nova Varoš (Yeni Varoš) – gradić u Sandžaku.

Novi Pazar (Yeni Pazar) – grad u Sandžaku.

Orman – vrh na Šar-planini.

Palilula – naselje u Beogradu.

Pašina Česma – naselje u Beogradu (i česma na jednom lokalitetu u ovom naselju).

Pašino Brdo – naselje u Beogradu.

Pelivan Mejdan – naselje u Peći.

Sahat Kula – naselje u Peći.

Sali Saltik // Sari Saltik (x 3) – lokaliteti sa tulbetom u Dragašu, Nivokazu kod Junika i kod Peći.

Sandžak – oblast između Srbije, Bosne, Crne Gore i Kosova.

Saraj – naselje u Skoplju

Sarajevo – glavni grad države BiH.

Sarlah – lokalitet u Pirotu.

Skadarlija – naselje u Beogradu.

Skadarlijska kaldrma – ulica (sokak) u Beogradu (na Skadarliji).

Sokače – ulica na Voždovcu u Beogradu.

Stanbol Kapija – naselje u Beogradu (ovdje je bila kapija).

Taslidža – raniji naziva za Pljevlja.

Tašmajdan – veće naselje u Beogradu.

Tekija – naselje kod Đerdapa (ovakvih naziva ima više na Balkanu).

Terazije – centar Beograda.

Terazijska česma – lokalitet sa česmom na Terazijama u Beogradu.

Topčider – naselje u Beogradu.

Tulbe – lokalitet u Studentskom gradu u Beogradu.

Turčin – najviši vrh na Šar-planini.

Turkova livada – lokalitet više Plava.

Tursko groblje – lokalitet u Ruzveltovoj ulici u Beogradu.

Tuzla – grad u BiH.

Šahoviće – gradić u Crnoj Gori (sada Tomaševo).

Šainovce – selo kod Peći.

Varoš-mahala – naselje u Novom Pazaru.

Vezirov most – lokalitet sa mostom na putu Podgorica – Nikšić.

Vrtop – vrh na Šar-planini.

Selektivna literatura

1. Onomatološki prilozi, 1-12, SANU, Beograd, 1980-1996.
2. Glibanović-Vejzović, Hanka, *Turcizmi u djelu Petra Kočića*, RADOVI IX, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Sarajevo, 1982, 257-344.

3. Belić, A., *Bosanski jezik ili stil?*, NJ, II, sv. 3, Beograd 1936, str. 65-69.
4. Halilović, S., *Turcizmi u "Dervišu i smrti" Meše Selimovića (semantičke i stilske vrijednosti)*, KJ, IX, 4, Sarajevo 1980, str. 25-30.
5. Hazai, G., *Prilog istorijatu morfeme –luk*, ZbFL, VII, MS, Novi Sad 1964, str. 59-62.
6. Markov, B., *O nastavcima –ana, -lija, -luk, i –džija*, NJ, n. S., VIII, 5-6, Beograd, 1957, str. 151-170.
7. Pavlović, M., *Semantičke devijacije i interferencije*, NJ, n. S., XIX, sv. 2-3, Beograd 1972, str. 119-134.
8. Peco, A., *Uticaj turskog jezika na fonetiku srpskohrvatskog jezika*, NJ, n. S., XVI, sv. 3, Beograd 1967, str. 127-145.
9. Schmaus, A., *Gramatički rod turskih imenica u južnoslovenskim jezicima*, ZbFL, IV-V, MS, Novi Sad 1961-62, str. 300-308.
10. Schmaus, A., *Pojave tursko-srpskohrvatske jezičke interferencije*, GBI, knj. IV/4, Sarajevo 1968, str. 121-134.
11. Sekulić, I., *Ogledi i zapisi – Bosanski jezik, govor, stil*, Biblioteka Srpska književnost u sto knjiga, MS – Srpska književna zadruga, Novi Sad – Beograd 1971.
12. Skok, P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I-IV*, izd. JAZU, Zagreb 1971-73.
13. Škaljić, A., *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, IV izd., "Svjetlost", Sarajevo 1979.
14. Adamović, M., *O poreklu srpskohrvatskih osmanizama*, JF, XXX, 1-2, Beograd 1973, str. 229-236.
15. Adamović, M., *Turske pozajmice neosmanskog porekla*, NJ, n. S., XVII, sv. 5, Beograd 1969, str. 284-298 i XXII, sv. 1-2, Beograd 1976, str. 24-34.
16. Barjaktarević, F., *Prilog proučavanju naših pozajmica orijentalnog porekla*, PKJIF, knj. XXVII, sv. 1-2, Beograd 1961, str. 65-79.
17. Žan-Pol Ru, *Religija Turaka i Mongola*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2002, 1-379.

Skraćenice

- NJ - Naš jezik,
KJ - Književni jezik,
ZbFL - Zbornik radova za filologiju i lingvistiku,
GBI - Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH,
PKJIF - Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor.

Rezime

Dolaskom na Balkansko poluostrvo Osmanlije su zatekle nekoliko različita jezička sistema, među kojima i grupu južnoslovenskih jezika. To su, sem mađarskog, po svojem porijeklu indoevropski jezici – flaksivni, za razliku od turskog osmanlijskog koji pripada grupi aglutinativnih jezika. Imajući u vidu ove jezičke distinkcije i specifičnosti, na Balkanu su se susrele dvije lingvističke opcije: fleksivna i aglutinativna – dva po prirodi različita gramatička sistema.

Osmanlije su, u osvojenim zemljama, zatekle toponomastički fond dvojakog porijekla: prvi, naslijeđen iz najstarijih balkanskih jezičkih sistema (grčko-vizantijski, ilirsko-trački, ilirsko-keltski, romanski), uglavnom kao supstrate; i mlađi toponomastički sloj – slovenski (u likovima mikrotoponima i modifikovanih mikrotoponima).

Turci nijesu mijenjali stare (naslijeđene) nazive mjesta, kao što su to poslije njih činili drugi balkanski narodi. Starim toponomastičkim likovima oni su, po zakonitostima svoga jezika, dodavali samo relevantne morfološke strukture (finalna pozicija, kompozitni oblici, prefiksi i afiksi, atributivne lekseme) i fonetski ih modificirali prema duhu svoga jezika.

Kao graditeljski narod, Turci su podizali nove varoši, kasabe, palanke, sela, gradili drumove, sakralne objekte i vakufe, gradili mostove, česme i šadrvane, u prigradskim naseljima kaldrmisane sokake, uređivali mahale i bašče u njima. Novim građevinama i lokalitetima, naravno, davali su imena iz leksičkog korpusa svoga jezika. Tako je formiran jedan bogat i raznovrstan toponomastički resurs specifične morfološke strukture, za svaku jezičku areu u Carevini. Ovaj toponomastički resurs, uz onaj antroponimski i uz već prilagođene i stabilne orijentalizme, predstavlja veliko bogatstvo današnjih neturskih jezika čiji su narodi pripadali velikom Osmanlijskom carstvu i njegovoj sociokulturi.

U kontekstu standardizacije toponomastike orijentalnog porijekla, kao i one hibridnog tvorbenog diskursa, postignut je visok stepen jezičke tolerancije, historijske argumentacije o ukrštanju kultura na južnoslovenskim sociolingvističkim prostorima, da je danas nemoguće smisliti tradiciju balkanskih naroda bez ovih resursa.

Redžep ŠKRIJELJ

BOŠNJAČKA ONIMIJA U MAKEDONIJI

Abstract: Nova studija, Bošnjačka onimija u Makedoniji, je još jedan u nizu originalnih naučnih radova u kojoj autor kulturnoj i istraživačkoj javnosti predočava vrlo značajnu tematiku: pitanje makedonske onomastike, antroponimije i toponomastike, koja u svojoj osnovi sadrži lekseme sa bošnjačkim predznakom. Rad je zasnovan na duževremenskom empirijskom istraživanju ove zanimljive naučne oblasti. Ponuđeni rezultati, dovoljno su svjedočanstvo dvovjekovne egzistencije Bošnjaka na prostoru etničke Makedonije. Brojna onimija svjedoči o mukotrpnj - muhadžirskoj egzistenciji i opstanku Bošnjaka na makedonskim geografskim prostranstvima, ali i procesima njihovog kontinuiranog odlaska u unutarnje djelove Osmanlijske Imperije (Anadolija). Ova studija preferira da bude uvod u složeno pitanje egzistiranja i historijskog opstanka Bošnjaka na tlu Makedonije (1878-1912). Ovo naučno istraživanje karakteriše autorov pristup nizu neobjavljenih historijskih izvora iz kojih proističu suštinske reference ponuđene studije.

Ključne riječi: Makedonija, Bošnjak, Bošnjaci, Bosanski put, Bošnjačka mahala, Bošnjačka kuća, Bošnjački grobovi, Bošnjačko brdo, Bošnjačka vodenica, Bošnjački sokak, Bošnjak han, Bošnjačke njive ...

U makedonskoj onimiji¹ (antroponimija i toponimija) postoje mnogi poznati onimi koji sadrže leksemu Bošnjak. Sa tog aspekta, mi isključivo govorimo o onimiji koja se stvarala ili nastala kao rezultat naseljavanja muhadžira Bošnjaka u Makedoniji i koja se odnosi na period poslije 1878 godine. Evidentno je, da je privremeni ili stalni boravak Bošnjaka u Makedoniji izvršio zapažen uticaj na bogatu makedonsku toponimiju, a sudeći na osnovu znanstvenih leksikoloških rezultata, i na terminologiju makedonskikog književnog jezika.

---

¹ Л. Гушевска, *Бошњак / Бошњак во македонската онимија*, Бошнаците на Балканот (Зборник), Друштво за наука и уметност, Скопје 2003, 183-190.

Vitalna putna komunikacija između Skoplje i Sarajeva, dugo vremena poznata kao Bosanski put – bila je živa prometnica trgovačkih karavana različitih roba, proizvoda, stoke, poštanskih pošiljki, muslimanskih hadžija i putnika. Iz Skoplja je preko starog tetovskog puta (Tetovska trošarina), Kačaničke klisure, Mitrovice i Novog Pazara vodile ka Bosni i natrag.²

U svojoj izvanrednoj studiji, poljski znanstvenik, Vlogimjež Pjanka pominje nekoliko toponomastičkih apelativa³ u oblastima Ohridsko-prespanskog basena, koji svjedoče o nekadašnjem prisustvu bošnjačkih muhadžira u tim mjestima: Bošnjak malesi (mak. lokalni: *Бошњак Малеси*) - Bošnjačka mahala i Bošnjako Vodejnica (mak. lokalni: *Бошњако Водејница*) - *Bošnjački Mlin*.⁴

Tu ubrajamo i toponime proizvedene od pravih etnonima, odnosno, one koji označavaju narodnost, etničku grupu ili vjeroispovijest: Bošnjak, Bosanac (mak. *Бошњак, Босанец*): Bošnjački Mlin (Bošnjačka Vodenica), Bošnjačka česma (mak. lokalni: *Бошњако Водејница, Бошњако Чешме*) – česma u selu Izbišta (Resen); također i mahala Bošnjakovići ili Bošnjaci (mak. lokalni: *Бошњакови маало*) u selu Podgorci; Bošnjako(f)ci (*Бошњакофци*) – porodice u selima Crkofče, Pralenik – M. Papranik, ali i Bosnalec (mak. lokalni: *Босналец*) – njiva u selu Zlatari.⁵

Bošnjakovci (mak. *Бошњаковци*), galantni „kao Bošnjak“, onih koji su obilno davali sirotinji „na jelo i piće“, bilo je i među muslimanima-starincima u selu Stredselo u Tikvešiji.⁶

Strumički kraj je jedna od destinacija bošnjačkih muhadžirskih porodica, odakle po logici proizilaze i toponimi Bošnjačke Kolibe (mak. lokalni: *Бошњачки Кулиби*) u selu Plovica,⁷ zatim mahala *Bošnjaci* u selu Glavovica, posjedi (njive i šume) porodice Bošnjaci (mak. *семејство Бошњаки*) - u selu Bigla, pod nazivom Bošnjačko Osoje (mak. *Бошњачко Осое*). Poslije raseljavanja bošnjačkih porodica iz sela Stanjevce (Sveti Nikola), u toku 1912 godine, ostale su ruševine njihovih domova, poznatih kao Bošnjačke Kuće (mak. *Бошњачки Куќи*).⁸

---

² J. Хаџи–Василевић, *Скопје и његова околина*, Скопље 1930., 20-21.

³ Građevinski i drugi objekti, koji su djelo ili proizvod ljudske ruke;

⁴ U prijevodu Bošnjačka mahala i Bošnjačka vodenica. (Vidjeti: V. Pjanka, *Топонимастика на Охридско–преспанскиот базен*, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“ – Скопје, Скопје 1970, 185.

⁵ *Ibidem*, 204, 208, 326-327.

⁶ В. С. Радовановић, Тиквеш и Рајец, *Насеља и порекло становништва*, књ. 17, Српски етнографски зборник, књ. XXIX, Београд 1924., 317.

⁷ Д. Митева, *Топонимјата на Струмичко*, Скопје 1989, 111; исто: Л. Гушевска, *Бошњак/Бошњак во македонската онимија ...* 183-190.

⁸ О.Иванова, *Речник на топонимите во сливот на Брегалница*, Скопје 1996, 64.

Prema jednom makedonskom, toponomastičkom rječniku, toponimi Bošnjaci proizilaze iz lekseme ili etnonima Bošnjak, što upućuje na:

- a) žitelja Bosne
- b) muslimana iz Bosne⁹

Osim stare Bošnjačke Mahale (mak. *Бошњачко Маало*), među lokalnim mještanima i starim Skopljancima poznatija kao Bošnjaci (mak. *Бошнаци*)¹⁰ na uzvišenju u starom skopskom naselju Čair, iz studije T. Stamatovskog i M. Mitkova¹¹ doznajemo o postojanju Bošnjakove Ulice (mak. *Бошнакова Улица*) u selu Gabreš (Kosturski kraj, Egejska Makedonija)¹², Bošnjane (mak. *Бошњане*), nekadašnje selo u Solunskom polju i Bošnjakov Most (*Бошнаков Мост*)¹³ u selu Petersko u Lerinskom kraju.

Pitanje porijekla prezimena Bošnako(v)-ski i Bošnjako(v)-ski, Bošnački i Bošnjački (mak. *Бошнако(в)/-ски* и *Бошњако(в)/-ски*, *Бошначки* и *Бошњачки*),¹⁴ prema ocjeni autora, otvara novu dilemu – da li su izvedena iz etnonima, nadimka ili ličnog imena Bošnjak, koje je očuvano u njihovoj osnovi. Slično je i poređenje, napravljeno sa prezimenima u Rječniku ličnih i porodičnih imena kod Bugara (bug. *Речник на личните и фамилни имена у Българите*), u kome stoji podatak, da se od 1860. godine u Dojranu susreću prezimena Bošnakov / Bošnjakov (bug. *Бошнаков / Бошняков*), koja autor povezuje sa etnonimom Bošnjak, žiteljem Bosne.¹⁵

⁹ *Ibidem*

¹⁰ U mahali Bošnjci je bila rođena i Vaska Ilieva (1921-2002), legendarna interpretatorka makedonskog narodnog melosa. (Vidjeti: M. Китевски, *Васка Илиева (монографија)*, Скопје 2000, 51.) U Bošnjačkoj Mahali su dugo živeli i u Republici Tursku između 1950-1970, odlazile brojne porodice sandžačkih Bošnjaka. Među njima i porodica autora ove studije. Ime se dugo održalo među makedonsko-turskom populacijom na Čairu. Naseljavanjem brojnih albanskih porodica iz okoline Skoplja i sa Kosova, mahala gubi svoj prvobitni oblik, pa i značaj. Na nekim mjestima, stare kuće Bošnjaka su porušene da bi se oslobodio prostor za izgradnju parka i nekadašnje stočne pijace i sportske hale. Danas u ulici Emina Redžepagića postoji prazna kuća porodice rahmetli Šabana Avdičevića. Jedna od njegove tri kćeri, Sanija, umrla je 2002. godine.

¹¹ Т. Стаматовски, М. Митков, *Бошнако(в)/-ски* и *Бошњако(в)/-ски*, *Бошначки* и *Бошњачки*, Јазикот на имињата, Скопје 2000, 26-27.

¹² Danas Kastorija u sjevernom dijelu Grčke

¹³ Б. Ж. Милојевић, *Јужна Македонија*, Населња српских земаља, Српски етнографски зборник, књ.Х., Српска краљевска академија, Београд 1921., 32.

¹⁴ Види, на примјер, презиме аутора: И. Бошњачки, *Кон свадбените обреди, игри и песни во Малешево*, Македонски фолклор, V / 9-10, Скопје, 1972, 141-151.

¹⁵ Сам податак намеће још једно врло значајно питање. Оно се односи на потребу утврђивања прецизнијег датума масовнијег пријеласка муhadžира Бошњака на

*Rječnik prezimena kod Makedonaca (mak. Речникот на презимињата кај Македонците)*¹⁶ nalazi osnovu ovih prezimena u antroponimu Вошњак (mak. Бошњак), kao derivat muškog ličnog imena ili nadimka Вошњак (Вош/е + по + ак / Bosna (mak. Бошњак, Бош / е + -но + -ак – Бошњак / Босна).

Postojanje porodičnog prezimena / imena Вошњakovci (Ohrid), saopštava L. Guševska, polazeći od ranijeg stava T. Stamatovskog, ne bi se moglo povezivati sa novonaseljenim porodicama бошњаčkih мухадџира, jer je period za ukorenjenje i zaživljavanje etnonima Вошњак bio nedovoljan i vrlo kratak.¹⁷ Otud potiče i sumnja onomastičara o postojanju argumenata o njegovoj zastupljenosti u makedonskoj antroponimiji.

Naročita je i indikativnost toponima u Skoplju i Skopskoj Kotlini: Bosanski put (mak. *Босански Пат*),¹⁸ Bosanska Ulica, Bosna Sokak,¹⁹ Вошњак (H)An (mak. *Бошњак (X)An*),²⁰ (Skoplje i Solun); *Вошњаčke куће*,²¹ *Вошњаčka*²² *Кућа* (mak. *Бошњачка Куќа*) pokrivena šindrom (bos. Šindara)²³ u selu Mrševci, kao i donedavno postojanje Вошњаčkih

---

makedonske prostore. (Vidjeti С. Илчев, *Речник на личните имиња у Българите*, Софија 1969, 86; isto: Л. Гушевска, *Бошњак/Бошњак во македонската онимија* ... 186.

¹⁶ М. Коробар-Белчева; М. Митков; Т. Стаматовски, *Речник на презимињата кај Македонците*, том I, А-Љ. Скопје 1994., 155.

¹⁷ Л. Гушевска, *Бошњак/Бошњак во македонската онимија...*, 186-187.

¹⁸ Ј. Хаџи-Василевић, *Скопље и његова околина...*, 20-21.

¹⁹ Vidjeti: R. Škrijelj, *Sakralna kultura Вошњака u Republici Makedoniji - Neimarstvo na Вошњаčki način*, XIII; во: Glas islama br. 65, Novi Pazar, april, 2002., 2.)

²⁰ Termin koji se prema Evansu, odnosi na Kuršumli han (tur. *Kurşunlu han*) u Skoplju. (Uporedi: J. Хаџи-Василевић, *Скопље и његова околина...*, 130-131.) Вошњак han je postojao i u Solunu. U njemu se često okupljala makedonska revolucionarna omladina. Bio je u vlasništvu Vasilja Mančeva iz Prilepa, kao mjesto „na kome je vrio revolucionarni život i odakle je usmjeravana revolucionarna misao – svratište revolucionara, kolilo (kolijevka) buntovnika.“ (Prema: Александър Кипровъ, *Бошњак ханъ*, Из моитъ спомени, Ил. Илинденъ, г. 3 / 6 - (26), Софија 1930,1-2.)

²¹ Državni Arhiv Republike Makedonije (ДАРМ – Одделение во Скопје, Фонд: *Градско Поглаварство*), . 6. 1. 40. 14 / 80-86 (9.10.1925).

²² Državni Arhiv Republike Makedonije (ДАРМ) Fond: Turska Opština Skopje (1869-1912) br. 10, kut. 11, dok. 7, br.. 9 (Osmanliski jezik)

²³ Кућа pokrivena sa *šindarom*, ili *šindrom* (kraće drvene borove daščice), tehnika koja karakteriše staru bosansko-hercegovačku i brdsku (sandžačku) stambenu arhitekturu, koja je bila prenešena i na makedonske prostore. O postojanju jednog takvog objekta-kuće, sve do 60-tih godina XX vijeka piše i Jovan Trifunovski. (Vidjeti: J. Ф. Трифуноски: *Сеоска насеља Скопске котлине...*, 38-39.)

Grobova (mak. *Бошњачки Гробови*)²⁴ sa južne strane sela Deljardovce,²⁵ Bošnjakov Rid (mak. *Бошњаков Рид*) – (bos. Bošnjakov brijeg ili brdo) u blizini željezničke stanice u selu Miladinovce,²⁶ Bosansko Brdo i Bosanski Jarak vo selu Umin Dol,²⁷ Bošnjačka mahala²⁸ (Skoplje i Štip)²⁹, Bošnjačka Džamija³⁰ u mahali Fethije (tur. Fethiye) u Štipu.

Bošnjački muhadžiri su bli „krivci“ što se poslije srpsko-turskih ratova (1876-1878), u poljoprivredi, odnosno ratarstvu, više koristio *Bosanski plug*, kao dobra alternativa za dotada čuveno, drveno, *prilepsko ralo*.³¹

Sličan je slučaj i sa toponimom Bošnjačko Selo,³² kao još jednom u nizu raseljenih bošnjačkih oaza u Strumičkoj kotlini (jugoistočna Makedonija) na južnim padinama planine Belasice (1.880 m), Ograždena (1774 m) na sjeveru, bugarske granice na istoku i grebena Plauš (997 m) na zapadu.

Važno je pomenuti i dva najznačajnija kulturna spomenika Bošnjaka u Makedoniji: *prvi*, turbe *Kralj K'zi* (тип. Kîrâl Kîzî) – *Princezino Turbe*, u Skoplju na Gazi Babi, izgrađeno na grobu princeze Katerine, kćeri bosanskog kralja, Stefana ili Stjepana Tomaša Ostojića-Kotromanića i njegove žene, kraljice Katerine, kćeri Stjepana Vukčića-Kosače.³³ *Drugi*,

---

²⁴ J. Ф. Трифуноски, *Сеоска насеља Скопске котлине*, (Пети део), Скопје 1964., 40.

²⁵ Mezarje (grobље) je u selu postojalo na potezu Radojin Bagrem. (Vidjeti: J. Ф. Трифуноски, *О босанско-херцеговачким мухадџирима насељеним у околини Скопља*, Географски преглед, VII, Сарајево 1963., 148.)

²⁶ *Ibidem*, 44. (Prema pričanju autora, na tom mjestu je bio ubijen neki Bošnjak.)

²⁷ *Ibidem*, 52.

²⁸ *Salnâme-i Vilâyet-i Kosova*, 1896 (Hicri 1314), Istanbul 2001, 113.

²⁹ Detaljnije: В. Нетков, *Положба, природни услови, население, топографски развиток и тип на градот Штип, Астибо (I–XX век)*, Скопје, 1964, 15-18.

³⁰ Е. Јосимовска, Ј. Јосимовски, В. Јосимовски, *Бошњачкото маало во Штип до и по балканските војни*, Бошњаци на Балканот (Зборник), Скопје, 2003.

³¹ Ј. Хаџи–Васиљевић, *Скопје и његова околина...*, 212.

³² Види: Ј. Ф. Трифуноски, *Расељена села у Струмичкој котлини*, Гласник Српског географског друштва, св. LVI – бр. 2, Београд 1976, 71-78.

³³ Poslije osmanlijskog zauzeća Bosne (1463), pod rukovodstvom sultana Mehmeda II Fatiha (1451-1481), bosanski kralj Stjepan Tomaš je bio zarobljen i pogubljen, a njegova žena, kraljica Katerina prebjegla u Rim, ostavivši svoje dvoje, maloljetne djece: Katerinu (3 godine) i Žigmunda ili Sigismunda (7 godina), koji su iste godine odvedeni na dvor i prevedeni na islam. Katerina, piše bosanski historičar Muvvekit, najvjerojatnije, je bila povjerena na odgoj i čuvanje poznatom skopsko-bosanskom krajišniku Isa-begu(1443/4-1469) i tako čitav svoj život provela u Skoplju. Postoje pretpostavke da se nije udavala i da je umrla negdje poslije smrti njene

projekat od kapitalnog i monumentalnog kulturnog značaja za Bošnjake, predstavlja publikovani, mali, dvjezični *Bošnjačko-turski džepni rječnik* (Türkçe'den Boşnakçaya ceb Lûgâti) Ahmeda Kolendera, odštampan 1912 godine, u međunarodnoj trgovačkoj štampariji u Bitolju (Manastir).³⁴

Ponudeni podaci su dovoljan argumenat za rasvjetljavanja historijske uloge i uticaja doseljenih bošnjačkih muhadžira na makedonsku onimiju.

---

majke (1478), što svjedoči i naziv turbeta ili tulbeta: Kralj *K'zi* (tur. Kîrâl Kîzî), ili *Princeza*.

Katerina je bila sestra po ocu posljednjem bosanskom kralju Stjepanu Tomaševiću. U Skoplju i u Tetovu, navodi srpski historičar Gliša Elezović, sve do kraja osmanlijske uprave (1913), među mutevelijama vakufa dinastije Isakovića bilo je pojedinaca koji su vodili porijeklo od nekakvih Kuturmana, što je prema njegovom uvjerenju u saglasju sa navedenom bosanskom kraljevskom lozom Kotromanića.

Djeca, Žigmund ili Sigismund (14) i Katerina (10) bila su odvedena u Tursku, i čini se, između 1474 i 1478 prešli na islam. Žigmund je dobio ime Ishak-beg Kraloglu (Ishak Bey Kraloğlu), tačnije Ishak beg Kraljević. Ostvario je zavidnu vojničku karijeru i umro negdje poslije 1493 godine. Katerina je umrla kao djevojka, a njen grob je bio lociran na potezu Urjan Baba (Uryân Bâbâ) – (prema: uryân – tur. Go, nag), na jednoj od padina brežuljka Gazi Baba u Skoplju, poznat kao Turbe Kral K'zi. Nije utvrđeno kojem derviškom redu je turbe tačno pripadalo, ali se može pretpostaviti, onih najbrojnijih (rufaije, bektašije i kaderije).

³⁴ Rječnik za Bošnjake i cjelokupnu znanstvenu javnost predstavlja pravo otkrovenje. Prezime autora se često tumači kao Kulender, a reklo bi se da je pravilnije Kolender, prema raseljenim muhadžirskim rodovima Kolenderovića, poznatih u plavsko-gusinjskom kraju (Kolendar, Kolenderović), ali i onih iz Bosne i Hercegovine. (Uporedi: Ahmed Kolender, *Boşnakça-Türkçe Cep Lûgati*, Manastir Vilayeti Matbaası, Manastir 1912).

Asim DIZDAREVIĆ

TRADICIONALNI PRISTUP U LIJEČENJU KOD BOŠNJAKA/ MUSLIMANA U CRNOJ GORI

Kao i u drugim sredinama, važnost tradicionalne medicine treba posmatrati u dva epohalno različita vremena: prije i poslije otkrića antibiotika i primjene vakcina za masovne zarazne bolesti.

U sadašnjim uslovima življenja, vjekovnim miješanjem tradicije, običaja i kultura na prostorima Crne Gore, ali i zbog razvoja zdravstvene zaštite uopšte, ujednačavanja standarda življenja, i podizanjem obrazovnog nivoa u svim strukturama društva, došlo je do smanjenja razlika među narodima po osnovu esencijalnih stavova u odnosu na uzroke bolesti, metode liječenja i očuvanje zdravlja. Ipak, pokazatelji vitalne statistike ističu određene razlike u nivoima nataliteta, morbiditeta i mortaliteta, što se može objasniti socijalno – ekonomskim razlikama u pojedinim grupacijama stanovništva.

Dakle, u odnosu na procedure tradicionalnog načina liječenja i očuvanja zdravlja uopšte, globalne razlike među stanovništvom praktično nestaju. Ipak su zadržane određene specifičnosti, koje su posljedica vjekovnih poruka tradicije, vjerovanja ili naslijeđenog odnosa u smislu organizacije ličnog i porodičnog života.

Prisjetimo se: pripadnost vjeri, odnosno naciji sadrži u sebi standardne obaveze poštovanja određenih principa, ili pravila ponašanja u skoro svim segmentima života, posebno u: organizaciji porodice, zatim u odnosu na esencijalna pitanja života i smrti, tajnama začeca, rađanja, trajanja, ili definitivnog nestanka.

Religija, svojim kanonskim zahtjevima, usmjerenim prema čovjeku - vjerniku, utvrđuje pravila ponašanja pojedinca ili kolektiviteta. Po pitanjima očuvanja ili unapređenja zdravlja, povinuje se postulatima STVORITELJA, odnosno njegovih sljedbenika – poslanika.

Zbog toga su i različitosti u odnosu na tretman bolesti ili na mjere za očuvanje zdravlja u uskoj vezi sa porukama tradicije, kulture i životnih iskustava naroda u kojima je islam kao religija nastao, širio se i postao stilom življenja brojnih naroda na svim meridijanima svijeta.

U Kur'anu, njegovim osnovnim ajetima, nalazimo obaveze koje su u skoro direktnoj obavezi očuvanja zdravlja. To su obaveze prema održa-

vanju čistoće tijela i duše, sadržane u dnevnim molitvama (**salat**), čiji ritual, pored zahvalnosti Allahu, znači i svojevrsnu tjelesnu vježbu. Sama činjenica da vjernik ne može bez rituala čišćenja pristupiti namazu, zatim obaveza kupanja najmanje jedanput u nedjelji, naglašeno predstavljaju zahtjev za održavanjem higijene.

Svojevrsnom higijenom duše može se smatrati **zekat**, obaveza izdvajanja 2,5% ili 1/40 vrijednosti u posjedu pojedinca koja služi dobiti., usmjereno na pomoć siromašnim i nevoljnim. **Ramazanski post** praktično predstavlja čin prosvjedenja i potvrde etičkih principa čovjeka u vjeri.

U ajetu **Luqman, 14, stoji**: - Mi smo naredili čovjeku da bude poslušan roditeljima svojim. Majka ga nosi, a njeno zdravlje trpi, i odbija ga u toku dvije godine – Ovo je poglavlje koje govori o korisnosti majčinog mlijeka i potrebe za dojenjem djeteta do navršene dvije godine života, što je u punoj saglasnosti sa stavovima savremene pedijatrijske doktrine. Sjetimo se: ovo je stav prije skoro 15 vjekova...

Poruke o začeću, razvoju i rađanju čovjeka, određenju polnih karakteristika i drugih osobnosti, sadržane u Kur'anu, samo su potvrđene savremenim nalazima genetike i molekularne biologije...

U ajetu **Al – Qiyamah**, kada se govori da ja Allahu lako oživjeti ljude poslije smrti, posebno se skreće pažnja na jagodice njihovih prstiju:

- Zar čovjek misli da kosti njegove nećemo sakupiti? Hoćemo, Mi možemo stvoriti jagodice prsta njegovih ponovo –

Znamo da su jagodice prstiju posebnost svakog čovjeka. Nema ljudskih bića koje imaju iste šare na njima, te se može slobodno reći da se radi o svojevrsnom identifikacionom kodu svake ljudske jedinice. Značajnost ove pojave otkrivena je tek krajem XIX vijeka, i sada je u najširoj upotrebi u praksi: dermatoglifika, daktiloskopsko otkrivanje identiteta, autentičnosti ličnih isprava i dr.

Može biti interesantno jedno zapažanje: u početku klanjanja namaza događa se položaj podignutih šaka do visine ušiju, sa dlanovima prema naprijed. Kako je obavezna okrenutost prema Velikoj džamiji u Mekki nameće se pitanje: dešava li se, u tom trenutku, očitavanje identifikacionog koda vjernika koji se klanja Allahu?

U **hadisima** božijeg poslanika Muhameda a.s. nalazimo niz konstatacija i pouka koje su u direktnoj vezi sa potrebom očuvanja zdravlja. Ne zaboravimo: radi se o porukama iz šestog ili sedmog vijeka.

- - Kad čujete za koleru u nekom mjestu, nemojte tamo ići, a ako kolera zavlada u vašem mjestu, ne napuštajte ga bježeći od nje -. Ovo u potpunosti odgovara pravilima ponašanja u slučaju pojave masovnog zaraznog oboljenja, uključujući i mjere organizacije karantina.

- - Sa oboljelim od džuzuma (gube, lepre) razgovaraj sa udaljenosti od jednog ili dva koplja. - Sada znamo da se lepra prenosi kapljičnim putem

• - Zašto vi cijedite vašoj djeci ogojone krajnike pritiskom prsta? Pomozite se ovim indijskim drvetom, jer u njemu ima lijeka za sedam bolesti, između ostalih i za upalu podrebrice, a za upalu krajnika daje se u prahu kroz nos.-

• U odnosu na upotrebu lijekova iznosi se stav: „ Liječite se, jer Allah nije stvorio nijednu bolest a da joj nije dao lijek – osim starosti.....

• - Allah je spustio i bolesti i lijek i dao za svaku bolest lijeka. Pa se liječite, ali se ne liječite onim što je zabranjeno....

• Onaj koji bude liječio bolesnika, a ne zna medicinsku nauku, smatrat će se odgovornim „

• Značajan je i stav o zdravlju: - Većina ljudi ne zna iskoristiti dvije blagodeti: zdravlje i slobodno vrijeme ...

• O potrebi adekvatne ishrane nalazimo: - Čovjek ne puni nikakvu posudu goru od svog trbuha. Dovoljno je nekoliko zalogaja da ga drže uspravno. Ali, kad već mora da se hrani, onda nek jednu trećinu trbuha zauzme hrana, jednu trećinu piće, a jedna trećina neka ostane slobodna za disanje..

• - Najviše se bojim za svoje sljedbenike velikih stomaka, pretjeranog spavanja i lijenosti...

• - Nemojte piti na jedan dušak, kao što pije deva. Pijte na dva ili tri puta. Pijenje na tri duška tečnije je, bolje utažuje žeđ, prijatnije je i zdravije“

• Odnos prema **čistoći:**

- Čistoća je pola vjere...

- Čistite se i ukrašavajte; islam je čistoća...

- Kupanje je obavezno svakog petka za svaku odraslu osobu. Isto tako, čišćenje zuba misvakom (četkica) i uzimanje jaga (parfema) ako bude imao...

- Namaz obavljen uz prethodno pranje zuba misvakom vredniji je kod Allaha sedamdeset puta od namaza bez takvog čišćenja...

- Čuvajte se triju prokletstava koja će na počinioca navratiti prokletstvo Allaha i ljudi: - obavljanje nužde na izvoru, putu (javnom mjestu) i hladu...

- Ne obavljajte malu nuždu u stajaćoj vodi „

U tradiciji Bošnjaka/Muslimana na našem području u tretmanu bolesti i ošuvanja zdravlja bilo je, a u priličnoj mjeri je i sada prisutno:

- uvođenje dijetalne prehrane u slučaju stomačnih oboljenja

- primjena prirodnih laksativa (debelo ulje – kroton, kompot od suvih šljiva)

- sirćetni ili alkoholni oblozi u slušaju visoke temperature, pretežno na stopala, ali i tuširanje tijela

- kod gnojnih upala krajnika ili ždrijela zasipanje nišadorom

- „skupljanje želuca“, primjena ventuze – prevrnuta čaša sa negativnim pritiskom
- zavijanje pupka kod bolova u stomaku
- liječenje proliva djetom i dodatkom brašna od rogača, te dodatkom pirinčane sluzi i pečene jabuke
- primjena trave „utrobice“ za liječenje žutice i bolesti jetre i dr.
- postupak „slijevanja strave“
- postupak „gašenja ugljenvlja“ i konzumacije te vode
- postupak „zapisa“ od strane vjerskih službenika ili lica za koje se čulo da su u tome uspješni.

Sjećam se: strina mog rahmetli oca, pobožna tiha i draga starica, teza – Raba, u prilici mog odlaska na studije, prilikom pozdravljanja, tutnula mi je u džep mog prvog, matorskog sakoa, u platno zašiveni zamotuljak. Prije toga je, držeći ga u smežuranoj ruci, izučila neku dovu, poljubila smotuljak i rekla: „ovo ti je za hairli put i da ne brineš za uspjeh na fakultetu. Da te čuva u zdravlju i raspoloženju“.

Dugo godina iza toga prijatelj naše porodice, čovjek izvanrednih ljudskih i intelektualnih kvaliteta, koji se preko 35 godina hrabro borio protiv zloćudne bolesti (Hodgkin Lymphoma), nakon povratka sa liječenja u Los Angellesu, donosi i pokazuje kapsule lijeka koji pojačava imunitet organizma.

Kreator tog lijeka bio je čuveni, ali u našoj javnosti i dosta konverzni, prof. dr R. Medenica, internista i hematolog, iz Ravni kod Kolašina. Osnova tog lijeka je bilo sjeme korovske biljke koje mu je donio pacijent sa Bliskog Istoka. Vidjevši sadržaj kapsule, uzviknuo sam: „Hej, pa to je čuregodica“. Bilo je to, apsolutno tačno, isto sjeme koje je bilo u sadržaju ušivenog smotuljka teza - Rabe koji je, kao hamajlija, obezbjeđivao zaštitu i donosio sreću. Generički naziv te biljke potvrdio je moju konstataciju. Inače, lijek je, kliničkim iskustvom i laboratorijskim ispitivanjima u Americi, potvrdio vrijednosti u terapiji malignih oboljenja i bolesti sa deficitom imuniteta.

Veoma je korisno za čovjeka da spozna činjenicu da život ne počinje, niti završava sa njim i njemu bliskim generacijama.

Brojna saznanja i brojne mudrosti nastale su davno prije nas. Te mudrosti je potrebno samo uočiti i na vrijeme prihvatiti. Saznanja iz tradicije islama nastala prije 14-15 vijekova potvrđuju se i danas. Ta saznanja, ali i mudrosti svih drugih religija, pozitivne tradicije i iskustva svih naroda,apsolutno treba usvajati i nositi u sebi kao dobru osnovu za dalju nadgradnju.

Irfan H. RAMČILOVIĆ

KULTURNO-ARHITEKTONSKA VRIJEDNOST PETNJIČKE DŽAMIJE NA ŠIREM PODRUČJU BALKANA

Pouzdanih podataka o vremenu izgradnje ove džamije nema. Postoje određene pretpostavke da je džamija izgrađena u 16. vijeku, ali ove tvrdnje se ne mogu uzeti kao tačne, jer iz istorijskih činjenica o popisu stanovništva u ovom kraju iz 16. vijeka dolazi se do podatka da tada na području Bihora nije postojalo muslimansko stanovništvo. Dolazak muslimanskog stanovništva na područje Bihora vezan je za dolazak Hajdarpaše Selima, koji je na ovo područje došao 1689. godine. Za njegov dolazak vezana je izgradnja više objekata orijentalnog stila u ovom kraju. Ovi podaci dovode do zaključka da je džamija u Petnjici podignuta u periodu od 1689-1700. godine.

Džamija u Petnjici izgrađena je od masivnog kamenog zida, krov je četvorovodni od drveta iznad kojeg izlazi vitko drveno munare. Svojom arhitekturom i načinom na koji je izgrađena to je tipičan način gradnje objekata na ovom području (stambenih kuća). Kulturološku vrijednost ove džamije povećava i činjenica da su njeni graditelji iz Bihora ili užeg okruženja. To se vidi u načinu na koji je građena i primjene materijala od kojih je sagrađena. Osnovna karakteristika ove džamije, što je čini jedinstvenom na Balkanu, jeste da ona ima tri etaže (prizemlje i dva sprata). Posebnost ove džamije ogleda se i u činjenici da se u unutrašnjosti džamije, u prostoru za namaz, nalazila trobrodna drvena konstrukcija sa drvenim stubovima na kojima se oslanjala drvena međuspratna konstrukcija. Drveno munare je bilo oslonjeno na polukružni zid od kamena koji se izdizao do samog drvenog krova, što se ne može često vidjeti na džamijama iz ovog perioda gdje munara najčešće izlazi iz samog krova. Svi ovi konstruktivno-arhitektonski elementi ukazuju na to da je ova džamija jedinstvena po svom stilu, ne samo na području Crne Gore već i na području Balkana. Razlozi koji su doveli da se u Petnjici izgradi džamija koja može da opsluži oko hiljadu ljudi u obavljanju vjerskih obreda, ogleda se u činjenici da je kompletno stanovništvo Bihora gravitiralo prema Petnjici, kao i sve veća naseljenost stanovništva na ovom području krajem 17. i u 18. vijeku.

“La Ilahē illallah Muhameden
resulullah,

Mutevelija iz Trpezi,
Cikotić Hasan (Huso) Bejtov i
Tahir Abdurahmanov Kršić, iz
Radmanaca, Glavni majstor iz
Hercegovine, nastanjen u
Beranama Ajdin Korijanić, imam
mula Šaćir Hodžić, godine
1321.h. (1903)

Ovaj tarih se nalazi i danas u džamiji

Tarih napisan na ploči arapskim pismom iz 1903. godine (1321.h.) potvrđuje da je lokalno stanovništvo dobrovoljnim radom i materijalom radilo na samoj izgradnji a kasnije i na rekonstrukciji džamije.

Godine 1903. najvjerojatnije je džamija i proširena. Na ovakav zaključak navodi pozicija samog mihraba unutar džamije (mihrab se ne nalazi na središtu zida), kao i vrsta i način zidanja kamena na istočnoj strani zida. Na ovom zidu se uviđa razlika u oblikovanju nadprozornika na krajnjoj desnoj strani istočnog zida (gledajući sa vanjske strane).

Kameni nadprozornici na desnoj strani su jednostavno oblikovani, dok prozori u sredini i na lijevoj strani zida imaju stepenasto urađeni kameni nadprozornik. Na desnoj strani zida se nalazi i drvena uzidana greda, dok na drugoj strani nema takve grede. Zid na desnoj strani je sazidan od kamena manjih dimenzija.

Ovo ukazuje da je džamija 1903.godine proširena u osnovi, postoje pretpostavke da je tada dograđena i zadnja etaža. Ove pretpostavke nisu u potpunosti potvrđene, pa se ne mogu uzeti sa sigurnošću kao tačne.

Gabariti džamije su 15,80 x 13,20 m. Sazidana je poluobrađenim kamenom i debljina zida u prizemlju i prvom spratu je 80 cm, dok je debljina zida na zadnjoj etaži 60 cm. U unutrašnjosti, na kraćoj strani u podužnoj osi, nalazi se mihrab u obliku polukružne niše sa profilisanim okvirnim prstenom.

Međuspratna konstrukcija je bila u potpunosti izgrađena od drveta, tako da su međuspratni podovi bili od dasaka debljine 5 cm i drvenih greda debljine 14 cm koje su se oslanjale na drvene stubove. Nekoliko tih drvenih stubova je izrezbareno i sačuvani su do današnjeg dana i nalaze se unutar

džamije. Drvo od kojih su izgrađeni ovi stubovi su tipične vrste drveta koji se javljaju na područje BiH, to je stablo jasena, koje se karakteriše velikom tvrdoćom. Unutrašnji prostor riješen ovakvom konstrukcijom dao je korisnu površinu od oko 500 m² na sve tri etaže – što odgovara potrebi da je džamija u jednom trenutku mogla da primi oko 1000 ljudi za obavljanje vjerskih propisa- namaza.

Dolazak na gornje dvije etaže omogućen je drvenim jednokrakim stepenicama koje se nalaze i sa lijeve i desne strane od ulaznih vrata.

Prostori na prvom i drugom spratu imali su direktan vizuelni i zvučni kontakt sa imamom u vrijeme održavanja hutbe sa mimbera, preko zračnog prostora koji se izdizao iznad mimbera i mihraba do same krovne konstrukcije. Ovaj zračni prostor je dimenzija 4,70 x 4,30 m, i po čitavom svom obimu ima drvenu ogradu.

Na džamiji se nalazi 35 prozora, i to na ulaznoj strani 8, a sa ostale tri zida po 9 prozora. To su mali dvokrilni prozori sa blagim lučnim svodom sa gornje strane. Prozori su širine 75cm i visine nešto veće od jednog metra. Parapet ovih prozora je veoma mali, 30-40cm od poda. Prozorski otvori u zidu se šire prema unutrašnjosti objekta.

Džamija u Petnjici je u više navrata sanirana ali, na žalost, te sanacije koje su urađene najčešće nestručno i na neadekvatan način, ovom izuzetno vrijednom objektu, umanjivale su njegovu arhitektonsku vrijednost time što su dovodile da džamija izgubi autentičan i jedinstven izgled.

Jedna od tih sanacija na ovoj džamiji koje su se pokazale kao loše, izvršena je 1965. godine, kada je krovni pokrivač od drvene šindre zamijenjen crijepom. Godine 1969. drveno munare je porušeno i sazidano je novo od tvrdog materijala – koje je bilo neproporcijalno u odnosu na objekat. Zbog lošeg izvođenja i načina vezivanja novosazidane munare sa objektom, dolazi do neravnomjernog slijeganja munare, što prouzrokuje oštećenje zida uz munaru. Džamija u Petnjici je izgubila u potpunosti autentičan izgled 1970. godine kada su spoljašni zidovi sazidani od poluobrađenog kamena, omalterisani. Sedam godina kasnije u prizemlju je urađen betonski pod i novi patos. Najveća sanacija je urađena 1984. godine kada je urađena nova međuspratna drvena konstrukcija unutar objekta. Urađena je i nova krovna konstrukcija znatno manjeg nagiba, dograđen je betonski serklažni vijenac na vrhu zidova džamije. Urađena je nova fasada i renovirano betonsko munare. Unutrašnji zidovi su obloženi lamperijom, mahvile je pregrađeno u dvije prostorije, gdje je jedna služila kao ostava a druga kao učionica i biblioteka za mekteb. U ovoj godini je urađen i trijem na ulazu koji ranije nije postojao.

Sve ove sanacije su dovele objekat do stanja brzog propadanja i urušavanja jer je došlo da rasijedanja kamenih zidova.

Zbog ovakvog sveukupnog stanja džamije u Petnjici, godine 2000/2001. morala se izvršiti njena rekonstrukcija i restauracija.

Za ovaj veoma značajan poduhvat finansijska sredstva obezbijedio je g. Mustafa-Mujko Šabotić sa svojom porodicom. Projekat rekonstrukcije džamije u Petnjici, gdje je ovom jedinstvenom objektu vraćen njen originalni izgled kakav je bio mnogo prije 1965. godine, kada je neadekvatnim sanacijama džamiji oduzet originalni izgled, izveden je u arhitektonskom ateljeu ARHING na čelu sa projektantom arh. Rifatom Alihodžićem. Izrada projektne dokumentacije počinje u martu 2001. godine, i uz saglasnost Republičkog Zavoda za zaštitu spomenika kulture Crne Gore. U projektnoj dokumentaciji su korišćeni sačuvani istorijski podaci i foto-dokumentacija. Veoma značajne istorijske podatke i fotografije za izradu projektne dokumentacije sačuvao je imam džamije u Petnjici, hadži ef. Husein Ramčilović, koji je od 1984. godine imam ove džamije.

U fazi izrade projekta rekonstrukcije vodilo se računa da se zadovolje standardi UNESCO-a, koji zahtijevaju minimum 42% originalno sačuvanog i ugrađenog materijala, da bi objekat mogao biti stavljen pod zaštitu kao izuzetna kulturno-istorijska vrijednost.

Džamija u Petnjici kod Berana nema samo vjerski karakter, jer u arhivi ove džamije upisivani su podaci o rođenom stanovništvu sa ovog područja sa datumima, podaci o sklopljenim brakovima, kao i mnogi drugi vezani za popis stanovništva sa područja Bihora. Ovi podaci su sačuvani do danas i nalaze se u džamiji u svom originalnom izgledu.

Prilikom rekonstrukcije detaljno su definisane pozicije predviđene za rušenje, elementi za montažu i elementi koji će se u potpunosti sačuvati.

Usljed dotrajalosti, međuspratna drvena konstrukcija se morala u potpunosti ukloniti i na njenom mjestu je postavljena sitnorebrasta armirano-betonska tavanica, koja je obložena drvetom. Ovim se postigla izvanredna imitacija nekadašnje drvene konstrukcije a ujedno su zadovoljeni svi uslovi zadate nosivosti kojima bi se objekat izložio tokom korišćenja.

Opterećenje sa tavanice se prenosi na čelične kutijaste stubove, koji su takođe zamaskirani drvenom oblogom. Originalni drveni stubovi koji su bili ukrašeni rezbarijom, vraćeni su na svoje pozicije, čime se poboljšava efekat autentičnog izgleda unutrašnjeg prostora. Sa vanjskih zidova skinut je kompletan malter, čime je došao do izražaja zid od poluobrađenog kamena. Jedan od najznačajnijih elemenata ove rekonstrukcije je uklanjanje zidanog munareta i izgradnja drvenog koje svojim oblikom i vitkošću podsjeća na staro drveno munare ove džamije s kraja 17 v. kada je džamija i izgrađena. Zidovi munare su urađeni od armiranog betona debljine 10 cm. Prečnik ovog betonskog jezgra je 130 cm, i u sredini se nalazi metalni nosač koji služi kao oslonac za šezdeset stepenika koji povezuju zadnju etažu sa šerefetom munare. Kompletna visina munare, koja se izdiže iznad kamenog zida, obložena je drvetom. Kompletna krovna konstrukcija je zamijenjena

novom koja je manjeg nagiba i umjesto crijepa kao krovni pokrivač je drvena šindra, kao što je bilo u originalnoj izvedbi ove džamije.

Kameni zidovi džamije su ojačani vertikalnim AB serklažima koji su uštemani u zidove sa unutrašnje strane. Takođe su unutar zidova ugrađeni i horizontalni serklaži koji prihvataju opterećenje na krajevima od sitnorebrastih tavanica. Ovim se postigla veoma dobra statička ukrućenost kamenog zida.

Ovaj izuzetno vrijedan vjerski objekat, koji nije služio samo u vjerske svrhe, jer je njegova uloga veoma značajna u opismenjavanju i očuvanju kulturnog identiteta stanovništva sa područja Bihora, konačno je dobio svoj originalni izgled koji ga je izdvajao od svih ovakvih objekata iz njegovog perioda u širem okruženju.

Obnovljena džamija u Petnjici svečano je puštena u korišćenje 22. jula 2005.godine, uz veliko prisustvo uglednih zvanica iz vjerskih institucija, predstavnika Opštine Berane, predstavnika Vlade Crne Gore, predstavnika dijaspore Bihora, lokalnog stanovništva, kao i velikog broja predstavnika kulturnog i javnog života Crne Gore.

Jakup DURGUT

SANACIJA HUSEIN PAŠINE DŽAMIJE U PLJEVLJIMA

Prilikom ulaska u Pljevlja, nekada Taslidžu, iz bilo kog pravca, prvo što se mora zapaziti jeste veliki broj minareta smještenih na malom prostoru. Svaka pljevaljska mahala imala je svoju mahalsku džamiju, u kojoj su pripadnici tog džemata zadovoljavali svoje potrebe. Mora se istaći veliko umijeće kod izbora lokacija na kojima su izgrađene sve pljevaljske džamije. Ma u kom dijelu grada da se nalazite, osjećate i vidite svaku od njih. One su tako blizu u vidokrugu da zadivljuju i obavezuju na razmišljanje o ovozemaljskom prolaznom životu, a i o onome duhovnom, vječnom.

Do tridesetih godina XX vijeka u Pljevljima je bilo devet džamija, na međusobnoj udaljenosti oko 200 metara.

Među njima dominira Husein-pašina džamija, u istoimenoj mahali, sagrađena 1569. godine. Kao izuzetno vrijedan objekat orijentalne baštine, ukras grada, privlačila je pažnju putnika. Divili su se njenom izgledu, arhitekturi i ornamentici svi oni koji su dolazili u ovaj grad. Najveću umjetničku vrijednost predstavljaju ukrasi kamenog dekora, koji se ogledaju u izvedbi mihraba, minbera i mahfila, u izvedbi prekrasnih stubova i sedamnaestostranog šerefeta na vitkom minaretu. U arhitektonskoj koncepciji Husein-pašine džamije naročitu pažnju privlače dvije male kupolice nad mihrabskim zidom, ukrašene sa dva mala pozlaćena alema.

Ove dvanaestostrane kupolice su znatno dekorativnije od svih poznatih koje su građene na našim prostorima.

Ljepotu Husein-pašine džamije nije moguće opisati jednim zapisom, niti ispričati jednom pričom. Njena ljepota se ne može sagledati ni jednom posjetom niti jednim video zapisom. Ljepota Husein pašine džamije se mora doživljavati stalno.

Ona svjedoči o visokokvalitetnim kulturno-umjetničkim ostvarenjima naših predaka u XVI vijeku. S obzirom na kvalitet gradnje i skladnost proporcija, ova džamija u arhitektonskom pogledu nadmašuje sve postojeće džamije u najširem okruženju.

Husein-pašina džamija predstavlja jedan od najznačajnijih objekata islamske sakralne arhitekture na ovim prostorima. Pretpostavlja se da je

njen graditelj neimar Hajrudin, koji je sagradio i stari most u Mostaru. Zajedno sa šadrvanom i Sahat-kulom u centru čaršije, dominira prelijepim krajolikom. Rijetke putopisce iz proteklog perioda najviše je fascinirao šadrvan, jer ga svi ističu i spominju, a nije nam poznato da li je imao današnji oblik. Husein-pašina džamija spada u red džamija srednje veličine, a osnova joj je kvadratna 13x13 m. Sa sjeverozapadne strane ima čitavom dužinom dograđen trijem čija je širina oko 4 m, a koji nose četiri mermerna stuba presjeka 45 cm, dopremljenih iz Misira. Trijem je natkriven sa tri male kupole od kojih je srednja nešto uzdignutija.

Husein-pašina džamija ima vrlo visok minaret (42 m) i ujedno je i najveći na Balkanu iz klase građevina ove vrste. Minaret ima 110 stepenika do izlaza na šerefet.

Poznati turski putopisac Evlija Čelebija, koji je 1660 godine posjetio Pljevlja, u svom putopisu o ovoj džamiji je zabilježio: "**... Ona je kao kakva carska džamija, pokrivena je olovom, ima divan umjetnički izrađen minaret i plavu visoku kupolu. U sva četiri ugla džamije nalaze se takođe četiri ukrasne kupole. Premda ja ova džamija malena, njeni alemi su kao čovjekov uzrast. Kako je njen osnivač bio misirski vezir, on je dao da se ti alemi tamo naprave. Pozlatio ih je sa 10 000 dukata i poslao lađama iz Aleksandrije...**". U daljem opisu se kaže da je Husein-paša zajedno sa pozlaćenim alemima poslao i umjetnički izrađene hasure koje služe kao prostirka u džamiji.¹

Unutrašnji prostor džamije je kvadratne osnove, zasveden kupolom prečnika 10,85 m i visine 15,25 m. Plava visoka kupola koju pominje Evlija Čelebija je vrlo bogato dekorisana, uglavnom biljnim motivima, dokaz je da na njoj nije ništa promijenjeno od njenog nastanka. Glavna ulazna dvokrilna, masivna vrata, urađena su od tvrdog drveta i ukrašena geometrijskim motivima, tako da umnogome podsjećaju na ornamente sa ulaznih vrata najpoznatijeg islamskog sveučilišta Al-Azhar. Vrata su urađena u vremenu kada su Kairo, Bagdad i Taslidža bili u jednoj državi.

Zidovi džamije su od kamena u krečnom malteru, debljine 110 cm. Spoljni dio fasade karakterišu kameni slogovi fino klesanih blokova nedjednake veličine, slagane u pravilne horizontalne redove.

Prilikom druge posjete Taslidži 1664 godine, Evlija Čelebija je zabilježio da je: "**...džamija umjetnički izrađena**" a precizni majstor je u mermeru "**... tako isklesao da mu se može čestitati...**"²

Pojedini delovi Husein-pašine džamije su po svom obliku i izradi jedinstveni među brojnim džamijama ove vrste na Balkanu.

---

¹ Andrej Andrejević, *Pljevaljska džamija i njeno mjesto u islamskoj umjetnosti na našem tlu*, Almanah br 9-10 2000 str. 9-10.

² Andrej Andrejević, *Pljevaljska džamija...*, str 15.

S obzirom da je Taslidža u prošlosti bila punih 257 godina sjedište hercegovačkog sandžaka, možemo samo pretpostavljati kakav su sklad činili ova džamija i naselje orijentalnog tipa.

U podnožju dvanaestostranog minareta, na sedam strana nepoznati neimar je vješto uklesao poruku čovječanstvu, koju su 2003 godine na osnovu fotografije preveli: prof. Mustafa Sušić, Ismail Ahmetagić i Nurko Karaman iz Sarajeva. Poruka u prevodu glasi: "*Dok postoji, ona će biti očiti znak postojanja pravde. Dok je u uspravnom položaju, jamac je Božijeg zakona*".

Ne postoji pisani trag koji bi nas uputio na ime autora ovih umjetničkih izraza, ali je sigurno da su autori izuzetni stvaraoci, školovani u radionicama majstora Carigrada i drugih umjetničkih centara islamskog svijeta.

Kako je svrha i namjena džamije određivala njen građevinski oblik, a složena je od više namjenskih posebnosti, to džamiju u pravom smislu čini građevinski kompleks objekata različitih namjena. Među njima centralno mjesto zauzima samo zgrada džamije, a ostalo su namjenski dodaci.

Prvobitno, kompleks Husein-pašine džamije sačinjavali su sljedeći objekti: džamija sa minaretom, harem sa mezaristanom, šadrvan, sahatkula sa muvekithanom, mekteb, medresa, karavan saraj sa imaretom, hamam, administrativne i stambene zgrade, brojni dućani koji su donosili materijalnu dobit za održavanje džamije, te ostali prateći objekti.

Vrijedno istaći je da je Husein-paša dao da se sagrađi u pljevaljskoj čarsiji Bezistan (bazar). To je za vrijeme u kojem je sagrađen, bio najsavršeniji objekat trgovinske i zanatske djelatnosti. U tom jedinstvenom prostoru, pod istim krovom, smjestile su se raznovrsne djelatnosti, trgovci sa skupocjenim tkaninama, zlatari i kujundžije sa svojim skupim robama, poput današnjih ekskluzivnih butika.

Vakufnama Husein-paše Boljanića nije sačuvana iz koje bi saznali više pojedinosti o njegovim zadužbinama. Da je bilo traganja za vakufnamom, mada do sada bezuspješno, postoji podatak iz 1926 godine.

U aktu br. 473/26 od 9. jula 1926 godine, koji je potpisao predsjednik vakufskog odbora Derviš Šećerkadić stoji:

Predsjedniku Vakufskog Odbora Plevlje³

Prema Vašem naređenju poslao sam Hilmi ef. Pašefendiću u Turskoj din. 50, na ime takse za pronalazak "Vakufname" Husein-paše vakufa.

Molim za nalog, da uknjižim

Hafiz Š. Mahmut

---

³ Akt br. 473/26; Arhiv Odbora islamske zajednice Pljevlja – nesređena građa

9. VII. 1926 god. Plevlje

Overavaju članovi odbora:

1. Bećir Trhulj
2. Zejnil Mršić
3. Sait Suruliz

Zbog nepostojanja vakufname, danas ne znamo ni koji su sve objekti činili kompleks Husein-pašine džamije. Pored Sahat-kule, šadrvana i groblja u haremu džamije, koji su očuvani do danas, o drugim pojedinoštima ne znamo.

Iz jednog dopisa Ulema medžlisa iz Skoplja od 11. septembra 1940 godine, nakon inspektionog obilaska, upućenom „Sreskom vakufsko-mearifskom poverenstvu Pljevlje“, pod tačkom 2 stoji:

*Za turbe koje se nalazi pored Husein pašine džamije, a u vrlo hrđavom je stanju, naći cjelishodno rešenje. Da ga naslednici vakifovi poprave ili da se nađe drugo rešenje.*⁴

*predsednik
B. Hamid sr.*

Danas je moguće utvrditi lokaciju turbeta u dvorištu Husein-pašine džamije, ali kome u čast je podignuto, vjerovatno nikada nećemo saznati.

Husein-pašina džamija je rješenjem br. 01-177971-61, od 22. 11. 1961 godine, upisana u registar nepokretnih spomenika kulture Crne Gore, kod Zavoda za zaštitu spomenika kulture Crne Gore.

Br. registra 333, knjiga II strana 263-264.⁵

U Husein-pašinoj džamiji se nalazi i vrlo rijedak primjer Kur'ana iz 987 godine po Hidžri, što odgovara 1571 godini, rukopis, rad nepoznatog autora. Ima 233 lista, veličine 39x28,5 cm, povezan kožnim omotom. Ukrašen je sa 352 minijature, rađene na zlatnoj podlozi.⁶

U džamiji se nalazi i originalni ćilim iz 1573 godine, veličine 10x10 m, težine oko 400 kg i opšiven je kožom, a rađen je u Misiru, odakle je dopremljen lađom. Oštećen je na nekoliko mjesta, ali je i danas u upotrebi.

Tokom viševjekovnog postojanja, na Husein-pašinoj džamiji su se pojavila manja oštećenja, što je zahtijevalo njihovo stalno praćenje i preduzimanje određenih koraka na njihovom saniranju. Zbog nemoguć-

---

⁴ Akt br. 7584/40; Arhiv Odbora islamske zajednice Pljevlja – nesređena građa

⁵ Akt br. 01-1779/2-61; Arhiv OIZ Pljevlja

⁶ Kasim Hadžić, *Misirski mermer u Pljevljima*; Zemzem br. 7/1978 god. str. 15

nosti ostvarivanja znatnih finansijskih sredstava, koja je zahtijevala zaštita ovog objekta, duži vremenski period nijesu preduzimate nikakve mjere.

Tek 1972 godine Zavod za zaštitu spomenika kulture sa Cetinja je uradio projekat sanacije Husein-pašine džamije i izvršio neke manje popravke, uglavnom na enterijeru objekta.

Na zahtjev Islamske zajednice Pljevlja, Građevinski fakultet iz Podgorice je 2003/4 uradio projekat sanacije Husein-pašine džamije i ostalih objekata Islamske zajednice u Pljevljima.

Radovi koji su predviđeni projektom obuhvataju: statičko i konstrukciono učvršćivanje objekta, hidroizolaciju, kompletne stolarske radove, sanaciju kupole i munare, kao i promjenu krovnog pokrivača.

Prvobitno je projektom bilo predviđeno 173 000 eura, a nakon usklađivanja projekta sa Građevinskim fakultetom iz Sarajeva i dodatnih istražnih radnji vrijednost projekta sanacije iznosi 256 479,70 eura.

Finansijska sredstva za sanaciju je obezbijedio Rudnik uglja Pljevlja, kao i za izradu svih projekata. Radove na sanaciji izvodi Građevinsko preduzeće SIKRA iz Sarajeva.

Uporedo sa građevinskim dijelom, stručnjaci Zavoda za zaštitu spomenika sa Cetinja i iz Sarajeva će zajedno raditi na istražnim radovima enterijera i eksterijera džamije, nakon čega će uraditi i potrebnu projektnu dokumentaciju. Rok za izvođenje građevinskih radova će trajati pet mjeseci.

Prva faza radova je počela 25. aprila, a ukoliko sve aktivnosti budu tekle po planu, završetak radova se očekuje tokom septembra.

Istorija

Enes PELIDIJA

O STANOVNIŠTVU I POZNATIJIM PORODICAMA PLJEVALJA (TAŠLIDŽE) I TAŠLIČKOG KADILUKA U XVIII STOLJEĆU

Uvodne napomene

Tokom cijele osmanske vladavine (1465-1912) Pljevlja, odnosno Tašlidža, kako su je službeno nazivale nove osmanske vlasti, zajedno sa brojnim okolnim selima bila je naseljena pravoslavnim i muslimanskim stanovništvom. Intenzivniji proces prelaska na islam domaćeg stanovništva bio je posebno evidentan u drugoj polovini XVI stoljeća. To nam potvrđuju i osmanski popisni defteri toga vremena. Tako npr. u popisnom defteru iz 1585. godine navodi se da je *nahija Kukanj* obuhvatala: kasabu Pljevlja (*Tašlidia*) sa okolnih 110 seoskih naselja, devet *mezri* (nenaseljenih posjeda), 28 *čifluka* (privatna posjeda) i tri posebno udružena posjeda. Dalje se vidi da je taksativno naveden 1891 posjed različite veličine i prihoda. Od toga su 866 bile *baštine*, a 672 *čifluka*. Pripadnici islamske vjere bili su uživaoci nad 1534 posjeda, a preostalih 348 pripadalo je hrišćanima. Isto tako se u poimeničnom popisu ljudi prema konfesionalnoj pripadnosti navodi da je 82% bilo muslimansko, a 18% hrišćansko stanovništvo¹.

U istom defteru upisana je i *nahija Poblatje* (Poblaće). Ona je bila znatno manja i obuhvatala je 29 seoskih naselja, jednu *mezru* (nenaseljen posjed), šest *čifluka*, jedan *zemin* (veći kompleks obradivog zemljišta koji nema status ni *baštine* ni *čifluka*), te drugih manjih vrsta posjeda. U ovoj nahiji popisom iz spomenute 1585. godine navodi se ukupno 147 *baština* i 105 *čifluka*. Vlasnici nad ovim posjedom bili su 51 hrišćanin i 201 musliman. I ovdje je iskazan procentualni odnos muslimanskog i hrišćanskog stanovništva u omjeru 84% muslimanskog, prema 16% hrišćanskog stanovništva.²

---

¹ Akademija nauka Bosne i Hercegovine (dalje: ANU BiH), *Opširan popis Hercegovačkog sandžaka*, br. 44/II od strane 197. Navedeni defter preveo je dr Ahmed S. Aličić, naučni savjetnik Orijentalnog instituta iz Sarajeva. (dalje: A.S. Aličić, *Opširan popis*)

² *Ibidem*, 197

U narednom XVII stoljeću usljed brojnih ratova (Dugi osmansko-habzburški 1593-1606; Kandijski 1645-1669. i Bečki 1683-1699) i raznih zaraznih bolesti, prije svega kuge, kao i u drugim djelovima Bosanskog ejaleta taj omjer se pomjerio u korist hrišćana. Sultanovi podanici islamske vjere su kao i iz drugih kadiluka i sandžaka često bili vojno angažirani. Prilikom ratova su gubili živote i bili zarobljeni, te najčešće i ostajali u novoj sredini. Kuga je i u pljevaljskom kadiluku harala u XVIII stoljeću. Posebno je veliki broj ljudi od kuge umro između 1729. i 1739. godine. Najviše smrtnih slučajeva bilo je u urbanim sredinama.³

Sve je to doprinijelo da već u prvim decenijama XVIII stoljeća u pljevaljskom kadiluku se smanji brojčano i procentualno muslimansko u odnosu na nemuslimansko stanovništvo. Iako su pripadnici islama skoro u cjelosti bili ljudi domaćeg porijekla, neki putopisci ih spominju pod imenom "*Turci*".⁴ Očito se radilo o neupućenosti stranaca, kakvi su bili i pojedini francuski putopisci. U ovo vrijeme, bez obzira na konfesionalnu i nacionalnu pripadnost svi sultanovi podanici su se zvali jednim imenom *Osmanlije*. To ime su uzeli po osnivaču dinastije i države emiru Osmanu, još od bitke kod Bafeona 1301. godine.⁵ Međutim, svi narodi i konfesije koje su priznavale vlast osmanskog sultana znali su šta su po nacionalnosti. Tako je bilo i sa domaćim muslimanskim stanovništvom koje je bilo poznato pod imenom Bošnjak. O tome nam govore brojni osmanski, ali i dokumenti zapadne provenijencije.⁶

Da su istaknutiji stanovnici pljevaljskog kraja bili vezani za rodno mjesto i brinuli se o ljudima koji su živjeli u ovom kadiluku, govori nam i primjer osnivača kasabe Tašlidža (Pljevalja) Husein-paše Boljanića. On je kao istaknuta ličnost Osmanskog carstva u zvanju misirskog (egipatskog) vezira svojim vezama isposlovao kod sultana Selima II (1566-1574) izvjesne povlastice za svo stanovništvo ovoga kraja bez obzira na vjersku pripadnost.⁷ Te povlastice su važile i u narednim stoljećima.

---

³ Bogumil Hrabak, *Kužne radnje u Bosni i Hercegovini 1463-1800*, Istorijski zbornik, god. II, br. 2, Banjaluka 1981, 27/28

⁴ Dr Radovan Samardžić, *Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika XV-XVII vijeka*, Beograd 1961, 173 (dalje: R. Samardžić, *Beograd i Srbija*)

⁵ Halil Inaldžik, *Osmansko carstvo, klasično doba 1300-1600*, Beograd 2003, 9.

⁶ Brojna arhivska građa koja govori o Bošnjacima kao narodu pod ovim imenom se nalazi u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu (*Başbakanlık arşivi*), Državnom arhivu u Dubrovniku, u arhivima Bosne i Hercegovine. Ko su i šta su Bošnjaci pogledati rad akademika Vase Čubrilovića: *Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini, Odabrani istorijski radovi*, Beograd 1983.

⁷ Milan Vasić, *Gradovi pod turskom vlašću*, u knjizi *Istorija Crne Gore od početka XVI do kraja XVIII vijeka*, Titograd 1975. godine, 551 (dalje: M. Vasić, *Gradovi*)

Vjerovatno da je i to uticalo na veću naseljenost Pljevalja i njene okoline u drugoj polovini XVI i u narednim stoljećima. To su primijetili i mnogi savremenici koji u svojim djelima navode konstantno povećanje broja kuća tokom cijelog XVII i XVIII stoljeća. Od početnih nekoliko desetina, 1806. godine Pljevlja su imala između 5 000 i 6 000 stanovnika.⁸ U samom gradu bilo je većinsko muslimansko stanovništvo, a građevine su kao i u drugim sličnim sredinama sagrađene u orijentalno-islamskom stilu. To naglašavaju brojni putopisci, naročito iz XVII stoljeća. Takav izgled Pljevlja su zadržala i u narednom XVIII stoljeću. Pored muslimanskog, u cijelom osmanskom periodu ovog kraja bili su sa svojim vjernicima pravoslavni sveštenici (popovi i kaluđeri).⁹

Vjerovatno da dijeleći istu životnu sudbinu i bez nekog jačeg spoljnog uticaja ni u dokumentima, ni od strane nekih savremenika se nigdje ne navode međusobni konfesionalni sukobi ljudi ovoga kraja. Podjednako su od predstavnika lokalne vlasti izloženi raznim nepravilnostima i muslimani, kao i pravoslavni hrišćani. Vjerovatno da je i to uticalo na međusobnu solidarnost i poštovanje. Međutim, podjela se osjećala prema materijalnom stanju pojedinaca i cijelih porodica.

a) O poznatijim pljevaljskim porodicama

U XVIII stoljeću među najistaknutijim porodicama iz Pljevalja bili su *Selmanovići*. Njihovo bogatstvo nastalo je zahvaljujući pojedinim članovima koji su bili na istaknutijim civilnim i vojnim državnim položajima, kako na teritoriji Bosanskog ejaleta, tako i u drugim pokrajinama Carstva. Zahvaljujući ugledu i moći, članovi ove porodice su uvećavali svoj ugled ženidbeno-udadbenim vezama sa sličnim porodicama i iz drugih mjesta Bosanskog ejaleta,¹⁰ Kao sandžakbeg Hercegovačkog sandžaka 1703. godine bio je **Sulejman-paša Selmanović**. U dokumentima se navodi da je bio u poodmakloj starosnoj dobi, ali i cijenjen od onih koji su ga poznavali kao vrlo čestitu osobu. Čim je imenovan na ovaj položaj Dubrovačka republika mu je, *po* tradiciji, poslala svoga izaslanika (*elčija*) sa uobičajenim poklonima. Kao i u ranijim slučajevima osnovni cilj *posjete* dubrovačkog izaslanika bio je da u ime svoje vlade dobije od Sulejman-paše pismenu potvrdu na ranije stečene privilegije koje im je dao njegov prethodnik Redžep-paša Šeić. Iz pismenog izvještaja sazna-

---

⁸ *Ibidem*, 527

⁹ *Ibidem*, 538, 548

¹⁰ Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini 1878-1918. godine*, Sarajevo 2003. godine, 72 (dalje: H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*)

jemo da je audijencija ovog neimenovanog dubrovačkog poslanika kod novog hercegovačkog sandžakbega prošla veoma suzdržano.¹¹ Iz nepoznatih razloga Sulejman - paša Selmanović se na položaju hercegovačkog sandžaka nije dugo zadržao. Da li su u pitanju bile njegove godine ili neki propusti na osnovu dosadašnjih izvora nepoznato nam je.

U kasnijem periodu imamo daleko više podataka o drugim uglednim članovima ove porodice. Na osnovu arhivske građe znamo da je porodica Selmanović u XVIII stoljeću bila gospodar nahije *Drobnjak*. Odatle su im dolazili veliki prihodi. Međutim, imali su i brojnih poteškoća. Naime, stanovništvo Drobnjaka je pokazivalo stalne znake nezadovoljstva prema vlastima i to manifestovalo u raznim oblicima kroz nedisciplinu i neposlušnost. Zbog toga je 1705. godine drugi član ove porodice **Mustafa-paša Selmanović** bio prisiljen da oružanom silom pokori ovo nemirno pleme, te da naplati uobičajene propisane poreze.¹²

Dvije godine kasnije u dokumentima osmanske provenijencije spominje se i Sulejman-pašin unuk *Mehmed*. Posebnu pažnju **Mehmed beg Selmanović** je na sebe skrenuo dvije decenije kasnije. Naime, 1725. godine odbio je naređenje centralne osmanske vlade (*Porta*) iz Istanbula da preuzme dužnost zapovjednika (*muhafiza*) tvrđave Bihać. Bio je to razlog da se i javno odmetne od legalne vlasti i pobjegne u šumu¹³.

Tako nedolično ponašanje jedne istaknute ličnosti i člana ugledne porodice izazvalo je nezadovoljstvo *Porte*. Tri godine kasnije iz Istanbula je stiglo naređenje da se sva imovina Mehmed-bega Selmanovića koja je bila procijenjena na 5 546 grosa* konfiskuje, a on u što kraćem periodu da se uhvati i sprovede bosanskom *Divanu*.¹⁴

Šta se u narednom periodu dešavalo sa ovom ličnošću nije mi poznato. Međutim, takva dešavanja su bila prisutna i u drugim pokrajinama Carstva sa pojedinim uglednijim ličnostima i članovima poznatijih porodica. Često su tim odmetnicima od centralne vlade ne samo osmanske vlasti vraćale konfiskovanu imovinu, nego su nerijetko bivši

---

¹¹ *Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU) u Beogradu, Zaostavština Jovana N. Tomića*, red. br. 941, sign. 8711/VI, a/20, izvještaj, Split 29. decembra 1703. godine (dalje: *Tomićeva zaostavština*)

¹² Andrija Luburić, *Drobnjaci, pleme u Hercegovini, poreklo, prošlost i etnička uloga u našem narodu*, Beograd 1930, 25 (dalje: A. Luburić, *Drobnjaci*)

¹³ *ANU BiH, Muhimme defterleri* (dalje: *M d.*) 9915/87-2, koncem muharrema 1138. (oko 8. oktobra 1726. godine)

* *preračunata u tadašnje akče pa važećem kursu to je iznosilo 227 558 akči. To je predstavljalo veliko bogatstvo za tadašnje vrijeme*

¹⁴ *Ibidem, Maliye defterleri* (dalje: *Mal. d. I*), inv. Br. 114a , 2969/ 51 - 1, 2. zil hidždžeta 1141 (30. juni 1728 . godine f.r.

odmetnici bili imenovani i na visoke položaje. Takav slučaj bio je i sa Mehmed - begom Selmanovićem. Zato nas i ne iznenađuje podatak da ga Dubrovčani 1741. godine spominju kao novog hercegovačkog sandžakbega. Po tradiciji su i njemu poslali izaslanika . Ovoga puta bio je to Dubrovčanin *Orsat Ćeruno*. On je sa poklonima došao novom sandžakbegu u rodnu mu Tašlidžu (Pljevlja). Prilikom razgovora, dubrovački izaslanik je sada već od Mehmed - paše Selmanovića tražio obećanje da će trgovcima Republike sv. Vlaha, kako je bilo drugo ime za Dubrovačku republiku u svim nevoljama izaći u susret i pomoći im.¹⁵

Za razliku od djeda Sulejman-paše, Mehmed-paša je povjereni položaj koristio i za brže lično bogaćenje. Najbolji način za ostvarenje ovoga cilja vidio je u dobrim trgovačkim odnosima sa Dubrovčanima. Izgleda da je to veoma uspješno radio jer se kao osoba u poodmakloj starosnoj dobi spominje i 1768. godine. Naime, tada ga centralna vlada imenuje na položaj zamjenika (*kajmekama*) bosanskog vezira u Travniku.¹⁶ Bilo je to veliko priznanje ne samo za Mehmed-pašu Selmanovića i njegovu porodicu, nego i za cio pljevaljski kraj.

Njegovi sinovi *Mustafa-paša* i *Smail-beg* nastavili su karijeru očevim stopama. Godine 1785. Mustafa-paša je slijedeći porodičnu tradiciju imenovan na položaj hercegovačkog sandžakbega. U dokumentima iz 1791. godine navodi se kao zapovjednik osmanske vojske koja je progonila albanske odmetnike na prostoru Starog Vlaha (*Sjenica*), Pljevalja, Prijepolja, Nove Varoši i drugih susjednih mjesta.¹⁷ Učestvujući u toj akciji, zapao je u dugove čija je visina iznosila 9 199 groša. Za tadašnje prilike bio je to veliki novčani iznos. Prije smrti uspio je dužnicima vratiti oko 1 000 groša. U međuvremenu je umro, pa su zajmodavci od njegovih nasljednika zahtijevali da im iz pašine ostavštine vrate dug.¹⁸

Drugi Mehmed-pašin sin Smail-beg bio je u periodu od 1778. do 1782. godine sa kraćim prekidima takođe na položaju hercegovačkog sandžakbega. Iako je bio sandžakbeg, što znači u zvanju *paše*, bosanski namjesnici ga u svojim pismima titulišu kao drobnjačkog *zaima* (korisnika ziameta, posjeda koji njegovom uživaocu godišnje donosi od 20 000 do 99 999 000 akči).¹⁹ Iz navedenih podataka vidimo da su čla-

---

¹⁵ *Državni arhiv u Dubrovniku* (dalje: *DAD*), *Prijepisi* 18-186 b 1, serija XXVII, podserija 4, sv. 1, dok. 14, 9. maj 1741. godine

¹⁶ Dr Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Zagreb MCMXXXI, Izvanredno izdanje Matice hrvatske za godinu 1931, 47 (dalje: S. Basagić, *Znameniti*)

¹⁷ *Ibidem*, 56

¹⁸ *ANU BiH*, Š.d. VI, inv. Br. 85/ III, red. br. 708 VI 1567/1 1212/1797. f.r.

¹⁹ S. Bašagić, *Znameniti*, 70

novi porodice *Selmanovića* iz Tašlidže (Pljevalja) u više navrata tokom XVIII stoljeća bili na položajima hercegovačkih sandžakbegova. Vjerovatno je jedan od razloga zbog kojih ih osmanske vlasti i imenuju što su i porijeklom iz Tašlidže, sjedišta sandžakbegova hercegovačkog sandžaka, te su bili i dobri poznavaoци prilika i stanja u ovom dijelu pokrajine.

Ništa manje po svom bogatstvu i ugledu u XVIII stoljeću nijesu zaostajali ni članovi porodice **Čengića**.²⁰ Prema dostupnim podacima, članovi ove porodice su se u pljevaljski kadiluk naselili u zadnjim decenijama XVIII stoljeća. Po istim osmanskim izvorima, jedan dio Čengića se naselio u Pljevljima, a drugi dio u Boljanićima.²¹ Međutim, njihov boravak u Tašlidži datira znatno ranije. Naime, kao ugledna bošnjačka begovska porodica, slično drugim iz ovoga vremena, imala je istaknute pojedince na svim važnijim državnim i vojnim položajima. Već u prvim decenijama XVIII stoljeća u Pljevljima kao hercegovački sandžakbeg (*mutesarif*) boravio je **Durmiš-paša Čengić**. On je povjerenu mu dužnost obavljao 1712. godine. Na tom položaju naslijedio ga je godinu dana kasnije (1713.) brat **Bećir-paša**. Tri godine kasnije (1716.) istu dužnost obavlja i Durmiš-pašin sin **Omer-paša**. Dužnost hercegovačkog sandžakbega Bećir-paša po drugi put obavlja 1722, a posljednji treći put 1736. godine. Iste 1736. godine je po naredenju centralne vlade iz Istanbula izvršio opštu vojnu mobilizaciju u svom sandžaku, te sa mobiliziranim jedinicama iz drugih djelova Bosanskog ejaleta otišao na ruski front. U bici protiv ruske vojske kod Očakova (Ozije) 14. jula 1737. godine zajedno sa brojnim oficirima i vojnicima život je izgubio i Bećir-paša Čengić.²² Na njegovo mjesto Porta je 1738. godine imenovala **Murat-pašu Čengića**. Posljednji član ove porodice koja je u XVIII stoljeću dala hercegovačkog sandžakbega bio je mlađi sin Bećir-paše, **Džafer-paša**. On je povjerenu dužnost obavljao 1755. godine.²³

Iz naprijed navedenog se može vidjeti da su Čengići još u prvoj polovini XVIII stoljeća bili po službenoj dužnosti u glavnom gradu hercegovačkog sandžaka, te da je to vjerovatno i razlog njihovog stalnog naseljavanja u tašlički (pljevaljski) kadiluk u drugoj polovini istog vijeka. Interesantan je i podatak da se Čengići naseljavaju u ovaj kraj upravo u vrijeme kada je druga starosjedilačka pljevaljska porodica Selmanovića bila u drugoj polovini XVIII stoljeća u punoj političkoj i materijalnoj

---

²⁰ H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*, 289

²¹ Hamdija Kreševljaković, Čengići, prilog izučavanju feudalnih porodica u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1950, 10 (dalje: H. Kreševljaković, Čengići)

²² Enes Pelidija, *Banjalučki boj iz 1737. - uzroci i posljedice*, Sarajevo 2003, 215 (dalje: E. Pelidija, *Banjalučki boj*)

²³ H. Kreševljaković, *Čengići*, 17-20

moći. Koji su razlozi uticali na dolazak Čengića u pljevaljski kraj toga vremena iz dostupnih mi dokumenata ne mogu da dam precizniji odgovor. No, nesporna je činjenica da su članovi porodica Selmanovića i Čengića iz Tašlidže u XVIII stoljeću bili poznati, a često i prisutni na političkoj i vojnoj pozornici cijelog Bosanskog ejaleta, kao najisturenije osmanske pokrajine u njenom evropskom dijelu Carstva.

b) O drugim porodicama Pljevalja i njene okoline

Što se tiče podataka o drugim porodicama koje su u XVIII stoljeću bile naseljene u kasabi Tašlidži (Pljevlja), kao i istoimenom kadiluku, prostor i vrijeme mi ne dozvoljavaju da se nešto šire osvrnem na njih. Najbrojnije podatke imamo o bošnjačkim muslimanskim porodicama ovoga kraja iz jedne *ćefileme* (uzajamnog jamčenja) koja je nastala 1809. godine.²⁴ Iako se podaci o njima navode u prvoj deceniji XIX, upravo nam korištena ćefilema najdirektnije govori koje su muslimanske porodice živjele u Pljevljima u prethodnom XVIII stoljeću.

Kada je riječ o pravoslavnim porodicama ovoga kraja, najpotpunije podake dao je Andrija Luburić pišući o drobnjačkom plemenu.²⁵ Upravo sam iz ovih izvora i naveo ih, svjestan da pored njih u to vrijeme na teritoriji tašličkog kadiluka bila je i drugih koje u ovom radu ne navodim. Međutim, u objavljenim knjigama dr. Mustafa Memić²⁶ je na osnovu podataka koje je dobio od Mustafe Pijalovića²⁷ donio spisak svih porodica pljevaljskog kraja koje su na ovim prostorima živjele ne samo u osmanskom, nego i postosmanskom periodu. Kako će to biti druga tema moga rada na knjizi o stanovništvu pljevaljskog kraja, to ih u ovom radu ne navodim.

Da bih izbjegao ponavljanja ili preopširna objašnjenja, opredijelio sam se da abecednim redom navedem sve porodice koje su mi poznate da su živjele u Pljevljima i njegovom kadiluku tokom XVIII stoljeća. Uz neke sam dao samo kratka objašnjenja. Takođe sam u zagradi stavio godinu kada se po mojim istraživanjima ili podacima iz djela drugih

---

²⁴ *Zavičajni muzej u Pljevljima*, inv. br. 24/21, dokument je pisan 15. avgusta 1809. (3. redžepa 1224.). Ovom prilikom se zahvaljujem cijenjenoj kolegici Despi Kosorić koja mi je u vrijeme kada je obavljala funkciju direktora Zavičajnog muzeja ustupila ovaj dokument.

²⁵ A. Luburić, *Drobnjaci*, na više strana u navedenoj knjizi

²⁶ Dr. Mustafa Memić, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo 1996. godine, 360-363

²⁷ Mustafa Pijalović, *Pljevlja sa okolinom u prošlosti i sadašnjosti*, Sarajevo 1997. godine, 150-153

autora prvi put navode. Kao što se vidi, najviše će ih biti iz spomenute ćefileme popisa pljevaljskih porodica iz 1809. godine.

Tokom XVIII stoljeća u Pljevljima (Tašlidži) i pljevaljskom kadiluku živjeli su *Abazovići* (1809). U zadnjim decenijama XVIII i prvim godinama XIX stoljeća član ove porodice po imenu *Derviš* bio je u zvanju *alemdara* (bajraktara). Sljedeće porodice su: *Abdulahafendići* (1809), *Agići* (1809), *Ajanovići* (1809), *Ahmedagići* (1809), *Arap* (1809), *Aramara* (1809), *Arnaut* (1809), *Avdiefendići* (1809), *Bavčići* (navode se sredinom XVIII st.). Ime je dobila po mjestu stanovanja u selu Bavčići²⁸. Zatim slijede porodice *Bećiragići* (1809), *Bećirovići* (1809), *Behlo* (1809), *Bjedići* (1809), *Bevabovići* (1809), *Bešlije* (1809), *Birča* (1809), *Birgal* (1809), *Bišćevići* (1809), *Bojadžići* (1809), *Bojić* (1809), *Bosto* (vić) (1809), *Brašnić* (1809), *Bugarin* (1809), *Bulić* (1809), *Bunak* (1809), *Cetinjanin* (1809), *Ćatić* (1809), *Čehajić* (1809), *Ćopo* (1809), *Ćulah* (ović) (1809), *Čaušević* (1747), *Čanković* (1809), *Čelebić* (1809), *Čengo* (1809), *Čengić* (1777), *Čibukčije* (1809), *Čizmo* (1809), *Čakar* (1809), *Čole* (1809), *Čorbadžić* (1809), *Čutura* (1809), *Dalkrlić* ili *Dalkilis* (teško za čitanje 1809), *Deliahmetović* (1809), *Durutljanin* (1809), *Delić* (1809), *Drobljen* (1809), *Drnda* (1738), *Dundžerović* (1809), *Duraković* (1809), *Durmišević* (1809), *Đubela* (1809), *Đulovic* (1809), *Džaferbegović* (1809), *Daferefendić* (1809), *Džambas* (1809), *Džanković* (1809), *Džero* (1809), *Džeriz* (1809), *Džeso* (1809), *Džoraz* (1809), *Gotovuša* (1809), *Gulšen* (1756), *Habib* (1809), *Harbić* (1809), *Hadžiavdić* (1809), *Hadžić* (1809), *Hadžiomerović* (1750), *Hadžović* (1809), *Hadžihajdarević* (1809), *Hadžikadrović* (1809), *Hafo* (1809), *Halvać* (1809), *Hamdić* (1809), *Haznadarević* (1809), *Hodžić* (1809), *Horo* (1809), *Hot* (1809), *Hulusi* (1809), *Huseinović* (1809), *Ibrahimagić* (1809), *Iglica* (1809), *Jahić* (1809), *Jahjabeđović* (1809), *Jahumić* (1809), *Jakić* (oko 1770), *Jamaković* (1809), *Jarac* (1809), *Jauković* (oko 1740), *Jazavac* (1809), *Jordamović* (1809), *Jovašević* (1809), *Kačar* (1809), *Kadribašić* (1809), *Kadrić* (1809), *Kalajdžija* (1809), *Kamber* (1809), *Karaibrahimović* (1809), *Katana* (1809), *Kazaz*(ović) (1809), *Kavaz* (ović) (1809), *Kerimović* (1809), *Kiridžić* (1809), *Knjažević* (1809), *Kodžo* (1809), *Karalić* (1809), *Kordić* ili *Korda* (1809), *Kostić* (1809), *Krtica* (1809), *Košto*(vić), (1809), *Kučuk* (1809), *Kujundžić* (pripadnici i pravoslavne i islamske vjere 1640), *Kulin* (1809), *Kulo* (1809), *Kupuzis* (?) (1799), *Kulović* (1809), *Kurdić* (1809), *Kurtović* (1809), *Laušević* (1809), *Leka* (1809), *Loša* (1809), *Lučić* (1809), *Mečka* (1809), *Mehmedbašić* (1809), *Merardin* (1809), *Misirlić* (1809), *Mitrović* (u prvim godinama XVIII stoljeća), *Misirlije* (1809), *Musić* (1809), *Muččić* (1809), *Nalović* (1809),

---

²⁸ A. Luburić, *Drobnjaci*, 97

Namgalija (1809), *Nikšićanin* ili *Nišić* (1809), *Novaković*, , *Novovarošanin* (1809), *Nuhanović* (zadnja decenija XVIII stoljeća), *Pajević* (1809), *Panjo* (1809), *Pelidija* (1809), *Pojatić* (1809), *Porobić* (1809), *Puzo* (1809), *Radovanović*, *Redžović* (1809), *Rončević* (u korištenom dokumentu iz 1809. godine misli se na pripadnike islamske vjere), *Ružić*, *Sačević* (1809), *Sadiković* (1809), *Sajićamac* (1809), *Samardžije* (1809), *Sarač* (1809), *Sarvan* (1809), *Seferović* (1809), *Selimbašić* (1809), *Selimpašić* (1809), *Selimović* (1809), *Selmanović* (1703), *Sijarčić* (1805), *Silendrke* (1809), *Sindžerović* (1809), *Slijepčević* (1809), *Smrka* (1809), *Sofić* (1809), *Spužanin* (1809), *Srbljanović* (1788), *Strunjaš* (ogranak porodice *Srbljanović*), *Sujić* (1809), *Sujoldžije* (1809), *Sudžuka* (1809), *Suruliz* (1809), *Tabaković* (1809), *Talović* (1809), *Telačević* (1809), *Temimović* (1720), *Tiro* (1809), *Tokmo* (1809), *Topalović*, *Tuco* (1809), *Turko(vić)* (1809), *Šabanija* (1809), *Šaćirović* (1809), *Šahinović* (1809), *Šehović* (1809), *Šero* (1809), *Šešanić* (1809), *Škapara* (1809), *Šolda* (1809), *Šule* (1809), *Vajzović* (1809), *Velić* (1809), *Velijagić* (1809), *Vlahovljak* (1809), *Vučinić* (1750), *Urlah* (1809), *Uzunović* (1809), *Užičanin* (1809), *Zarubice*, *Žetice* ili *Žetvice* (?) (1809), *Zlatarević* (1809), *Zuko(vić)* (1809) i *Žiga* (1809).

Kada uporedimo navedene porodice Pljevalja i njegove okoline iz XVIII stoljeća sa porodicama koje i danas žive na teritoriji pljevaljske opštine, dolazimo do interesantnog saznanja. Naime, i pored brojnih migracija nastalih u raznim vremenima i povodima u većini i danas potomci tih familija žive na teritoriji pljevaljske opštine. Takođe se može primjetiti da navedena prezimena u najvećem broju slučajeva imaju slovensko porijeklo. To znači da se radi o autohtonom stanovništvu ovoga kraja.

Isto se odnosi i na mnoge porodice u kojima prezime asocira na osmansko-tursko porijeklo. No, za bolje poznavaoce to znači da su neke porodice dobile prezimena po zanimanju njihovih predaka. To se može kazati za *Ajanoviće*, *Bojadžiće*, *Čatiće*, *Ćulahoviće*, *Čauseviće*, *Čizme*, *Čorbadžiće*, *Čture*, *Halvaće*, *Haznadareviće*, *Kačare*, *Kalajdžije*, *Kavazoviće*, *Kiridžiće*, *Kujundžiće*, *Sarače*, *Sujoldžije*, *Tabakoviće* i druge.

Jedan dio porodica iz navedenog spiska nosi prezime po porijeklu mjesta odakle potiču, a najveći broj ih je vjerovatno po imenima rodonačelnika i zanimanja. Tako naprimjer *Ajanovići* su dobili prezime po svojim precima koji su obavljali ajansku službu. U Bosanskom ejaletu u čijem se sastavu nalazio i pljevaljski kadiluk tokom višestoljetne osmanske vladavine, *ajani* su bili bogati i ugledni ljudi. Oni su obavljali brojne poslove u administrativnoj i vojnoj službi. Međutim, najvažniji resor njihovog djelovanja bilo je razrezivanje i ubiranje poreza. Najčešće

su bili posrednici između nižih i viših predstavnika osmanske uprave.²⁹ Međutim, u pljevaljskom kadiluku iz XVIII stoljeća bilo je porodica koje se nisu prezivale Ajanovići, a obavljale su ajanske poslove. Jedna od takvih je i porodica *Haznadarević*. Njeni članovi su u navedenom periodu bili upravo poznati po obavljanju ajanske službe. Jedan od njih bio je i *ajan Alija*. On se u osmanskom dokumentu iz 1780. godine spominje kao pljevaljski ajan.³⁰ Koristeći povjerenu im službu, ajani su najveći dio poreza prebacivali na one koje nije imao neko jači da zaštititi. To se podjednako odnosilo i na muslimane i nemuslimane.³¹

Među porodicama pored kojih se ne navodi godina kada se prvi put u dokumentima ili literaturi spominju su i one koje nemaju datuma. Te porodice navedene su na osnovu usmenog narodnog predanja. Prema tome se nije mogla ni navesti godina njihovog spominjanja u dokumentima.

Takođe, iz navedenog spiska može se primijetiti da jedan dio starosjedilačkih pljevaljskih porodica pod istim prezimenom živi i u drugim sandžacima koji su bili u sastavu tadašnjeg Bosanskog ejaleta. Kako su Pljevlja od 1576. do 1833. godine bila službeno sjedište Hercegovačkog sandžaka, vjerovatno su u raznim vremenima i povodima pojedini članovi porodica iz drugih mjesta dolazili u Tašlidžu bilo kao službenici, zanatlije, trgovci ili drugim poslovima. Mnogi od njih su se trajno naselili, a vremenom njihovi potomci su postali starosjedioci. Nije isključena ni mogućnost da su pojedinci u pljevaljski kraj dolazili ne samo zbog posla, nego i bježeći iz svog kraja zbog nekih prestupa ili osvete. Oni su u pljevaljskom kadiluku nalazili sigurnost i mir, te se trajno naseljavali. Svi ti pojedinci i njihove familije su vremenom gubili kontakt sa starim krajem, te su se počeli osjećati autohtonim stanovništvom.

Prema opisu austrijskog konzula iz Travnika, urbani dio Pljevalja ili Tašlidže - kako se ova kasaba službeno nazivala 1811. godine, imala je 3 000 ljudi islamske i 5 000 ljudi pravoslavne vjere.³² Do ovako osjetnog pada muslimanskog stanovništva u pljevaljskom kadiluku došlo je usljed brojnih ratova koje je osmanska država vodila sa susjednim zemljama. U njima su mobilizirani i sultanovi podanici sa teritorije Bosanskog ejaleta. Čak su u ovoj pograničnoj osmanskoj pokrajini na njenom tlu tokom

---

²⁹ Avdo Sućeska, *Ajani, prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Dje1a, knj. XXII, Odjeljenje istorijsko - filoloških nauka, knj. 14,22/3 (dalje: A. Sućeska, *Ajani*)

³⁰ ANU BiH, Š. d. Inv. Br. 85/II, red. br. dok. 38 161 1 1194/1780. f.r.

³¹ A. Sućeska, *Ajani*, 191

³² Hamdija Kreševljaković - Hamdija Kapidžić, *Sudsko-administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX stoljeća*, Istorijsko-pravni zbornik, Sarajevo 1950, 259

XVIII stoljeća vođena tri rata (1714-1718; 1737-1739. i 1788-1791). U tim ratovima bilo je velikih ljudskih gubitaka. Isto tako je znatan dio ljudi, naročito u gradovima, umro usljed brojnih kuga.³³ Sva ta dešavanja nisu ostala bez posljedica na pljevaljski kadiluk u kome je zbog bolesti ili gubitka života nestao u XVIII stoljeću veliki dio muslimanskog stanovništva. Kada se zna da u prvim godinama XIX stoljeća u ovom kraju nije bilo nekih većih promjena i raseljavanja, navedeni broj gradskog stanovništva u približnoj mjeri mogao se odnositi i na zadnje decenije XVIII stoljeća. U odnosu na druga mjesta Bosanskog ejaleta, Pljevlja su ubrajana među najveće gradove (kasabe) ove pokrajine. Kao sjedište hercegovačkih sandžakbegova u XVIII stoljeću su duže ili kraće vrijeme boravili hercegovački sandžakbezi. Prema arhivskoj građi i stručnoj literaturi u navedenom periodu kao hercegovački sandžakbezi bili su:

1. *Redžep-paša Šeić* (1699-1703);
2. *Sulejman-paša Selmanović* (1703);
3. *Sejfulah-paša Tešnjak* (1703);
4. *Durmiš-paša Čengić* (1712);
5. *Bećir-paša Čengić* (1713);
6. *Omer-paša Čengić* (1716);
7. *Gazi Ahmed-paša Rustempašić* (1727);
8. *Rustem-beg Rustempašić* (1727);
9. *Bećir-paša Čengić Rotajac* (1735-1736);
10. *Murat-paša Durmišpašić-Čengić* (1736);
11. *Mehmed-paša Selmanović* (1741);
12. *Džafer-paša Čengić* (1755);
13. *Hajdar-beg* (1762);
14. *Hasan-aga Jažić* (1776);
15. *Smail-beg Selmanović* (1779-1782);
16. *Mustafa-paša Selmanović* (1785)
17. *Ebu Bekir-paša Džaferpašić* (1799)

Vjerovatno je posljednji od navedenih hercegovačkih sandžakbegova koji su u XVIII stoljeću boravili u Pljevljima po službenoj dužnosti Ebu Bekir-paša Džaferpašić bio sin ili neki od potomaka Džafer-paše Čengića. Nije isključena ni mogućnost da se dio porodice Čengića baš u ovo vrijeme stalno naselio u pljevaljski kadiluk.

Od istaknutitijih ličnosti koje su živjele u pljevaljskom kraju, nesumnjivo spadaju i predstavnici sudske vlasti *kadije* (sudije) i *naibi* (zamjenik; pomoćnik). Od kadija koje su u XVIII stoljeću obavljali sudske poslove, do sada su su nam poznate kao *kadije* sljedeće ličnosti:

---

³³ E. Pelidija, *Banjalučki boj*, 83

1. *Seid Ahmed* (1709);
2. *Mustafa* (1715);
3. *Mehmed Sadik* (1725);
4. *Mustafa* (1731);
5. *Ibrahim Nazif* (1731);
6. *Abdullah* (1734);
7. *Šejh Ibrahim* (1750);
8. *Gulšeni Mehmed* (1757) i
9. *Halil hadži Alija* (1766)

Iz osmanskih dokumenata kao *naibi* u pljevaljskom kadiluku u navedenom XVIII stoljeću do sada su poznati:

1. *Abdul Fetah* (1707);
2. *Mehmed Seid Musić* (1764);
3. *Ali hodža* (1768) i
4. *Ahmed Nedžib* (1785)

Dosadašnja arhivska građa među istaknutije ličnosti iz reda hrišćana u pljevaljskom kadiluku pominje *kožobašu* (znamenit - prvak) *Gavrila*. On se u jednom osmanskom dokumentu iz 1742. godine spominje kao ugledna ličnost pljevaljskog kraja.³⁴ No, za razliku od svjetovnih, duhovna lica iz ovoga vremena su brojnija. Iz do sada objavljenih osmanskih dokumenata o manastiru sv. Trojice navode se:

1. *pop Antonije, sin Pajin* (1734), a od igumana:
2. *Nikola Bogičević* (1776) i
3. *Antonije - arhimandrit* (1790), te jeromonasi:
4. *Todor Trojičanin* (1714) i
5. *Todor Bogičević* (1776)

Najviše poznatih sveštenih lica koji se spominju kao kaluđeri su:

1. *Savatije, sin Milošev* iz manastira Premćani (1705);
2. *Filotije* iz manastira Dovolje (1716);
3. *Mojsil, sin Markov* iz manastira sv. Trojice (1724);
4. *Mihailo, sin Mijuškov* iz manastira sv. Trojice (1734);
5. *Antonije, sin Paje* iz manastira Dovolje (1735);*
6. *Arsenije* iz manastira sv. Trojice (1735);
7. *Mojsije* iz manastira sv. Trojice (1735);
8. *Danilo* iz manastira sv. Trojice (1737) i
9. *Milentije Trojičanin* (1769)

---

³⁴ M. Vasić, *Gradovi*, 547

Iz naprijed navedenog se vidi da su u odnosu na XVI i XVII stoljeće unutrašnje i vanjske okolnosti uticale da se do tada većinsko muslimansko stanovništvo koje je najvećim dijelom živjelo u gradu i na teritoriji pljevaljskog kadiluka usljed ratova i zaraznih bolesti (kuge) osjetno smanjilo tokom XVIII stoljeća, te da je po podacima iz 1811. godine postalo manjinsko. Do nove promjene dolazi u zadnjim decenijama XIX stoljeća. Tada sa prostora Bosne i Hercegovine dolazi veći dio muslimanskog stanovništva u Pljevlja i okolna sandžačka mjesta svih onih pojedinaca i porodica muslimanske vjere koji nisu htjeli živjeti pod vlašću Austro-Ugarske monarhije. Tako je ponovo u tašličkom (pljevaljskom) kadiluku do 1912. godine muslimansko stanovništvo bilo većinsko.

O STANOVNIŠTVU I POZNATIJIM PORODICAMA PLJEVALJA (TAŠLIDŽE) I TAŠLIČKOG KADILUKA U XVIII STOLJEĆU

Rezime

Pljevlja ili kako su se pod osmanskom vlašću nazivala Tašlidžom bila su jedno od najvećih i najznačajnijih gradova Bosanskog ejaleta. Njegov značaj bio je tim veći što su u periodu od 1576. do 1833. godine bila i glavno sjedište hercegovačkog sandžaka. U tom periodu je i na ovim prostorima najveći dio domaćeg stanovništva prešao na islam. To nam potvrđuju i osmanski popisni defteri. Prvi koji konkretno govori o tome je popisni defter iz 1585. godine. Međutim, iako daleko od glavnih frontova brojni stanovnici ove kasabe, kao i drugih mjesta, tokom osmanskih ratova sa Mletačkom republikom, Austrijskom monarhijom i Ruskim carstvom (1714-1718; 1736-1739; 1768-1774. i 1787-1791) su učestvujući u brojnim ratovima daleko van rodnog kraja izgubili živote. Time dolazi do osjetnog smanjenja bošnjačkog stanovništva na teritoriji tašličkog kadiluka. To nam potvrđuje i podatak iz 1811. godine.

No, bez obzira na sve izazove Tašlidža je tokom cijelog XVIII stoljeća i dalje bila jedno od najznačajnijih administrativno-upravnih i privrednih centara Bosanskog ejaleta kao najisturenije pokrajine evropskog dijela Osmanskog carstva. Upravo iz ovog grada Visoka porta, kao i brojni bosanski namjesnici su iz ove kasabe na veoma značajna mjesta imenovali ličnosti iz porodica Selmanovića i Čengića. Neki od njih su održavali vrlo bliske odnose i sa vlastima Dubrovačke republike. Zahvaljujući svemu tome, ne samo po veličini grada, nego i po pojedincima za Tašlidžu (Pljevlja) su znali i interesovali se mnogi iz susjednih zemalja.

U samom radu doneseni su osnovni podaci najistaknutijih pljevaljskih porodica iz XVIII stoljeća, te pojedinih lokalnih ličnosti koje se navode u brojnim dokumentima. Time upotpunjujemo svoja dosadašnja saznanja o Pljevljima i pljevaljskom kraju iz jednog izuzetno značajnog perioda njene prošlosti.

Šerbo RASTODER

**MEMOARI KAO ISTORIJSKI IZVOR ILI SVJEDOČENJE
MILOVANA ĐILASA O DOGAĐAJIMA U CRNOJ GORI
PRVIH DECENIJA XX VIJEKA S POSEBNIM OSVRTOM
NA POKOLJ U ŠAHOVIĆIMA 1924**

(Povodom izdanja "Besudne zemlje" na srpskom jeziku)

Milovan Đilas, (Podbišće, Kolašin, 4.VI 1911 - Beograd, 20. IV 1995) pripada plejadi najznačajnijih ličnosti komunističkog pokreta Titove Jugoslavije, istovremeno i njen najveći disident. U biografijama mu obično piše da je bio revolucionar, političar, general, književnik, publicista. Otac mu je bio crnogorski, pa jugoslovenski oficir, majka domaćica. Osnovnu školu završio u Podbišću i Kolašinu, gimnaziju u Beranama. Upisao je filozofiju i pravo na Beogradskom univerzitetu 1932. kada se povezuje s ilegalnom organizacijom SKOJ-a. Aprila 1933. primljen je u KPJ. U avgustu 1933. je uhapšen i ispitivan u zloglasnoj Glavnjači. Pošto ništa nije priznao, osuđen je na pet godina zatvora. Robijao je u Sremskoj Mitrovici, gdje je uspio da prevede tri romana Maksima Gorkog i deset njegovih pripovijedaka, kao i Miltonov *Izgnubljeni raj* i sve to ispiše na toaletnom papiru. Iz zatvora je izašao početkom 1936. godine, pošto je pomilovan. U CK KPJ izabran 1938. godine i već tada je bio zadužen za slanje dobrovoljaca u Španiju. Bio je i član Politbiroa CK KPJ od početka 1940. godine. Učestvovao je u martovskim demonstracijama 1941. u Beogradu. Bio je i učesnik sastanka Politbiroa CKKPJ od 4. jula 1941. na kojem je donijeta odluka o podizanju ustanka. Tada je određen za opunomoćenog delegata CK KPJ za Crnu Goru sa vanrednim ovlašćenjima o pravu smjenjivanja i kažnjavanja partijskog rukovodstva. Kao član Politbiroa postao i član Vrhovnog štaba. U Crnu Goru je došao 8. jula 1941. kada je donio direktivu CK o gerilskim borbama protiv okupatora. Međutim, 13. jula 1941. je buknuo crnogorski opštenarodni ustanak. S Mitrom Bakićem, Đilas je dočekao i prvu britansku misiju u Petrovcu na Moru, koju su dopratili do Vrhovnog štaba u Užicu. Krajem 1941. s Vrhovnim štabom se povlači prema Bosni. Zagovornik radikalnog komunističkog ekstremizma i obračuna s potencijalnim ideološkim protivnicima, gvozdene discipline u partizanskim redovima, optuživan za brojna strijeljanja i ubistva tokom 1941. i 1942. godine u Crnoj Gori i van

nje. CKKPJ ga polovinom 1942. partijski kaznio zbog tzv. lijevih grešaka. Angažovan je potom u Vrhovnom štabu u sektoru za agitaciju i propagandu, i uglavnom uređivao partijske listove: *Borbu*, *Proleter*, *bilten* *Vrhovnog štaba*. S Vrhovnim štabom je prošao sve velike bitke 1943-1944. godine. Marta 1943. je, pod imenom Miloš Marković, učestvovao u pregovorima s Njemcima o razmjeni zarobljenika. Polovinom 1944. bio je na čelu misije, zajedno s generalom Velimirom Terzićem poslat u Moskvu s činom general-lajtnanta. U jesen 1944. bio je član jugoslovenske delegacije koja je pregovarala u Beogradu sa šefom sovjetske vojne misije, generalom Kornjejevim. Bio je jedan od potpisnika ugovora o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći Jugoslavije i SSSR-a aprila 1945. godfine. S Edvardom Kardeljem predstavljao KPJ na osnivanju Informbiroa 1947. godine. U sukobu s IB-om stao uz jugoslovensko partijsko rukovodstvo i bio jedan od pisaca odgovora CK KPJ na optužbe IB-a, te članaka u *Politici* i *Borbi*. Početkom 1953. izabran za predsjednika skupštine FNRJ. Počev od oktobra 1953. u *Borbi* i listu *Nova misao* objavljuje 17 kritičkih tekstova o komunizmu u Jugoslaviji, od kojih je posljednji *Anatomija jednog morala*, izazvao ogradu od strane IK CK SKJ. Na Trećem vanrednom plenumu CK SKJ, održanom u Beogradu 16-17. januara 1954. Đilas je isključen iz CK SKJ, udaljen sa svih funkcija u Partiji i kažnjen posljednjom opomenom. Zbog izjave date *Njujork Tajmsu*, u decembru 1954. u kojem je optužio jugoslovensko rukovodstvo kao reakcionarno, osuđen na godinu i po zatvora. Januara 1955. primoran da da ostavku na dužnost predsjednika *Narodne skupštine* i istupa iz SKJ. Oktobra 1956. podržao revoluciju u Mađarskoj, da bi u novembru bio osuđen na tri godine zatvora. U zatvoru u Sremskoj Mitrovici boravio do 1958. (vikende provodio na slobodi pod policijskom pratnjom), kada je pušten. Po drugi put uhapšen aprila 1962. i maja iste godine osuđen na 13 godina zatvora. Kaznu je ponovo izdržavao u Sremskoj Mitrovici, gdje se i dalje bavio pisanjem. Ponovo pomilovan i iz zatvora izašao 31. decembra 1966. Sredinom 1968. odlazi sa ženom u inostranstvo, prvo u Englesku, potom SAD, Austriju i Italiju, odakle se vratio u decembru iste godine. Ponovo 1971. odlazi u SAD i tamo ostaje sve do kraja osamdesetih, kada se vraća u Beograd, gdje je i umro. Sahranjen je u svom rodnom selu.

Milovan Đilas je pisac velikog broja autobiografskih spisa, romana, novela i eseja. Njegovu knjigu *The New Class: An Analysis of the Communist System*, objavljenu 1957. godine, *Njujork Tajms* je uvrstio u 100 najznačajnijih knjiga 20. vijeka. Knjiga je objavljena i u Beogradu (1990 – *Nova klasa*). Od knjiga memoarskog i publicističkog karaktera izdvajaju se: *Razgovori sa Staljinom*, Beograd, 1962; *Sjećanje jednog revolucionara*, Oksford, 1973; *Revolucionarni rat 1941-1945*, London,

1980 (Beograd, 1990); *Druženje s Titom*, London, 1981; *Tamnica ideja*, Njujork, 1984; *Ušpon i pad*, Vašington, 1986; *Vlast i pobuna*, Beograd, 1991. Objavio je značajnu studiju: *Njegoš-pesnik, vladar, vladika*, Beograd, 1988, kao i romane: *Crna Gora, Svetovi i mostovi* i više pripovijedaka. Politička i stvaralačka biografija Milovana Đilasa ga s pravom situira, ne samo u najveće, već i najkontroverznije ličnosti crnogorske i jugoslovenske istorije 20. vijeka.¹ Zanimljivo je, da se od brojnih Đilasovih djela, posljednje na srpskom jeziku pojavilo njegovo prvo djelo autobiografskog karaktera *Besudna zemlja*. Đilas je ovo zanimljivo svjedočanstvo pisao između 1954-1956. godine, dakle u vremenu kada je izlazio iz komunističkog pokreta i napuštao ideologiju kojoj je ne samo pripadao, već je u dužem vremenskom razmaku i oblikovao. Po završetku ovog djela, prema Branku Popoviću, piscu Predgovora izdanja *Besudne zemlje* na srpskom jeziku, Đilas ga je ponudio za štampu *Srpskoj književnoj zadruzi* 1956. godine, ali je bio odbijen zbog ideološke nepodobnosti. Recenzija Milorada Panića Surepa je bila negativna pošto je po "mišljenje" išao kod Aleksandra Rankovića koji mu je naložio da rukopis odbije "pod zgodnim izgovorom".² Tako će se njeno prvo izdanje pojaviti na engleskom, francuskom, španskom, njemačkom i drugim jezicima, a potom, poslije bezmalo pola vijeka, i na srpskom jeziku. Naime, knjiga je objavljena u Njujorku na engleskom 1958. godine (*Land Without Justice*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1958, 366), a na srpskom u Beogradu, 2005. (*Besudna zemlja*). Inače, zabrana objavljivanja Đilasovih djela u Jugoslaviji je bila na snazi do 1988. godine, kada mu je u Beogradu objavljena, danas uveliko poznata i značajna studija: *Njegoš-pesnik, vladar, vladika*. Kako se i zašto desilo da se prva knjiga Đilasovog životopisa pojavi na srpskom jeziku poslije svih ostalih, ostaje i dalje nejasno. U svakom slučaju su ranije objavljene sve Đilasove knjige autobiografskog karaktera koje su nastavak *Besudne zemlje*: *Ideal i profesija* (obuhvaćen period između 1929-1941), *Revolucionarni rat* (obuhvaćen period rata 1941-1945), *Vlast i pobuna* (period od 1945-1967). Takođe su ranije objavljeni i njegovi romani *Crna Gora*, a posebno *Svetovi i mostovi*,³ koji su kao proza autobiografskog karaktera skicirani u *Besudnoj zemlji*. Iako se čini zanimljivim pitanje zašto se *Besudna zemlja* pojav-

---

¹ Podaci o Đilasu: *Istorijski leksikon Crne Gore* 3, Podgorica 2006, 605-607.

² Vidi: Milovan Đilas, *Vlast i pobuna*, Beograd, 1991, 303; Milovan Đilas, *Besudna zemlja* (Priredio i predgovor napisao Branko Popović), Politika, Narodna knjiga, Beograd, 2005, XXXI.

³ O romanu *Svetovi i mostovi* (Matica srpska, Novi Sad, 1997), Almanah je objavio opširan prikaz. Vidi: Suljo Mustafić, Milovan Đilas, *Svetovi i mostovi*, Almanah 9-10, 2000, 271-279.

ljuje među posljednjim Đilasovim djelima objavljenim na srpskom jeziku na bivšem jugoslovenskom prostoru, kao i ono zašto nije poštovana logika kontinuiteta Đilasovog životopisa, vjerovatno će odgovor čekati studioznije istraživače života i djela ove kontroverzne i značajne ličnosti. Moguće je, da razlog nije u sadržaju, s obzirom da se u dvotomnom romanu *Svetovi i mostovi* veoma iscrpno opisuju događaji i likovi (uglavnom s promijenjenim imenima) koji se pominju u *Besudnoj zemlji*. Središna tema ovoga romana je smrt Boška Boškovića i događaji koji su uslijedili 1924. godine. Ali je tu riječ o autobiografskoj prozi i književnom zahvatu koji u izvornom smislu kao istorijsko svjedočanstvo nema isti značaj, niti izvornu vrijednost poput memoarskog spisa kakav je *Besudna zemlja*. Naziv *Besudna zemlja* Đilas je preuzeo od Njegoša i ova knjiga predstavlja autobiografiju piščeve mladosti i povijest njegove porodice.

Zanimljivo je da je izdanje *Besudne zemlje* na srpskom (2005) objavljeno na osnovu podloška rukopisa koji se nalazi u vlasništvu autorovog sina - dr Alekse Đilasa. Pisac predgovora ovoga izdanja, Branko Popović, navodi da se ovaj rukopis može smatrati trećom varijantom *Besudne zemlje* (prva 1956, druga 1958) koja je konačno redigovana 1982. i koja u rukopisu ima 367. strana.⁴ Otuda i izvjesne razlike u izdanju na engleskom i srpskom jeziku, od kojih su neke uočljive, na šta ćemo kasnije i ukazati.

Knjiga ima tri dijela, od kojih prvi, "Krv i topovi" (39-136) predstavlja porodičnu istoriju unutar koje se smjenjuju opisi uglavnom tragičnih sudbina članova porodice Đilas. Drugi dio naslovljen sa "Ljudi i vremena" (137-216), opisuje početak školovanja u Podbišću i Kolašinu, odnosno rano djetinjstvo i prvo odvajanje od porodice. Treće poglavlje "Muka i nauka" (217-339) je najopsežnije, najrazuđenije i obuhvata period od 1924-1929. godine, odnosno vrijeme Đilasovog školovanja u gimnaziji u Beranama. Opisujući svoje djetinjstvo i školovanje, do odlaska na Univerzitet, Đilas je bio svjedok i savremenik dramatičnih promjena i događaja u Crnoj Gori prvih decenija XX vijeka. Bilo da priča o događajima o kojima je čuo ili o svom istorijskom iskustvu, Đilas ima ambiciju da bude objektivan svjedok. "U ime istinitosti i objektivnosti Đilas napušta legendarne oslonce", tvrdi Branko Popović.⁵ Čini se da se ova konstatacija veoma lako može prepoznati u iščitavanju ovog, pa i drugih Đilasovih djela. Nesporni literarni dar pisca je jednako prepo-

---

⁴ Milovan Đilas, *Besudna zemlja* (Priredio i predgovor napisao Branko Popović), Politika, Narodna knjiga, Beograd, 2005, XXXII.

⁵ Milovan Đilas, *Besudna zemlja* (Priredio i predgovor napisao Branko Popović), Politika, Narodna knjiga, Beograd, 2005, XIII.

znatljiv i u opisu najsloženijih političkih dešavanja, portretisanju istorijskih likova, društvene stvarnosti ili duha vremena. U tom smislu, pristup Đilasovom djelu, kao istorijskom izvoru, bez obzira na potrebu kritičkog rasčlanjivanja i isčitavanja, pa i uobičajenog tretmana ove vrste literature kao sekundarnog istorijskog izvora, istraživača ne može ostaviti ravnodušnim i posebno ga lišiti zapažanja autorove potrebe da i o događajima i likovima koji dodiruju njegovu životnu biografiju ili je bitno određuju, priča s lakoćom nepristrasnog hroničara i nesumnjivim darom pisca. Bilo da pripovijeda o nastanku svog prezimena ("Bolno je rušiti legende, ali se mora"⁶ ili o značajnim istorijskim ličnostima ("Kralj Nikola nije bio krvoločan i radije je lomio nego ubijao ljude"⁷, ili pak o naseljavanju u kolašinskom kraju ("Skoro sve zemlje u kolašinskom kraju bile su otete od muslimana koji su – čim su ih Crnogorci posvojili – pobijeni ili otagnati do zadnjega s njihovih ognjišta. I groblja njihova su zatrta da se ne zna da su nekad tu bili").⁸ Čitava galerija manje ili više poznatih likova, opisa situacija, motiva, poriva, atavizama, procesa raspada starog i izgrađivanje novog u Đilasovom svjedočenju nesvakidašnjeg uživljanja u istoriju, protkano je detaljima koji se ne mogu pronaći niti u jednom tradicionalnom istorijskom izvoru. Bilo da opisuje pogibiju Isa Boljetinca,⁹ sudbinu brigadira Radomira Vešovića,¹⁰ komitovanje Todora

---

⁶ Ibid, 41

⁷ Ibid, 56

⁸ Đilas dalje navodi: "Zakrvljenost između dvije vjere je bila tolika da su se muslimani i sami selili, napuštajući kuće i baštine. Nijesu bježali samo age i begovi, nego seljaci muslimani, čija je zemlja većinom i bila. Prisivljanje muslimanskih zemalja shvatano je kao nagrada za muke i pogibije i junaštva u bitkama". Ibid, 57

⁹ Boljetini Iso, (selo Boletin, Kosovska Mitrovica 1864 - Podgorica 1916), organizator i vođa pokreta Albanaca za oslobođenje od osmanske vlasti. Vješto je koristio prilike u kojima je živio i u kojima se nalazila osmanska vlast na Balkanu. Bio je organizator, predvodnik i učesnik pokreta otpora Albanaca za oslobođenje od Turaka u vremenu od 1833. do 1913, što je koristio podizanju njegovog prestiža i ugleda. Primao je pomoć iz Carigrada, Beča, Beograda i sa Cetinja. Pošto je ugušen veliki Malisorski ustanak (1910-1911), u kojem je na čelu ustaničkih jedinica došao do samog Skoplja, Boljetini je našao utočište na Cetinju. Poginuo je u okršaju s Crnogorcima, pri pokušaju da preuzme vlast u Podgorici. Vidi: *Istorijski leksikon Crne Gore I*, Podgorica 2006, 148

¹⁰ Vešović Radomir (25.III/6.IV1871-1938), brigadir i političar. Rođen je u Lopatama u Lijevoj Rijeci, gdje je završio osnovnu školu. Nižu gimnaziju je završio na Cetinju, a oficirsku školu u Italiji 1887.godine. Sa činom poručnika (1891) postavljen za ađutanta Kolašinske brigade. Sa tog položaja je 1895. godine premješten za nastavnika u novoosnovanoj podoficirskoj školi u Podgorici (1895-1901). Godine

1905. biran za narodnog poslanika u svom kraju a 1906. postavljen za komandanta Gornjovasojevičke brigade i političkog pograničnog komesara između Crne Gore i Turske sa sjedištem u Andrijevici i tu dužnost je obavljao do jeseni 1912. godine. Godine 1908. premješten i postavljen za načelnika vojnog ministarstva, a potom za šefa štaba II divizije sa sjedištem u Podgorici. U Balkanskim ratovima komanduje Gornjovasojevičkom brigadom s kojom postiže velike vojne uspjehe u oslobađanju Plava, Gusinja i Metohije. Sa svojom brigadom učestvovao i u borbama oko Skadra i njegovom zauzimanju 1913.godine. Nosilac je Obilića medalje i nazivan vitez od Brdanjolta. U Prvom svjetskom ratu komandovao je Starosrbijanskim odredom sa kojim je držao front prema Albaniji. Uprkos protivljenju saveznika, na zahtjev crnogorske vlade osvaja Skadar, juna 1915.godine. U vladi Lazara Mijuškovića, obrazovanoj početkom 1916. izabran za ministra vojnog i na tom položaju ga zatiče kapitulacija Crne Gore. Zajedno sa ministrima M.Radulovićem i Ristom Popovićem, činio je tzv. "krnju vladu" i ostao je u pokorenoj Crnoj Gori. Zbog pripremanog ustanka u toku austro-ugarske okupacije Crne Gore, generalni guverner donosi odluku o interniranju Vešovića i lica za koje se sumnjalo da stoje sa njim u vezi. Prilikom pokušaja interniranja, Vešović u junu 1916.godine, ubija jednog a-u oficira i sa braćom, Pavićem i Novicom, bježi u šumu. Uslijedile su represalije okupatora, hapšenja i interniranja. Pored ostalih, u Kolašinu je obješen Vešovićev brat Vlajko, Savo Stožinić, Radulović, studenti prava i plemenski kapetan Mijat Redžić, a otac, žena i dvije ćerke su mu bili internirani. Brigadir Vešović se konačno predao poslije peticije Vasojevića koju su potpisali 11 sveštenika, 13 učitelja i 52 viđena građanina početkom 1918.godine, poslije 17-tomjesečnog komitovanja. Vešović je bio interniran u Grac, odakle je bio premješten u Peštal, gdje ga je zatekla kapitulacija Austro-Ugarske. Preko Praga i Zagreba, na putu za Crnu Goru bio uhapšen i zadržan u Slavonskom Brodu. Kasnije je bio primljen u čin generala u vojsku KSHS i raspoređen na mjesto komandanta divizije u Skoplju. U junu 1919. godine, poslije šikaniranja i omalovažavanja, penzionisan. Po dolasku u Peć, marta 1919.godine, spriječen mu je ulazak u Crnu Goru zbog sumnji da je u vezi s pobunjenicima. Kada je u julu 1919. stigao s familijom u Andrijevicu po odobrenju ministra vojnog KSHS, Nikola Pašić je zahtijevao od tadašnjeg predsjednika vlade Stojana Protića da se Vešović ukloni iz Crne Gore jer se sumnjalo da on ima za sobom "polovinu Vasojevića". Stavljene su pod policijski nadzor. U septembru 1919. godine general Stevan Hadžić, ministar vojni, naređuje da se Vešović prinudno sprovede u Beograd, gdje je stigao u pratnji majora Dimitrijevića početkom oktobra, da bi već u novembru bio prebačen u zatvor, u Sremsku Mitrovicu, zajedno sa svojim sinom, poslije pokušaja bjekstva u Rumuniju, odnosno Rusiju. U istražnom zatvoru proveo 15 mjeseci, da bi na suđenju, održanom u februaru 1921.godine, bio oslobođen kao nevin. Početkom 1921.godine se vratio u Crnu Goru, gdje se uključio u politički rad Crnogorske stranke, kao član njenog Glavnog odbora i poslanički kandidat. Umro je 1938.godine i sahranjen u Slavonskom Šamcu, u grobnicu muža svoje kćerke. Nje-

Dulovića,¹¹ posljednje dane Gavra Vukovića,¹² političku egzotiku Puniše Račića¹³ i drugih manje ili više značajnih političkih i javnih ličnosti,

---

gov sin Dušan je odbio inicijativu Vasojevića da se posmrtni ostaci Radomira prenesu u rodni kraj, zbog uvreda i poniženja koje je doživio njegov otac. Vidi: *Istorijski leksikon Crne Gore 5*, Podgorica 2006, 1169.

¹¹ Dulović Todor (Trnavica, Gornja Morača 1895 – Prisoja, 15.4.1923) – poznati crnogorski komita iz vremena austrougarske okupacije Crne Gore 1916-1918. i poslije 1918. godine. Kao protivnik bezuslovnog ujedinjenja Crne Gore i Srbije, s povećom komitskom družinom operisao je u području kolašinskog i bjelopoljskog okruga, često se sukobljavajući sa žandarmerijom, vojskom i bjelaškim potjernim četama. Od septembra 1922. godine bio ucijenjen na 20.000 dinara od policijskih vlasti KSHS. Dva brata mu ubijena (Petar i Mijailo), sestra (Saveta) i brat Staniša zlostavljani od vojnih i policijskih vlasti. Poginuo u noći između 14. i 15. aprila 1923. godine u sukobu sa žandarmerijskom patrolom u selu Prisoji, u andrijevičkom okrugu. Sahranjen na Slijepač Mostu, gdje je i živio. Vidi: *Istorijski leksikon Crne Gore 3*, Podgorica 2006, 591

¹² Vuković Gavro (Lopate, Lijeva Rijeka, 1852 – Berane, 1928) – crnogorski vojvoda, ministar, predsjednik Državnog savjeta, poslanik u crnogorskoj Skupštini. Sin vojvode Miljana Vukova Vešovića. Osnovnu školu je učio u manastiru Đurđevi stupovi kod Berana i na Cetinju. Gimnaziju je započeo u Nici, a maturirao je u Beogradu 1869. godine. Pravo je diplomirao 1873. na Velikoj školi u Beogradu. U toku studija istakao se osobitim smislom za pravne nauke. Njegov članak *Istorijski razvitak pravne svojine od rimskog doba pa do danas*, dobio je nagradu akademijskog Savjeta. Po završetku studija vratio se u Crnu Goru, gdje je zauzimao visoke položaje i radio veoma odgovorne poslove. Postavljen je za sekretara Senata 1874. godine, a ubrzo je postao i član Velikog suda. Učestvovao je u crnogorsko-osmanjskom ratu 1876-1878. godine. Po završetku rata, učestvovao je u pregovorima s osmanskim vlastima oko izvršenja odluka Berlinskog kongresa. Godine 1879. imenovan je za crnogorskog poslanika u Carigradu. Za ministra inostranih poslova Crne Gore imenovan je 1889. godine. Na toj dužnosti bio je do kraja 1905. godine. Od 1905. do 1907. bio je predsjednik Državnog savjeta Knjaževine Crne Gore. Na toj dužnosti je i penzionisan. Dva puta je biran za narodnog poslanika, 1906. i 1914. godine. Poslije ujedinjenja 1918. godine, neko vrijeme je bio opunomoćeni ministar u Carigradu. Umro je 1928. godine i sahranjen je kod manastira Đurđevi stupovi. Ostavio je memoare, koji su u cjelosti objavljeni 1985. godine. Vidi: *Istorijski leksikon Crne Gore 5*, Podgorica 2006, 1197

¹³ Račić Puniša (Slatina, 12.7.1886 – Beograd, 1944) – agent srpske vlade, političar, atentator. Osnovnu školu završio u zavičaju, a gimnaziju učio u Beogradu. Po dolasku u Beograd, uključio se u političke krugove okupljene oko Radikalne stranke. U Bombaškoj aferi 1909. bio osuđen na smrt, a u Kolašinskoj, na dvije godine robije. Prije Balkanskih ratova radio u povjerljivim misijama, kao agent srpske

Đilas oslikava u nijansama izvan ustaljenih stereotipnih obrazaca dominantnih u tradicionalnim historiografskim štivima. Opisujući protivnike ujedinjenja Đilas uočava da se radilo o heterogenoj skupini među kojom je bilo "...pristalica kralja Nikole, to jest onih koji su priželjkivali samostalnu Crnu Goru; bilo je, pak, onih kojima se nije dopadao način na koji je izvršeno ujedinjenje- kao okupacijom, a bilo je jednostavno mnogo nezadovoljnih seljaka, ljudi koje je rat isčupao iz ranijih uslova i odnosa, pa su se priklanjali ka onima prvima, jer nijesu znali šta će drugo; bilo je i ljudi nezadovoljnih a da ni sami nijesu znali zbog čega – zahvatilo ih mutno i buntovno vrijeme. Svi su oni bili protivnici nove vlasti, koja se za njih nije razlikovala mnogo od okupatorske, sem što je dovtljivija i žešća, jer od naše krvi i jezika. Tako raznorodni protivnici, svakako su činili većinu. Ali ta većina kao cjelina, nije bila naklonjena ni starom režimu i kralju Nikoli. To je bila većina nezadovoljnika, ali koji ne znaju jasno ni šta ni kako hoće..."¹⁴ U tom smislu sukob pristalica i protivnika ujedinjenja od 1918. godine prikazan je izvan ustaljenih ideoloških, programskih i političkih obrazaca, kroz sudbine aktera, opisa njihovog ponašanja i najčešće s namjerom da se pronikne u mentalitet i psihološke motive učesnika. Uopšte, ono što je karakteristično za Đilasa, ideologa i političara, što se naizgled i ne bi očekivalo od njega, da doga-

---

vlade na prostorima pod osmanskom vlašću, gdje je uspostavio odnose sa nekim albanskim prvacima. U Prvom svjetskom ratu bio u četničkom odredu Voja Tankosića. Bio je lažni svjedok na Solunskom procesu. Na Solunskom frontu bio u Dobrovoljačkom odredu Tankosića, kada je bio ranjen. Iz Bizerte, u sjevernoj Africi, gdje je bio na liječenju, odlazi u Nicu, gdje završava gimnaziju i prvu godinu prava u Parizu. Po Pašićevom nalogu, tokom 1917. i 1918. povremeno obilazi logore srpskih rezervnih trupa u sjevernoj Africi i radi na organizovanju dobrovoljaca u Odesi. Poslije ujedinjenja 1918. radio u povjerljivim misijama u oblasti Plava i Gusinja, učestvovao u radu komisija za razgraničenje sa Albanijom, organizaciji Radikalne stranke na području Kosova i Metohije. Poslije dolaska Milana Stojadinovića za šefa radikala u Crnoj Gori, izabran je za poslanika na njegovoj listi na izborima 1927. godine. Juna 1928. je u Narodnoj skupštini pucao u hrvatske prvake i poslanike i ubio P. Radića, Đ. Basaričeka, ranio S. Radića (koji je od zadobijenih povreda izdahnuo 8. avgusta) I. Pernara i I. Grandu. Atentat u Skupštini je bio zločin bez presedana u istoriji parlamentarizma i dodatno je zaostrio srpsko-hrvatske odnose. Puniša Račić je u sudskom postupku, okončanom u junu 1929., osuđen na 20 godina robije. Na robiji bio do marta 1941. kada je amnestiran od jugoslovenske vlade. Postoji više verzija njegovog ubistva. Prema jednoj, partizani su ga uhapsili poslije oslobođenja Beograda i likvidirali, zajedno sa sinom Slobodanom, u oktobru 1944. Vidi: *Istorijski leksikon Crne Gore* 5, Podgorica 2006, 1069

¹⁴ Milovan Đilas, *Besudna zemlja* (Priredio i predgovor napisao Branko Popović), Politika, Narodna knjiga, Beograd, 2005, 114-115.

đaje najčešće tumači kroz karakter njihovih aktera, mentalne i kulturološke osobine, naslage tradicionalnog nasljeđa i iz vizure posmatrača palanačkih dešavanja izvan šireg prostora i vremena. Atavizam i surovost primitivnog društva koje je pravilo iskorak ka modernom, zanemarujući moralne i običajne norme, dovodilo je do pojava i ponašanja od kojih su se podjednako stidjeli i "pobjednici" i žrtve. "Slom crnogorske države nije zatulio junačke i čovječne sile, ali kao da je podjario one druge - nasilničke i ničim neopitomljene i neobuzdane",¹⁵ primjećuje na jednom mjestu autor. Više je takvih događaja u Đilasovim opisima i to onih koje je vezivao za posredno ili neposredno učešće svoga oca u njima. Opisujući pobunu Rovaca 1919. godine, Đilas navodi: "Rovačko pleme živi u zabitim saprtijama, nikome od pamtivijeka pokorno. Austrijska vojska jedva ako je i zašla. Kod Rovčana, naviknutih na slobodu, prevladale su pristaše kralja Nikole i samostalnosti Crne Gore. Oni su ustrojili vlast za sebe, koja se nije pokoravala novoj vlasti, onoj u srezu. Nesklon sukobima, moj otac je stupio u pregovore s Rovčanima i dogovorio se s njima da žandarmi neće zalaziti u njihov kraj, a da oni ne prave ispade i ne napadaju vlasti. Ali ni jedna ni druga strana se nije držala dogovora. Jedna jača žandarmerijska patrola došla je u Rovca i bila – napadnuta. Pet-šest ih je pobijeno, a ostali razoružani i svučeni. To je bio povod i pobuni i pohodu na Rovca. Sa svih strana su vojska, žandarmerija i Narodna garda udarili na malo i nepokoreno pleme, zatvoreno u gudurama. Ono se našlo usamljeno, nenaoružano, razjedinjeno, pred silom kakvu nije poznavalo u prošlosti. Artiljerija je, kao vježbajući se, rušila seljačke pušnjače i razgonila narod i stoku po šumama i urvinama. Rovčani su se, sem malog broja, predali sili. Otpor je bio skršen a do njega takoreći nije ni došlo. S Rovčanima je postupljeno surovo i uvredljivo. Kuće su im popaljene, popljačkani su i premlaćeni nasumce. Ženama su zavezivali u suknje mačke, pa ove šibali štapovima. Starce su jahali i bili ih i gonili da ih prenose preko rijeke. Na djevojske su nasrtali. Imanje i čast i prošlost-sve rovačko bilo je zgaženo. Ni moj otac nije mogao izvrdati da ne učestvuje u pohodu na Rovca. Sam on nije se isticao surovošću, ali njegov i žandarmi su divljali. Zbog rovačkog pohoda uvijek ga je pekla savjest. O tom pohodu uvijek je ćutao..."¹⁶ Bez obzira što ove Đilasove navode mogu potvrditi i drugi brojni izvori i što je akcija protiv Rovaca koja je započeta u oktobru 1919. i s prekidima trajala do oktobra 1921. bila samo jedna u nizu u tada nemirnoj Crnoj Gori, primjetno je da se radilo o događajima o kojima su akteri radije ćutali. To je ipak bila nova pojava u novom istorijskom vremenu Crne Gore. Prvi put se dešavalo da

---

¹⁵ Ibid, 79.

¹⁶ Ibid, 118-119.

se ni u priči niti u tradiciji događaji ne prepričavaju, niti se iko grabi da istakne svoju ili tuđu ulogu u njima. I tu je najveća vrijednost Đilasovog svjedočenja. Priča o događajima o kojima je svaki savremenik znao, ali ih niko nije prepričavao. Priča o onome što bi sudionici najradije zaboravili. Svjedočenje o beščašću i jednom vremenu koje nije imalo junake, već samo žrtve. *Besudna zemlja* obiluje opisima takvih događaja. Pljačka, pohlepa, smrt, osveta, zavist, ključne su tačke Đilasove topografije zla u godinama njegovog djetinjstva.

Ono što ipak *Besudnoj zemlji* daje vrijednost prvorazrednog svjedočanstva je Đilasov opis pokolja u Šahovićima 1924. godine. Ne samo zato što je Đilas bio prvi autor koji je progovorio o ovom događaju, već više zbog toga, što drugi rijetko sačuvani izvori o tom događaju¹⁷ svojim sadržajem u najvećem dijelu ne nadilaze ovo svjedočenje ni u faktografskom ni u sadržajnom smislu. Odnosno, za razliku od drugih opisa događaja kojima se Đilas bavi u svom autobiografskom spisu o kojima se saznanja mogu dopuniti, precizirati, pojasniti i sadržajno proširiti posredstvom drugih, tradicionalnih izvora i svjedočanstva, o pokolju u Šahovićima bi se veoma malo ili samo fragmentarno znalo, da nije ovoga svjedočanstva. U vrijeme pokolja autor je imao 13 godina i njegova saznanja o događaju su tada bila posredna. Kada je zapisivao sjećanje na ovaj događaj, imao je 43-44 godine i distancu od tri decenije. Time je moguće objasniti autorovu preciznost opisa, sadržaj, objašnjenje motiva i potreba da se svjedoči i o tome. Ali prije nego pokažemo kako je događaj prikazan u *Besudnoj zemlji* pokušajmo odgovoriti šta današnja istoriografija zna o pokolju u Šahovićima 1924. godine?

Pokolj u Šahovićima je bio najveći zločin nad muslimanima u mirnodopskim uslovima u Kraljevini SHS. Događaj se zbilo između 9-10. novembra 1924. godine. Prethodno su, 7. novembra 1924. godine, crnogorski komiti ubili Boška Boškovića, načelnika kolašinskog okruga. Za ubistvo Boškovića optužen je poznati muslimanski komita Jusuf Mehonjić, koji se tada nije ni nalazio na tom području. Tokom sahrane Boška Boškovića donijeta je odluka o osveti. Noću između 9-10. novembra krenulo je oko 2000 osvetnika na muslimanska sela u Pavinom Polju i Šahovićima, koja su, dva dana ranije, bila razoružana od tadašnjih vlasti. Vlasti su bile pokupile taoce pod izgovorom da su im životi ugroženi. Međutim, 28 talaca je ubijeno, dok su ostali uspjeli da se otkupe. Jedno dijete od 13 godina spasio je jedan Crnogorac, koji zbog ovog čina umalo nije doživio sudbinu ubijenih. Prema podacima načelnika pljevaljskog okruga, ubijeno je oko 120 Muslimana i zapaljeno oko

---

¹⁷ Vidi: Šerbo Rastoder, *Tri svjedočanstva o pokolju nad Muslimanima u Šahovićima novembra 1924. godine*, Almanah 7-8, 1999, 249-259.

45 kuća, dok Milovan Đilas navodi da je pobijeno preko 350 ljudi, izvršena brojna silovanja, kuće popaljene i opljačkane. Drugi izvori navode brojku od najmanje 500 ubijenih i zaklanih, dok reis-ul-ulema Džemaludin Čaušević navodi cifru od preko hiljadu djece, žena i ljudi. Slična sudbina je bila namijenjena i Muslimanima Bijelog Polja, koji su navodno radi zaštite trebali biti prebačeni preko Šahovića, ali ih je spasio srpski oficir koji je otkrio zavjeru. Pokolj u Šahovićima je uzrokovao potpuno iseljavanje tamošnjeg stanovništva, najvećim dijelom u Tursku, mada se dio njih naselio u Pljevlja, Sarajevo i istočnu Bosnu. U tadašnju opštinu Gornji Rahić, srez Brčko, naselilo se 140 porodica sa oko 400 članova. Prema popisu iz 1921. (dakle prije pokolja) na tom području je živjelo 2755 stanovnika (1559 u Pavinom Polju i 1195 u Šahovićima). Poslije pokolja ostalo je da živi samo jedno muslimansko domaćinstvo, koje je prešlo u pravoslavlje. Ovaj zločin, osim sporadičnog pomena u štampi od strane vjerskih poglavara i pojedinih narodnih poslanika, nije sudski procesuiran niti je vođena bilo kakva istraga. Za zločin nije niko odgovarao.

Iz onoga što je historiografija uspjela da utvrdi do danas nesporno je da je pokolju prethodilo ubistvo Boška Boškovića. Zato je važno vidjeti ko je bio Boško Bošković i šta o toj ličnosti saopštava Milovan Đilas? Prema leksikografskim podacima Bošković L. Boško/ (Polja, 1887 - Cer, 8. 11. 1924), bio je rezervni pješadijski poručnik, inspektor Ministarstva unutrašnjih djela. Nižu gimnaziju i oficirsku školu završio je na Cetinju. Poslije dobijanja čina potporučnika 1908. bio je ađutant Poljskog bataljona i učitelj. Od 1914. je bio komandant Poljskog bataljona i istakao se u boju na Glasincu. U junu 1916. je bio interniran, prvo na Mamulu, potom u Bodogasonj i na kraju u Karlštajn. Po završetku rata radio na ujedinjenju, organizaciji novih vlasti, bio na čelu vojnog komiteta pri Izvršnom narodnom odboru. Kao pristalica bezuslovnog ujedinjenja aktivno učestvovao u slamanju Božićne pobune. Napustio vojnu službu poslije neuspjeha njegove misije u Beogradu da riješi oficirsko pitanje u Crnoj Gori. Ubrzo postavljen za okružnog načelnika u Kolašinu, inspektora Ministarstva unutrašnjih poslova za Crnu Goru. Posebno se istakao u suzbijanju komitskog pokreta u Rovcima. Te poslove je obavljao bahato i surovo, sprovodeći teror prema političkim neistomišljenicima, te je protiv njega 1921. godine podnijeta interpelacija Narodnoj Skupštini.¹⁸ Ubijen 8. novembra 1924. od crnogorskih komita u mjestu Ceru. Ovako šturi biografski podaci sami po sebi ne govore mnogo, iako predstavljaju sintetizovan životopis osobe koja je poznatija po tome što je njena smrt bila povod događaju koji je uslijedio, nego što je opis životopisa neke

---

¹⁸ *Istorijski leksikon Crne Gore*, 1, Podgorica 2006, 154.

značajne istorijske ličnosti. Jednostavno se radilo o bahatom nasilniku u službi vlasti i to onoj vrsti po kojoj se ona i prepoznaje. O tome, više nego ubjedljivo, svjedoči Đilas u *Besudnoj zemlji*. Za Boška Boškovića, Đilas kaže da je bio crnogorski oficir, "komandir našeg poljskog bataljona. I rodom je bio iz Donjih Polja, iz naše opštine, sin čuvenog ustanika i poljskog kapetana Lazara Boškovića. Tada su Crnogorci, naročito čiji je otac bio glasniji, mahom još zvali po ocu, a tek mlađa pokoljenja, u koja sam i ja spadao, po prezimenu. Ali Boška su većinom zvali po prezimenu, sem poneko od starijih ljudi. Zvučalo je to nekako punije i snažnije, i izuzetnije: Boško Bošković. I Boško se kao starješina, isticao u ratu junaštvom i upornošću. Bio je strog i blizak vojnicima, već kakav je ko od njih bio. Bio ga je glas junačine i malo pusta i svojevolutna čovjeka". Navodeći dalje da je Boškovo ime tada bilo svima poznato i da je bio prijatelj njegovog oca, Đilas piše da je ono bilo sinonim za "divlju ćud i nepopustljivost, a još više surovo izvršenje zadataka koje su mu postavljali ili koje je on odabrao. Kao što je njegov otac prije četrdesetak godina podigao Poljane na oružje protiv Turaka, a kasnije ih usudio globom i kamdžijom, tako je i Boško sada pokoravao čitav kraj novoj vlasti. Ako je trebalo naći čovjeka koji bi brzo slomio otpor protivnika ujedinjenja sa Srbijom, a oni kao da nijesu bili u manjini, onda je u Bošku nađan takav čovjek. Kućom, junaštvom, čak pojavom, on je mogao jedino da izazove divljenje i poštovanje, a surovošću da ugoni strah u kosti protivnika".¹⁹ Na drugom mjestu Đilas navodi da je Boško Bošković "imao tri velike crnogorske osobine – hrabrost, rečitost i čazbenost. Ali najveća od svih crnogorskih osobina – čojstvo, izgleda da kod njega nije bila snažno zastupljena".²⁰

Opisujući Boškov pohod na svoje Poljane, koji su pod uticajem sukoba oko ujedinjenja i komunističkih agitatora Milovana Anđelića i Pavla Žižića, odbijali pokornost vlastima, Đilas opisuje i sekvencu kada je ubijen brat poznatog odmetnika Todora Dulovića, što će kasnije i biti povod Boškovićeve likvidacije od strane crnogorskih komita: "... Slučajem, vojsku je sreo Todorov brat Petar, jašući na samarici. Odmah se uklonio s puta, ali ga je neko od Boškove pratnje prepoznao i udvorički upozorio ovoga da je to brat Todorov. Boško je naredio nekom žandarmu Srbijancu, Solunašu da dovede Petra. Žandar na visokom i brzom državnom konju, Petar na sitnoj seljačkoj samarici, pognali su se poljem kroz debeli snijeg. Petar je bježao jer je znao da će ga Boško, onako plahovit, istući zbog Todora. Primiti batine i ne osvetiti se – bilo je velika sra-

---

¹⁹ Milovan Đilas, *Besudna zemlja* (Priredio i predgovor napisao Branko Popović), Politika, Narodna knjiga, Beograd, 2005, 113-114.

²⁰ Ibid, 203.

mota. A kako će se osvetiti on – miran seljak, moćnoj vlasti? Bježao je. Ali nije mogao uteći. Žandar se nije mogao dugo ganjati s njim. Pozvao ga je da stane- triput po propisu. Zatim je opalio iz francuzice, snizio ga s konja i ostavio nasred snježnog polja. Petar je pokupio prosuta crijeva, ali nije mogao da dođe do najbliže seljačke kuće. Odvukle su ga seljanke u kuću – drugi se nijesu usuđivali, i iste noći je umro, u mukama. Sahranjen je preksjutra na našem groblju. Niko od seljaka, sem nekih žena- takav je strah bio- nije ga ni do groba ispratio. Boško je produžio za Polja, kao da ništa nije bilo. On je još iste noći pohapsio veći broj Poljana, među njima i učitelja Anđelića. Nije mu trebalo ni dostavljača ni vodiča, on je sve Poljane znao u glavu. Između pohapšenih odabrao je četrdesetak. Ali među njima nije bilo, kako se pričalo, nijednog poznatog kao dobrog vojnika. Ovu grupu je izdvojio posebno u školi i jednog po jednog premlatio vlastitim šakama i čizmama, šokajući ih i čupajući im noseve i brkove. Krv je zalila školske klupe i zidove. Čitavo pleme je poniženo, zgaženo..." Da Boško Bošković u Đilasovom svjedočenju nije samo javna ličnost, kao i da iscrpan opis njegovih politički motivisanih "podviga" na umirenju stanovništva kolašinskog sreza nije samo puko prepričavanje onog što se dogodilo, već dijelom i literarna inspiracija, što će posebno biti vidljivo u romanu *Svetovi i mostovi*, kojeg će kasnije napisati, svjedoči i činjenica da je autor i u *Besudnoj zemlji* posvetio značajan broj stranica i njegovom privatnom životu. Navodeći da je Boško Bošković bio imućan samo zato što se oženio bogatom ženom Nedom Kalištan, iz Podgorice, koja je tamo živjela i pošto se udala za Boška, Đilas opisuje i detalje iz Boškovog života vezanog za odnos prema ženama. Boškovića je pratio glas ženskaroša i dok su mu nerijetki švalerski izleti praštani i od žene i od okruženja, bilo je i onih koji nijesu i koji su se pamtili. Bošković se nije u odnosu na žene sustezao ni od zloupotrebe vlasti. "...U njegovu kancelariju dovodene su sumnjive mlađe jatakinje, ili uopšte ljepše žene koje nije imao ko da zaštititi. Tada su stražari čvrsto držali stražu pred njegovim vratima, ne puštajući nikoga. Jedna rovačka djevojka se uporno otimala, vriska se čula napolje. Razbiješnjen, Boško ju je išibao kamdžijom, tako da joj je sva košulja, a pod košuljom koža- iskidana. ...." Jedno od rijetkih imena koje Đilas ne pominje u svojem svjedočenju pod punim imenom i prezimenom, su imena čovjeka koji je ranio Boška Boškovića, pošto ga je zatekao kod svoje žene, kao i ime njegovog ubice. Dok je nepominjanje imena uvrijeđenog muža shvatljivo, ostaje više nego zagonetno nepominjanje imena Boškovih ubica? Tim prije, što u svom autobiografskom spisu nije tajio ni ono što se prije njega niko nije usudio javno obznani. Postavlja se zato pitanje, da li je Đilas znao imena ubice Boškovića? Sudeći po sadržaju *Besudne zemlje*, to je veoma izvjesno. Otuda značajan prostor

posvećen Todoru Duloviću, ubistvu njegovog brata, kao i konstatacija autora izrečena poslije opisa pokolja u Šahovićima: "Najljepše je u svemu ovom to da Boška nijesu ubili muslimani, nego Crnogorci, kolašinski glavari. To je moj otac doznao kasnije, od pouzdana druga... Glavari koji su organizovali ubistvo, međutim, nijesu ni prstom mrđnuli da spriječe pokolj muslimana. Oni su shvatili da je Boškovo ubistvo samo povod tome, potajno se radujući što jednim udarcem uklanjaju Boška i istrebljuju muslimane."²¹ Ako se ima na umu i ono napisano u romanu *Svetovi i mostovi*, kao i drugi istorijski izvori, veoma je vjerovatno da su Boška Boškovića ubili braća Radoš²² i Drago Bulatović,²³ poznati komite kolašinskog kraja koji su likvidirani tek 1929. godine. Motiva za tako nešto imali su napretek i indirektno se u literaturi i izvorima spominje osveta za Boškova nepočinstva prema Rovčanima, kao i osveta za Petra, brata Todora Dulovića, kuma i saborca braće Bulatović.

Kako se onda moglo desiti da se za ubistvo Boška Boškovića osumnjiči muslimanski komita Jusuf Mehonjić i ko je on zapravo bio? Đilas navodi da je "bilo najprirodnije pomisliti da su Boška Boškovića ubili glasoviti muslimanski odmetnici Jusuf Mehonjić i Husein Bošković. Jusuf i Husein su bili begovi kojima je agrarna reforma uzela imanja. Ali izgleda da to nijesu bili jedini razlozi njihovom odmetništvu. Bilo je i drugih razbeženih begova, pa se nijesu odmetali. Nijesu se ova dvojica mogli pomiriti s prodiranjem Crnogoraca u njihove krajeve, s vladavinom krsta nad polumjesecom. Muslimansko stanovništvo ih je podržavalo, a

---

²¹ Ibid, 213.

²² Bulatović Radoš (1885-1929), jedan od posljednjih crnogorskih komita. Sa bratom, Dragom Bulatovićem, komitovao punih 12 godina po Rovcima i okolini, prvo u vrijeme austrougarske okupacije, a potom kao protivnici bezuslovnog ujedinjenja Crne Gore i Srbije 1918. godine. Tokom 1919-1920. godine komitovao u većoj grupi sa svojim bratom i rođacima, među kojima je jedan od poznatijih bio Bećir Bulatović. Odbijao je pozive da se predaju, nastavio da komituje s bratom Dragom i kao odmetnik bio ucijenjen, prvo na 1.000, potom 3.0000 i na kraju na 50.000 dinara. Od strane žandarmerijske patrole, s bratom Dragom, likvidiran 8. marta 1929. godine u selu Ravni, u blizini Moračkog manastira. Vidi: *Istorijski leksikon Crne Gore*, 1, Podgorica 2006, 182.

²³ Bulatović Drago (1876-1929), jedan od posljednjih crnogorskih komita. Rođen u Smailagića polju, kod Kolašina. Sa bratom, Radošem, komitovao punih 12 godina po Rovcima i okolini, prvo u vrijeme austrougarske okupacije, a potom kao protivnici bezuslovnog ujedinjenja Crne Gore i Srbije 1918. godine. Pošto je odbijao pozive na predaju, od jugoslovenskih vlasti je ucijenjen na 50.000 dinara. Likvidiran s bratom Radošem 8. marta 1929. godine u selu Ravni, u blizini Moračkog manastira od strane žandarmerijske patrole. Vidi: *Istorijski leksikon Crne Gore*, 1, Podgorica 2006, 181.

čak je i pravoslavno imalo divljenja prema njihovoj odvažnosti. Obično su četovali ljeti, a zimi se prebacivali u Arbaniju, gdje je Jusufa i našao metak plaćen iz Jugoslavije, dok se Husein konačno sklonio u Tursku".²⁴ Iako Đilas cjelokupni događaj smješta u kontekst vjerskog atavizma i mržnje između "krsta i polumjeseca", ostaje utisak da je ipak ta činjenica prenaplašena, bez obzira što je ona svakako bila prisutan motiv u pokretanju zločina. Međutim, brojni, naprijed istaknuti primjeri iz Đilasovog djela u slučajevima kada su zločini činjeni nad istovjercima u suštini pokazuju da su oni bili način življenja i da su bili najmanje "vidljivi" onda kada je iza njih stajala vlast i ideologija. Ili kada vlast nije htjela niti željela da ih spriječi a zločince kazni. U svakom slučaju to je bio samo jedan od niza zločina kojem se naknadno daje smisao. I tu su Jusuf Mehonjić i Husein Bošković, koji su "obično četovali ljeti, a zimi se prebacivali u Arbaniju", bili dobar izgovor, tim prije što se događaj zbio u novembru, kada je zima uveliko zahvatala te krajeve. Sudeći po drugim izvorima, Husein Bošković²⁵ je bio najglasovitiji muslimanski odmetnik, dok se Jusuf Mehonjić²⁶ češće spominje tek od događaja u kojem nije

---

²⁴ Ibid, 209.

²⁵ Bošković Husein (Maoče, Pljevlja, 1890 – Turska, 1968), muslimanski komita. Poticao iz bogate muslimanske porodice. Od jeseni 1916. godine komitovao po Sandžaku sa svojom četom. Po ujedinjenju 1918. ponovo se odmetnuo. Imao dobru jatačku mrežu, slovio za najopasnijeg muslimanskog komitu i zaštitnika muslimanskog življa. Počinio brojne pljačke i zločine nad pripadnicima vojske, žandarmerije ili iz osvete nad građanskim licima. Bio ucijenjen od jugoslovenskih vlasti na veliku svotu novca a cijela porodica mu bila internirana. U odsustvu osuđen na smrt. U brojnim sukobima s vojskom i žandarmerijom ranjavan više puta. Boravio u Italiji 1923. godine na liječenju. Jugoslovenska obavještajna služba raspolagala je informacijama o namjeri da izvrši atentat na predsjednika jugoslovenske (Nikolu Pašića) i albanske vlade. Duže boravio u Albaniji gdje se borio na strani Bajrama Curija, a otuda otišao u Istanbul gdje je otvorio kafanu. Na prijetnju da će se vratiti ukoliko mu ne pošalju porodicu, jugoslovenske vlasti su mu 1928. ispunile zahtjev. U Turskoj učestvovao u ugušivanju pobune trakijskih Grka i za zasluge dobio čifluk u mjestu Vizu kod Krk-Kilise. Umro u Turskoj. Vidi: *Istorijski leksikon Crne Gore*, 1, Podgorica 2006,155.

²⁶ Mehonjić Jusuf (1870-1926) iz Grnčareva (Šahovići) kod Bijelog Polja, vođa muslimanskih komita u Sandžaku. U toku balkanskih ratova bio oficir askera, da bi tokom Prvog svjetskog rata pomagao A-U vojsku. Predvodio je komitske čete i operisao čitavim područjem Sandžaka i dijelom Kosova. Bio član Kosovskog komiteta. Učestvovao u borbama u Albaniji na strani Fan Nolića, protiv Ahmeda Zogua kojeg je pomagala jugoslovenska strana. Prema jednoj verziji ubijen u Albaniji od strane jugoslovenske policije u Skadru, dok je prema drugoj ubijen u okolini Prizrena. Vidi: *Istorijski leksikon Crne Gore*, 4, Podgorica 2006,869-870.

učestvovao, jer je tada već boravio u Albaniji. Međutim, nezavisno od svega ostaje činjenica da se do dana današnjega nije pojavilo ubjedljivije, objektivnije i iscrpnije svjedočanstvo o pokolju u Šahovićima od onoga koje Đilas iznosi u *Besudnoj zemlji*. Iako se donekle razlikuju verzije objavljene na engleskom (1958) i srpskom jeziku (2005) bar kada je u pitanju ovaj događaj, na šta ćemo kasnije ukazati, suština priče je ostala ista. Prvo slijedi opis pogibije Boška Boškovića, koji je po Đilasovom svjedočenju bio gojazniji i opušteniji, jer se činilo da mu poslije pogibije Todora Dulovića (poginuo u noći između 14. i 15. aprila 1923. godine u sukobu sa žandarmerijskom patrolom u selu Prisoji u andrijevičkom okrugu) ne prijete veća opasnost. "... Pa ipak, bio je – u jesen 1924. – ubijen iz zasjede, na putu za Šahoviće ka Mojkovcu, na planini Ceru, na mjestu pogleditu, kao da je sam birao će će poginuti. Jahao je s nekim rođakom, momčetom, kao pratiocem. Onako težak i krupan svalio se od prvih metaka, ali nije odmah izdahnuo. Doviknuo je rođaku da puca i da ne dozvoli da ga mrtvoga osramote – bojavao se da ne bude iskasapljen i nagrđen. Htio je i mrtav da bude u svojoj muškoj snazi i ljepoti. Poginuo je obučen u lijepe crnogorske haljine. A kako je bio gojazan, krv se sva slila u njega. Takvog su ga i sahranili, ne presvlačeći ga, kao na bojnopolju, uza zid crkve njegovog plemena, u Poljima. Njegova smrt imala je mučan odjek i još gore posljedice. Boško Bošković je bio posljednji glavar poljski. Poljani su osjetili da je s njime ubijen zadnji živi trag njihove istorije – ustanaka, duge i mučne graničarske borbe i vojevanja u velikim ratovima. Činjena je pošta ne samo junaku, nego jednoj krajini, jednoj porodici koja je glavarstvo dobila na sablji, i jednom plemenu koje je nestajalo. Sve je najednom bilo zaboravljeno – i međusobne raspre, i Boškovo nasilničko umirivanje tih istih Poljana 1919. godine, i njegove mane i grubosti. Ostalo je jedino – njegovo junaštvo i slavno ime, u kojima su se otjelovljavali duša i srce plemena. Ubistvo se dogodilo u Sandžaku, to jest s one strane Tare – davnašnje krvave međe između dvije vjere. Zbog toga nije bilo teško tužbalicama, lelekačima i govornicima da pokrenu gomilu u osvetnički pohod protiv muslimana". Poslije već citiranog dijela u kojem se iznosi sumnja da su ubistvo počinili Jusuf Mehonjić i Husein Bošković i konstatacije u formi pitanja: "Zar bi bilo veće slasti za osvetnike prorokove vjere nego da sačekaju i ubiju glasovitog crnogorskog glavara?",²⁷ Đilas tumači kolektivnu psihologiju osvetnika: "Za pojmove Crnogoraca bilo je to kao da su svi muslimani krivi za Boškovu smrt. Kome da se osvete? Zar dvojici nedokučivih hajduka. A zar drugi muslimani nijesu mogli spriječiti tu dvojicu? Ne ubijaju se ljudi kao Boško Bošković, bez velikog zdogovora. Bilo je i drugih – stvarnijih

---

²⁷ Ibid, 209.

– razloga, koje masa nije ni slutila. Neki političari htjeli su da oslabe snagu i jedinstvo muslimana, podstakli uzbuđeni narod da krene u pohod protiv muslimana. Ali glavno je bilo u samom narodu – stolicima uvriježena mržnja na Turke, osveta za ono što su muslimani činili stolicima i još nedavnoj prošlosti, spontana glad za turskim zemljama, koje muslimani kao bespravno drže – već od Kosova. Niko sve to, možda, nije osjećao jasno, ali da bez njihove ili naše – crnogorske ili muslimanske pogibije ne može da se prođe Boškova smrt i da se ne rasčiste međusobni računi i počne neki drukčiji život – to kao da je svima Crnogorcima ležalo na pameti. Nije bilo teško da se u takvim okolnostima mržnja razgori i zaguši sve što je razumno i plemenito kod brđana, i inače nezadovoljnih ishodom ratova u kojima su neštedemice krv prosipali. Odmah, poslije sahrane Boškove, bez velikog dogovaranja Poljana, a uz njih i drugi, izvukoše skriveno oružje – ko ga je imao, i krenuše na muslimane. Istina, nije ih ni polovina bilo naoružanih. Nije im to ni bilo nužno. Muslimansko stanovništvo, protiv kojih su išli, bilo je nenaoružano, i inače mahom neratoborno, sem ono tik uz negdašnju granicu, pored Tare, koje se skoro čitavo bilo iselilo ili povuklo poslije 1912. naročito poslije 1918. godine. Crnogorci nijesu bili ni naročito organizovani. Spontano su se stavili pod komandu negdašnjih starešina, penzionisanih oficira, koji su ih povelili i koje su oni isturili.

Nikada nije bilo takvog pohoda, niti je iko mogao i pomisliti da se takvo što nataložilo u onome što se zove – narodna duša. Pljačka od 1918. bila je nevina igra prema ovome. Čak se i većina učesnika iz tog pohoda stidjela onog što se dogodilo i što su činili. Ali – činili su. I moj otac, koji je bio sklon surovostima, nerado je pričao o svemu tome. I on je osjećao stid od sudjelovanja u tim zbivanjima, kakav vjerovatno osjećaju, kad se otrijezne pijanci poslije izvršenog nedjela"²⁸. Ovdje je autor imao potrebu da u fusnosti unese sljedeće: "Zbog netačnih, pa i nedobronamjernih, tumačenja, dodajem istine radi: moj otac nije učestvovao u masakru, nego je bio pošao da zauzmu Bijelo Polje, pa ih je redovna vojska vratila."²⁹ Potom Đilas nastavlja: " Policijske vlasti u polimskim i zatarskim gradićima i civilne u opštinama većinom su držali Crnogorci, pa su i one bile s ruke razjarenim gomilama. U Šahoviću su vlasti dojavile pobunjenicima da će provesti za Bijelo Polje veću grupu muslimana pohapšenih pod izgovorom da budu spašeni, jer da im je život u opasnosti. Crnogorci su ove dočekali na zgodnom mjestu i pobili. Tu, na groblju kod Šahovića, ubijeno je pedesetak najuglednijih muslimana. Uništavanje muslimanskih naselja i ubijanje muslimana dobilo je takve

---

²⁸ Ibid, 210-211.

²⁹ Ibid, 211, napomena.

razmjere i oblike da je morala biti pokrenuta i vojska, budući su se policijske vlasti pokazale i nedovoljne i nepouzdana. Događaj se pretvarao u mali vjerski rat, ali u kom je ginula samo jedna strana. Ako su, kako se kasnije pričalo, možda u Beogradu htjeli time da izvrše neki pritisak na muslimansku partiju – to je malo vjerovatno – stvar je odmah iskliznula iz njihovih ruku. I ne samo iz njihovih, nego čak i iz ruku onih koji su gomilu predvodili. Ipak, nije ubijano sve odreda, tada. Htjeli su da se drže onog što su njihovi pređi radili, pa su ubijali samo sve mušakrce, mahom od sedamnaeste-osamnaeste godine naviše. Zavisilo je od čudi onih koji su vršili ubistva koliko će godina uzeti kao najnižu skalu, jer nekog strogo utvrđenog pravila nije bilo. Uz pljačke i paljevine, silovanja, čemu ranije kod Crnogoraca nije moglo biti ni pomena, ipak su bila rijetkost. Ubijeno je oko tri stotine pedeset ljudi, mnogi na grozovit način.

Čim se pojavila redovna vojska, bezakonici su shvatili da stvar više nije olaka i odmah se povukli. Muslimanska sela su, iza toga, polako opustjela. Muslimani iz tih krajeva počeli su da se sele mahom u Tursku, prodajući imanja budzašto. Šahovički srez, dijelom i bjelopoljski, nešto istrebljenjem, a nešto od straha, ostali su dobrim dijelom bez muslimana i naseljeni su Crnogorcima.

Događaj je mučno odjeknuo, čak i kod većine onih koji su ga izveli. Bili smo i mi, ja i najstariji brat, zgranuti i užasnuti. Osuđivali smo oca što se i on poveo za gomilom, mada u pokolju nije učestvovao: kao bivši oficir, nije mogao izostati iza svojih kolega i svojih bivših vojnika, a da ne bude osramoćen. On sam je pričao da je čitav pohod zamišljen drukčije, kao pogubljenje nekolicine muslimanskih prvaka. Ali sve se istrglo ne samo iz dizgina plemenskih glavara, nego čak i onih koji su zločine vršili. Zgražavajući se nad zločinstvima, naš otac je u svemu vidio nešto što ja i brat nijesmo ni htjeli ni mogli da vidimo – neizbježno istrebljenje dviju vjera, započeto još mnogo prije: obje moraju plivati u krvi, a biće jača koja ne potone.

Jugoslavija je bila parlamentarna zemlja. Pa ipak, čitav zločin je bio zataškan. Da je kogod tada makar poveo i najpovršniju istragu, veoma lako bi otkrio i one koji su vršili zločine i njihove vođe. No istrage nije bilo nikakve. Osuđena su, blago dva – tri stražara zatvora u Šahovićima, jer su se dogovorili s pobunjenicima da im izdaju zatvorenike. Razumije se, bila je najavljena obimna istraga. Sve je ispalo sprdnja s pravdom.

Ono što je naročito pogađalo dotad utvrđene pojmove, nijesu toliko bila sama ubistva, koliko način na koji su vršena.³⁰ Na ovom mjestu u verziji knjige na srpskom izostavljen je dio koji se nalazi u verziji na

---

³⁰ Ibid, 212.

engleskom. Taj dio glasi: "... Nakon što su zatočnici u Šahovićima likvidirani, naš seljanin Sekula išao je od trupa do trupa i prerezivao ligamente iznad peta. Tako se na selu radi sa volovima nakon što se obore udarcem sjekire kako se, ukoliko su još živi, ne bi ponovo digli. Neki su pak jeli kocke šećera natopljene krvlju koje su našli preturajući po džepovima mrtvaca. Iz naručja majki i sestara uzimali su djecu i klali ih pred njihovim očima. Kasnije su se iste te ubice pokušale opravdati rekavši kako ih ne bi zaklali, već samo upucali da njihove majke i sestre nijesu bile tamo. Muslimanskim sveštenicima su čupali brade i urezivali krstove na čela. U jednom selu su grupu ljudi žicom privezali za sijena i zapalili. Poslije su neki tvrdili da ljudi gore purpurnim plamenom.

Jedna je grupa napala jedan usamljeni muslimanski posjed. Namjeravali su ga strijeljati, a kuću zapaliti, ali ih je guljenje jagnjeta navelo da na istu šljivu za pete objese seljaka. Iskusan mesar je sjekirom rascijepio seljakovu glavu, ali vrlo pažljivo, kao da nije želio da ošteti torzo. Zatim je rasporio grudi. Srce je još kucalo. Mesar ga je rukom isčupao i bacio psu. Kasnije se pričalo kako pas nije taknuo srce, jer ni pseto neće tursko meso."³¹ Iako se može pretpostaviti zašto je u verziji na srpskom izostavljen najmorbidniji dio opisa zločina, uz pretpostavku da je to ipak uradio autor, a ne priređivač rukopisa, uočava se da je citirani dio iz engleskog izdanja mehanički odstranjen u izdanju na srpskom, jer se u nastavku rukopisa nastavlja priča o Sekuli, iako nema izostavljenog dijela, gdje se on prvi put spominje: "Onaj suseljanin, Sekula, pak, više je, iz urođenosti mrzio tursku vjeru nego što bi bio zločinac."³² Dokazujući takvu tvrdnju Đilas i narednih nekoliko stranica posvećuje Sekuli, opisujući detalj u kojem je ovaj iz čista mira i neobjašnjivog poriva, ničim izazvan, ubio jednog saputnika muslimana.³³

Sumirajući svoju priču o pokolju u Šahovićima, Đilas zaključuje: "Moglo bi se činiti, ako se hladno razmisli, da je na kraju krajeva svejedno kako su ljude ubijali i šta su na mrtvima radili. Ali nije tako. Baš kao da su s ljudima postupali kao s marvom, da su smišljali načine umorstva, bilo je ono najstrašnije, ono što je bacalo u zasjenak sama ubistva, a otkrivalo ubicu do dna – mračnu bez dna. U tom kraju sama ubistva i nijesu držana za nešto strašno – naviklo se na to. Ali svirepi i nečovječni način kojim su ona vršena i naslada koju su osjećali oni koji su taj posao obavljali – to je izazivalo zgražavanje i osudu čak i kada su muslimani u pitanju. Istina, već je postojalo ustaljeno mišljenje da ne

---

³¹ Land Without Justice, Methuen & CO LTD. London, 1958.

³² Milovan Đilas, *Besudna zemlja* (Priredio i predgovor napisao Branko Popović), Politika, Narodna knjiga, Beograd, 2005, 213.

³³ Ibid, 213-216.

samo vjera vjeri, nego čovjek čovjeku mora zlo da čini. Ima čak i poslovice: Koja ptica pticu ne jede, govna jede- što će reći: Čovjek koji ne ždere čovjeka, čovjek nije. – Ali su ovi zločini prekoračili, iznenadno za svakoga, i ono što je prošlost bila ostavila u nasljeđe. Činilo se da su ljudi pomrzli ljudska bića kao takova, a da im je njihova vjera samo opravdanje za tu čudovišnu mržnju. Vremena su se, neopazice, prozrlila, i ljudi u njima. Uostalom, ljudi čine i vremena."³⁴ I ovdje je Đilas u pravu iz nekoliko razloga. Prvo, zločin u Šahovićima nije imao pandana u dotadašnjoj crnogorskoj historiji. Svoditi ga na vjerski atavizam i iskonsku mržnju, kako se to u nekim djelovima knjige pokušava sugerisati u pokušaju objašnjenja motiva zločina, izgleda veoma uprošćeno i ne počiva na činjenicama. Prvo, zato što takvih zločina nije bilo u XX vijeku na području Stare Crne Gore, s ove strane Tare u kojoj živi najčistija tradicija vjekovnog vojevanja s Turcima. Drugo, u crnogorskoj tradiciji nije postojala svijest o vojevanju protiv nenaoružanih, a posebno ne protiv žena i djece. Kao ni svijest o vlastima nespremnom i nesposobnom da kazne zločin protiv nezaštićenog stanovništva, posebno u mirnodopskim uslovima. Da nije tako, sigurno je da bi muslimansko stanovništvo od 1878-1912. godine bilo istrijebljeno iz Crne Gore. Treće, u patrijarhalnom crnogorskom društvu nepočinstvo se izlagalo poruzi i nemoguće ga je bilo prikriti ideološkim, političkim ili vjerskim izgovorima. Četvrto, pokolj u Šahovićima, bez obzira što nije imao primjera u dotadašnjoj historiji, najviše govori o državi u kojoj je bio moguć. Država koja i ne povede istragu povodom zločina nad nekoliko stotina svojih nezaštićenih državljana je jednaki saučesnik zločina kao i sami izvršioци. Jer ne postoji zločin sam po sebi, niti zato što su ljudi dobri ili zli, već svijest o zločinu iznad koje stoji organizovano i civilizovano društvo.

Đilasova *Besudna zemlja* ubjedljivo svjedoči o smrti kao navici i o životu kao fusnoti jednog historijskog vremena u kojem je ovaj potonji političar, pisac, komunistički ideolog i liberal evropskih nazora, miljenik i izgnanik, fanatik i skeptik, proživio svoje djetinjstvo.

---

³⁴ Ibid, 213.

Portreti

SLIKARSTVO SKENDERA BAJROVIĆA

Slikarstvo Skendera Bajrovića najvećim dijelom tematski opredijeljeno na pejzaž, onaj plavsko-gusinjski, cetinjski i, na koncu, slovenački, postupno se, u likovnom smislu modifikovao od poetskog realizma, zapravo modernog tradicionalizma do lirske poluapstrakcije i apstraktnog ekspresionizma u ciklusu *Vode*.

Pošavši, dakle, od prepoznatljive predmetnosti, čak joj ostajući s manje ili više modifikovanja, odan i danas, doživljaj prostora ga čuva od slikarstva bez polaznog motiva. On je tu i platnima koja su bliska lirskoj poluapstrakciji ili, čak apstraktnom ekspresionizmu.

Pejzaži, mrtve prirode, cvijeće i drugi klasični motivi su Bajrovićeva tematska konstanta, pa i u transformacijama kakav su izazov sa instalacijama, odnosno eksperimentisanje sa diptisima, odnosno triptisima.

Iako pejzaži i mrtve prirode ne izlaze iz okvira modernog tradicionalizma, kojim se Bajrović “zadajio” školovanjem i radom u Crnoj Gori, u nekim platnima (*Suncokreti*), jačim gestom nagovještava transformaciju iz projekta *Trenta*. To monumentalno platno (2 x 10 m) sa dominantno crvenom podlogom, ovdje je ishodište i simbol prostora i smisao vizije. Platno je stvarano uz pomoć zida napuštene građevine, u bujnoj prirodi i u takvom okruženju djeluje kao neophodnost pejzaža.

To je jedini Bajrovićev projekat u kojem je napustio galerijski format svojih pejzaža, često rađenih meko, i ponekad bez ijednog jačeg gesta i skoro monohromno. Gledajući ih u jenom pokretnom slijedu, namah se može pomisliti da su ti Bajrovićevi pejzaži jedna jedina, jedinstvena slika. Tolika konzistentnost u bavljenju ovom tematikom, nije nova crnogorskim stvaralocima (Veliša Leković, Vuko Radović, i naročito Nikola Vujošević...). I mada se ovdje radi o raznorodnim poetikama i likovnim dostignućima, ovo zapažanje može poslužiti kao ilustracija rano usvojene poetike kod velikog broja crnogorskih likovnih stvaralaca.

Ta likovna konzistentnost, zapravo utisak stvaranja jedne slike kod Bajrovića je još očigledniji na platnima ciklusa *Vode*. Ovo tim prije što se na njima transformacija završava sferom metafizičke stvarnosti. Sintaksička koherentnost Bajrovićevog ciklusa *Vode*, vjerovatno ima temelja u inspirativnom polazištu (uostalom, slikar je odrastao na obalama gusinjskih rijeka), ali bliža nam je pretpostavka da se transformacija polazišne ideje odvijala više pod okriljem tokova u savremenoj evropskoj umjet-

nosti. Međutim, bez obzira na to da li je u pitanju transkripcija trenutka, odnosno naturalistički poriv Bajrovićevih ostvarenja, ili slika kao pikturnalna činjenica, ovaj ciklus je vrhunac njegovog stvaralaštva.

Bajrovićeva umjetnost je do sada, uglavnom, bila u sjenci njegovog pedagoškog rada, a u Crnu Goru su samo sporadično dolazili odjeci i refleksi njegovog likovnog angažovanja. Danas, ono konačno koristi otvorenost zavičaja.

Mladen LOMPAR

SKENDER BAJROVIĆ

Zapis o slikaru

U Ljubljani, u ateljeu poznatog (slovenačkog) umjetnika i likovnog pedagoga, Skendera Bajrovića, shvatio sam koliko mi je bliska misao F. Ničea da »treba proniknuti u slikara da bi se razumjela slika«. Jer, Bajrovićeve slike, ma koliko pripadale apstraktnom ekspresionizmu i odražavale moderna estetska strujanja, prepoznao sam kao drage i »već viđene« prizore umjetnikovog i moga zavičaja – Gusinja. Bilo mi je, dakle, lako »proniknuti u slikara« čija su kula i moja kuća u istom sokaku, odvojene (povezane) baštom širokom nekih tridesetak koraka. Rasli smo u istim socijalno-ambijentalnim uslovima, u najljepšem prirodnom okruženju, vaspitavani na istim etičkim principima i bogatom duhovnom nasljeđu, živjeli u nacionalno i vjerski izmiješanoj sredini, poznatoj po skladnim međusobnim odnosima.

I sudbina nam je, kao i većini Gusinjana, slična. Iz zavičaja se odlazilo, ali se od njega nikad nije odvajalo. Zavičaju se neprestano vraćalo, s protokom godina sve više i češće. Na kraju – zauvijek.

To nas vode zovu, zavičajne – zapisao sam u prologu svoje knjige Neko zove, objašnjavajući magičnu moć gusinjskih rijeka koje su, siguran sam predodredile i umjetničku sudbinu Skendera Bajrovića. Doživljaji i slike iz djetinjstva, zna se, najintenzivniji su i najduže se pamte i traju. Odrastati između Grnčara, Ljuče, Vruje, Dolje, Ilinke i Grlje, pored Alipašinih izvora i brojnih potoka, jaža, jazeva, vada i vrela – zapinjati vrše u brzacima, virovima ili u kanicama rukama hvatati pjegave potočarke, gasiti žeđ hladnom i bistrom, kao jamuža pitkom i zdravom vodom, s planinskih lazeva i visova gledati zelenu dolinu prošaranu đerdanima rijeka čije se boje prelamaju i mijenjaju zavisno od doba dana, a snaga, ljepota i tok od promjena u prirodi – znači i svjesno i podsvjesno, nositi, osluškiivati i prepoznati u sebi i svojoj životnoj filozofiji, uticaj »modrih rijeka«. Potvrđuju to i Bajrovićeve slike, najviše one iz ciklusa »Voda... Voda... Voda (Wasser)«, koje bogatom asocijativnošću, snažnim i ekspresivnim, koliko i lirskim izrazom, slojevitošću simbolike i metaforike, univerzalnošću poruke, (oslobođene nekadašnjih vodotoka i obala), predstavljaju umjetnička djela koja zadovoljavaju visoke estetske kriterijume, čineći da ih kao svoje prihvate i oni koji im ne znaju »izvore«; oni koji Bajrovićeve slike doživljavaju na pravi način – kao umjetnikovu, ali i svoju priču o Vodi – tom prvom ogledalu u kome je čovjek ugledao svoj lik, o Vodi kao govoru Prirode, o njenom žuboru koji je Prirodi što i ljudima govor, o Vodi koja je i pjesma i

priča, usklađenost zvukova i boja, o Vodi koja daje život svemu; pored koje se najljepše sanjari ali i najdublje misli, pored koje drveće najbrže i najbujnije raste, nad kojom ptice najradije lete i najljepše cvrkuću, podešavajući svoju pjesmu prema »notama vode«.

Što je moj odnos prema Bajrovićevim slikama i takav i drukčiji – razlog je, naravno, emotivne prirode, oslonjen i na poruku Gastona Bašlara »Ako hoću da proučavam život slike vode, moram, dakle, da glavnu ulogu dam rijeci i izvorima rodnog kraja«. Čini to i Skender Bajrović, koji je svuda kuda ga je životni tok nosio – čuo kлокot izvora iz Laza Bajrovića, romor Bistričice i gregor Grnčara, slušao glasove zavičajnih rijeka (iste kao »vlastite unutrašnje glasove« o kojima govori O. Kokoška), koji su ga uspavljivali ako je budan, budili ako spava, izazivali i nadahnjivali da ne ispušta kičicu iz ruke, hitajući da instinktom rođenog umjetnika »uhvati neuhvatljivo«, da na platno prenese očaravajuće trenutke kad se na površini, ali još više, u tajanstvenim dubinama Gusinjskih Voda, kao pod fluorescentnom svjetlošću ili fosforocentnim ozračjem, uzburkaju, razigraju i rasplamsaju boje, pokazujući svoju moć, uzbuđujući nas, zadivljujući snagom i oplemenjujući ljepotom, mameći da se vratimo zavičajnim rijekama. I svi koji su na njihovim obalama ugledali svijet – to i čine, neki prije, neki kasnije; svi sa istom, neodoljivom potrebom i ljubavlju, ali niko tako plodotvorno i korisno i za zavičaj, i za svoje stvaralaštvo – kao umjetnici. Kao Skender Bajrović koji se u svom ljubljanskom ateljeu, među slikama Giz ciklusa »Voda, Voda, Voda« osjeća kao da je u svome Gusinju. Gledajući ih, isti osjećaj imao sam i ja.

Zuvdija HODŽIĆ

***

Skender Bajrović rođen je 7.VI 1955 u Gusinju (Laze Bajrovića). Osnovnu školu započeo je u zavičaju, a nastavio i završio na Cetinju, gdje mu se porodica preselila. Kao učenik osmog razreda osnovne škole na Cetinju imao je samostalnu izložbu i od Skupštine opštine dobio stipendiju da nastavi školovanje. Godine 1971. porodica mu se seli u Skoplje u kome žive do 1976. godine. Bajrović je studirao slikarstvo na Pedagoškoj akademiji u Ljubljani a zatim na Visokoj pedagoškoj akademiji u Rijeci. Živi u Ljubljani, gdje se afirmisao kao umjetnik ali i likovni pedagog. Imao je 28 samostalnih izložbi u Sloveniji, Makedoniji, Austriji, Italiji...

Član je više slovenačkih likovnih udruženja, kao i Društva likovnih umjetnika Koroške (Austrija). O njegovom likovnom djelu objavljene su brojne kritike u zemlji i inostranstvu. Jedan je od osnivača Zavičajnog društva Plavljana i Gusinjana u Sloveniji »Izvor« i njegov dugogodišnji predsjednik, kao i glavni urednik istoimenog lista.

HALIL MARKIŠIĆ
Dobitnik nagrade “Oktoih” za 2006. godinu

U svakom gradu postoje tihi, nenametljivi stvaraoci, zaljubljenici iz različitih oblasti ljudskog interesovanja, pa tako i u Rožajama, gdje živi i radi profesor u ovdashnjoj Gimnaziji, magistar biologije Halil Markišić, omiljeni profesor bezmalo četiri decenije koliko živi u gradu na Ibru. Profesor koji sa istom strašću i zanesenošću prenosi znanje generacijama rožajskih srednjoškoolaca.

Markišićev životni put započeo je 1. januara 1948. godine u Vojnom Selu nedaleko od Plava gdje je završio osnovnu školu. Srednju poljoprivrednu školu završio je u Peći, a Filozofski fakultet (grupa za biologiju) Markišić je završio 1970. godi-

ne u Prištini, kao student generacije sa prosječnom ocjenom 9,25!

Nakon završetka redovnog studija, profesor Markišić nastavlja sa usavršavanjem, tako 1979. godine u Zagrebu na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu završava jednogodišnju specijalizaciju za savremenu nastavu biologije, a 1987. godine u Sarajevu na Prirodno-matematičkom fakultetu uspješno magistrira s temom „Struktura i dinamika mezofilnih livada na planini Hajli“. Nakon toga Halil Markišić se vraća u Rožaje da se, s novim žarom, posveti svojoj ljubavi: prirodi i proučavanju flore i ekosistema planinâ oko Rožaja. Rezultat tog napornog rada su brojni stručni radovi objavljeni u časopisima i publikacijama koje se bave ovim pitanjima, kao i knjige koje su ubrzo po objavljivanju zauzele značajno mjesto u policama studenata i profesora biologije.

Knjigom „Priroda Rožaja“ Markišić je sintetizovao višegodišnje istraživanje flore rožajskih planina. Knjiga „Ljekovite biljke i jestive gljive okoline Rožaja“, koju je objavio sa profesorom dr Radomirom

Lakušićem, sadrži rezultate istraživanja medicinske flore rožajskog kraja; knjiga se na stručan i kvalifikovan način bavi ovom tematikom koja je do tada bila nepoznata široj stručnoj javnosti.

Markišić u svom naučnom radu ide korak dalje objavljujući „Enciklopedijski leksikon ekologije i zaštite životne sredine“, djelo koje je iz štampe izašlo 1996. godine i koje je rezultat saradnje sa profesorom dr Slobodanom Radonjićem.

Markišić je, takođe, autor dva udžbenika i pet priručnika za nastavu biologije.

Radeći na flori rožajskog kraja, profesor Markišić je pronašao četiri nove biljne vrste (*Crocus chrysanthus*, *Hedysarum silicii*, *Oxytropis halleri* i *Trinia daleschampii*). Nekim vrstama, za koje nisu postojali precizni podaci u literaturi, potvrdio je prisustvo, utvrdio je nove lokalitete za mnoge endemične i ugrožene biljne vrste. Markišić je opisao nekoliko novih biljnih zajednica i objasnio zakonitosti diferenciranja ekosistema rožajskih planina.

Za svoj rad profesor Markišić je dobio više stručnih i društvenih nagrada i priznanja. U ovom *circullum vitae* profesora Markišića pomenućemo samo najznačajnija: nagrada „30. septembar“ (grada Rožaja) 1980. godine. 1995. godine dobio je zvanje Viši pedagoški savjetnik, a od 1997. godine član je Prosvjetnog savjeta.

Dobijanjem državne nagrade „OKTOIH“ za 2006. godinu, profesor Markišić je upisan u knjigu „besmrtnih“. Obrazlažući svoju odluku, žiri za dodjelu ove prestižne nagrade je posebno apostrofirao činjenicu da je profesor Markišić stvaralački veoma prisutan u nastavnom, obrazovnom i kulturnom radu, kao i u društvenom životu, ne samo matične škole – već i Rožaja, angažujući se s velikim uspjehom na ostvarivanju vaspitnih, obrazovnih i naučnih, te društvenih ciljeva i zadataka. Pedagoški takt i ljubav sa kojom obavlja svoj posao, stvaralački pristup radu i stručnost su osobine koje krase profesora Halila Markišića u toku čitavog njegovog radnog vijeka.

Zahvaljujući pristupu i metodi u radu i komunikaciji sa učenicima a prije svega zahvaljujući ličnosti profesora Markišića, 24 njegova bivša učenika su sa uspjehom upisali i okončali studij biologije, a njih 14 trenutno rade kao predavači u rožajskim srednjim i osnovnim školama.

Z. TUTIĆ

Aktuelnosti

ZAKON O MANJINSKIM PRAVIMA I SLOBODAMA *

I OSNOVNE ODREDBE

Član 1

Republika Crna Gora (u daljem tekstu: Republika), u skladu sa Ustavom RCG, Poveljom o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama i opšte prihvaćenim pravilima međunarodnog prava i ratifikovanim međunarodnim ugovorima, obezbjeđuje zaštitu prava autohtonim brojčano manjinskim narodima, nacionalnim manjinama, etničkim manjinama i njihovim pripadnicima (u daljem tekstu: manjina), pored opštih ljudskih i građanskih prava i sloboda garantovanih svim građanima, kao i zaštitu posebnih manjinskih prava i sloboda.

Član 2

Manjina, u smislu ovog zakona, je svaka grupa državljana Republike, brojčano manja od ostalog preovlađujućeg stanovništva, koja ima zajedničke etničke, vjerske ili jezičke karakteristike, različite od ostalog stanovništva, istorijski je vezana za Republiku i motivisana je željom za iskazivanjem i očuvanjem nacionalnog, etničkog, kulturnog, jezičkog i vjerskog identiteta.

Član 3

Pripadnici manjina mogu da ostvaruju svoja prava i uživaju slobode pojedinačno ili u zajednici sa drugima.

Član 4

Pripadnici manjina ravnopravni su sa drugim državljanima i uživaju jednaku zakonsku zaštitu.

Protivzakonita je i kažnjiva svaka povreda prava manjina.

---

* Zakon je usvojen na sjednici Skupštine RCG, dana 10. V 2006. a objavljen u „Službenom listu RCG“, br. 31/06 od 12. 05. 2006. Ustavni sud Crne Gore je ovaj Zakon oglasio neustavnim na sjednici održanoj 11. 07. 2006. godine.

Član 5

Manjinama i njihovim pripadnicima, pored prava predviđenih opšte-prihvaćenim međunarodnim pravilima i ratifikovanim međunarodnim ugovorima, ovim zakonom obezbjeđuje se puno uživanje prava koja ne mogu biti manja od dostignutih, pod jednakim uslovima u cilju obezbjeđivanja njihove stvarne jednakosti sa ostalim državljanima.

Član 6

Republika s drugim državama zaključuje međunarodne sporazume o zaštiti prava pripadnika manjina.

Prilikom zaključivanja međunarodnih sporazuma iz stava 1 ovog člana, Republika će se zalagati da se njima stvaraju i unapređuju uslovi potrebni za održavanje, razvijanje i zaštitu nacionalnog, etničkog, kulturnog, jezičkog i vjerskog identiteta.

Član 7

Vlada Republike Crne Gore (u daljem tekstu: Vlada) donosi Strategiju manjinske politike.

U cilju obezbjeđivanja uslova za nesmetano uživanje i njegovanje nacionalnih ili etničkih posebnosti manjina i njihovih pripadnika, državni organi su dužni da, u skladu sa Strategijom manjinske politike, preduzimaju odgovarajuće mjere.

Strategijom iz stava 1 ovoga člana posebno će se definisati mjere za sprovođenje ovog zakona i unapređivanje uslova života manjina i unapređenje mjera i aktivnost, kao i što veću integraciju Roma u društveni i politički život Republike.

II PRAVA I SLOBODE MANJINA I NJIHOVIH PRIPADNIKA

Član 8

Manjine i njihovi pripadnici imaju pravo izražavanja, čuvanja, razvijanja, prenošenja i javnog ispoljavanja nacionalnog, etničkog, kulturnog, vjerskog i jezičkog identiteta, kao dijela njihove tradicije.

Republika će razvijati i unapređivati izučavanje istorije, tradicije, jezika i kulture manjina.

U skladu sa ovim zakonom i prihvaćenim međunarodnim obavezama, nadležni organi obezbjeđuju zaštitu kulturne baštine manjina i njihovih pripadnika.

Član 9

U cilju očuvanja i razvoja nacionalnog ili etničkog identiteta, manjine i njihovi pripadnici imaju pravo da osnivaju ustanove, društva, udruženja i nevladine organizacije u svim oblastima društvenog života.

U finansiranju organizacija iz stava 1 ovog člana učestvuje i Republika, u skladu sa materijalnim mogućnostima.

Član 10

Pripadnici manjina imaju pravo da se samostalno i slobodno nacionalno određuju, pravo na slobodan izbor i korišćenje ličnog i porodičnog imena i imena svoje djece, kao i pravo na upisivanje tih imena u matične knjige i lična dokumenta na svom jeziku i pismu.

Pravo na naziv i upis naziva na jeziku i pismu manjine mogu koristiti i organizacije iz člana 9 ovog zakona.

Član 11

Manjine i njihovi pripadnici imaju pravo na upotrebu svog jezika i pisma.

U jedinicama lokalne samouprave u kojima pripadnici manjine čine većinu ili značajan dio stanovništva, prema rezultatima poslednjeg popisa, u službenoj upotrebi je i jezik te manjine.

Službena upotreba jezika manjina u smislu stava 2 ovog člana, podrazumijeva naročito: korišćenje jezika u upravnom i sudskom postupku i u vođenju upravnog i sudskog postupka, kod izdavanja javnih isprava i vođenje službenih evidencija, na glasačkom listiću i drugom izbornom materijalu i u radu predstavničkih tijela.

Na teritorijama lokalne samouprave iz stava 2 ovog člana imena organa koja vrše javna ovlašćenja, naziv jedinice lokalne samouprave, naziv naseljenih mjesta, trgova i ulica, ustanova, poslovnih i drugih firmi i toponima ispisuju se i na jeziku i pismu manjine.

Član 12

Manjinama i njihovim pripadnicima obezbjeđuje se sloboda informisanja na nivou standarda koji su sadržani u međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima i slobodama.

Pripadnici manjina imaju pravo na slobodno osnivanje medija i nesmetan rad zasnovan na: slobodi izražavanja mišljenja, istraživanja, prikupljanja, širenja, objavljivanja i primanja informacija, slobodnom pristupu svim izvorima informacija, zaštiti čovjekove ličnosti i dostojanstva i slobodnom protoku informacija.

Nadležni upravni i programski organi medija čiji je osnivač Republika, obezbjeđuju odgovarajući broj časova radi emitovanja informa-

tivnog, kulturnog, obrazovnog, sportskog i zabavnog programa na jezicima manjina i njihovih pripadnika, kao i programske sadržaje koji se odnose na život, tradiciju i kulturu manjina i obezbjeđuju finansijska sredstva za finansiranje tih programskih sadržaja.

Sadržaji koji se odnose na život, kulturu i identitet manjina emituju se najmanje jednom mjesečno, na službenom jeziku, preko javnih servisa.

Republika može, u skladu sa svojim materijalnim mogućnostima, obezbijediti prevođenje (titlovanje) programa sa manjinskih jezika na službeni jezik.

Vlada može preduzimati i podsticajne mjere da se u okviru i drugih radio i televizijskih programa obezbijedi emitovanje programskih sadržaja iz stava 3 ovog člana.

Član 13

Manjine i njihovi pripadnici imaju prava na školovanje na svom jeziku i na odgovarajuću zastupljenost svog jezika u opštem i stručnom obrazovanju, u zavisnosti od broja učenika i finansijskih mogućnosti Republike.

Prava iz stava 1 ovog člana ostvaruju se u svim stepenima vaspitanja i obrazovanja.

Prava iz stava 1 ovog člana ostvaruju se kroz posebne škole ili posebna odjeljenja u redovnim školama.

Nastava se izvodi u cjelosti na jeziku manjine.

Kada se nastava izvodi na jeziku manjine obavezno se uči službeni jezik i pismo.

Učenici i studenti koji ne pripadaju manjinama mogu da uče jezik manjine sa kojom zajedno žive.

Član 14

Odjeljenje sa nastavom na jeziku i pismu manjine može se osnivati i za manji broj učenika od broja utvrđenog za rad te ustanove, a koja ne može biti manje od 50% broja učenika predviđenih zakonom.

Član 15

Predmetni programi za potrebe obrazovanja iz člana 13 stav 1 ovog zakona sadrže teme iz oblasti istorije, umjetnosti, književnosti, tradicije i kulture manjine.

Prije usvajanja predmetnih programa koji izražavaju posebnost manjina, Savjet manjine daje mišljenje nadležnom organu za usvajanje predmetnih programa..

Obrazovni program u ustanovama i školama sa nastavom na službenom jeziku, sadrži teme iz maternjeg jezika i književnosti,

istorije, umjetnosti i kulture manjina i druge sadržaje koji pospješuju međusobnu toleranciju i suživot.

Na teritorijama gdje je i jezik manjine u službenoj upotrebi, obrazovni program u ustanovama na službenom jeziku može da sadrži i mogućnost učenja jezika manjine.

Član 16

Za potrebe obrazovanja na jeziku odnosno manjine u smislu člana 13 stav 1 ovog zakona u okviru visokog obrazovanja mogu se obezbijediti katedre, fakulteti ili instituti radi obrazovanja vaspitača, učitelja i nastavnika na jeziku te manjine.

Radi djelotvornog učešća manjina, Republika može pospješivati međunarodnu obrazovnu, naučnu i tehničku saradnju, u cilju omogućavanja da pripadnici manjina studiraju u inostranstvu na maternjem jeziku i da se tako stečene diplome priznaju u skladu sa zakonom.

Član 17

Manjine i njihovi pripadnici imaju pravo da osnivaju vaspitno-obrazovne ustanove.

Finansiranje ustanova iz stava 1 ovog člana obaveza je osnivača.

Član 18

Vaspitni i obrazovni rad u školskoj ustanovi ili posebnom odjeljenju redovne škole sa nastavom na jeziku manjine obavljaju nastavnici iz reda te manjine koji imaju aktivno znanje jezika te manjine, odnosno nastavnici koji nijesu iz reda odnosno manjine, a imaju aktivno znanje jezika i pisma te manjine.

Direktor školske ustanove, koju osniva Republika ili opština, sa nastavom na jeziku i pismu manjine koji ispunjava uslove iz stav 1 ovog člana bira se u skladu sa zakonom.

Nadležni organ državne uprave dužan je da prije izbora lica i stava 2 ovoga člana dobije mišljenje Savjeta te manjine.

Član 19

Radi punog uživanja manjinskih prava, Univerzitet Crne Gore, na predlog Savjeta manjine, može svake školske godine upisati određeni broj studenata, pripadnika manjina, u skladu sa aktom Univerziteta.

Član 20

Manjine i njihovi pripadnici imaju pravo na upotrebu nacionalnih simbola, u skladu sa zakonom.

Član 21

Manjine i njihovi pripadnici imaju pravo da obilježavaju značajne datume, događaje i ličnosti iz svoje tradicije i istorije.

Član 22

Pripadnici manjina imaju pravo da se slobodno udružuju, u skladu sa zakonom i načelima međunarodnog prava o slobodi udruživanja.

Manjine i njihovi pripadnici imaju pravo na ispoljavanje svojih interesa, djelotvorno učešće u vršenju vlasti i u javnoj kontroli vlasti.

Manjine i njihovi pripadnici mogu, radi ostvarivanja zajedničkih interesa, saradivati sa vladinim i nevladinim organizacijama u zemlji i inostranstvu.

Član 23

Izbornim zakonodavstvom, primjenom principa afirmativne akcije, obezbijediće se dodatan broj mandata poslanika za pripadnike manjina.

Manjine koje u ukupnom stanovništvu čine od 1% do 5% shodno rezultatima posljednjeg popisa stanovništva, biće zastupljene u Skupštini RCG sa jednim poslaničkim mandatom, preko predstavnika izabranog sa manjinske izborne liste.

Manjine koje u ukupnom stanovništvu čine preko 5% shodno rezultatima posljednjeg popisa stanovništva, imaće tri zagarantovana poslanička mandata u Skupštini RCG, preko predstavnika izabranih sa manjinskih izbornih lista, pri čemu se mora voditi računa o jezičkim i etničkim specifičnostima, kao i o stečenom izbornom pravu Albanaca u Republici.

Član 24

U skupštinu lokalne samouprave bira se jedan predstavnik manjine koja u stanovništvu lokalne samouprave učestvuje od 1% do 5%, a iznad 5% u skladu sa izbornim zakonodavstvom.

Član 25

Manjine imaju pravo na srazmjernu zastupljenost u javnim službama državne vlasti i lokalne uprave.

O zastupljenosti pripadnika manjina u smislu stava 1 ovog člana, staraju se nadležni organi zaduženi za kadrovska pitanja, u saradnji sa savjetima manjina.

Član 26

Manjine i njihovi pripadnici imaju pravo na učešće u procesu donošenja i predlaganja odluka državnih organa koje su od interesa za ostvarivanje prava manjina, u skladu sa zakonom.

Učešće iz stava 1 ovog člana sastoji se u konsultacijama, ispitivanjima javnog mnjenja, dijalogom i posebnim postupcima onih kojih se data odluka neposredno tiče.

Član 27

U jedinicama lokalne samouprave, iz člana 11stav 2 ovog zakona statut, odluka ili drugi opšti akti koje donose organi lokalne samouprave pišu se i objavljuju na službenom jeziku i na jeziku i pismu manjine.

Član 28

U jedinicama lokalne samouprave u kojima većinu ili značajan dio stanovništva čine manjine, lokalna samouprava je dužna da, u okviru plana i programa za djelotvorno učešće lokalnog stanovništva u vršenju javnih poslova ili donošenjem posebnog plana i programa, preko savjeta odnosno manjine, obezbijedi uslove za učešće manjina u donošenju programa razvoja opštine, prostornih i urbanističkih planova, budžeta i opštih akata kojima se utvrđuju prava i obaveze građana i uredi način i postupak učešća manjina u vršenju javnih poslova i da odredi organ koji sprovodi javnu raspravu po tim i drugim aktima.

Član 29

Ako poslanici izabrani sa manjinske liste smatraju da predloženi akt ili propis bitno zadire u interese te manjine, o tome će podnosilac predloga i ti poslanici usaglašavati stavove.

Usaglašavanje u smislu stava 1 ovog člana odnosi se na:

- pitanja koja se odnose na promjene etničke strukture stanovništva suprotno članu 39 stav 1 ovog zakona,
- pitanja koja se odnose na sadržaje obrazovnih programa bez mišljenja Savjeta manjina i
- pitanja koja se tiču očuvanje jezičkog i nacionalnog identiteta manjina.

Član 30

Prava iz čl. 9, 12, 13 i 17 ovog zakona ostvaruju se u skladu sa posebnim propisima.

Član 31

Manjine i njihovi pripadnici imaju pravo da zasnivaju i održavaju slobodne i miroljubive odnose preko granice sa matičnim državama i sa sunarodnicima koji borave u drugim državama, posebno s onim sa kojima imaju zajednički etnički, kulturni, jezički ili vjerski identitet.

Pravo iz stava 1 ovog člana ne može se ostvariti suprotno interesima Republike.

Član 32

Manjine i njihovi pripadnici mogu primiti materijalnu i finansijsku pomoć od domaćih i stranih organizacija, fondacija i privatnih lica.

U slučaju finansijske ili druge materijalne pomoći udruženjima, ustanovama, društvima i nevladinim organizacijama manjina iz inostranstva, država može da obezbijedi odgovarajuće poreske i druge olakšice ili oslobođanje od carine, u skladu sa zakonom.

Član 33

Manjine i njihovi pripadnici, u cilju unapređenja sloboda i prava manjina, mogu osnovati savjet.

Manjina može izabrati samo jedan savjet.

Savjet se bira na period od četiri godine.

Savjet ne može da ima više od 17 članova.

Savjet čine: poslanici sa manjinske liste, članovi Vlade koje predlažu predstavnici te manjinske liste, predsjednici opština u kojima manjina čini većinu i drugi poslanici i članovi Vlade kao i predsjednici opština iz odnosne manjine, koji to žele, predsjednici manjinskih parlamentarnih stranaka, kao i predsjednici odborničkih klubova manjinskih stranaka.

Ostali članovi Savjeta biraju se tajnim glasanjem, na elektorskoj skupštini odnosne manjine.

Organ državne uprave nadležan za manjinska prava (u daljem tekstu: Ministarstvo) donosi pravila i uputstva za prve izbore savjeta i nadzire njihovu primjenu.

Članovi savjeta biraju predsjednika i sekretara savjeta tajnim glasanjem, iz reda svojih članova.

Savjet donosi Budžet, Statut i Poslovník o svom radu kojim se uređuju pitanja od značaja za rad savjeta.

Sredstva za finansiranje savjeta obezbjeđuju se u Budžetu Republike.

Član 34

Evidenciju savjeta iz člana 33 ovog zakona vodi Ministarstvo.

Upisom u evidenciju savjet stiče svojstvo pravnog lica.

Obrazac i način vođenja evidencije savjeta propisuje Ministarstvo.

Rješenje o upisu savjeta u evidenciju objavljuje se u »Službenom listu Republike Crne Gore«.

Član 35

Savjet:

- predstavlja i zastupa manjinu;
- podnosi predlog državnim organima, organima lokalne uprave i javnim službama za unapređenje i razvoj prava manjina i njihovih pripadnika;

- podnosi inicijativu Predsjedniku Republike da zakon kojim se narušavaju prava manjina i njihovih pripadnika ne proglasi;
- učestvuje u planiranju i osnivanju vaspitno-obrazovnih institucija;
- daje mišljenje na predmetne programe koji izražavaju posebnost manjina;
- predlaže upis određenog broja studenata na Univerzitet Crne Gore;
- pokreće inicijativu za izmjenu propisa i drugih akata kojima se uređuju prava pripadnika manjina;
- i vrši druge poslove u skladu sa ovim zakonom

O pitanjima o kojima raspravljaju organi državne vlasti i javne službe, a tiču se prava manjina i njihovih pripadnika, ostvaruje se potrebna saradnja sa Savjetom, radi izgradnje međusobnog povjerenja.

Državni i drugi organi će u roku od 30 dana od dana pokretanja inicijative ili zahtjeva, u smislu stava 1 ovog člana, obavijestiti savjet o preduzetim mjerama.

Član 36

Skupština Republike, radi podrške aktivnostima značajnim za očuvanje i razvoj nacionalnih, odnosno etničkih posebnosti manjina i njihovih pripadnika u oblasti nacionalnog, etničkog, kulturnog, jezičkog i vjerskog identiteta, osniva Fond za manjine (u daljem tekstu: Fond).

Sredstva za rad Fonda obezbjeđuju se u Budžetu Republike i iz drugih izvora.

Sredstva iz stava 2 ovog člana raspodjeljuju se u skladu sa proporcionalnim učešćem manjina u strukturi stanovništva Republike.

U donošenju odluke o raspodjeli sredstava iz stava 3 ovog člana učestvuju i predstavnici manjina u skladu sa odlukom Savjeta manjina.

III ZAŠTITA PRAVA

Član 37

Zaštitu prava manjina obezbjeđuju organi državne, odnosno lokalne uprave i sudovi.

Član 38

Ministarstvo predlaže Vladi politiku razvoja i zaštite prava manjina.

Najmanje jednom godišnje Vlada podnosi Skupštini izvještaj o razvoju i zaštiti prava manjina.

Član 39

Zabranjeno je preduzimanje mjera i aktivnosti kojim bi se promijenila struktura stanovništva na područjima na kojima žive pripadnici manjine, a imaju za cilj ograničavanje zakonskih prava i sloboda.

Zabranjena je svaka neposredna ili posredna diskriminacija po bilo kom osnovu, pa i po osnovu rase, boje, pola, nacionalne pripadnosti, društvenog porijekla, rođenja ili sličnog statusa, vjeroispovijesti, političkog ili drugog ubjeđenja, imovnog stanja, kulture, jezika, starosti i psihičkog ili fizičkog invaliditeta.

IV PRELAZNE I ZAVRŠNE ODREDBE

Član 40

Zakoni i drugi propisi kojima se utvrđuju prava manjina i njihovih pripadnika usaglasiće se sa odredbama ovog zakona najkasnije u roku od šest mjeseci od dana stupanja na snagu ovog zakona.

Član 41

Statut i drugi opšti akti organa lokalne samouprave usaglasiće se sa ovim zakona u roku od šest mjeseci od dana stupanja na snagu ovog zakona.

Član 42

Propise za izvršavanje ovog zakona Ministarstvo će donijeti u roku od šest mjeseci od dana stupanja na snagu ovog zakona.

Član 43

Strategija manjinske politike donijeće se u roku od godinu dana od dana stupanja na snagu ovog zakona.

Član 44

Fond za manjine osnovaće se u roku od šest mjeseci od dana stupanja na snagu ovog zakona.

Član 45

Ovaj zakon stupa na snagu osmog dana od dana objavljivanja u «Službenom listu Republike Crne Gore».

Selma DIZDAREVIĆ

IZVEŠTAJ SA DESETE KONFERENCIJE METROPOLIS, ODRŽANE 17.-21. OKTOBRA 2005 U TORONTU, KANADA

Deseta konferencija Metropolis održana je na pozadini Metropolis projekta koji se zvanično zove Međunarodni Metropolis projekat i predstavlja forum koji povezuje istraživanja, politike i prakse koje se tiču migracije i različitosti (diversifikacije). Cilj Projekta je da poveća akademske kapacitete, ohrabri istraživanja relevantna za politike koje se odnose na pitanja migracije i različitosti i da omogući korišćenje takvih istraživanja vladinim i nevladinim organizacijama. Za deset godina od pokretanja, Projekat se razvio tako da uključuje istraživače, kreatore politike, međunarodne organizacije i nevladine organizacije iz Severne Afrike, većeg dela Evrope i Azijsko-Pacifičkog regiona. Projekat vodi Sekretarijat koji se nalazi u Ottawi i Amsterdamu. Projektom upravlja Međunarodni upravni komitet koji uključuje približno 40 partnera, a koji pružaju savete, smernice i međunarodnu perspektivu. U periodu između dve konferencije, Metropolis mreža funkcioniše preko zajedničkih projekata, publikacija i neformalnih političkih diskusija; dalje funkcioniše preko seminara, web stranice koja ističe istraživanje i predstojeće aktivnosti, preko Časopisa za međunarodnu migraciju i integraciju, koji predstavlja međunarodna istraživanja o migraciji i različitosti i preko godišnje publikacije – Svetskog biltena – koji aktualizira mrežu projekata i aktivnosti mnogobrojnih partnera. Sledeće konferencije će se održati u Lisabonu u oktobru 2006 i u Melbournu 2007. Relevantne informacije o konferenciji u Torontu i o samom projektu je moguće potražiti ne stranici: <http://www.toronto.ca/metropolis/>

Deseta konferencija Metropolis se održala u Torontu, u Kanadi od 17.-21. oktobra 2005 pod nazivom: Naši gradovi različitosti: Migracija, različitost i promena. Prema organizatorima, ovo je bio najposećeniji događaj konferencija Metropolis, na kome je učestvovalo oko 1300 učesnika većinom iz Severne Amerike, Australije i Evrope (uglavnom isključivo iz Velike Britanije i Skandinavije). Projekat Metropolis je proslavio i svoju desetu godišnjicu. Činjenica da je konferencija održana u Kanadi i da je većina učesnika bila iz Severne Amerike snažno je obeležila

osnovnu orijentaciju optike kroz koju su se posmatrali problemi savremene migracije. Druga bitna karakteristika je bila vidljiva prisutnost mnogobrojnih vladinih organizacija, mada su bili prisutni i akademski radnici i neke nevladine organizacije.

Dok evropski pristup, iako se razlikuje širom različitih evropskih zemalja, ispoljava određenu dilemu o tome da li uopšte Evropa treba imigrante i ostaje zaglavljen na matrici “mi i oni”, koja proističe iz činjenice da su evropska društva zasnovana na principu nacionalne države, kanadski pristup se pita o tome kako da upravljamo migracijom tako da bude korisna za napredak svih strana kojih se tiče. Kao što je pomenuo gradonačelnik Toronta, Kanada “uvozi”, u skladu sa prethodno definisanom imigracionom politikom na državnom nivou, broj imigranata koji odgovara jednom procentu kanadske populacije, svake godine. Ili, kao što je pisac John Raiston Saul rekao, Kanada profitira na gluposti drugih država. Uopšteno govoreći, konferencija je bila koncipirana kao ilustracija kanadskog samorazumevanja kao društva raznolikosti, kao vrste mozaika koji naglašava zajednice koje ostaju slobodne da izražavaju svoje razlike, istovremeno gradeći kanadski identitet. Zato je prvi dan bio posvećen tematskim ekskurzijama po Torontu. Teme su uključivale: Multikulturni mediji Toronta, Čin postajanja Kanadaninom i Ponos i predrasude: “U različitosti je naša snaga”. U okviru prve tematske ekskurzije, učesnici su imali mogućnost da analiziraju proceduru za dobijanje državljanstva na koledžu George Brown zajedno sa sudijom koji odlučuje o dodeli državljanstva i advokatima raznih zajednica. Učesnici su takođe pozvani da prisustvuju ceremoniji dodeljivanja državljanstva. U tom smislu, kanadsko društvo izgleda kao visoko inkluzivno, jer je period potreban za dobijanje državljanstva 3 godine, dok je taj isti period, na primer, u Českoj do skora bio 15 godina (sa neizvesnim ishodom).

Struktura ostalih dana konferencije uvek je počinjala sa dve plenarne sednice pre podne i nastavljala se mnogobrojnim radionicama koje su se održavale ili u okviru konferencije ili u raznim zajednicama i organizacijama u Torontu. Na žalost, oba dela su bila organizovana tako da nisu ostavljala gotovo nikakvo vreme za pitanja i odgovore. Radionice koje su se održavale u okviru konferencije bile su više akademske prirode.

Prvi dan bio je posvećen temi različitosti u savremenim gradovima iz perspektive gradonačelnika (u diskusiju su učestvovali gradonačelnici, zamenici gradonačelnika i bivši gradonačelnici gradova Toronto, Zeeburg, Sao Paolo, Vancouver, Lyon, Malmö i Stockholm), a druga plenarna sednica bila je posvećena ulozi vlade i poslodavaca u obezbeđivanje radnih uslova koji odstranjuju barijere. Pošto je kompletna lista workshops i plenarnih sednica dostupna na web stranicama konferencije, ja ću se

fokusirati na komentar samo onih na kojima sam bila prisutna i koje smatram relevantnim sa stanovišta profesije.

Radionica pod nazivom Balansiranje između jednakosti polova i religiozne različitosti: muslimanke u zapadnim društvima, islamsko pravo i pravni sistem bavila se sledećim relevantnim temama: verski i građanski brak, kompleksnost problema polova na raskrscu između islama i zapadnih društava i arbitriranje na bazi verskih autoriteta u porodičnom pravu. Audry Macklin sa Univerziteta u Torontu je tvrdila da je arbitriranje na bazi verskih autoriteta u porodičnim pitanjima u suštini isti proces kao proces medijacije, komercijalne ili nekomercijalne, koji je uobičajen u zapadnim društvima u građanskim parnicama. Takođe je istakla da pravni sistem, koji bi trebalo da obezbeđuje jednakost polova, omogućava razne forme diskriminacije, najčešće iz ekonomskih razloga (žene sa decom ne mogu da odlučuju jer se suočavaju sa velikim ekonomskim poteškoćama). Zbog tih razloga, ona ne vidi kako opravdati nedavnu kanadsku odluku da onemogućiti arbitriranje na bazi verskih autoriteta.¹ Državu ne bi trebalo da zanima da li se za arbitriranje obraćamo verskim ili sekularnim institucijama. Ovakav nazor je napala Alia Hogben iz Kanadskog veća muslimanki, koje je pozdravilo odluku vlade zato što, kako je rekla, je vlada uočila da arbitriranje na bazi verskih autoriteta predstavlja veću opasnost za isključenje žena iz zajednice i ozbiljno potkopava status muslimanki kao građanki Kanade, zbog različitog režima kome su izložene. U Evropi je naročito bolno pitanje takozvanih "hromih brakova", a to su brakovi koji su razvedeni na osnovu pojedinačnih evropskih pravnih sistema, ali još uvek nisu razvedeni na osnovu zakona muslimanskih zemalja. Žene i deca iz takvih brakova su u opasnosti kada putuju u neke zemlje.

Plenarna sednica trećeg dana bavila se problemom globalizacije i bezbednosti. Prema argumentu koji tvrdi da je multikulturalizam u suštini slabost, jer omogućava ljudima da slobodno migriraju i istovremeno zadrže slobodu veroispovesti, okupljanja itd., što pruža prostor za zloupotrebu od strane grupa orijentisanih na nasilje, David Wright-Neville sa Univerziteta Monash u Australiji je imao potpuno suprotan argument: naime, jaka i ravnopravna kulturna zajednica će uvek biti mnogo bolja barijera prema ekstremistima nego bilo koja represivna mera ili policijska aktivnost. Dakle, veća je verovatnoća da će istinski samopouzdana zajednica preuzeti odgovornost za bezbednost društva kao takvog, uključujući i svoju vlasitu.

---

¹ Arbitriranje na bazi verskih autoriteta u pitanjima porodičnog prava znači da, pre nego što dođu pred sud, stranke imaju mogućnost da se nagode pred verskim autoritetom koje obe doborovoljno priznaju i sud njihov dogovor uzima kao pravno relevantan. Kanada je ovu mogućnost do skora pružala.

Plenarna sednica sledećeg dana bila je posvećena pitanju različitosti kao ekonomske prednosti. Phil Wood iz COMEDIA grupe, Velika Britanija, vodi istraživanje o odnosu između tretmana kulturno heterogenih zaposlenika i konkurentnosti firme. Rekao je da, ako se može uspostaviti povezanost između ove dve oblasti, bio bi to jak argument u prilog multikulturalizmu. Na žalost, kao što sam pomenula, nije bilo vremena da ga se pita, šta bi se dogodilo ako se povezanost ne može uspostaviti ili se ispostavi da je slučajna. U svakom slučaju, on je kritikovao Richarda Floridu, koji je postao poznat po svom istraživanju uske povezanosti tehnologije, talenta i tolerancije za prosperitet društava SAD, Kanade i Evropske unije. Phil Wood misli da je Florida precenio značaj kreativnosti u savremenoj ekonomiji.

Naročito zanimljiva, u svetlu nedavnih događaja u Parizu, bila je radionica o imigraciji, aktivnosti bandi i kriminalu. Istraživanje koje je vodio Scot Wortley sa Univerziteta u Torontu, a kome je dorprineo i vrhunski kriminolog iz SAD, Scott Decker sa Univerziteta u Missouriju – St. Louis (koji je takođe učestvovao u projektu EUROGANG) pokazalo je značajnu povezanost između fizičke getoizacije imigranata u savremenim zapadnim gradovima i aktivnostima bandi, tj. kriminalom. Istraživanje postavlja pitanje da li i kako vlade treba da intervenišu i spreče ovakvo odvajanje grupa na bazi teritorije i nacionalnih/rasnih obeležja.

Pošto je svaka radionica trajala tri sata sa mnogo prezentacija, broj ponuđenih radionica nije imao mnogo smisla, jer su sve održavale paralelo i uključivale su više predavanja nego diskusija.

Na prvoj plenarnoj sednici poslednjeg dana diskutovalo se pitanje uloge nevladinih organizacija u građenju socijalnog kapitala. Fariboz Birjandian iz Katoličkog imigracionog udruženja iz Calgaryja je govorila o ulozi nevladinih organizacija koje se specijalizuju isključivo na integraciju imigranata, o takozvanim agencijama koje služe imigrantima i organizacijama zajednica izbeglica. Naročito je istican momenat dobrovoljnog rada. Irene Bloemrad sa Univerziteta Kalifornije iz Berkleya se bavila pitanjem političke inkorporacije iz perspektive dva jednako nefunkcionalna sistema koji se zasnivaju na pretpostavci neutralne vlasti: prvi je označila kao francuski republikanizam, a drugi kao američki tržišni pluralizam. Njen argument je u suštini bio da su političke odluke kolektivne akcije, kao što su partije i lobističke grupe i nema razloga da se nameće hijerarhija na to koje vrste kolektiviteta su prihvatljive, a koje nisu (kao u slučaju kulturnih kolektiviteta).

Za sve akademske radnike, posebno je bilo značajno prisustvo Lorda Bhikhu Parekha sa London School of Economics (i člana Gornjeg doma Velike Britanije), značajnog autora u oblasti političkih i društvenih nauka, koji se bavi problematikom multikulturalizma. Predavao je o četiri

savremena diskursa koji napadaju multikulturalizam, pri čemu prva tri potiču sa desnice, a poslednji sa levice. Prvi diskurs tvrdi da multikulturalizam vodi ka terorizmu – ova pozicija diskredituje sve dobre aspekte multikulturalizma, zbog nekih štetnih. Drugi tvrdi da je multikulturalizam stav vezan za muslimane i predstavlja verziju teorije o “sukobu civilizacija”. Ova pozicija preuveličava značaj muslimana koji su ekstremni i povezuje zločin sa islamom. Istoveremeno ignoriše veliku veću muslimana koji proživljavaju teške trenutke pokušavajući da žive život običnih vernika. Treći diskurs tvrdi da nam naše iskustvo govori da treba zaustaviti imigraciju, a da je multikulturalizam ohrabruje – ova pozicija je empirijski zastarela i normativno pogrešna, naime, sve prosperirajuće zemlje su izgrađene na imigraciji. Četvrta pozicija tvrdi da multikulturalizam podriiva klasnu solidarnost time što razbija klase u nacionalne/kulturne grupe.

Parekh je takođe napao uobičajenu interpretaciju multikulturalizma kao ko-egzistencije koja se uzdržava od vrednosnog prosuđivanja i ponudio svoju vlastitu definiciju da multikulturalizam znači da ni jedna kultura nije samo-održiva ili samo-dovoljna i zato je potreban insititucionaliziran međukulturni dijalog.

I, da zaključim u ponešto poetskom stilu, prepričaću anegdotu koju je naveo Parekh: hrišćanski misionari su došli u jednu indijsku provinciju gde je bio običaj da se gosti pozovu pred vladara da raspravljaju o verskim pitanjima sa lokalnim sveštenicima. Prvo pitanje postavljaju gosti, onda domaćini. Misionari su pitali sveštenike: Da li verujete da je Bog jedan ili više? Oni su odgovorili: Vaše pitanje je apsurdno i bogohulno, apsurdno jer pretpostavljate da Bog može biti ili jedan ili više, a bogohulno je jer pokušavate da svedete Boga na ljudske kategorije. Misionari su, prema ovoj anegdoti, odbili dalji razgovor. A Parekh je dodao da se u multikulturalizmu radi o postavljanju pitanja, ali i u prihvatanju pitanja od drugih, a ja bih dodala da je Metropolis pružio dobar okvit za tu aktivnost.

Mgr. Selma Muhić Dizdarević
Katedra studija građanskog društva
Fakultet humanističkih nauka
Karlov Univerzitet u Pragu

Nada RAHOVIĆ

KAKO SAM SNIMALA SERIJU O DŽAMIJAMA U CRNOJ GORI

Ideja da snimam džamije došla je neosjetno. Kao da je spavala u meni i odjednom me osvojila bez borbe. Pisati o nečemu što nedovoljno poznajem teško je, a tek snimati – vrlo opasno, jer slika odaje više od riječi. Strah postoji, svjesna sam, uvukao se u mene kao hladnoća u kosti i smeta mi da se uhvatim u zagrljaj sa idejom koja me mami i sve više osvaja. Strah, od čega? Od nepoznate staze kojom hodam u mislima, u noćima kada mislim da spavam, a tek pred zoru shvatam da cijelu noć tumaram od ideje do realizacije. Šta ako pogriješim? Kako će to ljudi protumačiti? Da sam muslimanka, bilo bi mi lakše. Ako napraviš grešku u svom ataru, manja je šteta nego u tuđem. Ideja me ne napušta, ne priznaje moja opravdanja, stoji ispred mene kao imperativ, zahtijeva od mene da izađe kao dijete iz majčine utrobe i počne da živi.

Formalnosti koje treba ispuniti da bi se krenulo u realizaciju ideje, obavljam poput mjesečara – pisanje kratkog sinopsisa, čekanje odgovora od urednika redakcije da li je projekat prihvaćen od strane kolegijuma ili ne, sve su to stvari koje me ne brinu. Ja znam da će se put otvoriti, ali kako krenuti njime? Odakle početi? Šta pročitati?

Razgovori počinju. Prvi sagovornik, saradnik, moja uzdanica – arhitekta Rifat Alihodžić. Moj drug iz djetinjstva. Čovjek koji zna da uputi i podrži. Nije me iznevjerio. Izlazim iz njegovog biroa natovarena knjigama o islamu. Da li je islam težak kao ove knjige, pitam se dok se probijam tako "naoružana" do parkinga, gdje će dio tereta preuzeti moj "Fiat".

Prve knjige religioznog sadržaja čitala sam kao student u Sarajevu. Bile su to knjige o budizmu. Privlačilo me je sve što je daleko i nepoznato. Sa svojom vjerom, pravoslavljem, upoznala sam se snimajući dokumentarni film "Iskušenja". Za razliku od budizma, to je bilo stvarno, blisko, moje. Nešto što je unijelo promjene u moj život, više unutrašnji nego ovaj vidljivi.

Islam sam poznavala koliko i ljudi oko mene. Rođena sam u Bijelom Polju, odrastala sa muslimanima. Prvu dovu naučila sam u trećem gimnazije, od moje drugarice iz razreda, Kikice Dizdarević. Bilo mi je interesantno da izgovaram riječi kojima ne znam značenje. Zvučale su melodično i imale su neku tajanstvenost. Cijeli islam je bio tajanstven.

Sada je trebalo podići veo i ući u taj svijet. Čitam "Mali Ilmihal", "Priče sa Orijenta". Osjećam sa kao dijete, davno zaboravljeni osjećaj. "Oksfordska studija islama" vraća me u zrelo doba. Zaranjam u knjige, tražim lijek neznanju. Okrećem se prema kibli, da ne izgubim pravac. Teško je, materije mnogo, a vrijeme ograničeno. Ja takođe. Bog mi šalje pomoć, dva obučena vodiča kroz islam, dva mlada imama iz Bijelog Polja: Alena Hasića i Irfana Hasanovića. Oni se zalijepili za ideju, a ja za njih. Sada mi je mnogo lakše. Razgovori svakodnevni, plodni, zanimljivi. Svi moji prijatelji odlaze u kafić – ja u džamiju. Oni bliski znaju šta radim, drugima je ostalo samo da se čude.

Osjećam se sigurnije, strah se samo ponekad javi, tek da se ne opustim previše. Sada ja imam svoja dva čuvara od eventualne greške. Alen i Irfan su u vjeri cijelim svojim bićem, obrazovani, školovani u arapskim zemljama, tamo gdje se islam rodio. Njima vjerujem bezgranično, ali moj osjećaj odgovornosti mi nalaže da imamo i supervizora. U Crnoj Gori postoji jedan. Idris Demirović. Jedan i jedinstven. Titule ne nabrajam, svi ih znaju. Podršku i uputstva dobijam s puno topline i dobrih želja. Sada imam sve što mi je potrebno i punim jedrima krećem u projekat.

Prvi teren – Ulcinj. Rifko (Rifat Alihodžić) i ja idemo na razgledanje terena. Usput mi priča o arhitekturi džamija. Pominje mihrab, mimber, ćurs, mahvil... Španska sela! Kaže: "Brzo ćeš ti naučiti da ih razlikuješ." Ja ne mislim tako, ali me sramota da kažem. Srećom, bio je u pravu. U Ulcinju pet džamija – prva lekcija prilično velika! Rifko je arhitekta i njegov prvi zadatak je da odabere koje ćemo džamije snimati. Odlučio je – one iz turskog doba, predugo su čekale. Ove sadašnje, neka snima neko drugi.

Bio je petak kada smo obilazili Ulcinj. Podne nas je zateklo u Pašinoj džamiji. Vjernici počеше da pristižu u džamiju, ezan se čuje sa razglasa, a moj drug me požuruje: "Hajdemo, kaže, sad će džuma, da im ne smetamo." Znam ja da je džuma glavni sedmični namaz koji u isto vrijeme sjedinjuje srca svih vjerujućih muslimana na planeti sa Bogom Dragim. Hoću ja da vidim kako izgleda džuma namaz. "Ne možeš, objašnjava Rifko, ti si žena, a žene ne prisustvuju džumi." Zašto? Nova pitanja, nove dileme. Hoću ja da snimam džumu, odlučila sam. Ne govorim ništa, jer ne znam kako ću to da izvedem, ali znam da hoću. Otvara se novo polje interesovanja – obredi u džamijama. Džamije postoje radi ljudi. Ne mogu snimati prazne džamije. Ne snimam emisije o civilizaciji koja ne postoji. Muslimani su tu, zajedničko nam je sve osim groblja i bogomolja. Imamo različite puteve do Boga Jednoga.

Vraćamo se u Bijelo Polje i počinjem da izučavam obrede. Alen je otputovao u Liban, Irfan je tu da mi pruži sve informacije. Teoriju sam savladala, ali moram da vidim kako se sprovodi u praksi. Ljetnji dani su dugi, ikindija tek u pet i deset. Propisno odjevena, sjedim na mahvilu i po-

smatram. Mujezin uči ezan uživo, ne sa trake. Oči mi se pretvaraju u objektiv kamere. Moram da zapamtim redosljed, da ne pogriješim u montaži. Teže bi mi pala greška kod namaza, nego da pogriješim godinu izgradnje džamije. Za većinu se, ionako, ne zna tačan period gradnje. Rijetko koja ima sačuvan tarih. Ako dobro ne prenesem slike sa namaza, bojim se da bih povrijedila nečija osjećanja. I to ona najtananija, koja nas vežu sa Bogom.

Prvi namaz koji sam snimala bio je podne u Vrhpezar džamiji u Ulcinju. Bilo je lijepo i lako. Znala sam šta mi treba. Džamija puna, imam obrazovan, svi se trude da saraduju. Sa snimateljem se dogovaram bez riječi, da ne ometamo molitveni čin.

U ekipi su, pored mene, tri momka: snimatelj Aleksandar Božović, majstor tona Jovo Kljajić i majstor svjetla Saša Kostić. Svi smo pravoslavci. Nikome to ne smeta. Pravila ponašanja u džamiji se poštuju i sve ide kako treba.

Džumu smo snimali u Podgorici, u Starodoganjskoj džamiji. Mislila sam da je red da glavni namaz snimam u glavnom gradu. Tu je i sjedište Mešihata Islamske zajednice Crne Gore. Sa Bajrom Agovićem, sekretarom Mešihata i Džemom Redžematovićem, glavnim imamom, dogovorila sam se o snimanju džuma namaza. Vjernicima snimanje nije bilo najavljeno, dolazili su kao i svakog petka. Mjesta više nije bilo ni na mahvilu. Poneko je pitao šta to snimamo, više pogledom nego riječima. Pitanje prisutnosti žene na džumi je izostalo. Hvala Bogu, kažu, da se neko sjetio. Donijeli su mi maramu da se pokrijem, da se ispoštuje to što može. Marama zelena kao moje oči. Divno mi je pristajala. Zeleno je boja Božje bašte, dženeta.

Glavni imam držao je hutbu. Tema je bila džuma namaz. Hatib je, kaže on, doktor za dušu. Slušamo ga pažljivo, svima nam lijeka treba.

Ibadet koji se iskorjenjuje snimali smo u Rožajama. Kelime i tevhid, poznat u narodu kao tegljenje ćilime. Znak pitanja visio je u vazduhu dok smo snimali ovu molitvu za umrle. Da li je opravdano što je postojao, koji su razlozi što nestaje; ostavljam islamskim teolozima da raspravljaju, moje je da snimim to što se dešava u džamijama u Crnoj Gori.

Snimanje u Rožajama krunišemo veselim događajem – Šerijatskim vjenčanjem. Prije odlaska na teren pročitala sam Šerijatsko porodično pravo. Ono što piše u toj knjizi u nečemu se razlikuje od onoga kako se sprovodi u praksi. Zbunjuju me odstupanja od jasno propisanih pravila.

Po povratku u Bijelo Polje o pravima žena u okviru Šerijata razgovaram sa profesoricom islamske teologije Azrom Hasanović-Mušović. Ljubav prema Uzvišenom Gospodaru plamti u njenim plavim očima, dok mi objašnjava privilegovani položaj žena u islamu. Citira poglavlje iz Kur'ana, nazvano po ženi En-nisa.

- Zašto je u praksi drugačije – pitam ja. Zašto žene ne odlaze na džumu? Zašto su u džamiji izdvojene na mahvilu? Zašto su pokrivene? Zašto ne idu na dženazu? Zašto u nekim islamskim zemljama nemaju pravo glasa?

- Sva nepravda dolazi od ljudi, a sve privilegije dao nam je Alah dz. s. - spremno odgovara profesorica Azra.

Razgovor se produžio mnogo više nego što je potrebno za emisiju. Davno smo prešle odnos reditelj-sagovornik. Razgovaramo kao dvije žene, svaka iz svog ugla, o položaju roda našeg na ovom svijetu.

Plav ima najstarije džamije u Crnoj Gori. Carska džamija izgrađena je 1471. god.

Malene su kao i kuće staroga Plava, a ipak dovoljno velike za vjernike jedne mahale.

Ukrašeni plafoni, ograde mahvila i mimbera, rezbarena vrata, djela su ruku lokalnih majstora, sačuvana do današnjih dana. Ruke koje su tkale ćilime za prve islamske bogomolje na ovim prostorima, davno su nestale iz sjećanja ljudi koji su na njima namaz obavljali. Obluci iz Lima kojima su ukrašavani mihrabi u ovim skromnim džamijama, ostavili su veći utisak na mene od stalaktitima ukrašenih mihraba kakve carske džamije. Obilazeći velike džamije po Turskoj i sjevernoj Africi, divila sam se njihovoj arhitekturi, ornamentici, kaligrafiji... Osjećaj je bio sličan kao kada sam obilazila velike muzeje. U te džamije dolaze i vjernici i turisti. Ovi drugi su često bili prisutniji.

U džamije na sjeveru Crne Gore dolaze samo oni koji se tu mole Bogu. U njima je bilo topline koju su vjekovima ostavljali vjernici izgovarajući riječi ljubavi i zahvale Gospodaru Uzvišenom. Drugi nijesu vrata otvarali, tako da se tu prisustvo vjere osjećalo jače – utisak je moj. Subjektivan, naravno.

U Bijelom Polju postoji samo jedna džamija. Čime ispuniti emisiju? Ljudima, obredima, manifestacijama. Bjelopoljska Islamska zajednica jedina u Crnoj Gori ima džamijski hor. Sastoji se od tridesetak članova, mladića i djevojaka. Dogovorila sam se sa imamom Irfanom Hasanovićem da snimamo samo djevojke, jer ću se u emisiji posebno baviti položajem žena u džamiji.

Djevojke obučene u roze haljine, pokrivena po propisu, stidljivo ulaze u džamiju, došaptavaju se i prigušeno smiju. Momci iz TV ekipe gledaju iznenađeno. Nikada nijesu ni čuli da u džamijama postoji hor, kad ove roze papige dolepršaše odnekud i ispuniše džamiju ljepotom, mladošću i ilahijama.

Itikaf sam ostavila za kraj emisije, pretpostavljajući da će se emitovanje poklopiti sa mjesecom posta – Ramazanom, pa da podsjetimo gledaoce na ovu praksu Muhameda a.s.

*Dr Miodrag T. Bojović, TV reditelj Nada Rahović i
ing. arh. Rifat Alihodžić ispred Husein-pašine džamije*

Pljevlja sam ostavila za kraj serijala zbog Husein-pašine džamije. Htjela sam da mi najljepša među džamijama ostavi utisak na gledaoce, da dâ pečat cijelom serijalu. To je jedina džamija u Crnoj Gori koju su snimale TV ekipe, kojoj se poklanjala pažnja, što zbog njene ljepote, što zbog značaja koji je imala od XVI vijeka, pa do danas.

Kada smo došli na obilazak terena Rifat Alihodžić i ja, sastali smo se sa mujezinom Husein-pašine džamije, Jakubom Durgutom i, sada već počivšim, prof. dr Miodragom Bojovićem, urbanistom. Obojica zaljubljenici u ovu ljepoticu, pričaju o njoj svaki iz svog ugla. Rifko mjeri, crta, divi se svom kolegi mimaru Hajrudinu, ja zapisujem neobične priče. 1910. godine minaret Husein-pašine džamije pao je od udara groma. Istoga dana grom je udario u crkvu na Ilijinom brdu, nedaleko od Pljevalja.

Dva dana smo snimali Husein-pašinu džamiju. Osnovne elemente džamije svi u ekipi lako razlikuju, mada su ovi posebni, raskošni, carski. O džamiji najviše računa vodi njen mujezin Jakub Durgut. Sve se blista dokle njegova ruka može da dosegne. Pukotine na zidu ukazuju da joj treba i rekonstrukcija.

Te večeri snimali smo tevhid, 52-dnevni pomen ženi koja je okončala ovozemaljski život. Ekipa je već umorna, ali ne odbijaju mi molbu

da radimo još sat-dva. Svi znaju da volim da snimam obrede. Ljudi u molitvi daju dušu i džamijama i mojim emisijama. Razliježe se glas glavnog imama Orhana Mahmutovića. Džamija akustična, visina glavne kupole 16 m. Ja sam na mahvilu i posmatram sve iz gornjeg rakursa. Prizor veličanstven. Ostaviću ovo za kraj emisije, odlučila sam. U Pljevljima postoje još tri mahalske džamije koje sam snimala, ali priča o Pljevljima mora početi i završiti se u Husein-pašinoj džamiji.

Dok smo završavali snimanje enterijera, Jakub nas zamoli da stanemo ispred mihraba da napravi fotografiju za uspomenu. Pozirajući ovom dobrom mujezinu i umjetničkom fotografu, jedna misao prođe mi kroz glavu – nikada nijesam stala u mihrab. Instiktivno sam to pročelje izdvajala kao posebno mjesto namijenjeno prvom među vjernicima.

Ostalo je još par kadrova da uradimo i završavamo. Snimatelj Aleksandar silazi sa stepeništa koje vodi na minaret, spušta kameru pored mojih bosih nogu i kaže: snimanje je završeno.

Za ekipu, ovo je jedan od svakodnevnih radnih zadataka, za mene ispit pred Bogom, pred ljudima i pred samom sobom.

U zanatskom smislu, moglo se uraditi i bolje i drugačije, a ako je iskrenost uvjerenost da govorimo istinu, iskrenije nije moglo.

Književnost

Omer TURKović

SNOVI O ŠEFTELI SOKAKU
Poema nostalgika

Elif Lam Mim*

...oči varljive, dubino ponorna stvarna i nestvarna, gledajte: Gledajte mašer svijet ovaj još malo, jer trena slijedećeg mrena će na nur pasti, kao džemre u zemlju i vodu što pada. Ishlapiće dani i noći, utrnuti vrijeme viđenja: Vidjeste što vidjeste, što htjeste i što niste htjele, što željeste i što niste poželele. Šutio sam što sam šutio, kad sam htio i kad nijesam htio i šutnjom pozlijede i rane skrivao od drugih i od sebe. Čineh što čineh, nešto s voljom a nešto bez volje, nikome dobar i nikome dovoljan, još manje u lezetu ikom. Sanjah što sanjah, a snovi me ispotaje iznevjeriše. Od rođenja plakah što plakah i, pjevah što pjevah i sam se sebi sejrih, sam sebe čuh, drugi za to nijesu marili, koliko za snijeg lanjski. A pjevao sam što sam pjevao... pjesmu jednu jedinu o duši, mojoj duši, i nijesam je kadar još ispjevati. U snu, u kom vrijeme ne postoji, divljina peštarska lijepa mi ko šimšik nebesima u mislima grahnu. Zakoraćih srcem u avliju mog djetinjstva, u vatan malehni koga na javi više nema. Tamo gdje merajom lahori gorski zelene trave miluju, i rosa bistra na rumen laticama rose canine ko biserje u niski u sabah cakli. O, jadan li sam i slabašan plaho, kad ne vidim stada moja bijela, ate vrane, te buljuka blaga, i ne vidim ono nebo mavi nad Pešterom što nekad se dubinama plavi. No gledam dunja' ovaj pusti, kako se klupko vakta namotava, a vreteno pređu crnu prede; pa mi oči mrenom zamagljuje, da ne vidim kud me noge, po tuđini nose.

*

Šeher Pazar, to je nešto drugo.

On je biće živo koje čuje, koje vidi i koje osjeća i za sebe kao šuhret insan znade.

On je u sabah mrena ružičasta, u akšame boja golubija, a noću je u pjenušju zvijezda, i onaj je što od zlata tepeluke lije, ogrlice od biserja niže.

On je onaj, što s česama žubori, i tišinu noćnu zamajava, da tihoća ne bi bila sama, dok se uče dove uz tespihe, sitna zrna vrijeme prebrojava.

On je onaj daire što dira, glasno pjeva iz grla bijela.

U njemu su lijepi saraji, uz saraje bujni đulistani, u čaršiji sve agar merdžani i lijepog svačega dućani.

On je onaj gdje sevdíše se rado, iz sevdaha rađaju evljadi.

U bašči se sladak šerbet pije, u fildžane turska kahva lije.

Na peškunu sahani srebreni baklavama slatkim napunjeni, na ormaru mire dunje žute, medna usta nikada ne šute, tiho zборе i pjesme pjevaju. Poslije pjesme čuju se ezani, i žubore bistri šadrvani.

*

A, Šefteli sokak, jarane?

Je li to san mlađahnih tek dosanjani?

Bajraklija mašer, što u pjenu sjaja mjesec oblijeće i šuhret vrijeme jedno obasjava.

Il' je to behar mirisni bijeli, mavi, ružičasti?

Pjesma tihana djevojačka po baščama zrelih šeftelija:

"Gdje svaka svoga šeftelijom gađa, mene moja ni kamenom neće."

Il' je to vakat jedan pitomi, što minuo je davno, i samo još u sjećanjima tiši' i u sanku mome jošte živi?

Il' je to žubor rijeke Raške plahe, što s Pešteri u nizije hita. Il' samo san... iz kog se, sanjači ne bude?

Šapat lahora med' ružama rosnim, što bujne krase đulistane.

Pjesma tica što sabahe budi, i lijepe najavljuje dane.

Il' su to žena, dijete i cvijet blago koje se njeguje i poštuje.

Il' možda javka ljiljka, što miljenu svoju doziva, po lugovima zelenim od nade.

O dušo moja, šta li je šta, u šehar Pazaru, što pod podnebesjem ovom nad ljepotama svim stoluje?

Ja mnim, ipak, da je to san, Isah- bega časnog?

San amanet ostavljen Bošnjanima, o sevdahu da sanjat' učimo, a san da se, s koljena na koljeno dovijeka sanja.

*

Dani pak, i vode teku, žubore, hitaju neprestano.

Mašer vakat čas mutan čas bistar, pod nebesima ovim se smjenjuje.

Šehar Pazar čehre svoje lijepo, s kaharom promijeni.

Utihnuse pjesme o sevdahu i, pjesme svadbarske kao sabah svježe. Strune tambura, sazova, defova, darbuka - ruka nevješta pokida i na zavezak mrtvi zaveza, da se više ne oglase.

Pod pendžerom u akšame tihane, ljepoti mlađahnoj što se iza bušemaka smiješi, sad ne pjeva više niko. Zamukoše i džez trube, saksafoni, gitare... prestaše igranke, na Bedemu, u domu mlađahnih.

Pješčani sahat ruka neka tuđa prevrnu na stranu, i druge se gobelje čas iz kala, čas u kal počeše ređati.

Pjevači novi po naški ne pjevaju, no drugačije nekako, tuđe pjesme uhu, a i srcu strane, duši nepoznate.

*

Pjevam li ja ovo, ili plačem, o šehar Pazaru?

Reci mi ti, što sokacima ovim, od listka jesenjeg tihše još uvijek ponosito hodiš.

Ti što si se nadisao have ove čiste, napio vode bistre sa česama kao da si šerbet il' mlijeko majčino pio.

Ti što si džan svoj zalaznuo prslačcima mnogim; baklavama, puslicama, saher tortama, bojničkom slatkim, jemecima našim svekolikim, svakojakim.

Ti što si sevdinati znao, u sevdahu dušu darivao.

Ti što si se nasrkao po kahvama kahve turske, i riječi lijepe sajanima zborio.

Meraćio sve šeherske merake, jeksik mlijeka tičjeg da si pio.

Pa da sa tišnjom prehesapim; pjevam li, il' plačem o šehar Pazaru, i ponositim šuhret Pazarcima.

*

U odajama bošnjakim još mirišu dunje na ormaru i peščeši iz Stambola, Kalkute, Širaza u sehari.

Na zidovima serdažde, slike čabe časne, i pendilsahati od vremena što je stariji.

Dolje na peškunu namazbezi, šamije tanane, Musafi i tespisi od čistog čihlibara.

Minderi do pendžera mehki, sa rešmom od pjene bijele.

Čilimi peštarski na podovima, sahani, tablje, čase na rafovima što se kao lira žute.

Pa sve kao u džennetu mirom miriše.

U čičekluku, ispod pendžera, još cvaju ljiljani i ruže bijele, gdje se lahori akšamski sa vlatima igraju.

O, vrijeme pusto, sjećanja su to draga samo, što nijesu i vehnuti još neće.

Tamo, pak ... u zbilji, od tih vatana, osim praha ničeg više nema.

A prah...?

Zar iz praha zemnog život ne buja, trava ne niče, cvijeće ne raste i ljepotom dunjâ ovaj krasi?

Iz košpice šeftelije, zar mladica ne niče, stablo ne raste i plodove zrijele ne daje.

*

S jaranima dragim, Amir dok u akšam tihani u đulistanu sjedaše; uz đulsije majhoš, kahve i cigare.

Lahor mirisni ko sevda im šapta' riječi srcu i duši ugodne.

I slušaše sojke što pojem zadijevaju slavuje: Nebo se pred Amirom, suphanallah otvori i Azrail mu se mubarek, u pozlati i mašer sjaju ukaza sav. Al' dušu mu ne uze, da je Vlasniku njenom nosi, već ga samo opomenu da zaboravio je važno nešto...? Od tada minu godina mnogo, a on ponizno i smjerno uči: Lja iljahe iljallah, Muhammeden Resuljullah! I spreman je trenu svakog, da mu se Musafir posljednji, u času neznanom još jedared namine. Tek tada će znati, uskladi li sve sa dušom svojom i bi li kadar... koliko se nada, da na sedždi o džennetu san dovrši. Bezbeli, sad fajda nije ni za ničim što minu žaliti. Zalud je onom ko krila nema, a hoće visinama da uzleti, jave tegobne ove, eda se, nekako liši. Beskrili se, pak, od zemlje tvrde odvojiti ne može, još manje u sfere čiste uznijeti, osim namom svojom u snovima budnim. Jer, krila su tice dio tijela njenog, a krila su čovjeka moć i snaga duše.

Kemal MUSIĆ

ZLOGLAVLJE

Kad je pogledaš, Jupova livada u Zloglavlju je kao i sve druge. Samo što se u proljeće zazeleni prije i bujnije no sve druge livade oko nje. Pri dnu livade je izvor. Bistar kao dječje okce, a voda mu pravi grom! Kad je rahmetli Halko bio na samrtnoj postelji tražio je da se napije sa tog izvora. Kažu da je poslije drugog gutljaja odmah ispustio dušu. Malo podalje od izvora, izrastao je orah, tvrd, koštunjav, a granat do oblaka. Baš pod njim je nešto pečilo Jupovu kravu, pa je otegla papke na licu mjesta. Bacili su je u pećinu ispod Obrova, a Jupod od tada nije držao stoku, niti je kosio livadu, već je davao drugima podnapola.

Prve godine je uze Hajran iz Gaja.

Imao je Hajran mnogo stoke, pa je računao da će mu Jupova livada dobro doći. Gledao je izbliza i zamišljao goleme naviljke, sve od mirišljave grahorice. Ah, ove godine će prebrinuti za piću, fala Bogu i Jupu.

A kad puče kosidba i kad se začu prvo podvriskivanje kosača, Hajran iznese pustećiju pod šljivu iza kuće i poče da klepa kosu. Odzvanjali su niz dolinu sitni udarci njegova čekića. Hajran je tanjio kosu, izvlačio joj žicu da se kap rose niz nju mogla sliti.

Sjutradan udari niz Jupovu livadu i učini mu se da će mu se kosa iz ruku oteći, koliko je bila oštra. Rubio je travu do žila, a niz lice mu se slivale graške znoja, krupne kao Jupovi orasi. Otkosi su se nizali, a Hajran se nije odmarao sve dok ne obali svu travu. Tada sjede pored izvora da predahne, okvasi lice hladnom vodom i zapali cigaru. Potom se nagnu da se napije.

Učini mu se da ga iz izvora gleda neko oko, nalik na tijesni otvor podno Ždrijela u koji mu je, jednom dok je čuvao ovce, upalo jagnje. U to oko se zamrsi njegov lik, i izgubi se.

Našli su ga mrtvog, sa glavom zabodenom u izvor.

Sljedeće godine Jupovu livadu uze naš rođak Nedžib iz Vrtače. I on naoštri kosu i zakosi se. Najednom osjeti kako presječe nešto čudno. Trgnu se, ugleda kako se odsječeni rep zmije kofista ukraj otkosa, dok je trup sa glavom talasao nepokošenu travu. Nedžiba kao da nekakva igla prošika od glave do pete, ali se pribra, naoštri kosu i nastavi da kosi. Sve vrijeme mu se činilo da nešto ledeno gamiže po njegovim leđima. Do

sumraka pokosi livadu, napi se potom na izvoru, zametnu kosu na rame i brzo ode kući, zamišljen, skoro zabrinut.

Te noći oka nije sklopio. Čim bi dremnuo, glava one zmiije na livadi bi izašla pred njega i sjekla ga očima, kao što je on nju kosom presjekao.

Od tada se promijeni. Počeo je da se kofista kao onaj odsječeni zmiijin rep u otkosu na livadi, da gamiže i vuče se po zemlji. Skoro do sljedeće kosidbe je muke mučio i, otprilike u ono vrijeme kad Ramo iz Nehaja uze Jupovu livadu, Nedžib prezu opanke. Odmori i sebe i porodicu.

Ramo se radovao travi koje je ovog ljeta bilo kao nikada. Zadovoljno je šukao brke i govorio da u čitavoj okolini nema livade kao što je Jupova. Često je išao da je obiđe. Jedva je čekao da počne kosidba. Jednog dana ode u čaršiju da kupi novu kosu. Izdvojio je desetak, kuckao njima od kamen ispred prodavnice i pažljivo slušao kakav zvuk imaju, a onda probao njihovu čvrstinu pokušavajući da ih savije, i polako škartirao jednu po jednu, sve dok ne osta ona koju nikako saviti nije mogao, a zvuk joj zadugo ostavljao pisku u ušima. Zamoli prodavca da mu je uvijek u papir, plati, i ponese kosu kući.

Dugo ju je raskivao, tanjio i izvlačio joj žicu. A bio je majstor u tome. Što je on znao da načakmači kosu, to majčin sin nije umio. Kad bi neko od kosača, slučajno, u nekoj kosidbi probao Ramovu kosu, više mu se nije mililo svoju da uzme u ruke. Okahnula bi mu se i kosa i kosidba. Ramova kosa je naprosto sama kosila. Zbog toga je Ramo nerado drugima davao kosu na probu. A dešavalo se i da nekom, ko tek počinje da se bavi kosidbom, pokaže kako se kosa otkiva, kako se drži beledija i kako treba šnuti otkos. Ko zna koliko je momčadi Ramo naučio kosidbi, koliko je livada pokosio, koliko kosa otkovao ...

Tako i ovu naredi. Guju od nje napravi. Žilet! Nasadi je na smrčevo kosište, glajnc novo. Njim ga je častio Bačo Kriještorac kad mu je prošle godine u mobu bio. I rukijelj mu je tada dao, drenov. Oproba je u livatku ispod kuće i učini mu se da bolju nikad imao nije. Obaliće Jupovaču, kako je zvao Jupovu livadu, da se i ne zadiše, mislio je.

U petak zorom nađe se u Zloglavlju i odmah se zakosi. Kosio je do podneva, pa sjede da se odmori ispod oraha. Tada ugleda svoju ženu Huriju, kako pažljivo preskače otkose. Obradova joj se kao da je godinama nije vidio. Podiže kosu i mahnu joj njome. Odbljesak sjećiva zabode se u Hurijine oči.

Njoj se učini da se na tom odblesku zaustavi vrijeme. Da se sav njihov zajednički život stoji u čeliku što je sijevnuo nad Ramovom glavom.

- Nosiš li doručak, ženooo?! - viknu Ramo.

Bio je vrlo, vrlo gladan; samo kosa može insana tako da izgladni, da stomak prosto zavija od praznine. Hurija pohita da što prije postavi doručak ispred muža u hladu ispod oraha.

- Nosim! - odgovori mu, dok su joj noge postajale sve kraće. Požuri kao da nikad do Rama stići neće.

- Nosiš! - kliknu Ramo i zamahnu da zabode oštri vrh kosišta u zemlju.

U tome kao da munja sijevnu nad njegovom glavom.

Kao da se neki oganj prosu po livadi, neki plamen.

Kao da neki strašan huk udari s Bjelasice, zemlja zadrhta.

Hurija priđe. Pred njom kosa čvrsto zabodena u zemlju, a Ramova glava se kotrlja niz otkose.

Braho ADROVIĆ

ISPOD NJENOG KAPUTA

Sve bih na svijetu dao
Kad bih znao za kim je zabrinuta
Kad bi mi neko ispričao
Šta se krije ispod njenog kaputa

Sve bih na svijetu dao
Kad bih znao šta se krije u njenoj kosi
Kad bih potom i u nepovrat otišao
Kad bih znao šta u srcu nosi

Sve bih na svijetu dao kada bih znao
Da u njenim umilnim očima
Pred kojim sam stoput izgarao
Bar dio mojih nadanja ima

Sve bih na svijetu dao
Kad bih znao
Čija sreća u njenim koracima sija
Jao
Pa makar srce izgorjeli ti i ja
Sve bih na svijetu dao

U OGLEDALIMA LIMA

Lim nikada nije bio samo rijeka
U Limu smo uvijek gledali čovjeka

U Limu smo vidjeli zvijezdu vodilju
Koja nas je mamila k uzvišenom cilju

Lim što vječno šumi ponos je i slava
Za nas Lim je i božja objava

Bio mjera stvari polimskog naroda
Bio ljubav živa i živa sloboda

Lim je otac stari u vječnost što ode
Ogledalo sreće i sreća slobode

I kada sam bio na Rajni i Seni
Srce Lima silno kucaše u meni

I u ovo tiho graciozno veče
Široka kao Lim kroz srce mi teče

Ljubav i sreća i sreća i blagost
Lim je bio prva vječna naša radost

BALKANSKO BLATO

U balkanskom blatu
Svi koji se rode
Učestvuju u ratu
I u rušenju slobode

Pobjednika nema
Poražen je svako
Svak svakome svaku pakost sprema
Teško se živi a umire lako

Niko nikom tvrda vjera nije
Svi su živi pomalo sumnjivi
A ljudi su teške krvopije
Pravih nema i mrtvi su krivi

ODBRANA

Od zla se branimo dobrotom
Sijemo je kao žito na sve strane
Dok se život izivljava nad životom
Dok nas bole bole ljute rane

Bez ljubavi život nema draži
Kao da nas među živima nema
Izgubljeni smo a niko nas ne traži
Jutro ne zna šta nam veče sprema

A nada i dalje živi
Nada zavodnica zanosna
Da cijelu planetu zadivi
Iako smo prevareni i ubijeni ko Bosna

A nada i dalje traje
I vjera da ljudi još ima
Postoje jedine oči što sjaje
I sunce ljubavi u očima

Redžep NUROVIĆ

Vinske mušice

Hajamu

I

Putujem kao nehotke.
Na zagrebačkoj voznoj roje ljudi.
I pruge smršene kao misli, kao pređa.
Na struju više žena:
"Vlak Ogulin - Karlovac – Zagreb
kasni 66 minuta",
i još nešto, bezbeli, reda.

To moj voz docni.
U voznom je redu nered, ali ja znam red:
čekat ću uz vino.
I neke dvije, tek iz vode, rosne,
gledaju me sa slike na zidu, nijeme.
Ne znam kad je drugima,
a moj je voz tek sutra –
došao na vrijeme.

II

Zalud vrba odiše svježinom,
predgrađe sa svojih smetlišta vonja.
Fatme mi nema, a ja k'o pripet,
kao pred krčmom kad seljak sputi
odana mu konja.

Nada nekud otače,
pogled se rasteže putanjom niz njivu.
Na samcu brijestu, onamo,
kao na vrancu raste tovar mraka
i svjetla iz kasabe grickaju mu grivu.

Dockan uz vino u kafani snivam:
kao na moru sam i hoće kijamet.
Svi k lukama svojim plove.
I ja došao kući, legao obuven,
s nedoučenim krnjjetkom dove.

1998.

Kad se ništa ne dešava
(Bajagi politička pjesma)

Ništa se, velite, ne dešava
premda muha jedna, vidim,
u paučini skončava.

Kad se ništa ne dešava
šutnje mudre pečemo ko zanate,
dok kud ne najure velike vode i vračeve...

Dokoni svjetski generali ukrštaju riječi,
kad začas ne raskrštaju
nečije ukrštene mačeve.

Kad se ništa ne dešava
izbjeglica Hurem je kroz pendžer voza
presamićen, kao kad deru brava.
Ispraća predjele što niz voz odlijeću,
(a drug mu Hazim ko jagnje spava).

Kad se ništa ne dešava
svako pod svoj zaklop nade njivimo.

Za životom
koji bismo da živimo.

1999.

Šenlučenje

Rodio se ja
kad su dijelili žuti kukuruz -
svakom šaku-dvije. Iz Banata.
Kad je pred svačijom kućom
rupu za ćenifu
i trap
bila iskopala granata.

Žuti kukuruz
bio opuzao, vele.
Nijesu ga svinje htjele.
Mudri Vejsel proumovao lično:
"Neka neće, mi ćemo;
dobro je te ništa nemamo slično."

Ja bio puna kuća djeteta.
Uroke stravljaio glavama jelenaka,
ušivenim na oba ramena.
Obnoć gasulicu mi palili, .
da se zle duše u liku leptira sprlje
na jezičku plamena.

Ezan mi učili iz presahla bunara -
da Bog čuje, ljudi da ne čuju.
Ljutili se komunisti i skojevci
(njih koliko moljaca).
Začas te upute u obnovu FNRJ, jašta,
u brigadu dobrovoljaca.

Neko moj šenlučio svrh kuće;
i uzrokovao posjet milicijskih momaka...
Nikom na pameti da sam se rodio,
bogoradili:
"Ne bilo rata više na trista konaka!"

Adžo Vejsel (na Božjem putu)
Nije volio kad se puca i veseli...
"Kom se puca o rođenju,
trebat će i kad preseli."

Ljubavna ispjevana pod starost

Kiriju plaćah (H)asimu, kad učih školu.
Vidam ga, star ko Nuh a prodaje žilete, salvete...
Po kućama, kažu, lijepi i tapete.

Nije dao da u stan dovodim djevojke.
To su, govorio je, rospiye.
Ajet o učenju triput mi je kazivao dnevno,
a o muškosti, kad nabuja prosto-
prosanjaj i šakom iz sebe prospi je.

Ja sam jednu Mejru volio.
Stanovala mi u srcu,
a kuća joj bila u Čerkez-mahali.
(Tu je vaktile i Kajmaka hanuma živjela,
te bi je, kad njen u Stambol ode,
hizmećari od vreline mahramom pahali.)

Mejra je znala da sam je naslikao po sjećanju,
a nije da mi stanuje u srcu.
S tom sam slikom pred njom kao pred Sezamom,
A ona se ne otvara,

niti prilazi koliko k mrcu.

A samo se tri lika po sjećanju slikaju:
lik majke, lik predsjednika i lik djevojke.
Majka se voli, predsjednik se svikne,
a djevojka želi.
Majku, Tita i Mejru slikao sam kao žive,
bezbeli.

1999.

Kao dnevne vijesti

Miliki Pavloviću

Vehte nade pakujemo,
Da išta imamo za Božju milost.

Uz svaku nam misao spućen
krnj ajet iz Derviša i smrti
da su ljudi uvijek na gubitku...

To nas ubogi život, zbilja,
baca u bujicu, nigdje plitku.
U očaju svi hoće u drugačijega sebe,
kakvog obnoć smisliše.

Hmile seobe, krvare diobe...

Pobješnelim klatnima zaklaćeni
"vjernici" vjerama zavrat zaskočiše.
Bujaju mise, muca se teobe...

Obnevidjeli po tragu sopstvene istine,
hoćemo samo u njoj nade da njivimo.
Ne opazismo ni proljećni cvat trava.

Sledih se kad rekoše da Salčo, mudrac
Kuću ne gradi u ovoj Dolini,
čeka da se zadnji povodanj izdešava.

Najtanja ćuprija

Kad dijete preseli
lopta mu se smiri.
Splasnu dva životna mijeha.

Majka mu, Ajeta,
džematlijama na dženazi
pokloni po zračak bolna osmijeha.

Veli im:
Ovo je moj Haris otišao prije majke
da je sretno i Najtanjom ćuprijom provede,
da Bogu na kantar prinesem
talog dunjalučkog grijeha.

Hajra KIJAMETOVIĆ - MARTINOVIĆ

MAJCI

Do ponoći uz slabu svjetiljku
Vretenom si izvlačila zvuke
Srcem plela čarape za svoje
Nadom tkala lijepe bošçaluke

Od ponoći kad te san opkoli
Uz kolijevku tijelo bi svila
Kad dojenče od gladi zaplače
Iz njedara da mu pružiš krila

Zoroglasnik kad zapjeva pjesmu
Tvoja želja od sna slatkog jača
Da napraviš pitu od proljećnog blaga
I miris da sine ispod vrela sača

I zadnja kad pjesma u izbi utihne
Odmoran i srećan babo bi ustao
Kraj ognjišta na tronožac sjeo
I pogledom nježnim tebe milovao

VJERUJEM

Ako ne kročim na tle kuda vjernici hode
Kao da nisam hodala
Ako me ko ubijedi da Boga nema
Kao da nisam ništa učila
Ako ko nevjernik umrem
Kao da nisam živjela
Kad se duša i tijelo budu rastajali
Neka to bude čin svečani

NA MEZARU

Da si bolestan samo sam znala
Al' da je opasno nisu mi rekli
Kad si otišao zvijezda je pala
Iz moje duše boli su tekli

Danas sam tu uz mezar tvoj
Kroz sitnu travu ruke ti tražim
Sjećanja na tebe ko ptica poj
Toplinom iz groba dušu blažim

MATI MOJA ODAVNO TE NEMA

Majko moja odavno te nema
Al' si uvijek meni pred očima
Nas osmoro gajila si brižno
Blagoslov i ljubav ostavila svima

Koliko si vode s izvora prenijela
Il' na rame suvih ogranaka
Koliko je noći bez sna tvoga prošlo
Pletuć svakom po par naglavaka

Mati moja odavno te nema
Al' te uvijek vidim da ponešto radiš
Čupaš travu, kamenje prikupljaš
I po vrtu zelenilo sadiš

Koliko si njiva srpom pokosila
U snopove teške splijetala snove
Vraćala se žurno iz daleka mlina
Da napraviš pitu od pšenice nove

Snago moja odavno te nema
U tvom trošnom domu sad tišina spava
Sve puteljke tvoje i kaldrmu sivu
Obgrlio korov i visoka trava

Esad MEŠIĆ

ČESTO SANJAM

Ja često sanjam kuću staru
i tihe zvuke strune gusala
mirisnu krušku u cv`jetu behara
tamo mi negdje radost ostala

Ja često sanjam, kolijevku moju,
u kojoj snove brižno sanjah,
ognjište toplo i vruću proju,
i onaj voćnjak slatkih trešanja.

Ja često sanjam, livadu svoju,
i prvi otkos s mirisom trave,
topli kačamak večeru moju
seoski pašnjak gdje pasu krave.

Ja često sanjam, večernja sijela,
i vitko kolo kako se vije,
kao i zimska vesela prela,
opojne zvuke stare šargije

Ja često sanjam staru majku
kako mi brižno savjete dijeli
budi me zorom s urankom
nudi mi toplo mlijeko u zdjeli

Ja često sanjam, san mi je radost,
vraća me sam u srećno doba,
gdje život poče i osta mladost
ovaj ću san sanjat do groba

Dokumenti

Adnan PREKIĆ

PRIVREMENA UREDBA O UPRAVI VAKUFA U KRALJEVSTVU SRBA, HRVATA I SLOVENACA, SEM BOSNE I HERCEGOVINE IZ 1919. GODINE, DOGAĐAJI KOJI SU JOJ PRETHODILI I POSLJEDICE KOJE JE IZAZVALA

Vakufi su vjerske zadužbine zasnovane na propisima šerijatskog prava, kao institucija utemeljeni kada i Islam, i predstavljaju bitnu kariku u tradiciji islamskog društva.

Vakuf doslovno znači zadržavanje novca, zadužbina pobožnih ili fond za dobrotvorne svrhe. U suštini, vakuf je zemlja ili neki drugi izvor prihoda koji se zavještava kao neotuđivo dobro u vjerske i dobrotvorne svrhe.

Širenjem Osmanskog carstva osnivaju se vakufi i na našim prostorima, tako se prvi javljaju početkom XV vijeka i imaju prije svega vjersko-prosvjetni karakter (džamije i vjerske škole). O važnoj ulozi vakufa u Osmanskoj državi govori i podatak da je postojala nezvanična podjela nadležnosti između države i vakufa. Država se brinula o održavanju vojske, uprave i sudova, a vakufi o održavanju vjerskih, prosvjetnih i socijalnih ustanova.

Propisima izvedenim iz Kur'ana i tradicije, šerijatskim pravom rješavana su vakufska pitanja u Turskom carstvu. Nešto kasnije ti propisi sakupljeni su i objedinjeni u zakonima (kanunima) i carskim naredbama (fermanima).

Zbog značajne uloge u životu islamske zajednice i muslimana koji su živjeli na ovim prostorima, povlačenjem Turskog carstva iz njegovog evropskog dijela, vakufi, njihova imovina, zaštita uređenje i njihovo upravljanje postaju predmet ne samo pravnog već i političkog značaja. Tako uloga vakufa u održavanju i funkcionisanju muslimanskih vjerskih, prosvjetnih i socijalnih ustanova, borba za pravno-političko uređenje i regulisanje vakufskog položaja u postosmanskom periodu može poslužiti i kao pokazatelj odnosa između islamske zajednice i organa vlasti novonastalih hrišćanskih država.

U Srbiji se to pitanje postavilo odmah nakon hatišerifa iz 1830. u kome Porta nije predvidjela otkup vakufske imovine, niti je usloвила i

odredila način na koji će se s njom postupati, tako da je srpska vlast dobila potpunu slobodu da samostalno riješi to pitanje. Već 1863. donosi se zakon o vakufskim zemljama, a ukazom Mihajla Obrenovića 1868. i zvanično priznaje slobodu vjeroispovjesti. Ustavom Srbije od 29. juna 1869. organizovana je Islamska zajednica Srbije, na čelu sa muftijom u Nišu koja je dobila pravo da pod nadzorom države i propisima šerijata upravlja vakufskom imovinom.

Na prostoru Crne Gore, sva vakufska imovina, osvojena u ratu sa Turcima prelazila je u državnu svojinu, «kao dobro koje je bez gospodara ostalo», i država je imala apsolutnu slobodu upravljanja nad njom.

Odredbama Berlinskog ugovora Crna Gora je preuzela obavezu zaštite vjerskih manjina na svojoj teritoriji i omogućiti im da samostalno upravljaju vjerskim poslovima. Najprije se osniva posebna islamska vjerska zajednica, da bi kasnije sva pravna rješenja crnogorske države nakon 1878. u svojim odredbama uvažavala činjenicu o vjerskoj heterogenosti stanovništva i njihovim specifičnostima. Tako Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru iz 1888. godine daje pravo Islamskoj zajednici da samostalno upravlja vjerskim zadužbinama, što je kasnije potvrđeno i odredbama Nikoljdanskog Ustava iz 1905. godine.

Pravni okvir po pitanju vakufa nije bitnije izmijenjen do okončanja Prvog svjetskog rata, kada je ovo pitanje, na neki način internacionalizovano. Tako se 10. članom Sen-Žermenskog ugovora iz 1919. novonastala Kraljevina SHS obavezala «da pruži zaštitu džamijama, grobljima i drugim vjerskim ustanovama muslimanskim. Kao i da pruži sve potrebne olakšice vjerskim zadužbinama (vakufima) i vjerskim i dobrotvornim muslimanskim ustanovama.

Privremena uredba o upravi vakufima donijeta je samo dva dana nakon potpisivanja Sen-Žermenskog ugovora (10. sep. 1919) i nije važila za vakufsku upravu u Bosni i Hercegovini, u kojoj su to samostalno obavljali autonomni vakufsko-mearifski organi. Tako je u Bosni i Hercegovini do donošenja zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici 1930. godine na snazi ostao «Statut za autonomnu upravu islamsko-vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova» iz 1909. godine.

Privremenom uredbom o upravi vakufa iz 1919. država je preko Ministarstva vera, odnosno preko centralnog vakufskog fonda, preuzela kompletnu upravu nad vakufskom imovinom. Kao upravna vlast vakufske imovine, Ministarstvo je odlučivalo o: zakupu vakufskih nekretnina, raspodjeli novca dobijenog od kamata i zakupnina, zaključivanju i proveri godišnjih budžeta vakufa itd.

Neposredan upliv i kontrolu u svim vakufskim pitanjima država je dobila pravom da imenuje sve vakufske službenike. Na predlog muftije u svakom mjestu Ministarstvo vera imenovalo je četiri osobe koje su

zajedno sa muftijom činile sresko vakufski medžlis koji je imao obavezu brige o vakufskoj imovini, izdavanju vakufskih nekretnina čiji zakup nije prelazio 1 000 dinara. Veći poslovi u izdavanju vakufskih nekretnina bili su direktno zavisni od Ministarstva jer je uredbom definisano da sve zakupnine preko 1 000 dinara, uz sopstveno mišljenje sresko vakufski medžlisi dostavljaju Ministarstvu na odlučivanje. Svi prihodi, odnosno viškovi vakufske imovine, kao i takse uplaćivani su u centralni vakufski fond koji je takođe bio u nadležnosti Ministarstva.

Direktna kontrola od strane države i neposredno upravljanje vakufskom imovinom omogućili su Ministarstvu i državnim organima miješanje u vjersko-prosvjetne poslove Islamske zajednice. Imenovanjem svih vakufskih službenika, vjerskih i prosvjetnih, čija je egzistencija ujedno i zavisila od vakufske imovine nad kojom je ta ista državna vlast imala potpunu kontrolu, stvarao se privržen i odan sloj vjerskih službenika koji su bili u neprestanoj mimikriji sa organima centralne vlasti. Samim tim, u nedostatku politički organizovane, zrele i nacionalno profilisane inteligencije, preko Islamske zajednice koja je bila jedini stožer muslimanskog stanovništva, država je preko vjerskih službenika kontrolisala i rad same islamske konfesionalne zajednice.

Istovremeno postojanje dva modela organizacionog ustrojstva i sistema uprave Islamske zajednice na jedinstvenom prostoru KSHS, stvorilo je nelogičnu i neistorijsku podjelu na takozvano istočno i zapadno krilo Islamske zajednice. Tako su u nedostatku, od centralne vlasti nezavisnih, slobodnih i naprednih ideja ovog «zapadnog» krila islamske zajednice sa prostora Srbije, Crne Gore i Makedonije, zahtjevi za jedinstvenom vjerskom organizacijom i vakufskom autonomijom najčešće stizali iz Bosne i Hercegovine, što je i logično jer tamošnji vjerski službenici nisu bili direktno zavisni od centralne državne vlasti, shodno odredbama uredbе koja je izuzimala prostor BiH. Tako je reis-ul-ulema Džemaludin Čaušević prilikom zvanične «vjerske ankete» koju je sproveo Ministarstvo vera novembra 1921. zatražio uspostavljanje jedinstvene vjerske organizacije muslimana na prostoru KSHS i uspostavljanje potpune vakufsko-mearifске autonomije. Nešto kasnije, slične zahtjeve uputiće i Jugoslovenska Muslimanska Organizacija, koja je političkom borbom iz jedne druge perspektive pokušala riješiti ovaj problem.

Izuzmemo li finansijsku stranu autonomnog upravljanja vakufsko-mearifskih poslova, političke nezavisnosti koju je uslovljavalo postavljanje svih vjerskih službenika od strane države, ilustrativno je spomenuti da je u borbi za vakufsku autonomiju sa austrougarskom vladom krajem 19. vijeka u Bosni i Hercegovini, pored stvaranja pokreta za vjersku i vakufsko-prosvjetnu samoupravu došlo i do stvaranja prvog političkog organizovanja bosansko-hercegovačkih muslimana. I upravo nakon dobi-

janja vakufske autonomije u borbi za prevlast u organima vakufsko-mearifskih medžlisa muslimanska inteligencija BiH profilisaće niz ideja iz kojih će kasnije nastati i nekoliko političkih stranaka i pokreta.

Pravna rješenja «Privremene uredbe o upravi vakufa u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, sem Bosne i Hercegovine» uz neznatne stilske izmjene preimenovana su u zakon «O upravi vakufa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca sem Bosne i Hercegovine» koji je stupio na snagu 28 februara 1922. godine, i koji je objavljen u službenim novinama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca; Godina IV. – 1922. – broj 288. od 23. decembra 1922.

Jedinstvo Islamske vjerske zajednice na cijeloj teritoriji ustanovljeno je 1930. godine, ali je uslovna podjela na «istočno» i «zapadno» krilo i dalje zadržana, prije svega strukturom organa vjerske uprave i stvaranjem dva medžlisa, dva vakufska vijeća i i dvije vakufske direkcije, u Sarajevu i Skoplju.

Privremenu uredbu o upravi vakufa u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, sem Bosne i Hercegovine, donosimo u originalu, identičnu onoj kakvu smo je pronašli i prilikom njenog objavljivanja u «Službenim novinama Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca», Godina I, Strana 2. – Br. 105.; Beograd 1919. god.; od 5. oktobra 1919. god.

U ime
Njegovog Veličanstva
PETRA I
Po milosti Božijoj i volji Narodnoj
Kralja Srba, Hrvata i Slovenaca

Mi
Aleksandar Naslednik Prestola

Na predlog Našeg ministra Vera, i po saslušanju Ministarskog Saveta, rešili smo i propisujemo:

PRIVREMENU UREDBU

o

Upravi vakufa u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, sem Bosne i Hercegovine

koja glasi:

Član 1.

Nadzor nad vakufima u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca i upravu centralnog vakufskog fonda za krajeve Srbije i Crne Gore vodi Ministarstvo Vera.

Upravu vakufa u Bosni i Hercegovini vode autonomni Vakufsko-Mearifski organi, koji su tamo od prije postavljeni.

Član 2.

Ministarstvu Vera kao upravnoj vlasti u vakufskim poslovima spada u nadležnost:

1.) Odlučivanje o koristonosnim ulaganjima vakufske i mearifske gotovine i o izdavanju u najam odnosno zakup vakufskih i mearifskih nekretnina, ako kamate odnosno najamnina ili zakupnina iznose više od 1000 dinara godišnje;

2.) Odlučivanjem o opterećivanju nepokretni dobara centralnog fonda i pojedinih vakufa;

3.) Odlučivanje o upotrebi dohodaka pojedinih vakufa i centralnog fonda za izvršenje odredaba, sadržanih u vakuf namama pojedinih vakufa, za podmirivanje potreba vakifske i mearifske uprave kao i na druge opšte muslimanske verske, prosvetne i dobrotvorne svrhe;

4.) Ustanovljenje godišnjih proračuna za samostalne vakufe i za centralni fond;

5.) Ispitivanje i odobravanje zaključnih računa za pojedine vakufe, a za centralni fond i njihovo sastavljanje;

6.) Nadziranje nad poslovanjem sreskih vakufskih međžlisa, nadalje nadziranje svih pojedinih vakufa i njihovih službenika kao i svih vakufskih zavoda;

7.) Odlučivanje o otpisivanju neuterivih tražbina vakufskih, o davanju predujmova, i potpora i nagrada vakufskim službenicima;

8.) Istraživanje, knjiženje i vođenje pojedinih vakufa u evidenciji, isto tako imanja i njihovih zakladnih svrha;

9.) Imenovanje svi vakufskih službenika, i to vjerskih i prosvetnih u sporazumu sa vršiocem dužnosti Vrhovnog Muftije i u skladu sa vakufnamama.

10.) Vršenje disciplinarnih vlasti nad svima vakufskim službenicima.

Član 3.

U svim okružnim i sreskim mestima gde ima muslimana i vakufskih dobara postoje sreski vakufski međžlisi, koji su sastavljeni od muftije kao predsednika i četvorice muslimanskih građana kao članova. Članove sreskih vakufskih međžlisa imenuje Ministar Vera nakon saslušanja nadležnog okružnog muftije, koji treba da se u tome sporazume s mesnim muslimanskim stanovništvom.

Članovi sreskih vakufskih međžlisa obavljaju svoju službu besplatno kao počasno zvanje.

U većim mestima, gde to bude iziskivala potreba, može se broj članova sresko vakufskog međžlisa povisiti.

Član 4.

Dužnost je sreskih vakufskih međžlisa, da istražuju i drže u evidenciji sve vakufsko imanje, koje se nalazi u srezu, da nadziru džamije i vakufske zgrade, da paze mutevelije i druge vakufske službenike, da sudeluju pri davanju vakufskih zgrada i zemljišta u najam odnosno zakup i pri ukamaćivanju vakufskih novaca ako zakupnina odnosno najamnina ili kamate nisu više od 1 000 dinara na godinu, a veće zakupe, najmove i ukamaćenja da dostavlja sa svojim mišljenjem na rešenje Ministru Vera (član 2. tač.1.); da stavlja predloge Ministarstvu Vera gleda upotrebe vakufskih prihoda za izdržavanje vakufskih zgrada, podizanje džamija i drugih verskih prosvetnih i humanitarnih zavoda, da sastavlja, ispituje i podnosi Ministarstvu Vera sve vakufske račune, naručito zaključne godišnje račune o upravi pojedinih vakufa, te da izvoršava sve naloge Ministarstva Vera.

Član 5.

Sednice sresko vakufskog međžlisa valja držati po potrebi u urodovnim prostorijama muftije ili na drugom prikladnom mestu. Pisarske poslove obavlja muftisko zvanje, koje nabaavlja i potrebni pisaci materijal. Okružni i sreski načelnici imaju pravo nadzora nad delovanjem vakufskih međžlisa, ali se ne mogu mešati u unutrašnje poslovanje njihovo niti uticati na njihov rad, koji se kreće u delokrugu, što im je opredeljen ovim naređenjem ili drugim odredbama Ministarstva Vera.

Član 6.

Pojedinim vakufima upravljaju mutevelije po propisima vakufnama, a kad ovih nema po odredbama Ministarstva Vera.

Muteveliju imaju slušati sve naloge sreskih vakufskih međžlisa i Ministarstva Vera.

Oni su ovlašćeni samo na one izdatke koji su preimenovani u budžetu njihova vakufa. Oni mogu preko sreskih vakufskih međžlisa ostavljati predloge Ministarstvu Vera o promenama godišnjeg budžeta za vakufe kojim oni upravljaju, kao i o upotrebi sredstava centralnog fonda za njih.

Član 7.

Suvišci-pojedinih vakufa, koji preostanu iza podmirenja svih zakladnim pismom (vakfijom) određenih potreba, koja nisu, utemeljevačevom odredbom izrično namenjeni njegovim potomcima ili vakufskim službenicima, pripadaju u centralni vakufski fond.

Mutevelija ih ima preko sresko vakufskog međžlisa predati Upravi Fondova, gde će biti pohranjeni, a po odredbama Ministarstva Vera upotrebljavani za namenjene svrhe.

Mutevelijama se može ostaviti jedan deo ovih suvišaka, da time podmire potrebe sledećih godina onoga vremena dok prispeju prihodi od te godine.

Visinu ovoga dela od suvišaka što će se ostavljati kod mutevelija, određuje Ministarstvo Vera.

Član 8.

Vakufske takse valja plaćati u centralni fond i to:

1.) Takse za dekret (hadži tevđžih) pri svakom novom imenovanju, ako je godišnja plata viša od 1 000 dinara. Ova se taksa plaća jednom za svagda, i to 25% od godišnje plate a može se platiti i u dvanest mesečnih obroka, ako to imenovani zatraži.

2.) Vakufske takse manipulacije (hadži muhasebe) od onih vakufa, kojih su višci pripadaju potomcima utemeljača (Vakifa) ili vakufskim službenicima. Ove se takse plaćaju svake godine, i to 10% posto od suvišaka, koji budu u godišnjem računu nekazani, da nakon podmirenja potreba dotičnog vakufa pripadaju potomcima utemeljača ili vakufskim službenicima.

Član 9.

Centralni vakufski fond sastoji se od suvišaka pojedinih vakufa, koji se ne upotrebe za pokriće tekućih potreba, od glavnica i ostalog imetka uzapćenih vakufa (evkafi mazbuta) te od mearifskog imanja. Prihodi sa ovoga fonda sastoje se od dohodaka plodonosnog uloženog imetka fonda, od vakufskih taksi koje se pobiru po čl. 4. ovoga naređenja, te se od suviška samostalnih vakufa od kojih se svake godine mora izlučiti najmanje 20% za povećanje temeljne glavnice fonda.

Rukovanje gotovim novcem i vrednosnim papirima centralne vakufske zaklade kao glavnica samostalnih vakufa, koje budu predate centralnom fondu, vodi Uprava Fondova.

Član 10.

Prihodi centralne zaklade imaju se upotrebljavati za ove svrhe:

1.) Najprije se podmiruju iz prihoda fonda porezi i drugi javni danci za imanje fonda, pa onda upravne potrebe fonda i troškovi izdržavanja.

2.) Zatim treba podmiriti za pojedine vakufe, koji su predali svoje novčane glavnice fondu, potrebe onih svrha njihovog utemeljenja, koje se ne mogu pokriti iz dohotka nekretnina i eventualnih drugih prihoda dotičnih vakufa, onda eventualne svrhe uzapćenih vakufa (evkafi maz-

buta), zatim muslimanske prosvetne svrhe onih mesta odakle je uzeto mearifsko imanje u centralni fond i to sve ovo troje u onoj meri koliko ima za to pokrića u srazmernom delu dotičnih vakufa odnosno mearifskih imanja, što ga imaju u prihodima imanja fonda. Ovim nije isključeno da se mogu podmiriti i dalje potrebe ovakvih vakufa i u smislu tačke 5. ovog paragrafa iz sredstava centralnog fonda.

3.) Zatim se podmiruju one potrebe pojedinih vakufa na popravak i izdržavanje koristonosnih nekretnina, koje se ne mogu podmiriti iz prihoda dotičnog vakufa.

4.) Od prihoda fonda, koji ostanu izvan toga valja svake godine najmanje 1/5 upotrebiti za povećanje fonda.

5.) Ostale prihode fonda valja upotrebljavati za podmirivanje opštih islamskih verskih prosvetnih i dobrotvornih potreba. Vakufima čiji suvišci pripadaju potomcima utemeljitelja ili vakufskim službenicima, mogu se davati samo zajmovi.

6.) Eventualne suviške, koji ostaju iza podmirenja svih potreba, valja takođe upotrebiti za povećanje fonda.

Član 11.

Ova uredba stupa u život od dana potpisa Kraljevog, a izvršnu silu dobija od dana obnarodovanja.

Preporučujemo Našem Ministru Vera da ovu uredbu obnaroduje i izvrši.

12. septembra 1919.g.
u Beogradu

ALEKSANDAR, s.r.

Ministar Vera
Alaupović, s.r.

Prikazi

Husein BAŠIĆ

VRIJEDNO NAUČNO DJELO

Dr Ljubiša Rajković, *SA LONDŽE ZELENE*
 Samostalno izdanje: Ibiš Kujević, Rožaje, 2001.

Primjer bilježenja usmene tvorbe, posebno bošnjačkih epskih pjesama iz rožajskog kraja dr Ljubiše Rajkovića Koželjca, rođenjem iz Koželja, kod Knjaževca, na najbolji način potvrđuje narodnu izreku da je "dobrog i pametnog čovjeka korisno i na put' sresti". Takav čovjek je upravo Ljubiša Rajković Koželjac, koji je živio i radio u Rožajama, s manjim prekidima, čitavu deceniju. Za to vrijeme nije mirovao, poslije napornog rada u školi obilazio je rožajska sela i zaseoke, tražeći ljude za koje je čuo da znaju guslarske (junačke) pjesme i uz gusle ih pjevaju. Bio je svjestan da je na tragu još neugašenih izvora epske pjesme i tradicije, koja je u mnogim krajevima, gdje žive južnoslovenski narodi (Srbi, Hrvati, Crnogorci i Bošnjaci), nestala, s obzirom na to da su nestali uslovi za razvoj i život epike u cjelini.

Tako su njegove sveske iz dana u dan bile sve punije, a njegovo uvjerenje da nije uzalud dolazio tim povodom iz pitome Srbije u vrljetnu Crnu Goru sve upornije i jače. Ovdje je mjesto da navedemo njegovu misao vodilju, koja najbolje daje odgovor zašto je bošnjačka (muslimanska) epika ostala najduže u životu, i zašto je on imao bogatu žetvu, upravo na zalasku XX vijeka. Dr Ljubiša Rajković Koželjac u svom uvodnom tekstu "Riječ unaprijed" kaže: "Koliko da god da Srbin, ruku na srce, ne može da na gusle muslimanske gleda s ljubavlju, što je i prirodno, sve više je kod Srba, a ponajprije onih prosvijećenih (koji su svojom čovječnošću nadrasli prizemnosti i uskogrudosti našeg teškog istorijskog nasljeđa), sazrijevala svijest o tome da vrijednost epske pjesme nije prvenstveno u podatku na čijoj se strani bore junaci opjevani u njoj, već koliko u toj pjesmi ima *Poezije*, istinske poezije, odnosno opšteljudskog. Una gens sumus!"

Iz ove misli dr Ljubiše Rajkovića mogu se sagledati mnoge negativne konotacije koje je doživjelo, poslije sloma i odlaska Turaka, ne samo usmeno stvaranje, već i cjelokupno kulturno nasljeđe muslimansko-bošnjačkog naroda na prostorima gdje je živio, smatrajući maltene

njegovu duhovnost i stvaralaštvo neprijateljskim i tuđim. Zato se kao prirodan odgovor na ovo pitanje konstatuje: "Za mnoge je bilo čudno (kao što je još uvijek, a za neke i nedopustivo, da ja kao Srbin zapisujem pjesme o muslimanskom junaštvu. Ja sam se time bavio ne samo stoga što sam se oduvijek osjećao Jugoslovenom, no i što te pjesme, uz sve svoje posebnosti, imaju i mnogo opšteljudskog, te pripadaju opštečovječanskoj kulturnoj baštini. Kad su čuveni američki slavisti (Milman Peri i Albert Bejts Lord) mogli preko Atlantika da dolaze da ih zapisuju i proučavaju (u cilju razrješavanja takozvanog homerovskog pitanja), mogao sam i ja sa "Timoka, zlatnog potoka"... na to me je prisilila njihova književnumjetnička vrijednost."

Nije jedino Koželjac odredio civilizacijski i kulturni krug, kome prevashodno pripada ovo stvaralaštvo, već je i sam Vuk Karadžić pjesme iz toga kruga, u skladu s ondašnjim vladajućim mišljenjem, označavao slovom T (turske). Međutim, i do danas ima naučnika i stručnjaka koji duhovno stvaranje ovog naroda smatraju srpskim ili hrvatskim. Tako je svojatana i svjetski poznata i priznata balada o plemenitoj Hasanaginici, u svim svojim varijantama, iako ona i u zametku i u biću nosi kod i šifru muslimanskog, pa i šire, orijentalnog života i odnosa koji su vladali u njemu. Razumije se da se iz ničega nije mogla stvoriti takva pjesma, antički tragičnog prosedea i neponovljivih tragičnih dometa.

Dr Ljubiša Rajković Koželjac je, kao što bi to uradio svaki pošten i dobronamjeran čovjek, prilježnik i zaslužni naučni radnik, razlučio ono što pripada ogoljenoj i frustriranoj politici balkanskih naroda od onoga što je struka i naučna istina.

Zato su njegove riječi koje smo citirali iz zapaženog referata koji je prezentirao na XXXV kongresu SUFI, Rožaje 1988. godine: "Odluke nekih narodnih muslimanskih epskih pjesama iz Rožaja i okoline i danas kao i onda aktuelne", pa je prema tome dobro odabrao za moto jednu, naizgled suvišnu misao Tomislava Ketiga koja u istoj rečenici sadrži i pitanje i odgovor: *Valjda su i muslimanske narodne pjesme naše duhovno blago?* Podrobnija analiza ova dva citata koje smo naveli (Rajkovićevog i Ketigovog) pružila bi kompletan odgovor zašto je u muslimansko-bošnjačkoj usmenoj književnosti stanje takvo kakvo jeste. U analizama svojih istraživanja Rajković je izabrao pravilno polazište time što je muslimansko-bošnjačke epske pjesme iz Sandžaka (tim postupkom se mora poći i pri analizi ostalih vrsta usmene tvorbe), tako što je zabilježene pjesme od nekoliko još živih kazivača i pjevača poredio s vrlo sličnim epskim muslimansko-bošnjačkim pjesmama iz Bosne i Hercegovine, posebno iz zbirke Koste Hörmanna "Narodne pjesme Bošnjaka u Bosni i Hercegovini", Sarajevo 1990, s kojima ove pjesme čine jedinstvenu epsku čitanku ovog naroda. Na rigidnu i netačnu tezu da musli-

manski narod iz Crne Gore, ili crnogorski Muslimani, nemaju u kulturi i tradiciji ništa zajedničko, osim vjere ili, ako hoćemo po struci i nauci, ispolitizovanu i zlonamjernu, dr Ljubiša Rajković nije nasjeo već je prvi, u pomenutom referatu, izvršio, istina kratku ali pouzdanu, usporedbu i analizu bosansko-hercegovačkih krajišnica sa tzv. sandžačkim krajišnicama (moj uslovni termin) i našao slične, ali u dobroj mjeri i različite sadržaje, tako da pjesme koje je on zabilježio mogu činiti, po svim elementima, zasebne epske tvorevine. Našao je iste epske junake: braću Hrnjice (Muja i Halila i Mujovog sina Omera), od Glamoča Rama, Bojčić Aliju, Mustaj-bega Ličkog, Tanković Osmana, Đerđelez Aliju, Bulić Ibrahima, Ibra Hamajliju, Golja Serhatliju, Budalinu (od Orašca) Tala i dr, a na drugoj strani Janković Stojana i Smiljanić Iliju, od Zadra Todora, Gavran Kapetana, Mandušića Vuka, Niku Kapetana, Kostriješ Harambašu, Filipa Madžarina, Pavla od Hrvata, Vitković Andriju i dr.

Osim značajnih radova (epskih pjesama) koje je objavio u "Raskovniku" i u zajedničkoj knjizi iz kulturne baštine Rožaja i okoline "U riječima lijeka ima", Rožaje 1987. god. i u "Rožajskom zborniku", krunu Rajkovićevog bavljenja usmenom književnošću i sakupljačkog rada čini njegova zbirka "Sa londže zelene", Rožaje 2001. godine, u kojoj je objavljeno 28 epskih pjesama. Posebni kvalitet Rajkovićevih pjesama čini upravo umješna lektura, što je veoma delikatan i precizan posao, to s jedne strane strogo pravilo da se pjesme daju u izvornom obliku, onako kako su pjevane ili kazivane, a s druge strane da se pjesme prenesu u korektnoj epskoj formi, desetercu, čije narušavanje remeti cijelu strukturu i ljepotu pjesme. Da se poštuju govorne specifičnosti kraja u kome su zabilježene, a da su ipak razumljive i jasne. Da ovo nije nimalo lak posao ilustrovaćemo jednim primjerom iz sakupljačkog rada Vuka Stefanovića Karadžića. Boraveći u nahiji kragujevačkoj, gdje je bilježio lirske i junačke pjesme - Vuk traži od kneza Miloša odobrenje da može ostati još tri mjeseca, jer treba da rediguje i sredi za štampu tri epske pjesme. I dr Ljubiša Rajković je obavio obiman posao za manje od jedne decenije boravka u Rožajama, gdje je obavljao profesorske poslove u školi. Još kad tome dodamo da je on za to vrijeme radio i druge poslove, kao što su lektor srpskohrvatskog jezika u Lilu (Francuska), te prikupljanje građe i izdavanje knjige "Ispod Koma - vasojevičke lirske narodne pjesme" - onda sa zahvalnošću i poštovanjem treba gledati na njegov sakupljački rad. On se, dakle, nije prevario u ocjeni gdje je moguće naći još nezabilježene usmene književnosti, posebno bošnjačke, i zaista je u tome uspio.

Pisac ovih redova mu je posebno zahvalan što mi je, za potrebe sastavljanja antologija (lirike, epike i usmene proze) iz Srbije i Crne Gore, stavio na uvid i raspolaganje svu sakupljenu građu, dok je još bila u rukopisu. U sve tri antologije epske poezije zastupio sam po pet epskih

pjesama koje je zabilježio dr Ljubiša Rajković od narodnog pjesnika, pjevača iz Rožaja Hašira Ćorovića.

Bošnjačka kultura je imala sreću što je tako vrstan istraživač, iako pozno, pred zalazak XX vijeka, kada se smatralo da su sva epska izvorišta iscrpljena i da više niko ne pjeva epske pjesme, boravi u kraju gdje je bilo ljudi koji su znali i pjevali još poneku pjesmu, mada se epika nije više stvarala. Konstatacija koju sam ranije izrekao, da se pjesmama kasnije ispjevanim i zabilježenim osjeća lektorska ruka talentovanih pojedinaca, pa čak imamo slučajeve da ti obdareni guslari - pjevači izdaju svoje autorske knjige epskih pjesama (primjer Hajruša Ledinića: *Aman Bože, nemila sastanka*, Novi Pazar, 2002. godine) ispjevanih u maniru najboljih bošnjačkih krajišnica, obogaćenih individualnim pjesničkim darom. Rajković je zatekao još živog posljednjeg velikog pjesnika iz rožajskog kraja Murat-agu Kurtagića, često odlazio kod njega i bilježio pjesme. Prošle godine je u izdanju ALMANAHA iz Podgorice izašla knjiga dr Zlatana Ćolakovića i mr Marine Rojc-Ćolaković, *Mrtva glava jezik progovara*, u kojoj Ćolakovići pominju dvojicu rožajskih prijatelja Zaima Azemovića i Ljubišu Rajkovića, koji su im pomogli u pružanju neophodnih informacija o pjevačima guslarima.

Vrijednost Rajkovićevog rada sastoji se i u tome što je dao kraće biografske podatke ne samo o Haširu Ćoroviću, već i o ostalim pjevačima iz rožajskog kraja: Bajramu Redžepoviću, Šuću Nurkoviću, Mahitu Binjošu Muminoviću i drugim.

Jašar REDŽEPAGIĆ

**IBRAHIM REKOVIĆ, ‘PLAVSKO-GUSINJSKI BISERI’,
Almanah, 2004**

Nedavno objavljeno delo “Plavsko-gusinjski biseri” Ibrahima Reko-
vića, svojom sadržinom i načinima izlaganja i interpretacije ideja zaslu-
žuje potpuniji pristup i iskreno priznanje autoru i izdavačkoj kući “Alma-
nah”, u Podgorici. Više od dve decenije autor Reković je poznat, pre
svega, kao afirmisani likovni stvaralac, koji kopa po dubinama našeg
zavičajnog govora i narodnih umotvorina u plavsko-gusinjskom kraju.

I čovek će se već na početku upitati: kako to da jedan slikar po
profesiji koji se više od četiri decenije bavi grafikom i složenom likov-
nom tehnikom – akvarelom, iznad svega poznat po umetnički veoma
uspešnim portretima i motivima iz plavsko-gusinjske regije, obuzet ovdaš-
njim neuporedivim prirodnim lepotama i kontrastima, a istovremeno
godinama beleži, sakuplja, uobličava reči, izraze i kratke priče, obeloda-
njujući sve to u Izvoru, listu zavičajnog društva Plava i Gusinja, koji se
štampa u Sloveniji, a sada ono najvrednije, što je dato u sažetoj formi,
celovito i pregledno i na jednom mestu, nalazimo u knjizi pod naslovom:
Plavsko-gusinjski biseri.

Pre svega činjenica je da se Reković veoma dugo, sa puno volje
sistematski bavi prikupljanjem i obradom tog značajnog narodnog duhov-
nog nasleđa kojim je, može se slobodno reći, skoro podjednako zaokup-
ljen, dakle i umetničkom slikom i sastavljanjem kratkih priča iz naroda.
Ne zaboravimo da poeziju a često i prozna dela, bilo to u prošlosti ili
danas, ne stvaraju jedino književnici po struci, već i istoričari, matema-
tičari, pedagozi, naročito učitelji, geografi, biolozi, filozofi, teolozi, le-
kari, muzikolozi i osobe drugih profesija, među njima i likovni stvaraoci,
poput Đura Jakšića, slikara i pesnika, Zuka Džumhura, slikara i proznog
pisca, Redžepa Ferija, slikara i pesnika i niza drugih, a tu je i recenzent
knjige Zuvdija Hodžić, pesnik, pripovedač, romanopisac i autor filigran-
skih crteža. Tu je i naš Ibrahim, koji je likovni stvaralac i pisac.

Osnovni smisao i suština ove knjige i njenih anegdota, kojih je
ukupno 170, nije u broju stranica (ovih je svega 127), već pre svega u
tome što su likovi iz ove sredine, autentični, stvarni, a i osnovne teme i

ideje lokalizirane na plavsko-gusinjsko područje. Ovde je u bitnim crtama i skraćenom obliku, veoma duhovito i plastično ispričana prošlost puna prepona, nedaća, ratnih sukoba, bede i siromaštva, opisani svojevrtni doživljaji i osećanja ljudi, njihova životna iskustva i načini rasuđivanja. Delo ima filozofsku potku i pre svega dublji etički smisao, pri čemu se jasno razgraničavaju dobro i zlo, istina i laž, humanost i pakost, hrabrost i strah, ljubav i mržnja, prijateljstvo i antagonizam, rad i lenost, sloboda i ropstvo, besa i nevera i drugi pojmovi. U knjizi naziremo i različite društvene kategorije i odnose: uslove života siromašnih porodica, imućnijih slojeva, grad i selo i sl. Knjiga je posebno značajna za psihološke analize i pedagoške meditacije, jer nam razgovori junaka priča najbolje pokazuju kako ovi ljudi razmišljaju, koliko ih određena pojava ili događaj interesuje, čega se rado sećaju, šta ih najviše zaokuplja, koje su njihove karakterne i druge individualne osobine i slično. Niz je primera iz kojih se prepoznaju psihološka svojstva ovdašnjih ljudi. Majka tek izabranog direktora jedne ustanove u Plavu, pozvala je snahu i održala joj "bukvicu" kako da se ponaša prema njenom sinu: "Slušaj ovamo sneho. Od denes su u moga Haska dva čeka. On je drugima postao direktor, te ti nije više samo ček, no i direktor. Ket ga drugi činu belji, moraš i ti".

U knjizi se dodiruju i običaji, opisuju naravi i osobenosti kulture ovdašnjih građana, te rad ima i etnološki značaj. Nije slučajnost što je ovo delo svrstano u izdanja Almanahove biblioteke "Baština".

Stosedamdeset anegdota u knjizi faktički su, kako sam autor navodi, mudrosti iz prošlosti i sadašnjosti plavsko-gusinjskoga kraja. To su kratke i gotovo sve izvanredne sentencije iz svakidašnjeg života, ispričane dogodovštine i istine, naročito o sudbinama običnih ljudi iz ovoga kraja. Ujedno to su poučne priče pune neobičnih obrta i sa određenom društveno-etičkom porukom, katkada i opomenom i upozorenjem. Pedagoški su vrednije od običnih i suvišnih moralisanja. Autor najčešće izlaže ono što je karakteristično i osobeno za ovu sredinu. Navedimo makar jedan još jedan primer: Stari Beć-Reko je upregao u ralo kravu Jutku, koja se nije mogla privići, pa će joj u ljutnji: "Da se vodiš noj, da se teliš noj, da se muzeš noj. E vala da oreš hoj".

Delo zaslužuje posebnu jezičku analizu, jer je autor preneo autentičan narodni govor, čak i one karakteristične nazive ljudi, koji su obično u skraćenom obliku, a dobili su ih po ocu, prezimenu ili po nekoj osobini, kao npr. Šaban-aga, Ibro Belješ, Zajo Rifov, Bajro Krca, Sabit Duča, Amir Šiljko, Beć Reko, Amir Kama, Ham Cano, Fe-Ša, Vuljko Đoljev, Sulj Beško, Zumber Guta, Šaban Šiljko, Milan Poljin, Omer Ljalja i drugi. Autor je u knjizi, u tim kratkim pričama dodirnuo ljude raznih profesija: službenike, lekare, sveštena lica, predstavnike vlasti, direktore

raznih ustanova, seljake, Metešane, Bogajićane, Prnjavorce, Plavljane, Gusinjane, čobane, planinke, devojke, snahe, učitelje, pisce, takođe komšije, prijatelje, bratstvenike i druge.

Na kraju knjige pisac Reković priložio je 204 reči. On se inače godinama bavi prikupljanjem i značenjem onih retkih reči i termina koji su donedavna bili široko u upotrebi kod nas, dok su sada gotovo sasvim presahli. Autor je ponajviše u glasilu Izvor zabeležio na hiljade takvih terminoloških odrednica. Ti izrazi i reči sastavni su deo komunikacije muslimanskog, a delimično i pravoslavnog mesnog stanovništva. U tom govoru susrećemo se sa nizom staroslovenskih i praslovenskih termina, takođe mnoštvom turskih, arapskih i persijskih reči, kao i sa posuđenica iz albanskog, grčkog, italijanskog i jezika susednih i drugih naroda. Rekovićeve sakupljene reči iz plavsko-gusinjske zone potvrđuju da je to golemo leksičko blago, kojim se stolicima služi ovdašnji gradski i seoski živalj. Zanimljivo je da naši raniji iseljenici, npr. u Turskoj i Albaniji, i sada čuvaju mnoge stare nazive i termine, koji su u Plavu skoro potpuno nestali. Ta leksička građa je posebno za nauku interesantna, a potiče od čoveka, faktički neprofesionalca u ovoj oblasti. Objašnjenja pojedinih uglavnom su ispravna, premda pogdegdde nepotpuna ili neadekvatna, o čemu sam više pisao u prilogu: Kulturno poslanstvo i dela gospodina Ibrahima Rekovića (u Izvoru, br.27. marta 2000..str. 12-13). Dodao bih da jezičku građu iz Plava i okoline treba i dalje prikupljati, pažljivo beležiti i što svestranije proučavati.

Knjiga "Plavsko-gusinjski biseri" sadrži samo one reči koje se spominju u pojedinim anegdotama. Evo nekoliko takvih reči i izraza i njihovih kratkih objašnjenja: aslji (isto, isto kao), dodao bih da je pravo značenje ove reči: sigurno, zaista, verovatno, beričatversi (hvala), cipcio (sav, ceo, čitav), čupa (kosa), etevesat (sada, odmah), dohaka (dokrajči, dosadi) i druge.

Iz osnovnog teksta knjige, svakako i autorovog predgovora i pogo- vora očito je da je zavičaj bio stalna preokupacija i da ga je i njegova prošlost i sadašnjost najviše inspirisala. Nije dakle neshvatljivo što će umetnik ovu knjigu obogatiti i ilustrovati odabranim crtežima sa tematikom iz Plava, Gusinja i okoline. Tih crteža je 16, kao npr. Redžepagića kula, Dizdarevića grad, Gusinjska čaršija, Plavska čaršija, Stara avlija, Zimski pejzaž iz Gusinja i drugi.

Korelaciju između pisane reči i slike potkrepljuju i portreti ličnosti, kojih je u knjizi ukupno šest. To su ličnosti koje se češće susreću u anegdotama, npr. Beć-Reko, Amir-Šiljko, Zećo Hodžić, Amir-Kama i druge. U elemente likovnog uvrstio je pet portreta istorijskih ličnosti, koje su se isticale u prošlosti Plava i Gusinja, a to su: Ali-paša, Jahija ef. Musić, Jakup-Fero, mula Agan Kojić i Ismail ef. Mekuli, odnosno Hodž Nokšić.

Premda nisu sve anegdote u knjizi podjednako izvrsno uobličene, a čak ni najbolji književnik nije u svakom delu podjednako uspešan, usudujem se izdvojiti kao najuspelije i veoma duhovite priče, kao što je povratak Beć-Reka sa prosidbe, ili anegdota o đaku prvaku i ocu Zuvdiji, ili priča u kojoj vodi razgovor Prnjavorac Demo sa komšijom a povodom smrti njegove majke, takođe anegdota – razgovor jednog pisca sa Zuvdijom Hodžićem i pozamašan broj drugih priča.

Delo se izdvaja svojim bogatim sadržajem, koje svim tim stranama privlači pažnju, a tekstom, i priloženim crtežima i portretima osvežava duh.

Za pohvalu je što je knjiga štampana u tiražu od 1000 primeraka, kao i finansijska pomoć četrnaestorice Plavljana i Gusinjana koji žive i rade u Njujorku.

Autoru Ibrahimu Rekoviću želim dug vek i nove uspehe u likovnom i književnom radu, a vama, dragi prijatelji i zemljaci, uz povoljno mišljenje o ovom delu, preporučio bih onu latinsku: *Tolle et lege* – uzmi i čitaj.

Milika PAVLOVIĆ

NI ZID NI TJESNAC

«Sandžak juče, danas i sutra» - Novi Pazar, 2005.

(Zbornik radova sa okruglog stola 21-23. novembra 2003. godine)

Zbornik radova sa rasprave za okruglim stolom na temu o prošlosti, sadašnjosti i budućnosti Sandžaka donosi lijepu rukovet vrijednih niti znanja, misli, ideja i intencija, što bi moglo biti oblikovano kao komponenta cjelovitije teorijske osnove za okupljanje i praktično djelovanje demokratskih potencijala i stvaralačke energije ljudi u ovom dijelu Zapadnoga Balkana.

Izuzimajući neke priloge čiji su autori, očigledno, u načinu razmišljanja opterećeni šlepom prošlosti i reverzibilnošću ideologija negativnog predznaka, većinu radova čine oni kojima se, bez dvoumljenja, može verifikovati kreativnost, dobronamjerna motivacija, čiste i plemenite težnje.

Kod većine autora ispoljen je i ohrabrujući nivo spremnosti da se zalažu i doprinesu naporu sandžačkog čovjeka ne bi li se, konačno, iščupao iz negvi teškoga nasljeđa i isto toliko teške sadašnjosti, i koraknuo ka novom prostoru slobode.

Riječ je o raspravi koja je dobar, mada još uvijek jedan u nizu prvih koraka, onoga što predstoji na putu oblikovanja demokratskog projekta promjena dugotrajno nepovoljnog položaja Sandžaka kao geopolitičkog i ekonomskog prostora. Te promjene treba da dokinu dosadašnje stanje uskraćenosti sloboda i prava ljudi na ovoj teritoriji.

Projekat promjena, profilacija pojedinih komponenata njegove kompozicije, racionalnost i realističnost vizija, ne samo željene, već i objektivno moguće sjutrašnjice, dolazi kao rezultat i kao izraz povišenog nivoa (sa)znanja, narasle stvaralačke energije i primjerenog stepena intelektualne odgovornosti i obaveznosti mislećih ljudi pred ovdašnjom populacijom i pred historijom. Pri tome, čini se, da su u većini priloga naglašeni suštinski pojmovi kao: vizije, projekat, racionalnost, realističnost, objektivno moguće. Ovo su oznake kritičkog govora, što je visok kvalitet, bitan u svim fazama rada, osobito u predprojektним poslovima o kojima je riječ. Drugačije kazano - zamisao o autonomiji Sandžaka ne bi ni smjela biti devalvirana utopijama i uljepšanim slikama budućnosti, nekim sablažnjivim posterom iz već poznatog albuma propagandnih ikona.

U ovom osvrtu na Zbornik, odnosno na temu rasprave, posebno bi se mogla naglasiti riječ (i pojam) arhitektura. Radi se, u stvari, o projektu građevine, koja bi morala imati i onu »seizmičku« komponentu, budući da se objekat podiže na geopolitički trusnom tlu. Od ovakve gradnje danas se na sve strane zazire, kao što se i uvijek, pred svakom novinom, sumnjičavo vrtjelo glavom, zvjeralo i zeblo. Mnogi se danas plaše prošlosti, veliki broj strepi pred budućnošću, a sadašnjost i ne postoji. Ovakvo stanje, koje zovemo sadašnjost, je stanje čardaka otčupanog od zemlje, a neprivezanog za nebo. Stoga se nužno i mora promijeniti.

Projekat promjena takvog stanja u Sandžaku, treba posebno istaći, ne dolazi iz noćnog sna ili iz mjesečarske more, niti iz mrzovolje da se naškodi bilo kome, ovdje ili u okolini.

Nagomilana patnja, dugotrajna obespravljenost generacija, iznevjerena obećanja i nade, proigrano povjerenje, do uvredljivosti potcijenjen doprinos građana Sandžaka antifašističkoj pobjedi u ratu 1941-1945. godine, permanentna stradanja i represije nad muslimansko-bošnjačkim dijelom populacije, - temeljna su, i isključiva, izvorišta sadašnjeg imperativa da se, konačno, dogode suštinske, i radikalno demokratske, promjene takve stvarnosti. Uniženost života i obespravljenost ljudi u Sandžaku dopire do gornjeg podioka izdržljivosti.

Rasprava je opravdala trud njenih organizatora i domaćina – Sandžackog intelektualnog kruga i Internacionalnog univerziteta u Novom Pazaru. Posebno priznanje zaslužuje pisac, predsjednik SIK-a, Ramiz Crnišanić, istaknuti bošnjački intelektualac, inspirator multinacionalnog sastava učesnika u demokratskom dijalogu na ovu delikatnu temu.

Kako se i u ovom dijalogu očituje, Sandžak nije moralno usamljen, jer su njegovi ljudi vezani za najbolje univerzalne vrijednosti. On je osamljivan u drugom smislu, na drugačiji način, iz drugačijih pobuda i motiva, od izvansandžackih činilaca. Pravnopolitički, ekonomski, kulturni i drugi vidovi marginalizovanja ove regije predstavljaju anekse, forme i stupnjeve velikodržavne nacionalističke politike devastiranja, odnosno zadržke i zastoja u razvoju osnova življenja i opstojanja ljudi na ovome tlu. Bilo je, reklo bi se, mnogo toga smišljeno da deprimira većinsku nacionalnu grupu stanovnika islamske vjere (Bošnjaka). I pored nebrojenih nevolja i nesreća ovih ljudi, uporna i dugotrajna destrukcija nije u sandžackom vjerskom i nacionalnom mozaiku ostvarila trijumf. Ta činjenica takođe je na ruku ideji promjena, tj. rađanju građanskog demokratskog društva ovdje.

Nakon ove rasprave nameće se kao primarna dužnost i obaveza stvaralačke inteligencije da na najbolji način artikuliše i usmjeri energiju naroda, ali ne po obrascu dovoljno poznatog, i previše štetnog, populizma.

Kreativnost i umješnost je u tome da se iz snopa pomenutih, i novih, niti stručnosti i znanja isprede tetiva i savije luk, dovoljno snažan i vitak da se dometne, i dovoljno precizan da se ne promaši željeni cilj. Kod takvih poduhvata bitno je da svaki korak bude jedan cilj. To omogućava da se svaka pojedinačna misao, svaka individualna darovitost provjeri, i u tom »koraku«
ovjeri vlastitu vrijednost.

Opasnost da se ne sklizne u blato separatizma i nacionalizma stalna je pratilja i dušmanin ovakvih pregnuća.

Po definiciji, autonomija u svome tkivu vuče virus secesije. Najbolja preventiva tome je i koncept građanskog demokratskog ustrojstva zajednice. Autonomija Sandžaka, o čemu se razmišljalo za okruglim stolom u Novom Pazaru, mogla bi (i morala bi) imati sasvim drugačiju, i mnogo temeljniju, zasnovanost od poznatih modela autonomnosti u bivšoj SFRJ. U pomenutoj raspravi ti modeli nijesu ni isticali kao uzori za modernu autonomiju kakva se želi u Sandžaku, što je kvalitet u kritičkom pristupu modelu.

Iako se sadašnje okolnosti ne čine baš pogodnima, niti ovo vrijeme ide sasvim na ruku sandžačkoj inicijativi, najgora varijanta bila bi zastati, odložiti, čekati. Mudrost i ovdje, kao uvijek u svemu, savjetuje da je rđavo zakasniti, ali da nije dobro ni prijevremeno koraknuti. Primjereni ritam i osjećanje mjere u svim su poslovima najbolji saveznici. U stvari, gdje se prethodno dovoljno razložno i dovoljno jasno definiše šta se hoće, lakše će se potom smisliti i kako se to može postići. Tačnije - postizati.

Varvarstvo kod nas nije ukroćeno. Vladavina haosa nije pobijedena. Neofašizam nam je ostavio nasljeđe užasa. Dobili smo višetomnu bosansko-hrvatsko-albansku knjigu mrtvih, u koprodukcijskom izdanju srpskohrvatsko-crnogorskog neofašizma.

Sadašnji ministar spoljnih poslova državne maskarade SiCG podiže spomenik »Čiči«
na Ravnoj gori, a on bi mogao, u ovom trenutku, sjedjeti preko puta za pregovaračkim stolom o autonomiji Sandžaka. Ta ista ruka miluje granit Stamboliću na Fruškoj gori, a diplomatski čuti o vojno-svetosavskom blickrigu na Rumiju, na Skadarsko jezero, i redom na planinske kote sjeverne Crne Gore. Niču »straže đenerala Draže i patrole Kalabić Nikole«.

Nedavnim zakonom Srbija je rehabilitovala četnike kvislinga Mihailovića, izjednačila fašiste i antifašiste.

Primjećuje se da EU, i međunarodna zajednica u cjelini, zapadaju u krize. Neuspjeh ustavnog referenduma Evropske zajednice, i gnjev ponizanih i uvrijeđenih koji je zapalio Francusku, mogu biti njeni simptomi.

SAD ubijaju države i narode.

Haški sud traži zločince, a tzv. Demokratski svijet priznaje Republiku Srpsku, tvorevinu, djelo ruku zločinaca.

Srbija potire dvije dosadašnje autonomije. Zar će se ta zvanična Srbija založiti za osnivanje treće, nove autonomije?

Tuvi nam se u glavu da se nalazimo »pred pragom« EU, ali je neizvjesno da li ćemo mi onamo kao ravnopravni članovi, ili će Evropa ovamo kao kolonijalni tutor.

Visoki predstavnici EU, UN i drugih međunarodnih institucija javljaju se kao čudna sorta bezgrješnih »demokratskih« maharadža kod nas. Za svoje neuspjehe i promašaje u obavljanju povjerenih im misija nikom ne odgovaraju, ne snose nikakve posljedice.

Svjetske sile - zapadne i istočne - zabavljene su revidiranjem odluka i rasporeda u svijetu stvaranog poslije 1945. godine.

Bosna i Hercegovina, teški ranjenik, kojem fašistička artiljerija samo što nije raznijela glavu, prepuštena je istim lešinarima da je muče i dotucaju, još kivnije i zliše, samo nešto tiše, iza zaklona dejtonskih papira i prinuda. Teško je povjerovati da bi te arbitražne sile, u ovom času, poklonile ikakvu pažnju sandžackom predlogu za reviziju odluka Berlinskog kongresa, o čemu su neki autori u svojim priložima za Zbornik razmišljali.

Doduše, i sada je riječ o istočnoj krizi, samo nekim sadržajima posuvraćenoj u bivši otomanski prostor na Balkanu. Današnja istočna kriza, međutim, više ne stanuje na obalama Tare i Lima, već na obalama Persijskog zaliva.

To su samo ovlašne konture političkog ambijenta u kojemu se, za okruglim stolom u Novom Pazaru, razmišljalo o autonomiji, odnosno o budućnosti Sandžaka. Olako bi bilo kazati da su to bile iluzije, puste želje, zasljepljujuće utopije. Nipošto nije tako. Nepopravljivi defetisti mogli bi ustvrditi da jeste tako, ali ovdje nema mjesta defetizmu.

Pomenuta gibanja i previranja su manifestacija procesa rušenja i pada, ne jednog »pregradnog zida« (berlinskog), već, manje više, ukupnog svjetskog teritorijalnog rasporeda i poretka. Bila bi nedopustiva kratkovidost u svemu tome drijemati i, zbog toga, o prvu prepreku slomiti nogu. Iz ruševina se, inače, nužno podiže novo, ukoliko sami graditelji nijesu digli ruke od svojih moralnih obaveza i odgovornosti.

Dosad je Sandžak imao samo svoje ime, a nije imao sebe. Pripada dvjema-trima udioničarkama, a samom sebi ne pripada, ni koliko po jednoj od njih. Kazalo bi se - jedan sandžak, a tri sandžaktara. Živi pod nametnutim pseudonimima »Srbija«, »Crna Gora«, »Srbija i Crna Gora«. Cinični državni rebus Srbija i Crna Gora, čije se razrješenje ometa nacionalističkim zavrzlamama, biće, kako izgleda, uskoro dešifrovan.

Prve tranšeje borbe za osvit demokratskih promjena u sandžackom nacionalnom i konfesionalnom mozaiku, u ovom momentu ipak se ne protežu Sandžakom, nijesu ovdje. Odbrana cjelovitosti i jedinstvenosti BiH (uklanjanje neofašističkih metastaza), sadašnji naponi Crne Gore da

se otme iz ralja i političkog licemjerja velikosrpskog nacionalizma i, u najvišem mogućem stepenu pravedno, rješenje kosovskog pitanja, očigledno su te prve tranšeje.

Aktivna podrška i pomoć demokratskih snaga, iz svih sredina, posebno iz Sandžaka, odbrani i oporavku jedinstvene BiH, i rješenju ostalih prethodno pomenutih problema, logično je smatrati najboljim smjerom ostvarivanja projekta moderne, »atipične« autonomije Sandžaka. Prije konačnog uklanjanja svakog od poznatih balkanskih velikodržavnih koncepata, ni u jednome od tih prostora nije moguće konstituisati demokratsko građansko društvo. Već dobro znamo, velikodržavne zamisli redovno su bile platforme ratovanja i izvorišta mržnje.

Da bi se ratovalo, potrebno je mrziti - razmišljao je nekim povodom Gete. Sam nikad nije ratovao, jer nikad nije mrzio. Ipak, velikodržavlje treba upokojiti, da bi uskrsnula građanska demokratija i pod nebom Zapadnog Balkana, jer doista, na ovom primjeru, pjesnikova misao da »vaskrsenja ne biva bez smrti« jeste onaj *dura lex, sed lex*.

Sva naša antikvarna istorija, mitska prošlost, danas je još na nogama, u pokretu, na zadatku - ili kao gerila, maskirana šljokicama demokratske retorike, ili kao drznovene udruge za fizičko i svako drugo ugrožavanje i ometanje institucija i ličnosti demokratske i građanske vokacije i inicijative.

U domaćoj istorijskoj priči, prepunoj buzdovana i topova, mada se i to zove »nauka«, o sistemu školstva i obrazovanja na primjer, govori se usputno, na margini, kao o dječjem dodatku toj nauci. Ovim povodom istaknimo nekoliko, ad hoc, opaski o tome šta su nam škole prošlih razdoblja dale kao kadrove, kao »generacijske smjene« koje su, tokom vremena, odlazile i dolazile na mjesta takozvanih »stubova društva«.

S nešto malo izuzetaka, obrazovne jedinice »humanističkih disciplina«, u sistemu svih stepena obrazovanja i odgoja omladine, redovno su opremane kao »odjeljenja intenzivne njege« i reanimacije tradicionalizma. U naciji, kao našoj opštoj bolnici, to su oni aktivni poligoni za reprodukciju i treninge mitologizirane heroike, ratničkih instikata i atavizama. U udžbenicima, takvi sižeji dati su kao lekcije za njegovanje društvenog morala, viteštva, patriotizma i podviga. A u podtekstu svega toga, prikryveno ili otvoreno, ljuljka se lava vulkanske mržnje i osvjetničkog vrebanja. Stoga je u svim našim sredinama, manje ili izrazitije, kolektivna svijest i danas u stanju mitološke amnezije.

Crnogorski primjeri, koji se u ovim opaskama najčešće i podrazumijevaju, gotovo su paradigmatični za takvo stanje i u najširem prostoru zapadnobalkanskog miljea.

Periodi teokratije, knjaževstava i kraljevstava, a u mnogo čemu i oni potom, počivali su na opštoj nepismenosti naroda, na hvaljenom folklornom oštroumlju nepismenih mudraca, na ratničkoj etici plemenske

hajdučije. U Njegoševim spjevovima se, gotovo ponosno, veliča i hvali to da »ove gore ne trpe regule«. Za sve ovo možda se i može istaći istorijski razlog i izvjesno opravdanje, može se imati izvjesno razumijevanje okolnosti i vremena. Međutim, prigovor koji se tome svakako mora staviti odnosi se na ranija i sadašnja učenjačka nastojanja da se usmenost i samoniklost moduliraju i promoviraju kao forme i sadržaji najviše, čak univerzalne i, šta više, moderne umnosti i modernog načina mišljenja.

Okupaciono, asimilatorsko, iliti »bratsko razdoblje«, koje, kao »škola«, najduže traje u Crnoj Gori, trudilo se, kao i u Sandžaku, da zadrži ekonomsku zaostalost i siromaštvo, kao dugotrajno stanje i »prirodnu nužnost«, a pri tome da stimuliše stipendistički mentalitet i »bratsku brigu« o svom ljenjivom kućnom siromahu. Istodobno se »brinulo« da se, stilizovanim sistemom korupcionizma, oberu i zakupe individualni talenti (resursi nacionalne darovitosti). Trebalo ih je posvojiti, asimilirati, pretvoriti ih u oružje za ostvarivanje vlastite velikodržavne ideje.

Identičan metod primjenjivan je i prema makedonskoj inteligenciji. Poslije završenog školovanja (u Beogradu ili Skoplju) na službe su rasipani po kraljevini, samo ne u Makedoniju, sa »popravljenim« ličnim imenom i obaveznim »ić« na kraju prezimena. Dimče Koco, kasniji istaknuti makedonski vajar i tapiserista, dugo je tumarao državom SHS da pronade Aleksandrov Grad, kojeg nije bilo na mapi (crnogorski Žabljak na Durmitoru), gdje je bio upućen na posao profesora tamošnje Građanske škole. Najzad je stigao na odredište i službovao kao Dimitrije Kocović.

Ovakve činjenice, vjerovatno nehote, potvrđuje i pjesnik Bećković, konstatujući da se svačiji đaci vraćaju kući osim crnogorskih. Mogao je dodati: i makedonskih.

Nijesu li baš to one socijalne grupe iz kojih se, bez oklijevanja i zakašnjenja, javlja izvjestan broj bespogovornih podanika, egzemplarnih poltrona i bestidnih licemjera?

Škola kvazi-socijalističkog samoupravljanja, pak, na javnu scenu je dovela »mlade kadrove«, izvršnu radnu snagu u programu neofašističkog genocida. Svijetli primjeri antifašističke solidarnosti, univerzalne vrijednosti humanističkih i moralnih tekovina narodnog kolektiva, a takvih vrijednosti kod nas nesumnjivo ima, prve su žrtve ovovremenih ratova na Zapadnome Balkanu. Neofašizmu je bilo neophodno potrebno ogaditi bratstvo i jedinstvo ljudi i naroda. Tu tekovinu proglasiti, »u prisustvu Zapada«, komunističkom prevarom, obmanom i zabludom, i rušiti je kao Berlinski zid. Podsticati odijum prema svemu što liči na sponu ili most povjerenja.

Djecu iz milion i sedamstotina hiljada miješanih brakova, kao podmladak latentnog »komunizma«, žigosati kao pse lutilice i na njih krenuti u odstrjel.

Uzoran primjer rasističke higijene.

Za odbranu španske republike od Frankovog režima, na primjer, javio se impozantan broj dobrovoljaca iz svih naših nacionalnosti i vjerskih tradicija. A koliko ih se, zapitajmo, javilo za odbranu Republike Bosne i Hercegovine od domaćeg fašizma? Ne možemo navesti nijedan primjer, nijedno smiono ime. Ukoliko je, eventualno, bilo bar jedno - neka se oprostite neobaviještenosti autora ovih redaka.

Ova podsjećanja imaju neposrednu i mnogosmjernu vezu sa raspravom i zamislima o autonomiji Sandžaka danas. Posebno s obzirom na moguće sagovornike, delegirane sa najviših pozicija sadašnje vlasti i politike, od kojih bi bilo iluzorno očekivati iskrenost i podršku demokratskoj budućnosti Sandžaka.

Prva autonomija Sandžaka nije došla »naknadno«, nakon rata, kao mirnodobska iznudica od strane nacionalnih grupa i političkih struktura, ili kao demagoški taktički potez nove vlasti. Ona je rezultat antifašističke borbe i pobjede. Participacija naroda ovoga kraja u tome bila je impozantna. I pored toga, ova autonomija je ukinuta, po svojoj prilici, administrativno-činovničkim postupkom, na birokratski način, dekretom. Nije konsultovana volja naroda, kako je primijećeno za stolom u raspravi na tu temu.

Sandžačka antifašistička autonomija je argument koji ne zastarijeva. Hoće se reći - internacionalna referenca pred licem demokratske antifašističke civilizacije svijeta. Nije li logično zatražiti ukidanje odluke o ukidanju autonomije? To se čini mogućim, po istom postupku kako je i donesena. Nije potrebna referendumski ili slična procedura. Ondašnji njeni likvidatori sada su države, nastale izvan AVNOJ-a. Bilo bi prirodno i logično da nove države podrže novu sandžačku autonomiju, temeljno drugačiju od onih koje AVNOJ nije ukidao.

Makar i kratko, postojala je jedina autonomija koja je imala i svoju narodnooslobodilačku vojsku. Taj nukleus oslobodilačkog antifašističkog duha, sa zadovoljstvom se može reći, nije u Sandžaku zgasnuo, nije izgubio inspirativnu snagu, demokratsku vrijednost i moralni sjaj.

Ono što danas snižava postojanije nadahnuće za novo, za demokratske promjene, jeste, pored ostalog, činjenica da je svako od nas, ipak, čak neke od pomenutih škola prošlosti, ili svake po malo. Udžbenici nijesu promijenjeni. Na srpsko-crnogorskoj javnoj sceni nije novi dramski tekst, već nešto malo modifikovana režija starog, i isti, došminkani, glumački ansambli poznatog nam pozorišta. I sam ovaj autor dolazi iz školskog dvorišta koje je - u smislu nacionalne svijesti - opterećeno sadnicama kubura, džeferdara i jatagana. Teško je očekivati da na takvome rastinju zriju limuni i pomorandže. Potrebno je zamijeniti sadnice. Sa katedre džeferdar-istorije i kubur-pedagogije još nije stasao fis kojemu bi bila bliža i draža zetska ravnica i motika od neplodnoga handžara, čijemu bi uvu Šopenova muzika bila milozvučnija od guslanja.

Ako je čuđenje, kako se misli, dobar i ohrabrujući znak, mi se već iz sve snage čudimo. Pljačka, ubistva, zločini protiv čovječnosti, trgovina ljudima, korupcija, kriminal - zar to toliko nevaljalstvo u zemlji i narodu Marka Miljanova, Vladike Rada i svetog strika Petra Cetinjskog?! I nad tim čudom još jedno, nadčudo. Pored tolikog broja današnjih učenih tužilaca i sudaca, oboružanih, motorizovanih, elektronski opremljenih policajaca i doušnika, "ne zna se" mjesto na kome se prestupnici skrivaju! Kako povjerovati da se »ne zna«, u državi u kojoj, inače, svako zna gdje kome stoji kašike?!

Sve teškoće i prepreke na putu opredmećenja ideja i vizija o modernoj autonomiji Sandžaka - o modernoj sjutrašnjici - ne bi se, očigledno, mogle popisati na svega jedan list knjige. U ovom uzvišenom poduhvatu jednako nekorisno bi bilo biti lisica ili vuk. Konačno je vrijeme da se, na sav glas, iskorači iz zverinjaka rigidnih ideologija. Osobito iz klerodiplomatizma, koji se potrudio da krst isusovski pretvori u esesovski. Izići, najzad, na čist zrak iz zagušljivog antikvarijata sentimentata i nostalgичnog uzdisanja za upokojenim carstvima - srpskim, turskim, ili ruskim. I, da parafraziram misao Maka Dizdara: nama valja preko - u carstvo istinskih sloboda i neprikosnovenih ljudskih prava.

Bilo bi pogubno, pri tome, smetnuti s uma da je na ovoj trasi »nagaznih mina« ništa manje no što ih je, poslije Dejtona, u tzv. Dejtonskoj Bosni i Hercegovini. I pored toga, ne vidi se nijedan ozbiljan razlog da se čestiti ljudi potajno, poluglasno ili stidljivo zalažu za takav Sandžak koji neće, niti može, u bilo kojoj fazi evropskih integracija, biti ni bedem ni tjesnac, ni Pirineji ni Bosfor, već visoravan slobode, novo demokratsko podunavlje, u kojemu se nekoliko država i više nacija i konfesija bokovima dodiruju, svaka nervom svojih vlastitih prekograničnih interesa.

Vuk CEROVIĆ

TRAGANJE ZA SREĆOM I SMISLOM

(Hilmo Hadžić, *Jusuf i njegova braća*, „Almanah“ 2005. Podgorica)

Pojava dobrog romana je, ne samo na ovim našim malim i za umjetnost uvijek nepogodnim prostorima, rijetka slučajnost, uvijek nenadna, neočekivana i tim dragocjenija.

Hilmo Hadžić nas je obradovao jednim takvim romanom, solidnom knjigom pisanom jednostavno i promišljeno. Hadžić je prije ove knjige napisao nekoliko zanimljivih knjiga, ali su sve one opredmećeno sjećanje autora, slike iz djetinjstva, koje su pitke, simpatične i bliske svima nama iz već starije generacije njegovih čitalaca, zbog toga što smo odrastali u sličnim uslovima, igrali iste, ili slične igre, živjeli u jednom boljem i duševnijem svijetu. Zato je svako Hadžićevo sjećanje dijelom sjećanje svakoga iz te generacije, bajkoliko, nestvarno i lijepo, da se može pouzdano reći da svaki od nas, pa i gospodin Hadžić, piše i čita epizode iz našeg matriciranog, zajedničkog djetinjstva.

Pisanje knjiga na osnovu sjećanja zamamno je, blisko širokim krugovima čitalaca, poznati prizori su uvjerljivi koliko i nestvarni, no uvijek veoma lični, što značajno podiže gordost pisca i pothranjuje ga obmanom o jedinstvenosti njegovog života, o originalnosti motiva i to je velika zamka. Taj šestan niz sjećanja ličnim doživljajem sputava slobodu opservacije i ne dozvoljava autoru da uopšti, da iskorači iz svog života, da vidi zakonitosti življenja koje se svakome od nas ponavljaju u pojedinostima, ali uz čvrstu iluziju ličnog i jedinstvenog doživljaja.

Hadžić je napisao ovaj roman u dobro vrijeme. Već je proživio jedan broj godina i stekao životno iskustvo koje mu omogućava da sve vrednuje realnijom mjerom, da uspostavi relativizovaniji odnos prema pojavama koje u mladosti izgledaju veoma važnim, a u zreлом uzrastu često beznačajnim, ponekad banalnim. Da bi se napisao roman potrebno je životno iskustvo, poznavanje čovjeka, intelekt i zanatsko znanje, a sve to, nesporno, Hilmo Hadžić posjeduje.

Roman je ipak velika matura, ne samo književnosti, već i pisca pojedinačno, on podrazumijeva široku kulturu i tehniku, koju je autor u punoj mjeri pokazao u ovoj knjizi.

Roman „Jusuf i njegova braća“ je roman o drugome, ne o piscu, o čovjeku koji je izvan autora, iako pisac cijelog života ispisuje sebe i, možda, ispisuje jednu knjigu.

Roman koji pisac ne piše o sebi već o drugome, daje mu veću slobodu, povećava privid objektivnosti pozicije naratora, pretpostavlja uvjerljiviju sliku života i likova. Ovim romanom Hilmo Hadžić je iskoracio u opšte, u ljudsko, u opšteljudsko. Iz toga razloga je roman, veoma promišljeno koncipiran, prološki dio je, u stvari, epilog, knjiga počinje prizorom sahrane, dženaze glavnom junaku Jusufu.

Upućeniji analitičar bi mogao varirati više razloga zbog kojih se autor mogao opredijeliti za ovakav početak, a ja ću se zadržati na jednom – smrt je prava slika čovjeka, konačni sud o njegovom životu, o smislu njegovog života. Ovdje to nije subjektivni sud pojedinca o samom sebi, već sahrana kao javni čin, kojem prisustvuju i oni koji su voljeli i oni koji nijesu voljeli pokojnika, oni koji su ga razumjeli i oni koji nijesu shvatili ništa iz njegovog života, a svi na neki način prosuđuju taj život. Njihova ocjena je konačna, sa dženaze Jusuf odlazi u sjećanja, u priču.

Kako je Jusufova smrt za svakoga od nas čitalaca romana, na neki način i anticipacija naše moguće smrti, barem zbog toga što smrt pojedinca izražava smrt čovjeka uopšte, i što sa svakim čovjekom umire i neki dio nas, roman shvatam kao priču o životu i o smrti. Ovaj roman je jednostavna i mudra priča o životu, o običnom životu običnog čovjeka, jednog od onih likova kakve svuda sretamo svakoga dana, tako da već poslije nekoliko glava ispravno zaključujemo da Jusufa znamo, mada ga nikada nijesmo sreli. Početak romana, sahrana uz neizbježnu sitnu, hladnu kišu i vjetar, anticipira i upotpunjuje sumornu silku sela, uvećava osjećaj prolaznosti i proticanja vremena, relativizuje podjele među seljanima, među ljudima uopšte, koje su u konačnom sudu posve besmislene.

Početak je u stvari kraj romana, prirodan kraj, samo što je pisac junakovu smrt stavio na početak da više zainteresuje čitaoca, da postigne jači literarni efekat, možda i iz uvjerenja da je početak u stvari kraj života...

Roman ima dvadeset tri glave, dok je dvadeset četvrta glava epiloška, sud i svjedočenje o Jusufovom znanju, o njegovoj vještini liječenja, sud o svrsi života junakovog. Ona u novi krug uvodi drugog čovjeka, Aliju, uvodi novog bolesnika u sljedeći krug nade i patnje, u sljedeći krug života. Alija će na neki način ponoviti Jusufov život i njegovu patnju, njegovu sudbinu, kao što svaki od nas ponavlja nečiji davno završeni život, nečiji put, sudbinu i zvijezdu koja taj put zatamnjuje i osvjetljava. Tako će se ovaj životni *circulus vitiosus* nastaviti bez početka i bez kraja kao priča o čovjeku.

Pravi kraj romana sadržan je u dvadeset trećoj glavi koja je kratka, kao što je kratak kraj i najzanimljivijeg života.

„Nekoliko dana poslije razvoda Jusuf popakova svoje lične stvari i nešto pokućstva, pa se vrati u staru kuću u Grabovac.“

I ovaj dio knjige zaista je ambivalentan. Konačni povratak u zavičaj, na ognjište, često je pouzdan znak konačnog životnog poraza, zauzimanje reda u predvorju smrti. No, kako je ognjište i početak i kraj sudbine, Jusufov povratak u rodnu kuću je i novi početak, početak uspješne vidarske karijere.

Ništa nije tako jednostavno kao što izgleda. Kako lijepo ova glava potvrđuje svima znanu maksimu: „Pošten čovjek je uvijek na početku.“

Pisac je vješto gradio kompoziciju djela. Prstenasta forma krugova, koji se sve više sužavaju anticipira ciklični tok života, ponavljanje svega, prolaženje istog. Kroz knjigu i kroz Jusufov život prolazi više generacija. U djelu sretamo Jusufovog djeda Tahira, starca koji je obilježio Jusufovo djetinjstvo. Za njim prolaze tri generacije: generacija Jusufovih roditelja, Jusufa i njegove braće i Jusufove djece. Životi nekoliko generacija već uobličavaju tok vremena, svi ti likovi prolaze kroz slične krugove patnji i nada, kroz iste napore i iste jalove pokušaje da požive bolje i da budu srećniji. Svako od njih i svi zajedno uporno i stalno pokušavaju da nađu sreću i da upravljaju svojim životima, i nikome to ne uspijeva. Zlo postoji i čeka, uvijek spremno da se pokaže, da se umiješa u svačiji život.

Dok Jusuf još živi u raji, koji obično zovemo djetinjstvo, u brojnoj, moćnoj i bogatoj porodici, kojom upravlja mudri i izuzetno pažljivi djed Tahir, i dok provodi prvo, nezaboravno ljeto na planini sa braćom, sestrom, roditeljima i djedom u jednoj pastoralnoj, idiličnoj atmosferi sloge, ljubavi i sklada sa prirodom, dolazi glasnik i donosi strašnu vijest da im je neko od komšija u selu zapalio kuću. Tako se odjednom u dječjim očima ruši harmonija svijeta, a život surovo i grubo pokazuje najružnije strane. Paljenje kuće, učinjeno bez razloga, sasvim mijenja sliku svijeta i predstavu o ljudima u očima djeteta. Poslije toga ništa nije isto. Sve se relativizuje, lijepa predstava o ljudima, o svijetu, nestaje, a koprena prividne sreće koja zastire djetinje oči razdire se u komade, da se nikada više ne sastavi. Umjesto osjećaja moći javlja se strah i nesigurnost, iskrenost i ljubav prema drugima ustupa mjesto oprezu.

Narator zaključuje da „nikada ne bude kako je planirano“, a cijeli roman sugerise gorko saznanje da čovjek ne upravlja svojim životom i da sreća u čovjekovom životu nije moguća. Jusuf kao vjernik, a i pisac, relativno pouzdan poznavalac islama, ovo saznanje prihvataju bez otpora, kao nešto što se zna, što se uvijek podrazumijeva. Zato narator u svom kazivanju samo konstatuje nečiju smrt i ne zaustavlja se na tom događaju, smrt je očekivani događaj koji se mora desiti.

I ne strada čovjek zbog svoje krivice, Jusuf ne ispašta nikakve grehove, jer ih nije ni počinio, niti zbog toga što svaki čovjek ima svoj

kismet (sudbinu), koja mu je unaprijed određena i zapisana u Majci svih knjiga, a koju on ne može znati unaprijed; čovjek strada i pati jer želi da ostvari ono što nije moguće, da proživi običan, miran, srećan i spokojan život. A sreća nije data čovjeku. Čovjek pati zato što je čovjek, zato što je nejak i smrtnan, pati nekada zbog sudbine, a nekada zbog svojih postupaka i grešaka, koji tu sudbinu ubrzavaju. Život svakoga junaka ovoga romana je traganje za srećom, a Jusufov život je traganje za srećom i smislom života.

Ovaj roman je porodična saga, priča o prolaznosti, priča o smrtima. Za Jusufova vremena umiru mu: djed, prva žena, majka, gine mu petogodišnji sin, za kojim od tuge presvisnu druga žena, truje se sestra za čiju smrt na pravdi Boga okrivljuju Jusufa i sude ga na petnaest godina zatvora. Sve se više smrt grana oko Jusufa, sve se više širi usamljenost, praznina i hladnoća.

Treću ženu je izliječio, pa se razveo sa njom i ostao sasvim sam.

U životu porodice, kao i u životu pojedinca često se sluči prelomni, sudbonosni događaj, poslije kojeg se porodica raspe, a pojedinac propadne. Takav događaj je u ovom romanu Feridina smrt. Ferida (ar. jedina) je jedina sestra Jusufova, koja je trpljenjem i služenjem svih poslije majčine smrti i smrti Jusufove druge žene dugo održavala porodicu na okupu. Žena je stožerna osa ove i svake druge porodice. Njena smrt je bila kobna ne samo za nju, već i za Jusufa. Braća su mu već bili na školovanju, dolazili su ponekad za raspuste, ali poslije Ferkine smrti za koju okrivise Jusufa, samo zbog toga što je došao da obiđe sestru, iz čije je kuće zbog hladnog prijema pobjegao pješke krijući se od ljudi da ne pokaže sramotu i bol zbog takvog sestrinog postupka. Ostavši sami, a već poodrasli i Jusufova djeca se rasuše po svijetu. Sinovi su rasprodali stoku i otišli na rad u inostranstvu i rijetko dolaze u zavičaj, a ćerka se udala u Skoplje i nikada više nije došla kući. Kada se vratio iz tamnice Jusuf je bio sasvim sam kao na sudnjem danu. Kuća oronula, štale propale, sve nosi pečat nesreće.

Sreća kao da je bježala od ovog čovjeka. Dok je njegov djed umro zadovoljan jer je za sobom u kući ostavio sina i snahu i punu kuću unučadi; Jusufovi roditelji takođe ostavili iza sebe složnu djecu i unučad, Jusufove sinove i kćerku; Jusuf, napušten od braće, od djece, od svijetu, dotrajava dane u potpunoj samoći.

Sudbina je izdvojila ovoga čovjeka, obilježila ga rijetkim darom i rijetkom patnjom. Jusuf je nevina žrtva, jedan od bezbrojnih koji su osuđeni bez krivice za zločin koji nijesu počinili. I to za kakav zločin! Za ubistvo rođene sestre, koja je toliko učinila za cijelu njihovu porodicu. Tek što je istinski zavolio svoju prvu ženu, svoju jedinu pravu ljubav, Hasniju, ona umire iznenada.

Braća, vazda povlašćeni, predani školi, zaštićeni od posla i od nemaštine, ostali su nekako izvan Jusufovog osjećajnog svijeta, daleki i pomalo tuđi. Djecu nije stigao ni da dočeka da porastu, da osjeti njihovu ljubav i zahvalnost, ni da vidi njihovu sreću.

Poslije svih nesreća Jusuf se povukao u sebe, a zatim istinski poludio. Poludjela je i njegova sestra Ferida i stradala. Prije toga u njenoj kući poludio je mula Šaban, mjesni hodža, propao zbog knjige, zaronio u nju, a nije znao da se odmah vrati.

Ferida je poludjela i nestala jer nije pronašla sreću, ni smisao života, a Jusuf zato što nije mogao da shvati zlo koje u životu snalazi čovjeka bez razloga. Pred Feridom se sve rušilo, život joj je stalno izmicao. Poslije majčine i snahine smrti ostala je dugo kao dobrovoljni sluga braći i Jusufovoj djeci, gubeći tako svoju sreću, ne tražeći i ne nalazeći kod njih zahvalnost. Uostalom, ko čini dobro ne treba da očekuje zahvalnost. Udaje se da se ukloni iz kuće u kojoj više nije neophodna, da ne smeta, da oslobodi braću od sebe. Umire joj muž, a hodža, koji je stanovao kod nje ludi od knjige. Svuda oko nje smrt i ludilo. I ona ludi. Kako ostati razuman u takvom životu?

I tako sve se ruši oko Jusufa, a on gubi razum. Djeca ga nagovaraju da rastrgne mače, da ubije kokošku, i on to čini. U kuću ne ulazi, ide u gaćama sokakom. Cijepa se njegova ličnost i braća ga vode u ludnicu, gdje ga poslije tri mjeseca bezuspješnog liječenja ljekar spasava insulinskim šokom.

Kako vrijeme prolazi, tako se koncentrični krugovi života sužavaju, široka slika Grabovca, pa porodična slika porodice Jusufova oca, pa slike Jusufove porodice, polako se sužavaju. Na kraju u vizuri autora ostaje sam Jusuf u svom zadnjem životnom pokušaju.

Ovdje nema nikakvog piščevog lukavstva, on samo kazuje život, koji od zajedničkog življenja u srećnim porodicama sa braćom i sestrama, polako odvaja čovjeka, prvo od svojih, zatim od svih, da ga u starosti uvede u krug praznine, hladnoće i ćutanja. Čovjek je u svim značajnim, pogotovu u sudbonosnim trenucima života tako bespomoćno sam da ga niko ne može ni podržati, niti mu pomoći.

Jusuf je veoma složen lik. Pisac je vrlo umješno izabrao glavnog junaka, čovjeka složenog karaktera, zanimljivog života, izuzetnog dara, dubokih osjećanja, bogatog životnog iskustva. Čime je ovaj junak zaslužio da bude glavni lik u romanu? Zaslužio je patnjom, životom koji je imao nekoliko srećnih i mnogo nesrećnih trenutaka. Jusuf je doživio ono što može da se dogodi čovjeku. Prošao je put od raja do pakla, imao je srećno djetinjstvo i nesrećan život, a kada je doživio sve što čovjek može da doživi, shvatio je da život nije samo besmisleno tumanje stazama koje mu je sudbina naznačila, već da sve što se događa čovjeku ima smisao, da i život koji mu se daje ima svrhu.

Jusuf je jedan od povlašćenih, patio je više od drugih i znao je više od drugih. Možda je više patio, zato što je više znao, sigurno je da je više znao od drugih jer je više patio. On je od onih ljudi kojima je sudbina na rođenju dala veliki poklon, od svoga djeda po majci naslijedio je izuzetan dar, naučio je da liječi ljude travama, postao je vidar. On vrši plemenitu misiju, jednu od najljepših, spasava ljudske živote.

Pisac se koristio različitim, prividno jednostavnim, a uistinu, veoma složenim literarnim postupcima u građenju Jusufovog lika, od fizičkog opisa do psihološkog portreta, do dubokog poniranja u junakov bogati unutrašnji život, u kojem otkriva ne samo junakovu svijest, već i njegovu podsvijest koja onako eruptivno probije kroz viziju odvajanja glave od tijela u momentu Jusufove kliničke smrti. U najjačem stanju šoka u kojem mu je organizam lebdio između života i smrti, a život visio o koncu, Jusuf u svojoj pocijepanoj ličnosti doživljava „izlazak duše“, odvajanje glave od tijela.

Na ovom detalju treba se malo zadržati.

Postupak udvajanja ličnosti, odvajanja duha od tijela, poznat je i primjenjivan u književnosti kod pojave dvojnika u momentu cijepanja ličnosti (Gogolj, Dostojevski, Kastaneda, Lalić...). Poznata je i orijentalna priča o Husein-babi koji je, pošto mu je nevjernik u boju odrubio glavu, cijeli sat išao po razboju, držeći glavu pod pazuhom, tražeći sebi mjesto za mezara.

Znači, literarni postupak, koji je pisac primijenio prilikom poniranja u junakovu podsvijest znan je, ali, način na koji je to Hadžić izveo originalan je i veoma upečatljiv. Junaku se odvaja glava od tijela i lebdi iznad njega, a on je gleda očima koje su ostale u tijelu, pokušavajući da je dohvati i vrati, a zatim je dohvataju nečije ruke, okreću tamo i ovamo i namještaju na njeno mjesto, a oči mu se vraćaju u glavu. Ruke su, ustvari, onaj budni, uvijek svjesni dio junakovog bića, čuvar, koji je zadužen da se do zadnjeg trenutka bori za njegov život, koji vraćanjem glave ne dozvoljava da se potpuno rascijepi junakova ličnost i da junak potone u bezdan podsvijesti i neizlječivog ludila. To je, da se figurativno izrazim, naš svjesni anđeo čuvar, koji i u najtežim trenucima hoće da ojača naš razum i da nas njime zaštiti.

Pisac ne završava iluziju odvajanja glave u košmarnom stanju podsvijesti, već je vrlo vješto prenosi u sferu stvarnosti, što se vidi u Jusufovom fizičkom izgledu. („Široka ramena na kojima je **naglavljen** pljosnat i žilav vrat najbolji su dokaz ogromne snage koju je ovaj čovjek imao u mladosti“.)

Tako se iluzija prenosi u stvarnost, a pisac još jednom svjedoči da je ono što je napisao ne samo moguće, već sasvim tačno.

Razvojni portret lika glavnog junaka završava se njegovim potpunim pomirenjem, vraćanjem u život, prihvatanjem života onakvim kakvim

jeste, mirenjem sa svim i sa sobom. U prvoj glavi romana na novoj klupi ispred Jusufove kuće sjede, razgovaraju, piju lijepo toplo jutro i puše Jusuf, čovjek od sedamdeset i dvije godine i dvadesetak godina mlađi „proćelav i mršav čovjek. Bilo ko da posmatra ove ljude, zanižete razgovorom, rekao bi da je Jusuf mlađi, a onaj drugi da ima blizu sedamdeset godina.... Kada se njegovom izgledu doda uredna odjeća, svako ko ga posmatra pomislio bi da je to neko ko se odmara u selu i da je tu da uživa, a ne da je to čovjek koji u njemu živi.“...

Veoma je uspjela individualizacija lika glavnog junaka, to je čovjek koji je proživio sve što se može proživjeti, umirao je dva puta istovremeno, u jednom slučaju umro je kad je poludio, kad je prestao da bude razumno biće, a u najcrnjem ambisu ludila doživio je kliničku smrt i ozdravio, postao mudar čovjek. Na sebi je utvrdio cijenu razuma i života.

Mada je ova knjiga porodična saga, pa i društveni roman jednoga muslimanskog kraja u nekom vremenu, ovo je psihološki roman u kojem autor ponire u junakovu svijest i podsvijest.

Hadžić vješto bira i vezuje događaje koje smatra značajnim, razrješavajući tako sudbinu svakog sporednog junaka.

Taman kada je čitalac postao siguran da je epizoda sa mula Šabanom, hodžom u Pinaru, ostala nerazjašnjena zato što je hodža stvarno poludio, epizoda se razrješava nenadanim susretom Jusufa i hodže na primorju, ali se time čitalac ne oslobađa sasvim sumnje u hodžino i Jusufovo ludilo. Hodža je ipak, barem prividno, uspio da izroni iz mistične provalije u koju je upao kada je pročitao knjigu o šejtanima, džinima i melecima i povjerovao da oni zaista postoje i da mu je knjiga darovala znanje da može da vlada šejtanima. Hodža je postao vidar, liječi umobolne molitvama i tradicionalnim postupcima, nekada i batinama.

Jusuf ga je saslušao pažljivo, jednako uvjeren u realnost fantastičnog svijeta u kojem je hodža živio, otišao od njega uznemiren, mada je posredno iz hodžinih riječi saznao da mu se sestra Ferka otrovala nekoliko dana poslije hodžinog odlaska iz njene kuće.

Ko zna da li je hodža stvarno zdrav i je li Jusuf zaista izliječen. Gdje je granica između mudrosti i ludila i ima li je uopšte? Tačno je jedno: svaki junak ovoga romana traži svoj put srca i pokušava da njime ide.

Roman „Jusuf i njegova braća“, u stvari, knjiga o Jusufu, je djelo složene strukture, čvrste koherencije, jedna promišljena i uspjela literarna tvorevina, jedna od najboljih stvorenih na ovim prostorima posljednjih godina. Hilmo Hadžić je značajan pisac. Ova porodična storija, ovaj društveni i psihološki roman čita se u dahu.

Knjiga je pisana za određenu čitalačku publiku, zahtijeva poznavanje islama. Opterećena je brojnim tuđicama i to joj nije vrlina, jer je čitaoci drukčije provenijencije teže razumiju, a dobre knjige pripadaju svima.

Jezičkom sočnim, uvjerljivim i preciznim narodnim govorom, događaje kazuje nevidljivi, sveznajući narator, vjerovatno sam pisac, u **on formi**, što uvećava iluziju istinitosti i konačnog suda. Pričanje povremeno prelazi u **ja formu**, u kojoj glavni junak govori i djeluje, čime se značajno povećava uvjerljivost naracije, ubrzava akcija i napetost radnje. Junak preuzima riječ uglavnom u značajnim trenucima.

Roman je uspješna slika jednoga muslimanskog kraja na sjeveru Crne Gore, kazivanje sudbina brojnih članova jedne porodice u jednom vremenu, slika propasti te porodice i vremena u kojem je postojala, slika patnje glavnog junaka, koji izrasta iz sopstvenog pepela.

Ovo ambivalentno štivo, prividno jednostavno, a stvarno veoma složeno, postavlja pred čitaoca važna pitanja, pitanje o sreći, o patnji, o vremenu, o smislu života čovjekovog.

Pisac je zadao pitanja i dao svoj sud, čitalac mora da se potruđi da ga razumije. To je pokušao i ovaj kritičar, no, da li je uspio?

„Planirano se nikada ne ostvari.“

Redžep NUROVIĆ

ROMAN SA DNA PAMĆENJA

Zaim Azemović: "ŠEMSI-PAŠINA BALKANSKA SUDBINA",
istorijski roman, Udruženje književnika i umjetnika - Rožaje, 2005.

Kad je dobri i tragični Musa Ćazim Ćatić htio da ocijeni pjesništvo turskog pjesnika Fuzulije rekao je, otprilike, da je načelo pjesnikova djela da bude ogledalo stoljeća kojemu pjesnik pripada. Ova mi se Ćatićeva misao nekako nameće, baš sada, pri pogledu na Azemovićevo književno djelo, najprije zbog toga što primjećujemo da opus ovoga stvaraoca u potpunosti odslikava vrijeme u kom je stvarao i u kom stvara, ali i da je, kao kod rijetko koga, kod Azemovića stvaralaštvo veoma raznovrsno u pogledu književnih formi i, što je najvažnije, kvalitativnih oscilacija koje su kod turskog pjesnika vidljive/kod našega ih pisca nema, ne samo unutar pojedinih knjiga nego i u cjelokupnom mu opusu koji, uzgred rečeno, nije mali (preko 25 objavljenih knjiga).

Svakako, zanimajući se svojom književnošću za jedan duži vremenski period, a koji je obilovao kompleksnim društveno-političkim previranjima, neminovno su se u Azemovićevom opusu akumulirala dešavanja i društveni procesi ne jednog nego više vjekova, gdje se autor postavio kao romantični racionalist, kako u jednoj svojoj mudroj knjizi reče za Sartra Ajris Mardok, prije svega što je sve iz okruženja, Rožaja i okoline, posmatrao s mjerom i postavio po mjeri realnog stanja naroda kome i sam pripada, prostorno i vremenski. To je, vjerovatno, plodnog stvaraoca opredijelilo da se okrene svim književnim formama, da bi lakše ubaštiniio kompleksnost trajanja Bošnjaka koji su tretirani na svom trnovitom opstajanju različito, počev od poturica, te nacionalne grupe ili skupine, da bi danas, konačno, imali status naroda (nacionalne manjine). I sve u vremenima kad su prestajale jedne vrijednosti, a druge nijesu stizale da ih zamijene. (Vidjećemo i Šemsi-paša će se truditi da zadrži karakteristike vremena koje ga je od bosonogog čobančeta iz Biševa načinilo moćnikom, premda je to vrijeme, već napušteno i od ljudi i od Boga.). Globalno Azemović potvrđuje da je njegov miroljubivi i humani narod (kao što je, uostalom, i sam humanist) iz čeljusti zlovremlja golim šakama branio babovinu, tradiciju, religiju, jezik, književnost, muziku, čovječnost, mudrost... Nešto od prirodnih stihija, nešto od nedobronamjernih ljudi.

Umijećem i odgovornošću kojom je sve to književno oblikovao, uznio se Azemović do najvećih vrijednosti bošnjačke književnosti i kulturnog djelovanja, a bez namjere da išta favorizuje bezrazložno u korist svojima a na štetu bilo koga, što se sretalo i sreće kod mnogih pisaca, i ne samo bošnjačkih. Time je marljivi i daroviti rožajski stvaralac sebi odredio visoko mjesto u literaturi kao piscu, kulturologu i humanisti te, baš rad toga, kad ko od poznavalaca književnosti nabraja makar pet imena stvaralaca Bošnjaka iz Sandžaka - jedno je od njih Zaim Azemović.

Započeo zbirkom pripovjedaka daleke 1972. pa nastavio s nekoliko pjesničkih zbirki, onda, opet, sa zbirkami pripovjedaka, prozom o šejhu Muhamedu Užičaninu, o Bajramu Hodžiću, studijom o razvoju školstva u rožajskom kraju kao neposredni poslenik u obrazovanju, studijom o kulturnoj baštini Bošnjaka rožajskog kraja, putopisom, prepjevom značajnog rukopisa pjesama o Stvoritelju, brojnim monografijama i sakupljačkim radom na narodnim umotvorinama, predanjima i mudrostima, Azemović se ovih dana javlja i kao romansijer istorijskim romanom "Šemsi-pašina balkanska sudbina", a nagovještavajući još dva romana u štampi.

Istina, zadnjih desetak godina u sandžačkoj književnosti više je knjiga nego književnosti (ne znam valja li to?) ali, na radost svih nas, katkad se kao bljesak jave pisci kojima vjerujemo, koji nas svojim knjigama obavežu da čitamo: evo, Zaim Azemović nam nudi roman "Šemsi-pašina balkanska sudbina" koji ćemo, svakako, čitati. I mi, obični čitaoci, a i oni kojima je čitanje zanat, bolje reći zanimanje.

No, i uprkos spisateljskoj ekspanziji na ovim prostorima, priznaćemo da knjige kritički čitaju tek nekoliko bošnjačka imena, uglavnom pisci, (Alija Džogović, Ismet Rebronja, Samir Hanuša, Sait Sabotić, Husein Bašić, Fehim Kajević, Safet Hadrović Vrbički ...) ada, pak, nemamo niti jedno profesionalno pero u književnoj esejistici i kritici, mada se mnogi time bave, ali i oni čije recenzije i prikazi ne idu dalje od nespretnosti i nepismenosti do polupismenosti, te će i Azemovićeva knjiga malo čekati na ozbiljnu, potpunu i sveobuhvatnu valorizaciju. A to se događalo i drugim dobrim knjigama (lično mislim da ni "Crnoturci" Huseina Bašića još nijesu književno-kritički pročitani, i ne samo "Crnoturci"). Stoga i Azemovićevoj knjizi valja rad toga preskočiti granicu, ovu sandžačku.

Prihvatajući se Azemovićeve knjige (autor je bješe poslao na moju adresu), romana tamno sive korice na kojoj je, u istom tonu, svečano uokviren lik znamenitoga Biševca - učinilo mi se da ta boja sasvim odgovara mom zasjenčenom znanju o ovom junaku i dijelu istorije kojoj je pripadao. Pozavidio sam autoru kad sam knjigu otpočeo da čitam – vidim: proza pisana manirom izuzetno zreloga pisca u kome se Azemović odavno ustamenio, rečenicom školski čistom i osmišljenom, bez ikakvih eksperimentisanja.

Istorijsko vrijeme obuhvaćeno u knjizi podsjećalo me je na zakorovljenu i zapuštenu njivu koju je vješta i vrijedna ruka ozirala i pretvorila u pitomu i osunčanu oranicu... Radi se o kraju XIX i početku XX vijeka (sultan Hamidova moć je na zalasku, a samim tim i Šemsi-paše Biševca, a počće Ataturkova parlamentarna demokracija, u kojoj Šemsi-paša, ostajući dosljedan svom idealu, biva žrtva Mladoturaka). U tome je, dakle, razdoblju smještena storija o Šemsi-paši i onima koji su živjeli oko njega i uz njega, te, konačno, i njegova tragika.

Roman je ispričan kroz osam naslova (poglavlja), a metodom kakve obično srećemo kod iskusnih pisaca, naime storiju kroz svoje bilješke o Šemsi-paši (koje kani nekad staviti i u knjigu) saznajemo posredno, od pisara (ađutanta) mu Sulejmana:

"Ne znam šta je slavnoga Šemsi-pašu Bošnjaka, Sandžakliju, rođenog u Biševu, kod Rožaja, potaklo da mene, poručnika Sulejmana, uzme za pisara. Tek evo skoro je deset godina, kako ovog sijedog pašu, kome su Turci dali nadimak Eriš - onaj koji svuda brzo stiže, pratim iz bitke u bitku po balkanskim ratištima, više za sebe bilježim sve što sam vidio, čuo i svjedok bio dok sam znamenitog pašu u vojevanju pratio." Ovako Azemović započinje roman. Pa, šta bismo za boljega svjedoka osim piščeva govora - radi se o knjizi osvjedočenog i iskusnog prozaiste, koji, kako smo već rekli, ni ovoga puta nije napuštao oprobani manir pripovijedanja, a koji je znao da građu anegdotskog tipa i dokumentarnu građu vješto spoji u romaneskno štivo. Premda svako od nas pamti kratke, istrpane detalje poput one o Šemsi-pašinoj halvi, te brojne druge, tek čitanjem romana shvatamo da su to samo sitni detalji iz kompleksnog života jedne krupne istorijske ličnosti koju je pisac opisao, kako i Džogović u recenziji reče, odmjereno, bez crno-bijelog kontrasta.

Nema sumnje, sam naslov romana sugerise da se radi o ličnosti čiji se život veže za ne mali Balkan i, naravno, društveno-političke prilike u njemu na koje je glavni junak uticao, a bio rastrgan i kao vojskovođa i kao čovjek.

Ipak, ostavimo da Azemovićev roman sveobuhvatnije vrednuju vještiji od mene, a i na više prostora nego što je, ovdje, naša namjera. Zasad, roman preporučujemo čitalaštvu od srca.

Ljubiša RAJKOVIĆ

NARODNA PAMET ROŽAJACA

(Zaim Azemović: »Pamet je u narodu«

/Staro Rožaje u anegdotama i legendama/, Rožaje, 2000)

»Očinstvo je više nego vezirstvo.«
(narodna izreka)

Već u knjizi »U riječima lijeka ima« (Rožaje, 1987), zborniku zapisa narodnih umotvorina iz rožajskog kraja, Zaim Azemović, pjesnik i pripovjedač, pokazao se i ako poletan i veoma umješan sakupljač usmenog narodnog blaga.

Pogovor¹ ove knjige Husein Bašić je započeo rečenicom: »Zaim Azemović je kao malo ko u nas, još u đačkim danima, znao da osjeti mudrost, bogatstvo i ljepotu usmenog narodnog izraza, da uporno traga za tom zlatonosnom žicom i tako ostvari zavidan rezultat na osnovu kojeg se mogu sagledati ne samo iskustveni dometi jezika i kulture već i složenost i način života naroda iz kojeg je ponikao.«

I zbilja, knjiga »Pamet je u narodu« kruna je Azemovićevog zapisivačkog rada na terenu, prije svega u Rožaju i u okolnim selima. Ovaj daroviti pisac i kulturni poslenik, kome narodoslovlje odmalena na srcu leži, godinama je, i decenijama čak, živeći u narodu i sa narodom, osluškivao glas sunarodnika, ponajviše starijih mudrih ljudi (kakav je, recimo, bio Šećer Murić iz Klanca), od kojih se odista imalo šta čuti, zapisati i od zaborava za potomstvo sačuvati. Agilni Azemović, koji je i sâm kao pisac izrastao dobrim dijelom na iskustvima usmene tradicije rodnog kraja, u knjizi »Pamet je u narodu« objavio je izbor iz svojih zapisa anegdota i legendi koje se odnose na staro Rožaje, na ljude i događaje iz mahom bliže prošlosti.

Rad na ovoj knjizi trajao je dugo, jer takve knjige i ne nastaju preko noći. Naporedo sa svojim književnim stvaranjem, Azemović je pribirao i usmeno stvaralaštvo u rožajskoj opštini, i to od đačkih dana u rodnoj Bukovici pa do penzionerskih u Rožaju. »Živeći skromno i tiho u rožajskoj sredini, uporno je tragao za biserima narodnog duha i darovitim

---

¹ To je, zapravo, tekst iz „Almanaha“ (Podgorica, br. 1-2, 1994).

kazivačima iz naroda i kao drevni mudraci napajao se na vrelima narodnog genija, vraćajući svojim tekstovima srcem i umom oplemenjeni materijal na trajanje« - veli s pravom za Azemovića recenzent Čazim Fetahović. Drugi recenzent knjige je književnik i naučnik Alija Džogović, i sâm vrstan sakupljač i proučavalac muslimanske (bošnjačke) narodne književnosti.

Nije lako zapisivati kratke prozne forme usmene književnosti! Još je Vuk priznao, jadajući se, da su ga pojedine kraće narodne priče i pričiće pri njihovom uobličavanju za štampu, u jezičko-stilskom udešavanju i konačnom dotjerivanju za objavljivanje, više namučile no mnogo duže. Kraćoj proznoj formi (vicu, na primjer) hoće se da je u svemu krajnje efektna, da u njoj nema ničeg suvišnog, da djeluje kao – eksploziv! Da bude, dakle, besprijeckorno strukturirana, sazdana, puna duha i dopadljivosti. I koliko god da se dobar zapisivač umije namjeriti na vještog kazivača, uvijek se umotvorina može i ljepše čitaocu predstaviti no što ju je zapisivačevo uho čulo, uvijek se može što-šta u njoj sažeti, iz nje izostaviti ili joj, pak, ponešto i dodati, neku riječ, onu pravu, koju tekst traži, ne mijenjajući ni najmanje sadržinu i smisao onoga što se u narodu čulo, što narod pamti i priča. E, upravo tu dolazi do izražaja dar literarni, beletristički, ako ga zapisivač ima. A anegdote i legende rožajske imale su tu sreću da dođu pod pero Azemovićevo, da im on bude zapisivač. I stoga se u svakoj od njih osjeća ono sitno tkanje književnoumjetničko darovitoga tvorca iz naroda, zlatoustog kazivača i interpretatora, ali i zlatna žica koju zapisivačevo pero provlači kroz čitavo to tkanje duhovno kako bi tkanina bila što ljepša oku i što draža srcu. U zapisivačkom, dakle, poslu svom, Azemović je pokazao visprenost, toliko poželjnu, kakva krasí samo najbolje zapisivače, one izuzetne. To je, pored ostalog, i stoga što i sâm Azemović istinski, čitavim svojim bićem, uživa u tim umotvorinama, naslađuje svoj duh njima, s njima u sebi raste kao čovjek. To je način života čovjeka iz naroda, dobrohotnog, koji bi, kao pismen stvor, da pretoči u knjigu bisere narodnog duha, to usmeno bescijenblago, te dragulje, medaljončiće, to iskričavo jato, tu galaksiju, vrhunske domašaje narodne mudrosti, da bi se iz te riznice potom moglo zahvatati, kao iz kakve sehare, gdje se čuva ruho djevojačko. Da ostane potomstvu kao biljeg, poruka i pouka, kula svetilja, putokaz u životu. Kao oličenje čovjekove ljepote, najprije. Jer, toliko je u svemu tome čojstva, toliko ljudskotine, toliko ozarenosti i uzvišenosti duhovne, da to svakako zanosi i opija, ushićuje. Kao takvo, to štivo će mladog čitaoca ponijeti, visoko mu duh uznijeti i sve ljudsko u njemu okrijepiti. A može li knjiga išta više od toga no da ono najplemenitije budi u čovjeku, da to snaži i osokoljuje!

Ono što ne okraćuje, i ne zaslužuje naziv knjige.

Knjiga Azemovićeva i narodna »Pamet je u narodu« jedna je od rijetkih koja je, onako malena, knjiga velika, knjiga u kojoj je sublimirano mnogo i mnogo najplemenitije narodne duhovne energije, mnogo i mnogo najplemenitijih narodnih težnji i stremljenja. Sakupljački pregaljački trud Azemovićev višestruko se isplatio: imamo pred sobom knjigu koja je svojevrsni moralni i etički udžbenik, nenametljiv, dopadljiv, zanimljiv; knjigu koja je svojevrsna narodna čitanka, pletisanka i đerđef, duga i slap, žubor drevnosti i zaumnosti, mlijeko iskoni kojim majke čeda zadojaju; napokon knjigu u kojoj se osjeća žila kucavica jednog življa gorštačkoga, gordoga i gospodstvenoga, etos i mentalitet njegov, biće njegovo. Bolje no išta drugo za sada, ova knjiga je legitimacija Rožajaca pred svijetom: evo nas, to smo mi, u ovom nevidbogu, među ovim orlosjedinama, među ovim zlatnim i gladnim brdima, u ovom bespuću ispod Hajle, na vrelu Ibra, gdje smo šest mjeseci godišnje u ledu i snijegu, željni sunca i topline, eglena ljudskog, ali i u toj divljini pitominu duše sačuvasmo, evo i danas barjak ljudskosti visoko nad glavama držimo.

I tako, knjiga ova ne samo da je još jedan dokaz da u riječima lijeka ima i da je pamet u narodu, no ona, začinjena još i zavičajnim narodnim poslovicama, čuva od zaborava i neka prava literarna savršenstva nepismenoga čovjeka iz naroda, ali tvorački jakog i sposobnog, književno veoma pismenog, nadahnutog, pravog umjetnika riječi. U njoj će vječno živjeti spomen na Huseina Murića iz Bukovice, Šerifa Sutovića, Halila Mujevića, Dragoja Zekića iz Radeve Mahale, Redža Hadžića, Rama Ljaića, Kurtana Mukovića, Čazima Mujevića, Vehbiju Bibića, Zećira Lubodera, Murata Lalevića, Vlada Đuraškovića iz Budimlje, Uke Nurkovića iz Seošnice, Ibrahima Ganića, Ramuša Vukelja, Ahmeta Hasića, Hajruša Ledinića, Šabana Nurkovića, Rasima Šahmana, Sofra Beloicu, Vejsela Nokića, Saliha Hasića, Hamdiju Fetahovića, Hanifu Azemović, Šerifa Ruševića, Ahmeta Ademagića, Hasana Bećiragića, Tomislava Bulatovića iz Bijeke Crkve, Šuća Hasića, Ejupa Mušovića, Bajrama Balotu, Paša Tahirovića iz Biševa, Hilma Pepića, Saka Agovića, Pajazita Hasića, Hankušu Bećiragić, Sulja Dacića, Zike Hasića, Šabana Nurkovića, Rašida Hasića, Miroslava Đurovića iz Grižice kod Bašče, Ljaka Sinanovića, Ibiša Kujevića, Rahmana Mukovića, Isa Dacića, Čamila Mujevića iz Koljena, Sulja Mukovića, Mirka Beloicu, Saita Sinanovića, Aliju Redžovića, Isljama Ljaića, Hakiju Feleća, Saita Ljaića, Čerima Dedejića, Rečka Azemovića, Mahmuta Pepića, Mehdiju Murića iz Bača, Avdiju Trtovca, Asku Azemović, Arslana Mujevića, Sokola Dacića, Hima Eća, Blaža Zekića, Hazira Nurkovića, Hamdiju Bibića, Čazima Fetahovića Mikicu, Ljuba Magdelinića, Hajrana Kalača, Samira Azemovića i Hafiza Ramovića. Ovako izmješanim u knjizi, baš im je svima

lijepo, i muslimanima i nemuslimanima: druguju u njoj kao što su i u životu. Za prave ljude pripadnost različitim vjerama i narodima nikada nije bila prepreka za suživot i razumijevanje.

Elem, knjiga ova je, kao i mudra glava, nad ponorom ćuprija. Kao takvu je i preporučujemo čitaocima. Od srca je preporučujemo.

Raif HAJDARPAŠIĆ

RASIM MUMINOVIĆ, **HADŽI-MURAD I SANDŽAK**,
Sarajevo 2005

Rukopis «Hadži-Murad i Sandžak», očito je rezultat dugotrajnog istraživanja arhivske građe, i rada koji objedinjuje istorijsku, filozofosku i literarnu komponentu.

U novijoj bošnjačkoj istoriografiji malo je istinskih akribičara, koji s tolikom pažnjom, pronicljivošću i činjeničnom argumentacijom rasvijetljavaju pojedine temate sandžačke historiografije, kao što to čini prof. dr Rasim Muminović, inače vrsni poznavalac prošlosti Sandžaka. Ovaj uporni istraživač i trajnije se potvrdio monografskim studijama iz prošlosti Sandžaka.

Naslov ovog istraživanja u sebi sadrži mogućnost da se o konkretnom historijskom periodu, pojavama i procesima iskažu određeni sudovi, kako je to učinio autor, koji raspravlja o povijesnoj aporemi Sandžaka, u svijetlu promjena i mijena Otomanske imperije. Autor u ovom radu govori o agresivnoj refleksiji, o refleksiji dogmatike, o historijskim smjenama. To, istovremeno, znači i punu svijest o tome da je nemoguća apsolutizacija datog sadržaja. Navedena relativizacija, pak, potiče iz saznanja da svako promišljanje historije počinje od sadašnjeg. Analogno tome, nameće se i neophodnost da se permanentno obezbjeđuje unutrašnja dinamičnost nauke, koja je u direktnoj korelaciji sa vremenom istraživanja (sadašnjost), vremenom predmeta istraživanja (prošlost), te vremena novih istraživanja (budućnost). Na sva ova tri perioda prof. Muminović, u ovom radu dao je decidne i znalačke odgovore, koji se odnose na Sandžak i promjene u njemu.

Dinamičnost historijske nauke, prije svega, zavisi od sadržaja, naizgled autonomnih procesa postavljenih pitanja i davanja odgovora. Mogućnost postavljanja pitanja je proces koji nastaje u okruženju istraživača, često subjektivno uslovljen, reduciran ne samo intelektualnom snagom i znatiželjom istraživača, već posredno i nivoom same želje, u ovom slučaju, da se predoči realna građa o Sandžaku.

Prof. Muminović, više puta do sada, suprostavljao se mitomanskoj prirodi istraživanja, a sve u želji da svojom studijom progovori što dublje

o Sandžaku, Kosovu i Bosni. On govori o mitomaniji i pohlepi za materijalnim dobrima, sporosti mijenjanja ljudi, zapostavljanju kulture, tradicije, prošlosti i običaja u sandžačkom narodu.

Naznačeno predstavlja neophodan uvod kojeg je dao prof. Muminović, ne samo u razumijevanje, već i u ocjene dosadašnjih rezultata objavljenih radova ovog autora.

Pod životnim pitanjem Sandžaka autor podrazumijeva, prije svega, njegove najbliže socijalne, ekonomske i političke karakteristike, koje se u određenom historijskom periodu iskazuju kao elementi prepoznavanja.

U postojećim historijskim radovima, ova pitanja su posmatrana kroz statistiku, zbir određenih podataka koje su služulile za objašnjavanje pojedinih, najčešće političkih pojava, procesa i događaja.

U ovom radu autor daje širok spektar raznolikosti Sandžaka - od ekologije, geografskih promjena, površima i župama, preko hidrografije, klimatskih svojstava, do toponomastike.

Ono što autora odvaja od ostalih istraživača jeste primjena koju je unaprijed definisao hronološkim određenjem. U tom smislu onemogućeno je apstrahovanje pojava i primjena sociometrije, karakterisitčne za klasični sociološki metod. Naizgled logične hronološke odrednice u naznačenom periodu, pokazale su se kao širok okvir ovoga rada u kraćenju društvenih procesa. Između ostaloga i zato što navedene hronološke odrednice vezuje za čisto političke događaje. Njima se teško mogu omeđiti neki drugi procesi, posebno oni socijalno-ekonomske sadržine.

Da bi se problem mogao u cjelosti shvatiti, neophodno je na umu imati činjenicu da je Sandžak u novu državnu zajednicu ušao kao u granicama poslije balknaskih ratova. Podjelom Sandžaka na crnogorski i srbijanski teritorij, ovaj prostor je svojatan i sa jedne i sa druge strane.

Autor otkriva te razlike u razuđenosti reljefa Sandžaka, jer on vidi da njegova forma, karakter klime i struktura atmosferskih uslova određuje raznolikost stanovništva tih krajeva. On dalje govori o konfiguraciji zemljišta, putevima, džadama, kaldramama, koje nikad nijesu bile bez osvajača, a samim tim ni bez kulturnih uticaja i civilizacijskih promjena.

Profesor Muminović govori i o povijesnim promjenama i zbivanjima u Sandžaku i navodi: »sada u kome buduće biva sadašnje, a prošlo - više nikada sadašnje može djelovati i djeluje na sadašnje i buduće. Po svojoj trenutačnosti sada je momenat sadašnjosti koji nije istovjetan ovdje, za sada tamo iako i dalje sudjeluje u sadašnjosti kao kontinuirajući elemenat uzdižući se iznad sebe kao trajuće sada.« Ovim citatom željeli smo da ukažemo čitateljstvu da razlikuje prošlost i sadašnjost i da se odredi ka budućnosti.

Muminović veoma utemeljeno objašnjava period vladavine osmanske imperije, njeno unutrašnje uređenje, administrativno-teritorijalnu

podjelu na sandžake i vilajete i kadiluke. U tom kontekstu, posebno apostrofira Novopazarski sandžak, posebno se osvrnuvši na važne historijske događaje, uz veoma opširan pregled istorijata školstva na ovom području - kroz njegove svjetovne i vjerske vaspitno-obrazovne ustanove.

Pored niza pitanja koje otvara u svom radu, autor se bavi i fenomenom buđenja nacionalne svijeti kod balkanskih naroda koji su veoma dugo bili pod osmanskom vlašću, kao i ulogom buržoazije u tom procesu. U tom kontekstu rasvjetljava se i ranija uloga bošnjačkih feudalaca i begova koji se bore sa veću autonomiju Bosne u okviru osmanske imperije.

Muminović veoma pažljivo analizira historijske procese vezane za teritoriju Sandžaka, hronološki ih determinišući kroz veroma dug period, od početka XVII pa sve do XX stoljeća i do naših dana.

U drugom poglavlju «Hadži-Murad ef. Šećeragić i revolucionarna aktivnost», dat je veoma širok pregled rada Murada Šećeragića. Od njegovog zavičaja, rodnog Prijepolja, preko školovanja u Carigradu, gdje je izučavao teologiju, šerijatsko pravo i jezike, pa do povratka u Prijepolje, kada je za vrijeme okupacije Austro-Ugarske, Šećeragić radio na smirivanju političkih tenzija i zaštiti srpskog stanovništva od austrougarskog režima.

Kroz naredno poglavlje autor prati Šećeragićev životni put - od kadije u vrijeme kraljevine SHS, kroz politička trvenja i razmimoilaženja u Jugosloveskoj muslimanskoj organizaciji (JMO), pa preko njegovog neumornog rada na obrazovanju mladeži u Sandžaku - kroz mektebe, ruždije i medrese. Posebno je naglašen Šećeragićev rad na antifašističkoj propagandi, zajedno sa Sretenom Vukosavljevićem, te njegova težnja da se u ratnom vremenu očuva suživot Srba i Bošnjaka, odnosno stanovništva pravoslavne i islamske konfesije. U Prijepolju je formirano i Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka, čiji je jedan od utemeljivača bio Murad ef. Šećeragić. Ovo je bilo najveće predstavničko tijelo naroda Sandžaka. Autor objašnjava i cjelokupan tok narodnooslobodilačke borbe, tok ratnih operacija, uloge pojedinih istorijskih ličnosti, sukobe različitih kvislinških formacijai okupatora sa partizanima, stradanje bošnjačkog stanovništva. U svemu tome značajnu ulogu imao je i Murad ef. Šećeragić, koji je kao jedan od organizatora revolucionarne aktivnosti na ovom području imao i susrete sa Josipom Brozom Titom.

Autor se pravi osvrt i na postrevolucionarni period, kada se javljaju i brojne protivurječnosti, za koje se u svojim revolucionarnim idejama i vizijama nije zalagao ni Šećeragić ni njegovi saborci. U svojim refleksijama autor se bavi i položajem i stradanjem Bošnjaka i kroz istoriju i kroz revoluciju, ali i kroz najnoviji genocid nad njima, prilikom agresije

na BiH, što samo predstavlja kontinuitet zločina koji se, gotovo tri stoljeća, ponavljaju nad Bošnjacima na ovim prostorima.

U petom poglavlju «Transcedencija utješnih iluzija» analizirana su najaktuelnija socijalno-ekonomska pitanja Sandžaka, kako kroz historiju, tako i u današnje vrijeme. Autor se bavi time, tako što Sandžak posmatra iznutra, kroz analizu primarnih istorijskih izvora, bez naknadnih posrednika i tumačenja. Cjelokupni istraživački koncept sazdan je na zaokruženom modelu u čijeme središtu je narod Sandžaka, na njegovom cjelokupnom prostoru.

Na taj način moguće je, uvijek iznova, uočavati i iscertavati najznačajnije društvene komponente, ali i neminovno izvršiti njihovu subjektivnu selekciju. Zato je i najmanja manjkavost naznačenog modela, upravo u tome što se sa jednim otvaraju mnoga pitanja. Pošto je nužno njihov broj ograničiti, bilo je neophodno i definisati ih jedinstvenim kriterijumom. U ovom slučaju to je bio stepen i njihove uslovljivosti i međusobne povezanosti svega što je ovim radom trebalo obuhvatiti, a to je autoru uspjelo.

Knjigica «Hadži-Murad i Sandžak», prof. Muminovića predstavlja izuzetno stvaralačko djelo čija je vrijednost neizmjerena i za stručnu javnost i širu čitalačku publiku.

Suljo MUSTAFIĆ

S DRUGE STRANE SJENKE

Senka Rastoder, *S druge strane sjenke*, Bar, 2005

Poezija može biti samo svjedok i izraz pjesnikove suštinske veze sa svijetom, potvrda duhovnosti i izraz njegovih imaginarnih obzorja. Životna sudbina pjesnikova veoma je često u sukobu sa okolinom, ona stvara osjećaj odbačenosti kao temelj ljudske drame. To osjećanje je izvor svih lomova i sukoba bića. Pjesnik se zatvara u dostojanstvenu tišinu svoga bola, i otuda počinje njegova ispovijed. On pjeva svoju tišinu, tražeći smisao svoje ispovijedi u duhovnoj osami, kroz koju na sasvim drugačiji način doživljava svijet u kome živi.

Poezija Senke Rastoder sabrana u njenom pjesničkom prvijencu, lirska je ispovijed potekla iz duhovne osame, dobrovoljnog izgnanika iz realnog u svijet mašte, ideala i snova...

Ideal stvaralalačkog duha, beskarajnog lutanja i traženja, jedino je utočište koje čovjeka može sačuvati i spasiti od tragične rastrzanosti između ideala i zbilje. Traganje za ljepotom može biti i traganje za samim smislom života i drugačijim poretkom stvari. Ljepota i izazovna tajna njenog oblikovanja date su čovjeku i kao izazov i kao tajna. Pogled »s druge strane sjenke«, upravo je i tajna i izazov koji se uvijek iznova nameće ljudskom duhu. On traži smisao čovjekovog nastanka i boravka na Zemlji, dvoumi se između Dobra i Zla kao dvije suprotnosti njegove prirode, pokušava da pronikne u tajnu besmrtnosti njegovog duha, upija ljepotu, kao vječitu potreba i cilj umjetnosti i stvaralaštva uopšte.

To je tragična raspetost pjesnikinje kao, uostalom, i mnogih njenih prethodnika, između svijeta koji više ne postoji i svijeta koji nije stvoren; svijeta uspomena i uzaludnih iščekivanja. Ona je svjesna da je »*ljubav stvorila ovaj svijet*«, ali i da »*u duši ljudskoj/ nešto tamno spava*« Dvojstvo stvorenog svijeta, maniheistička ideja o vječitim suprotnostima, na kojima on opstaje, protkano je kroz poeziju Senke Rastoder.

Ova poezija, doista nije namjenska niti angažovana. Pjesnikinja je okrenuta sebi i svom doživljaju i svijeta i ljudi u njemu. Nastoji da iz svoga vlastitog iskustva izvuče zaključke o mogućoj vezi poezije i života. Vjeruje da je pjesnik dužan da realnost svijeta i svoju ljudsku sudbinu

protumači u svijetlu svojih snova. Čovjek se mora suočiti sa svijetom koji ga odbacuje, ponekad i kao tuđinca. Doduše ona se zaustavlja na površnoj deskripciji i alegorijskim slikama, obojanim bojom ličnog iskustva, ne ulazeći u sukob sa svijetom. Više je posmatrač nego igrač na toj pozornici. Ona je svjedok i hroničar, ali ne i učesnik u ljudskoj drami i svoju egzistencijalističku situaciju ne vezuje za neminovnost toga sukoba čovjeka i svijeta.

Ima u ovoj poeziji i mistike i odbljesaka prareligije i obrednih kultura i monoteističkih svjetonazora. Religioznost pjesnikinje ima neko posve čudno, nejasno značenje, čiji smisao možemo samo naslućivati..
»Vidjeh zrak jedan/ iz ponoće te sinu/daljine beskrajne/ nijesu zemaljske/ već iz svijeta tajne/vječnost boga i besmrtnost duše.«

Sva tri ciklusa uklopljena su i povezana u poetski niz lutanja, snova, nadanja... Četvrti, posve odvojeni ciklus, čini samo jedna pjesma- »Oda Crnoj Gori« Pjesma je u stilu »obuzdanog patosa«, bez ekstaze, puna metafora i upečatljivog kolorita i ambijenta, predjela kojim dominiraju *»planine i do nebeskog skuta«* i *»prostranstvo se morsko/ u zagrljaj sa nebom veže*. No, ipak, ova pjesma se ne uklapa u poetski niz prethodnih ciklusa. Očigledno da je pjesnikinja, pomalo nespretno, ovom patriot-skom odom zaokružila i obojila svoje pjevanje koje, u cjelosti, ima sasvim drugačiju simboliku, daleko od dnevnosti i lokalne geografije. No to je možda i danak pjesničkom neiskustvu, jer ovo je literarni prvijenac autorke. Upravo iz te grozničave želje da taj prvijenac bude što snažniji i ubjedljiviji, da objavi i ostavi trajnu riječ, da dopre do čitalaca što dublje, promakli su joj i neki njegovi nedostaci.

Sigurni smo da će, ovaj literarni početak biti snažan temelj na kojem će Senka Rastoder nastaviti da gradi svoju poetsku gradjevinu.

Drasko DOŠLJAK

PJESNIK LJUBAVI I BOLA

(Braho Adrović, *Objava nezaborava i Gorki vijenac*)

Braho Adrović (1947, Donja Vrbica) – opština Berane je završio osnovnu školu u rodnom mjestu Petnjici, srednju u Beranama, a Pedagošku akademiju u Nikšiću. Bio je pokretač i član prve redakcije “Studentske riječi”, kao i njen odgovorni urednik. Bio je član redakcije lista “Sloboda” i časopisa za književnost i kulturu “Mostovi”. Radio je kao novinar podgoričke “Pobjede”, a sada je dopisnik TV CG za opštine Berane, Andrijevića, Rožaje i Plav. Objavio je sljedeće zbirke pjesama: *Biti živ, Juče na ulici, Hiljadu dana ljubavi, Balkanske elegije, Rat u kući, Objava nezaborava i Gorki vijenac*.

Adrović pripada onoj pjesničkoj generaciji koji je svoj pjesnički glas podigla sedamdesetih godina prošlog vijeka, objavljujući svoje stihove u mnogobrojnim književnim časopisima i revijama.

Od prve štampane zbirke “Biti živ”, 1976, pa do “Gorkog vijenca”, Adrović se iznova sadržajno i tematski potvrđivao kao veliki pjesnik. Prisutan, dakle u crnogorskoj književnosti, savremenoj - vremenski i strukturalno, već tridesetak godina, postao je nezaobilazan u proučavanju iste.

Predmet naše pažnje su dvije Adrovićeve zbirke – “Objava nezaborava” i “Gorki vijenac”. Kada se nađemo pred Adrovićevom kapijom, tražeći ključeve za njeno otključavanje i uplivavanje u maticu misli i jezika, bivamo u saznanju da je pjesnika nemoguće do kraja odgonetnuti, bez obzira koliko taj stih Adrovićevski intoniran bivao kratak u svojoj leksičkoj osobenosti. Odgonetanje “Objave nezaborava” možemo uspješno izvršiti ako pođemo od prve Brahove zbirke i postepenog praćenja svakog njegovog stiha naročito onih koji su prisutni između korica zbirke srećno odabranog naslova *Hiljadu dana ljubavi*. Ljubav je crvena nit Adrovićevog pjevanja, jer, kako sam pjesnik veli “Što ljubav nije neka se sa ovog svijeta gubi.” Dakle, ljubav ta vječita volja i radost života koja Braha Adrovića rastače i spaja ne samo kroz duge neprospavane noći, već, možemo reći, i kroz dnevne uzdisaje a raslojavanje čovjeka vodi putevima raznim i putem poroka, i putem sreće, ili putem molitve. Molitve koja je uočene ne toliko Bogu koliko ženi, toj spasiteljici i propasti čovjekovoj:

“Ne pričam to nikom
U dnu duše ime tvoje krijem
Pred tvojim likom ko pred spomenikom
Opčinjen ćutim kao nijem.
(Snena žena)

“Ljubavi draga odleti i iz snova
Nek po srcu hara praznina iznova

Ljubavi i iz sjećanja se iseli
Vitka topola nade vise se ne bijeli. “
(Molitva)

U traganju za njom i ptice posustaju, sve se, kad je teško doći do nje, survava u ponor nemoći, u ponor beznađa. Jer, ako ne dođe, kuda sa sobom kad noć tek počne, a usamljenost raste:

“Al ti zbilja jesi božanski lijepa kao da si došla direktno iz snova.“
(Ljepota snova)

Zbirka “Objava nezaborava“ je proizvod jedne atmosfere u kojoj već dugo bitiše pjesnik Adrović. Njegov pjesnički glas je po mnogo čemu individualan, autentičan, ne samo za sredinu u kojoj živi i radi nego i za književnost koja se stvara na ovom podneblju. Dakle, u osnovi se radi o jednoj, pjesnički toploj, nježnoj i sjetnoj duši kakvu je moglo da izrodi crnogorsko podneblje. Zato prema njegovoj poeziji ljudi i ne mogu biti ravnodušni.

Adrovićev stih pun zvonkosti odiše pjesničkom slikom koja se gradi malim amplitudnim titrajima dajući stihu nov pjesnički naboj, kao i melodiju.

Stihozbirka “Gorki vijenac“ sadrži nešto više od sto pjesama razvrstanih u deset cjelina. Ona, zapravo, oličava pjesnika koji je skoro u cjelosti zaokupljen nesrećom i zlom. Dakle, onim sadržajima života koji, vidjeli smo, izbijaju u prvi plan u “poremećenim vremenima“. Iščitavajući ove stihove, čitaoci su u prilici da vide i saznaju na koji način pjesnik, svjedok “poremećenih vremena“, kad “Neprijatno je biti živ“, pjeva o zlu i njegovim proizvođačima, i koja to pjesnička sredstva koristi da bi “iscrtao“ slike koje djeluju upečatljivo i snažno. Bilo odakle da se krene s početka ili kraja, ili da istrgnemo neku pjesmu ove zbirke, dolazimo do zaključka da Adrovićev stvaralački čin u potpunom saglasju sa tematsko – sadržajnim planom pjesme.

Nije teško zapaziti interpretativni odnos između naslova i samih pjesama u svim ciklusima. Naslov svake pjesme je, ujedno i nje sadržinski subject, tačka u kojoj se ukrštaju i u koje počinju da se ostvaruju značenja. Naslovom se sugerise ne samo osnovni pravac simboličkog smisaonog rada u pjesmi nego se, u isto vrijeme, sažima sadržinska dimenzija pjesme. Budući da se u naslovima pojedinih pjesama, npr.: Satana na šinama, Ubijanje duše, Balkansko blato, Strah od živih... nalaze riječi koje direktno označavaju elemente jedne kulture, znači da je pjesnik želio i na taj način da aktivira vezu između pjesama i van tekstovne realnosti. Osnovni pjesnikov cilj je da partikularnost značenja ukine, po mjeri sa realne ili fiktivne, socijalne i istorijske podloge, da bi pjesma mogla da obrazuje nove emisione nijanse. Očigledno je da upravo naslov, "Gorki vijenac", omogućuje uvjenčavanje pjesama u cjelinu – vijenac jer on, kao najkompleksnija sadržinska jedinica, najbolje ukazuje na prirodu i dimenzije odnosa između pojedinih pjesama. I gorko i upleteno.

Dio pjesama ove zbirke: Pjesma o ljubavi, Pozna jesen ljubavi, Krunisanje sreće, U ogledalima Lima – Adrović je, za njega razumljivo, motivski vezao za ljubav i sreću. Jer, kako on kaže: "Šta je ljubav ako i bol nije."

Za smisaono oblikovanje većine pjesama Adrović je koristio negativne semantičke nijanse i ukupnim sklopom pjesmu pretvorio u prizor kad "s glavom u pijesku ćutimo."

Kad se zbirka iščita i utisci saberu, čini se, dakle, da postoje dva osnovna tona u poeziji Braha Adrovića. Jedan dominira u pjesmama o stradanjima i zlu, a drugi se javlja, kako smo naznačili, u pjesmama koje su himne ljepoti svakodnevnog života. Time je i Adrović doveo dva tona u aktivan odnos: oni mu pomažu da uspostavi svoju vrednosnu ljestvicu i da nam pokaže kako se smenjuju dobro i zlo, sreća i tuga... Kada zlo nestane, pojavljuju se životni sadržaju zbog kojih i bogovi silaze na zemlju da bi uživali u radostima ovozemaljskog života. Zbirka Gorki vijenac je prepoznata u sistemu crnogorske književnosti po potvrdi da je pjesnik, zaista, "probudeni dio naroda," i da nema pravo da "prespava" krupna dešavanja u "Balkanskom blatu".

Mehmed ĐEDOVIĆ

SVIJET JE ŠUMA PUNA MRAKA

Faiz Softić, *Strah od rodne kuće*, Bosanska riječ,
Tuzla 2006. godine

*U ratu u Bosni i Hercegovini kao nestalo
još uvijek se vodi oko 14 hiljada ljudi.
Ovo je priča o potrazi za jednim od njih, za koga
je postojao trun nade da je još uvijek živ.*

Priča koju nam ovaj put priča Faiz Softić počinje na Regensburškim poljima, u Njemačkoj, gdje su se Ismail Safir i Remz Luta uputili po nalogu Nur hanume da nađu njenog sina Nafila Raspikuću koga je rat odnio da niko ne zna gdje; ali je došao glas da je Nafil krenuo za Njemačku, pa ga neko u Njemačkoj i vidio i tako je krenula potraga. Za roman STRAH OD RODNE KUĆE može se reći da je u potpunosti zasnovan na onoj biblijskoj priči u kojoj pastir ostavlja stado i kreće u potragu za jednom ovcom koja se izgubila u planini.

Softić sa ovom knjigom otvara seharu priča o bosanskim izbjeglicama rasutim po svijetu, i u nju uvodi čitavu mrežu sporednih ličnosti; bitnih kockica u sklapanju mozaika.

Do u detalje upoznajemo Remz Luta, koji kroz čitavu knjigu ponavlja svoju čudnu uzrečicu ali i cijelu lepezu likova; od kafandžije Ziketa iz Janje, Rame Ciganina iz Travnika, gluhonijemog limara Bećira, Ejuba Jaganjca iz Prijedora, Mahmuta Husejnovića iz Zvornika, Safirova brata Saita iz bihorskog sela Sehilova.

Odavno se priča da bi ih iz Njemačke mogli vratiti. Jedan pritajeni strah kola među izbjeglicama iz Bosne. Strah da ih ne vrate kućama...

Softić fotografski bilježi svaki detalj, klupu, pticu, psa, policajce u vozu, beskućnike na željezničkoj stanici, dovitljivost Naska Safira i strah Remz Luta; i ne samo da slika detalje jasno kao platna Safeta Zeca nego u njih ugrađuje svoju spisateljsku originalnost, jasnu, prepoznatljivu a drugačiju.

Softić je sa jedne strane uspio da napiše knjigu koja nije ni po čemu slična njegovom hvaljenom romanu POD KUN PLANINOM, ugrađujući u tekst svo svoje znanje i vještinu iskivanja rečenice čiji gotov proizvod

je dao odlične rezultate. Zna li se da se Softić u književnosti javio kao izgrađen, kompletan pisac, onda bi začudilo da je ova knjiga slabija od prethodnih.

Faiz Softić potvrđuje da se današnja književnost u Bosni i Hercegovini može mjeriti sa bilo kojom svjetskom književnošću i ne zaostajati za njom, a u mnogo slučajeva je dosta jača i originalnija.

Čini se da je ovo period u kome BH pisci stvaraju djela dostojna svojih predhodnika: Ćamila Sijarića, Branka Ćopića, Meše Selimovića, Derviša Sušića, Ive Andrića i drugih; djela koja bi da budu prevedena na druge jezike žestoko zatresla vrhove lista najčitanijih knjiga u svijetu.

Tražeci Nafila Raspikuću Ismail Safir i Remz Luta ispisuju knjigu o sudbinama ljudi koje je rat razbacao u gradove za koje ranije nikada nisu ni čuli: Ramadan Kukavica obreo se na Islandu, Šajō Lipa u Finskoj imao moždani udar, Fehmija Kučević zaglavio na kraju Švedske... I svi tamo nešto pišu, svoj čemer istresaju na papir, bude im lakše, šta li.

U priči utopljena bol kao u gnijezdu jaja jarebičina.

Vjerujem da se nikada neće ispričati ratne priče jer nama ratova ne fali, isto kao što znam da je priča Mahnuta Husejnovića od Zvornika kome su četnici pobili šest sinova jedna ali ne manje strašna od nekih drugih ratnih stradanja. Iako ovo nije roman o ratu, kroz njegove rečenice rat ječi svom svojom snagom.

Boraveći kod brata u Njemačkoj Safir šalje glasove gdje god bosanskih izbjeglica ima da traži Nafila Raspikuću, da majka Nur-hanuma želi da ga vidi pa da mirno umre, i upozorava da je Nafil možda promijenio ime, a i izmijenio se tokom godina *jer se, molim lijepo, stari.*

Od Softića se donekle mogla očekivati ovakva priča o ljudima rasutim po svijetu jer i on je od tih i on te priče najbolje zna.

Ponekad se učini da je šuma od priča zaklonila drvo i poremetila glavni tok romana, ali je to samo privid jer Softić priča baš onu priču koju je imao u glavi kada je ubo pero u papir.

Kada krene priča o Marini, bolešljivoj djevojci iz Sarajeva koju su izliječila crkvena zvona, to otvara jedan novi pogled na Nailov nestanak i već ovdje je jasno da se u radnji mogu očekivati neočekivani obrti u radnji što se i dešava.

Ova knjiga je prava himna nesreće i vjerujem da će se jednako pažljivo iščitavati i u Bosni a van će Bosne biti prepoznata kao svojevrsni literarni zapis ljudskoj sudbini.

Softićeva rečenica prska iz papira, svijetli u mraku kao svitac, reže kao sablja, ubada tačno tamo gdje treba. Sa malo riječi pisac uspijeva reći sve što je potrebno znati pa iako ponekad skrene sa glavnog toka radnje u kojoj se traži Nafil, to sretanje ide pravo, smisleno je i razložno i u značajnoj mjeri je obogatilo tok romana.

Elementi snažne radnje koja ne dozvoljava dosadu i tjera nas da se kao moljci uvučemo u rečenice i pratimo ih žurno prevrćući iščitane stranice, podebljani su i prema kraju intenzivniji.

Suvremeni, moderan pristup obradi teme, savremena tema, aktualna i svježija, postmodernistički elementi pripovijedanja snažno poduprti poznavanjem klasika u literaturi dali su očekivani rezultat, te roman *Strah od rodne kuće* svrstavaju visoko na police BH literature.

Kada se iz Njemačke potraga za Nafilom preseli u Luksemburg i tu je Softić na svome terenu. Kada čitalac sebi postavi pitanje zbog čega je Remz Luta krenuo na taj put, šta će tako plašljiv i nepouzdan čovjek naći osim belaja, a može se desiti da ga postavi, neće dugo čekati na odgovor koji u potpunosti potvrđuje opravdanost kretanja jednog takvog čovjeka na put traženja.

Priča o Nafilu bila je rijeka u koju se ulijevalo bezbroj riječica i potoka, nadimajući je i dajući snagu njenim brzacima.

Kroz cijeli roman visi pitanje: Hoće li pronaći Nafila Raspikuću i postoji li taj čovjek uopšte?, isto kao što se ponavlja uzrečica Remz Lute: *Kerempuh, pelenpuh, evo ti ga na...* Naizgled banalna, ali baš ona daje posebnu boju ovome romanu.

Obrt na kraju romana je neočekivan, mada sve vodi prema tome, završnica je uspješno privedena i ne odskaje od toka cjelokupne radnje.

A da li je Nafil Raspikuća pronađen ili nije, e to čitalac sam treba da otkrije.

U svakom slučaju, izgubljeno jagnje u Softićevom romanu nije zalutalo tamo gdje se očekuje da bi moglo biti, a sam pisac donekle odgovara na tu dilemu traženja:

Zbog čega tražiti jednoga kada je toliko mrtvih i nestalih, a opet zbog čega ne tražiti baš toga jednoga ukoliko postoji trun sumnje da je živ...

Hazim BRKIĆ

MEHMED ĐEDOVIĆ: „KAD SE BULBUL VRATIO“

Istina je da književnost u Bosni i Hercegovini boluje dječje bolesti u odnosu na svjetsku pa i na književnost kakvu pišu pisci u Srbiji i Hrvatskoj.

U Bosni je književna scena opterećena i podjelama na postmoderniste i one druge pisce šta god to značilo, a ta podijeljenost je izražena u tolikoj mjeri da jedni gotovo pa i ne priznaju postojanje onih drugih ili ih barem ne uzimaju za ozbiljno. Pored toga svaka nagrada koja se dodijeli za neko književno djelo pod velikim je znakom sumnje i uglavnom nema veze sa kvalitetom književnih djela koja se ocjenjuju ali ima sa nekim drugim prijateljsko, poslovnim i inim razlozima.

Kada se u jednom takvom ambijentu pojavi knjiga koja ne pripada ni jednoj od tih strana, bez obzira koliko bila dobra, zna se da će proći poprilično mimo medijske halabuke rezervisane za neke druge pisce i njihove knjige. Nešto slično se desilo sa knjigom pripovijedaka **Mehmeda Đedovića OSLUŠKIVANJE** (Bosanska riječ Tuzla 2002. godine).

Priča **Nad vodom kula**, iz pomenute knjige osvojila je prvu nagradu na konkursu Radija Federacije, dok je priča **Hronika jednog nestanka** otkupljena, a u konkurenciji radio romana nagrađen je naslov **Šapat vjetrova**. Tu još uvijek nije kraj jer je priča **Dan kada je umro Blek stijena** iz iste knjige uvrštena u čitanku za osni razred a duža priča **Fleka crvenog mastila**, mogla bi postati scenario za igrani film.

Jedna takva knjiga, dakle ipak je prošla bez medijske halabuke mada je u potpunosti rasprodana i sprema se drugo izdanje iste.

Nakon dvogodišnje pauze Đedović još jednom pokazuje umješnost pisanja i ide korak dalje sa kratkim romanom **Sjena kurjaka** koji se u kratkom vremenu tri puta doštampava i bukvalno obilježava tu godinu kao najprodavanija knjiga.

O romanu *Sjena kurjaka* poduži esej napisao je dr. Rizo Džafić:

Kad čovjek pomisli da na bosanskohercegovačkoj književnoj sceni nema ništa novo, da se književnosti (kao i politika, ekonomija i dr.) guši u moru nesporazuma, neznanja i problema, javi se djelo koje vraća nadu

da ima pisaca koji knjigu i književnost gledaju kao umjetničko djelo, unose u nju iskustva modernog svijeta. Takvih djela se posljednjih godina pojavilo tek nekoliko, ona su zanimljiva i značajna po tome što uspijevaju uhvatiti korak sa savremenim svjetskim kretanjima u književnosti i, uz to, uspijevaju dati nov kvalitet savremenog našoj literaturi. Jedno od tih djela je i roman Mehmeda Đedovića (1971. Miljanovci, Kalesija) "*Sjena kurjaka*".

O romanu *Sjena kurjaka* puno se govorilo te godine, jedni su ga bez mjere a sa agrumentima hvalili a Boga mi bilo je i onih koji su drugačije mislili. U svakom slučaju to je tražen i čitan roman a vrlo je izvjesno da će biti preveden na nekoliko stranih jezika, o čemu nam autor nije želio otkrivati detalje.

Napokon, na sajmu knjiga u Sarajevu, pojavljuje se nova knjiga Mehmeda Đedovića **KAD SE BULBUL VRATIO**, knjiga kojom se ovom prilikom imamo namjeru baviti.

- U mojim pripovijetkama titra mistični dah Bosne; u njima žive i profesori i prosjaci i čuda i stvarnost, u njima je recept za lijek protiv karcinoma koji živi u narodu zajedno sa jednom dunjom u avliji; u njima je sve ono što je Bosna bila i što Bosna jeste, a ljudi ponajviše, izjavio je između ostaloga Đedović za Dnevni avaz.

Ono što je za ovu knjigu izvjesno mada se nedavno pojavila iz štampe, je da je pravi autentični bosanski proizvod, univerzalan u tolikoj mjeri u kojoj literatura jeste univerzalna, bogat i lijep, zabavan i poučan, originalan i svjež.

KAD SE BULBUL VRATIO je knjiga kojom se Đedović bavio posljednje četiri godine i nema sumnje da su u nju uvrštene najbolje pripovijetke koje su u tom periodu napisane isto kao što nema sumnje da ćemo od ovom pisca čitati još dosta dobrih knjiga.

Ovaj skromni tekst teško može u potpunosti predstaviti sve ono što se nalazi između 280 stranica teksta u BULBULU, a budemo li se bavili pojedinim pripovijetkama ogriješit ćemo se o neke druge koje mogu ostati ne spomenute a svakako to ne zaslužuju.

U svakom slučaju knjiga KAD SE BULBUL VRATIO zaslužuje da bude pročitana i čitana i poslije prvog prolaska kroz priče jer nakon Meše Selimovića i Derviša Sušića iz ovih krajeva nam dolaze knjige još jednog Meše čije pero je u vrhu Bosanskohercegovačke književnosti.

Suljo MUSTAFIĆ

POEZIJA ENVERA MURATOVIĆA

Manifestacija »DANI MANJINA«, Ulcinj, 19.11.2005.

Drago mi je što mogu da govorim o poeziji jednog mladog, a već afirmisanog pjesnika, koji je sa nekolike zbirke poezije, već zauzeo visoko mjesto u nekoj budućoj antologiji savremene bošnjačko-muslimanske poezije, ne samo na prostoru Crne Gore.

Poezija, kao i literatura, jeste univerzalna – i kao umjetnost i kao fenomen. Ona se ne da sputavati nikavim lokalnim granicama, geografijskima, kartografijama, politikama, našim omiljenim balkanskim, a ipak trivijalnim i banalnim disciplinama. Tu sam, uistinu, pristalica onog Geteovog univerzalističkog pristupa, koji govori o literaturi kao svjetskom fenomenu. Ali zbog čega onda odrednica bošnjačka, sprska, hrvatska, albanska, francuska poezija? Ne zato da bi njome hranili nacionalne ili nacionalističke porive, ne da bi je zloupotrebljavali, to je zločin prema njoj, to je skranvljenje umjetnosti. Nacionalne odrednice, upravo i jedino služe da ukažu na obilježja jezika u kome poezija nastaje, koji od nje čine tu čarobnu, zavodničku igru, što plijeni čitaoca, odvođeći ga daleko od svakodnevice i njenih banalnosti. I, dakako, jezik, najbolje zapamti, sve o jednom narodu.

Pjesnik Enver Muratović upravo dolazi iz sredine, iz miljea, prostornog, vjerskog, folklornog, na kome živi narod koji je više bio usmen nego pismen. Pismo je bilo privilegija bogatih, sveštenstva i administracije, dok je običan narod svijest o sebi čuvao i prenosio jedino usmeno, uz oganj, na sijelu, guvnu, ili kosidbi, svadbi, dženazi....Govor je bio svečani čin i živjelo se da bi se nešto bolje i ljepše kazalo. Ono što je taj, dakle, bošnjačko-muslimanski narod, znao o sebi, kazivao je kroz svoju usmenu poeziju, epsku-junačku, ali i lirsku-ljubavnu. Svoje mitove i vjerovanja čuvao je u predanjima, hićajama, gdje je mašta mogla ono što život nije. Zato je, i pored svih povijesnih mijena i muhadžirluka, čime je, uglavnom, mjerio svoje dunjalučko vrijeme, sačuvao svoj jezik i sebe u njemu. Upravo ta sredina, ruralna i arhaična, u kojoj je najveći pjesnik sam narod, nema mnogo sluha za pojedinca. Tek onda kada je ona počela da isčezava, da usmeno ustupa svoje mjesto pismenom, a to je druga polovina 20. vijeka, javljaju se pisci i pjesnici, koji stvaraju na tom

jeziku, po uzusima koji su u drugim razvijenijim sredinama davno usvojeni. I još nešto ne smijemo zaboraviti. Islam kao religija, nudi sveobuhvatni pogled na svijet. Kur'an kao sveta knjiga, uputa je onima koji vjeruju i po njoj se vladaju. U sredini koja se drži tih normi, nema mnogo prostora za poeziju koja krši sveta pravila Islama.

U Kur'anu, u poglavlju, koje nosi naziv »Pjesnici« čitamo: »Da li da vas obavijestim kome dolaze šejtani/Dolaze svakom lažovu, grijешniku/Oni prisluškuju, a većina njih su lažovi/A pjesnike slijede zalutali/Zar ne vidiš kako oni lutaju dolinama / i govore ono što ne rade. (Sura – Pjesnici, ajeti 221-226)

Pošto je ulema-svještenstvo, dakle, uglavnom doslovno tumačila odredbe iz Kur'ana, jasno je da svi oni koji bi pokušali baviti se poezijom, van njenog religioznog konteksta, kao što je mevlud ili ilahija, dolazili su u opasnost da bude proglašeni nevjernicima. Zato je poezija, uglavnom bila djelo kolektiviteta, a veoma rijetko pojedinca.

Zašto ovo sve govorim? Upravo da vam ukažem kakva je bošnjačko-muslimanska sredina, da njena usmenost u jeziku i religioznost u životu, suštinski određuje kontekst iz kojeg izrasta i savremena poezija i njeni predstavnici. Sve to dešava se relativno kasno, u odnosu na susjedne narode i sredine. Naravno, književna hiperprodukcija, koja se događa posljednjih desetak godina, u kojoj pišu i izdaju knjige mnogo više oni koji imaju para nego talenta, nije mimoišla ni bošnjačko muslimansku kulturu. Zato je vreoma teško, u tom obilju naslova, koje nas zapljuskuju gotovo svakodnevno, izdvojiti ono što je vrijedno pažnje.

***

Poezija Enevra Muratovića, zaista je vrijedna pažnje i više od toga. Vrijedna je da se o njoj govori. Prvi susret sa tom poezijom, dakle, već od prve pjesme ukazuje da je riječ o ruci koja zna zbog čega arči i vrijeme i hartiju. Svoju pažnju, a i vas kao mogućih čitalaca, usmjeravam ka zbirci »Naopako« koja se pojavila prošle godine u Rožajama.

Od prvog ciklusa, naslovljenog ne slučajno imenom zavičaja Bihora, - gdje je na ognjištu »šaka žara«, kojom otvara svoju zbirku, čitaoca vodi sigurna i snažna pjesnikova ruka. Mali svijet čovjekov, čije su medje, rodjenje i smrt, a djetinjstvo i zavičaj najvažniji toponimi, vješto je uklopljen u Svijet oko njega, koji čine Beskraj, bezvremenost, Vječnost, vasiona... Zato on tako suvereno vlada stihom, zato ga tako povodljivo slijedite - iz pjesme u pjesmu.

Zavičaj – kuća – otac – prijatelj – ljubav. Ovim nizom pjesnik reda svoje motive, vješto od njih gradeći univerzalne simbole, u kojima prepoznajemo i njega, ali i sami sebe, i čovjeka, u svakom narodu i u svakom vremenu...

Ono što nam kazuje kroz poeziju, jeste turobna i mračna svakodnevnica, u kojoj njegov naraštaj prerano sazrijeva, jeste tragični koloplet ljudskih sudbina, jeste anti-vrijeme, u kome mudri začute, a budale progovore. To je ljetopis, koji nastaje svakih pedeset godina, i koji se ponavlja na ovim prostroima. Ali Muratović nam to kazuje na osoben način, otvarajući vrela jezičkih simbola, za koje smo mislili da ga je više teško pronaći.

Njegov Zavičaj više nije isti, nema tamo ni kuće, njegovog prijatelja odnijele su crne ptice, na kraju ostala je samo ljubav. Ne slučajno, ona je, kao i svjetlost, najveći simbol života i najveća pobjeda dobra i u Muratovićevoj poeziji.

Njegova fantastika jeste mladalačko lutanje, jesete govor žlijezda i emocija, jeste uskovitlani zanos godina, koji misli da je njegov cio svijet ili dobar dio njega. Ali, nimalo slučajno, njegova fantastika je i narodno pamćenje i narodna mašta. Pjesnik Muratović ne prisiljava jezik da se povinuje njegovoj zamišljenoj formi, već slobodno pluta njegovim rukavcima i virovima, prepuštajući se da ga nose, ali siguran u svoju okretnost, da ne potone. Njegova metafora nije nategnuta, ona nagovještava, a ne otkriva...

Moguće je, njegova zbirka »Naopako«, nosi pečat turobnog i pesimističkog, možda i mračne simbolike, moguće je - ima i onog bodlerovskog straha od života, ali i ushićenja njime. Ali, ona je i pomirenost sa sudbinom, sa kismetom i i, u uvjerenju, da sve ono što se na zemlji zbiva, usud je koji je nastao Božijim određenjem

Pjesnik kaže: »Nekad bliža nekad dalja/ kao sjenka na ulici/ Vreba strašna smrt i kralja i prosjaka/ Po toj žici/ Hodaćemo kako koji/ neko danju neko lunom/ Ista nam se kapa kroji/ Istim ćemo tamo čunom.«

Sa veoma malo riječi, uz majstorsku upotrebu religioznih i mitoloških simbola, i još bolju upotrebu jezika, Muratović sažima sav čovjekov život na Zemlji.

Upotreba rime i, veoma često sonetna forma, koje Muratović ljubomorno čuva nijesu ovdje samo u funkciji očuvanja pjesničke tradicije. Njemu je tradicija samo dio temelja na kojemu smjelo konstruiše svoju pjesničku građevinu. To je vrsta graditeljskog i pjesničkog eksperimenta, opita kojima pjesnik tradicionalne forme podvrgava vlastitom, i mora se priznati, snažnom pjesničkom senzibilitetu. I to Muratović radi, veoma uspješno, ali oprezno, svjestan da i sam pjesnik može biti žrtvom vlastitog eksperimenta, izgubljen u njenom lavirintu.

Siguran sam, bude li slijedio nit nesumnjivog pjesničkog dara za kojom je dosada išao on neće zalutati. No to ponajviše zavisi od njega.

Danas možemo kazati i time zaključujem. U svom jeziku Enver Muratović je već kazao lijepu i trajnu riječ.

Zbog poezije, i njega samoga, vjerujemo da je ovo tek početak.

Sait Š. ŠABOTIĆ

PJESNIKOV LIRSKI DNEVNIK

Safet Hadrović Vrbički, *Orfejeva lira*, Centar za kulturu Rožaje, Rožaje 2003.

„Sluhu riječ je ono što slika je vidu“
J. Damaskin

Iako se zbirka pjesama „Orfejeva lira“ Safeta Hadrovića Vrbičkog pojavila prije izvjesnog vremena (2003. godine), te iako o njoj govorimo sa zakašnjenjem, smatramo da nije suvišno ponovo ukazati na njenu vrijednost iz razloga što njena pouka nije iscrpljena.

Za ulazak u literarnu intimu pjesnika Safeta Hadrovića Vrbičkog, teško je naći pravi ključ. Lirika kakvu piše Vrbički je lirika koja na pomalo neobjašnjiv način tihim, a istovremeno jakim glasovima, snažno pokreće unutrašnje damare onih koji je čitaju. Takav slučaj je i sa zbirkom „Orfejeva lira“, čija je svaka pjesma medaljon za sebe, stranica dnevnika, djelić životnog mozaika, a time i lična ispovijest. Kažemo to iz razloga što su pjesnikove riječi satkane u stihovima kadre da dočaraju dijaloge s tradicijom, patnje i bolove, pobune, snove o sreći i suočavanje sa samim sobom. Pjesniku su podjednako inspiracija svijet u kome on živi i svijet koji živi u njemu, zbog čega ne čudi što na jednom mjestu kaže: „*Da bi se u vama rodila pjesma*“./ *nije potrebno mudrovati*“. Naprotiv, „*Dovoljno je/ slušati pticu dok pjeva/ Zanimeta ljepotom šume/ Koju samo ona osjeća*“. Potrebno je „*Poistovjetiti se sa zvijezdama/ Koje su nebeski fenjeri/ Putniku i namjerniku/ Večernjem*“. Neobično jedinstvo dvaju različitih svjetova možda je ipak najbolje dočarano u pjesmi „*Nil novi sub sole (skica za autoportret)*“ gdje pjesnik sagledava sebe u svijetu koji ga okružuje: „*Vrbica: istim brdima okružena,/ kuće malo drugačije/ (dorastaju ljudi)/ Silni li se gastarbaiteri u tebi rađaju/ O Bože!!! I jedan Pjesnik!/ Otkuda on u ovim selima?/ Provinciji te kategorije ne pripada pravo/ po „zdravoj logici“/ Da u njoj živi Pjesnik/ Iako on lično ima/ sve predušlove za to...*“. Pjesnik i književni kritičar Fehim Kajević, zato uviđa veliku bliskost Vrbičkog i njihovog zajedničkog kolege, pjesnika Karla Sandberga. Kajevićevoj konstataciji mogli bismo

dodati i mišljenje da veliku sličnost Vrbički ostvaruje i sa Ristom Ratkovićem i Silvijem Strahimirom Kranjčevićem. Osnov za ovakva razmišljanja, pored ranijih Hadrovićevih ostvarenja, daje i zbirka „Orfejeva lira“.

Nastala kao „*odraz duha vremena u kojem smo svi sanjali svoje astralne snove*“, zbirka „Orfejeva lira“ podijeljena je u sedam ciklusa koji simbolično ilustruju vječni život (dobra poezija živi duže od pjesnika; kod starih Egipćana brojka sedam je simbol vječnog života). Istovremeno ova zbirka u sebi jasno sadrži pjesnikovo proživljavanje svakodnevice i zbilje. Ono što se prvenstveno uočava kada se čita poezija sabrana u zbirci o kojoj govorimo je egzistiranje dva svijeta – stvarnog i nestvarnog, bolje reći vidljivog i nevidljivog. Ulazeći u stvarni, odnosno vidljivi svijet koji nam nudi Vrbički, ne moramo biti suviše pronicljivi da bismo otkrili da je on pjesnik tuge i bola, strepnje i drhtanja, ali i pjesnik nadanja i vječnosti koji čovjeka uzdiže na pijedestal pobjednika. Kažemo čovjeka, a ne ženu, što bi se unekoliko i očekivalo od liričara. Žena je za njega u sasvim drugom planu. Prepuštajući se sopstvenom fatumu Safet Hadrović Vrbički je bivao u situaciji da na beskrajnim putevima poezije, poetske kiše rose i njega i puteve kojima je išao „*k'o miris bagrema*“ ne skrivajući se ispod kišobrana. Svaka upijena kap pretvarala se u pjesmu o nečemu ili nekome, nekada vedru, ispunjenu nadanjem, nekada tužnu, obavijenu velom sivila. Pjesnik je toga svjestan, jer kome se od nas nije desilo da nije krenuo pogrešnim drumom, stranputicom, da ga nije zavela sunčeva putanja. Međutim, pjesnik upozorava da upravo tada treba imati smjelosti i hrabrosti. Pjesniku iskustvo govori da je spas u ljubavi, zbog čega u pjesmi „Prijetelju“ kaže:

*„Prezri bolest, jesen, smrt i tugu
Samo ljubav u krvi nek cvjeta
Često svrati k meni, kao drugu
I nastavi drumom preko svijeta...“*

Svoju ljubav prema poeziji Vrbički jasno ispoljava i u ciklusu „Spomen mrtvoj braći“, gdje za života započetu duhovnu korespondenciju nastavlja i sa „mrtvom braćom“. Podižući duhovni spomen „neodoljivim pjesnicima“ čije su se misli i stihovi urezali u duhovni i sentimentalni život brojnih generacija zbog čega su i postali neodvojivi dio naših života, Vrbički zapravo želi reći da život jeste težak, ponekad i bolan, ali kako bol nije samo neprijatelj već i najveći čovjekov prijatelj, kao takvog ga moramo i prihvatiti. Neumitno primicanje završetku priče, suočavanje sa sopstvenom prolaznošću, jeste onaj bol na koji se Pjesnik takođe žali svojoj „mrtvoj braći“ koja će ga najbolje shvatiti jer su prošli te krugove i zakonitosti života:

„Noću rušim što danju sazidam
Bolom svojim – tuđe boli vidam

....

Sva ljepota s one strane zida
Čime sebe loman da izvidam...“

(„Noću rušim“ – posvećeno Vitomiru Vitu Nikoliću)

Iako je zbirka „Orfejeva lira“ podijeljena na više prividno zasebnih cjelina, ipak se može reći da one finkcionišu jedinstveno, s tim što poetske vibracije Safeta Hadrovića povremeno poprime drugačiji tonalitet.

Dešifrujući nestvarni ili nevidljivi svijet o kome pjeva pjesnik Vrbički, prateći naslove njegovih pjesama i redosljed kojim su one date, stičemo utisak da nam je ponuđen svojevrsni lirski dnevnik koji bi se mogao pročitati i na sljedeći način: Tamo gdje je *Zemlja južnih mora*, gdje *Ratar pjeva ženi*, dok zidar obavlja *Zidanje dvorca*, jedna *Jelena* sa sjevera sanja *Kotor*. U takvoj zemlji morate biti *Vraški opasan* tip da biste napravili *Iskorak u lijevo* i tako postali drugačiji od onih koji vas znaju. Ako se usudite i to učinite, događa se *Rađanje pjesme* i Pjesnika. Nakon toga slijedi *Intervju* i zatišje koje pjesniku omogućava da *Morem plovi*. Međutim, nemirni duh ne spava ni noću. Krišom *Noću ruši*, zalazeći i na *Stranputice*. Shvatajući da bi mogao počinuti grijeh, ipak u jednom trenutku čovjek sebe zapita: *Stremiš li istini?* Ako je ona ideal kome vrijedi težiti, čovjeku valja za života napraviti *Nil novi sub sole* (skicu za autoportret), oslušnuti svoje *Srce*, vidjeti svoja *Usta*, biti *Monter* onoga što se želi, poći do *Baš-čaršije*, jer život ne valja baciti kao *Disk*. Tu su i *Moji rodaci* kojima valja skicirati *Nil novi sub sole*. Svaka promjena je novo iskustvo, nova energija, *Začetak pjesme*. Daleko od rodne grude, doma i zavičaja, pjesmu na udaljenim prostorima obično donosi *Jutarnja idila*, jer *Dugo je bilo moje čekanje*. Pjesma je posvećena *Nepoznatoj ženi u bijeloj haljini*, onakvoj kakvu sluti i izvjesni gospodin *Živago*. Željnan novih iskušenja i Pjesnik *More potajno sluti*. Tu će sebi dati oduška kako bi napojen nektarima prirode imao dovoljno snage da podigne *Spomen mrtvoj braći*, koju mnogi za njihovih života ili nijesu mogli ili nijesu željeli razumjeti.

Život je nemilosrdan. Prejaki su njegovi zahtjevi. Drumovi, drumovi, drumovi..., *Kordoba*, *Gamzigrad*..., pa nazad na *Turjak*. Treba stići i napisati *Pismo Muneveri*, *Pismo drugu*, sve to dok se dešava *Smrt u Moskvi* dalekoj. Ma koliko bio drugačiji i Pjesnik je čovjek. I njega sustiže umor, teret obaveza, *Stižu ga (me) tuđe jeseni*. Shvatajući da vrijeme izmiče, Pjesnik iza sebe ostavlja po neki *Epitaf* ili *Pjesmu koju bi Majakovski napisao danas*, pomišlja na *Samoubistvo*, u mislima mu je *Jesenjin*. Ipak, ne predaje se. Novi i nepoznati drumovi i izazovi su pred

njim. Piše *Pismo iz Ljubljane*, ali pomalo nervozan pita se *Za koga ja to zapravo pišem?* Nije li sve ovo što radim *Sizifov posao?* Iako je, moja nadanja su moja snaga, ja sam Pjesnik, Vjesnik, Vječnik i nijesam sam. Takvih kao što sam ja ima još i *Uvijek će nas biti.*

Ako pjesnika Vrbičkog ne nađete u antologijama, ne čudite se. Malo je takvih individualiteta kakav je on, a koji dostojanstveno istrajavaju u svojoj autentičnoj poeziji koja je rezultat osobenog bića i ličnog životnog iskustva. Njegova poezija živi izvan korica antologija, dovoljno snažna i upečatljiva u sopstvenom ruhu, ogrijana nadom za neke bolje dane.

Između života i smrti, između stvarnog i nestvarnog, ljubavi i tuge, stradanja i nadanja, Pjesnik Vrbički živi, piše i nada se – da živi i piše. S toga smo ubijeđeni da će nas njegova poezija još dugo napajati i osvježavati kao živa voda sa Vrela Ibra i rožajskih proplanaka.

Olga PEROVIĆ

TRAGOM NEZABORAVA

(Likovna izložba «TRAG», Podgorica, 27. februara – 7. marta 2006;
organizatori: Likovni klub «Kula», Udruženje «Almanah» i
Forum Bošnjaka/Muslimana)

Prolaze godine ali zaborav ne dolazi. Ne mogu i ne treba da se zaborave žrtve iz voza 671 iz kojeg, u Štrpcima, neljudi izvukoše i pobiše ljude samo zato što su drugog imena, drugog prezimena, ljude sa kojima se decenijama bratski i solidarno živjelo. Taj ukleti 27. februar 1993. ostaje urezan, kao opomena da se treba protiviti zlu, u srcu i mislima ne samo ljudi bliskih nastradalim, nego u misli i svakog plemenitog čovjeka. Pokazalo se nekako da se s najviše upornosti i bola sjećaju tog datuma likovni umjetnici iz Crne Gore, ali i iz drugih krajeva koji se na tu tužnu godišnjicu odazivaju pozivu da sredstvima svoje umjetnosti izraze žaljenje za nevino stradalim ljudima, da opomenu, da podvuku *trag* ljudskosti i potrebu nezaborava.

Tragom šina krvavim bojama
da ozarim horizont nevinim žrtvama.
Osluškujem tišinu vidom iza zjenica
i bilom savjesti ispaštam svoje grijehe -

kaže pjesnik. Ove godine, izložbom “Trag”, u Umjetničkom paviljonu u Podgorici, toj plemenitoj borbi da se ide tragom nezaborava dok se ne nađu, i kad se nađu krivci, kazne za ovo grozno nedjeljo, pridružio se performansom “Tragom šina do pročišćenja” Mirsad Rastoder a izvođenje performansa na otvaranju izložbe iniciralo je pravu atmosferu i podstaklo gledaoce da likovne radove Nevzata Bejtulija, Anke Burić, Ervina Čatovića, Muriza Čokovića, Abaza Dizdarevića, Mirsada Đurđevića, Nataše Đurović, Ismeta Hadžića, Halka Halilovića, Aldemara Ibrahimovića, Biljane Keković, Mirsada Konstatinovića, Angela Korunovskog, Ibrahima Kurpejovića, Đerđa Noc Martinija, Qazima Muje i Rajka Todorovića, sagledaju kao trajnu, neuništivu opomenu, kao borbu za nezaborav.

Na različite načine likovni umjetnici podsjećaju na jednu antičku po karakteru, ali savremenu, našu tragediju. Anka Burić postavljajući “Naše pitanje” energično jednostavnim likovnim sredstvima uznemirava savjest. Ervin Ćatović “Košmarom” izražava nemir svih koji osjećaju nesreću koja nema razloga, Abaz Dizdarević prefinjenim lirskim koloritom i naglašenom figurom žene s djetetom, trajno obilježava jedno stanje tuge i uznemirenosti, Nataša Đurović stabilnim i čvrstim radom u kome dominira niz crnih ploha stegnuto izražava jedno duhovno stanje nezaborava – “Težnju uzvišenom”, Aldemar Ibrahimović u svom ekspresionističkom maniru čini od pejzaža “Nijemog svjedoka” zločina. Biljana Keković, takođe u ekspresionističkom duhu, označava tragično prekinuti dijalog. Angel Korunovski “Mostom”, snažnim potezom i formom kao da gradi spomenik. Ibrahim Kurpejović “Osluškujući tišinu” prefinjenim koloritnim varijantama opominje da se saznanje o “vozu 671” još čeka, a na sličan način to govori “Očekivanjem” i Đerđ Noc Martini. Robustna “Glava” u bronzi Pavla Pejovića i dramatični, čvrsti crtež “Sarajevo 01.05.1993” Mustafe Skopljaka, uz izvanredno platno Rajka Todorovića “Memori” sa kosturom šake u dnu jedne vrtače sivog-kamenog okvira i taloga krvi na dnu u kojoj pliva, daju čitavoj izložbi pojačano značenje. Umjetnici u svom protestu idu tragom nezaborava.

Autori izložbe, Ibrahim Kurpejović i Aldemar Ibrahimović, uspjeli su da okupe grupu uglednih stvaralaca i da nastave plemenitu tradiciju da se likovnim manifestacijama obilježava ovaj tragični događaj koji je simbol mnogih sličnih i zaboravljenih stradanja. Oni su uspjeli, svi zajedno, da pokažu da angažovanost ima prije svega himanističko i plemenito značenje i da jedino takva ima smisao i trajnost. Otklonili su svaku koprenu površne politizacije i u prvi plan istakli ljudskost koja uvijek može da okupi stvaraoce da se bore za svjetlost koja će nadjačati tamu, koja će omogućiti da se ljudi razumiju.

Ovu, treću po redu, izložbu u spomen putnicima iz “voza 671” čine, po riječima Nataše Nikčević, “višeznačna djela koja su sublimacija konkretnog, traumatičnog, tragičnog našeg postojanja, ali istovremeno “priča” o svakom čovjekovom padu, o svakom zločinu i smrti”. Mora se istaći vrijednost nenapadnog, a umjetnički vrijednog protesta koji se ne može zaobići, koji ostaje simbol nezaborava, upečatljiviji i trajniji od svakog govora i svakog skupa. Nemirenje umjetnika sa pritiskom krivaca i vremena kao neumitnog faktora, sa pokušajem da se zaborave imena nevino stradalih. Iako ta imena umjetnici ne nabrajaju, oni traže da se ona pamte i da stradanje otetih i nevinih ne bude uzaludno nego da sprječava da se takva svetogrđa događaju. Nije to zbog njih mrtvih nego zbog svih koji sa tim saznanjima treba da žive i pamte prošlost.

Zvonko FEMIĆ

NOVOPAZARSKI ZBORNİK 28/2004.

Zahvaljujući predanom radu grupe kulturnih poslenika i javnih radnika iz Novog Pazara, pred čitaocima se nalazi novi broj Novopazarskog zbornika, dvadesetosmog po redu, koji donosi dvadeset priloga i nastavlja svoju angažovanost na širenju znanja o Novom Pazaru i njegovom širem okruženju. Kroz tri različite tematske cjeline saradnici Novopazarskog zbornika, pred čitaoce ovog konceptijski i sadržajno raznovrsnog časopisa, iznose svoje radove koji daju podstrek za nova razmišljanja i usvajanje novih znanja.

Prva tematska cjelina započinje radom Predraga V. Miloševića „Teorija o arhitekturi istočnorimske kasne antike“ (str. 7-19), u kome se na sistematičan način iznose podaci o nastanku i razvoju teorije arhitekture istočnorimske antike sa posebnim osvrtom na ostatke bazilika pomenute arhitekture i njenim specifičnostima u Konstantinopolisu, odnosno današnjem Istanbulu. Slijedi prilog Zorana Marića „Kantarosi iz sela Blaževa u dolini Raške - prilog kulturnoj istoriji novopazarskog kraja“ (str. 21-29). Kantarosi su dvouhe posude manjih dimenzija, rađene od pečene gline na vitlu. Četiri takve posude pronađene su oktobra 1963. godine prilikom izgradnje puta Novi Pazar – Raška, u ataru sela Blaževa, na potesu zvanom Piloreta. Pronađeni kantarosi danas se čuvaju u Muzeju „Ras“ u Novom Pazaru, izazivajući i dalje značajnu pažnju stručnjaka koji se bave proučavanjem posuda koje je korišćeno u raznim epohama ljudskog razvoja. Neobičan i vrlo poučan je prilog Gordane Tošić i dr Milutina Tadića pod nazivom „Studenički sunčani časovnik - prilog proučavanju časomerja u srednjovekovnoj Srbiji“ (str.29-42), u kojem autori čitaocima približavaju časovno računanje u srednjovjekovnoj Srbiji i pišu o najstarijem srpskom časovniku-Studeničkom sunčaniku. „Atribucija pisarskih zapisa i iluminacija u Miroslavljevom jevanđelju“ (str.43-73) je prilog Tamare Ognjenić.

Profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu, dr Nikola Samardžić, se u svom radu, „Osmanski prodor i poreklo evropske ideje“ (str.73-85) pozabavio pitanjem geneze porijekla evropske ideje. On piše o prvom pomenu pojma „Evropa“ u VII vijeku prije nove ere kod grčkog pjesnika

Hesioda, ali je značaj evropskog imena dugo ostao kao neodređen pojam. Autor upoređuje razvoj evropske ideje i prodor Osmanlija u Evropu, prateći dalje hronološki oblikovanje evropske ideje. Daje istorijat „Evrope“ od Grčke i Rima do savremenog doba, njenu prilagodljivost promjenama, kao i uspješnost u prihvatanju i unapređivanju preuzetih izuma i znanja. Pravi paralelu između Istoka i Zapada i pojašnjava zašto dolazi do slabljenja tri velika islamska carstva: osmansko tursko, safavidsko-persijsko i carstvo Mogula. Dr Safet Bandžović u radu „Demografska deosmanizacija Balkana krajem XIX i početkom XX stoljeća“ (str. 85-103), objašnjava neadekvatnost upotrebe termina „Tursko carstvo“ u historiografiji i publistici XIX i XX vijeka.

Slijedi rad dr Bogumila Hrabaka „Ruski vojni izaslanik na Cetinju Nikolaj M. Potapov o operacijama u Sandžaku 1914. godine“ (str.103-115). General Nikolaj M. Potapov, kao ruski vojni izaslanik na Cetinju boravio je od juna 1903. do juna 1915. godine i za ovih dvanaest godina boravka dobro je upoznao političku i vojnu situaciju u Crnoj Gori. General Potapov daje precizne podatke o razmještanju crnogorskih i srpskih snaga u Sandžaku, o početku ratnih dejstava i vođenim operacijama u avgustu 1914. godine. Daje podatke o sastavu Sandžačkog odreda (6.000 vojnika) kojim komanduje brigadir Luka Gojnić, a koji sačinjavaju: Pljevaljska, Bjelopoljska i Kolašinska brigada, Poljski i Šaransko-jezerski bataljon. Prati ovaj odred u vrijeme ofanzive austro-ugarskih armija (V i VI) na Crnu Goru i Srbiju, prilikom pada Pljevalja (17. avgusta) a ujedno daje pregled dešavanja na srpskom ratištu (Čerska bitka). U svojim izvještajima general Potapov nije propustio priliku da izvijesti i o dolasku srpske vojne misije u Crnu Goru (20. avgusta) na čijem se čelu nalazi stari general Janković, kao i o saradnji i prvim nesuglasticama ove misije sa crnogorskim kraljem Nikolom I Petrovićem, ojačavanju Sandžačkog odreda sa novim snagama i protjerivanju austro-ugarskih snaga iz Sandžaka, kao i o odnosu crnogorske, srpske i austro-ugarske vojske prema stanovništvu Sandžaka. Radom „O arhitekturi zgrade Kraljevske banske uprave Zetske banovine“ (str.115-132), Ivan R. Marković iznosi niz značajnih pojedinosti o ovom zdanju. Zgrada Zetske banovine na Cetinju iz 1932. godine je djelo ruskog arhitekta u emigraciji Nikolaja Petroviča Krasnova (1864-1939.), ono što posebno osvježava ovaj rad je bogatstvo foto priloga koje je autor uvrstio u svoj rad.

Podatke o životu i radu arhitekta Milana Minića obradio je dr Aleksandar Kadijević u radu „Prilog proučavanju života i dela prije-poljskog arhitekta Milana Minića“ (str. 133-143).

Sljedeći u prvoj tematskoj cjelini je vrlo zanimljiv rad iz istorije školstva autora Saliha Selimovića, „Osnovna škola u Kladnici do II svjetskog rata“ (str.143-160), u kome je dat istorijat škole u Kladnici od

1912. godine do II svjetskog rata, sa iscrpnim podacima o učiteljima i učenicima ove škole. Autor se potrudio da uz obavezne priloge da i plan predmeta i obaveznih časova (str. 157) držanih u ovoj školi tokom njenog rada. Kao dobar poznavalac prilika u Novom Pazaru, Miodrag Radović u radu „Iz novopazarskih hronika“ (str.161-173), koje su pisane u periodu od 1958. do 1960. godine, objavljuje tri priloga. U prvom prilogu daje spisak Muslimana iz Novog Pazara koji su sa porodicama otišli u Tursku 1925. godine, navodi imena ulica iz kojih odlaze pojedine porodice i spisak 76 porodica koje su odselile. U drugom prilogu Radović daje spisak objekata u Novom Pazaru koje su koristili Njemci za potrebe svojih okupatorskih ustanova i jedinica. Treći prilog je o bombardovanju Novog Pazara u novembru 1944. godine kojom prilikom je došlo do velikog razaranja grada, ali i do velikih ljudskih gubitaka. Kao dio ovog priloga autor objavljuje spisak 214 poginulih građana Novog Pazara tokom pomenutog bombardovanja.

Nakon Radovićevog priloga, slijede radovi: Dragan Čihorić „Elementi kontinuiteta u arhitekturi Bosne i Hercegovine: Zenica 1945-1960“ (str. 173-197), Mirko Barjaktarović „O nekim ranijim verovanjima“ (str. 197-210), Husein Derdemez „Izreke, poslovice, frazeologizmi u narodnom govoru (od Novog Pazara do Lima)“ (str. 211-221), Muradija Kahrović „Stari zanati u Novom Pazaru na putu izumiranja-grnčarski zanat“ (str. 221-232), dr Kemal Tahirbegović „Etički aspekti savremenih prirodnih nauka“ (str. 233-242), Mr Naka Nikšić „Narodno stvaralaštvo u nastavi muzike“ (str. 243-250).

U drugoj tematskoj cjelini, **Osvrti, mišljenja, kritike**, data su dva priloga: dr Olga Zirojević „Faruk Dizdarević, Gajret u Priboju“ (str. 253-254), Evgenija Blanuša „A. Kadijević-S. Marković, Milan Minić-arhitekt i slikar“ (str. 255-261).

Treća tematska cjelina, **Rezultati arheoloških istraživanja**, donosi prilog Marina Brmbolića i Dragice Premović-Aleksić „Manastirski kompleks na Reljinoj gradini“ (str. 263-269), gdje nas upoznaju sa rezultatima arheološkog iskopavanja koje je obavljeno u periodu od 3. septembra do 20. oktobra 2004. godine od strane Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Srbije i Muzeja „Ras“.

In memoriam

PJESNIK NE MOŽE UMRIJETI
Ismet Rebronja (1942-2006)

*"Kad na dan moje smrti, ponesu mi tabut
 Ne misli da osjećam bol za ovim svijetom...
 U mezar kad me spuste, ja neću nestati.
 Zar mjesec il' sunce nestaju kad zađu?
 Tebi se čini smrt, a to je rađanje.
 Mezar, čini ti se zindan, a duša rahat je postala."
 (Rumi)¹*

Kako to najčešće biva, žičani me haber, u Skoplju, prvoga dana, u najljepšem mjesecu u godini, sustigo: „nastupio edželdan Ismeta Rebronje,² dan kad je *melekul meut* došao po *ruh* i *nefs* našeg velikog pjesnika“, našeg Čička. Prisjetih se besjede velikog Ćamila Sijarića na Makovoj komemoraciji (1971), pa brižnom telalu rekoh: „*Ne! Lažu! Pjesnik ne može umrijeti.*“

Istodobno, se otimam sebi i ovom tužnom haberu, i jako teško kujem besjedu, tražeći tajnu mazgalu u koju bi trebao ukopati naša sjećanja

¹ Muhammed Dželâl-üd-dîn-i Rûmî – Mevlânâ (*Šeb-i 'arûs* – noć Mevlanine smrti)

² Ismet Rebronja, rođen 26 juna 1942. godine u Goduši (Bihor, Bijelo Polje). U krugu prijatelja i poklonika njegove riječi poznatiji kao Čičko ili Čile. Radni vijek proveo u Novom Pazaru, na mjestu glavnog i odgovornog urednika novopazarskog lista Bratstvo i Radija Novi Pazar, Doma kulture i drugih ustanova kulture. Široj kulturnoj javnosti će ostati prepoznatljiv po imponantnom poetsko-proznom, esejističkom, etnološkom, istorijskom, folklornom, književno-teoretskom, novinarskom i empirijskom istraživačkom opusu. Napisao i objavio veliki broj naučnih studija i više od desetak knjiga (Poezija: *Knjiga rablja* /1972/; *Izložba* /1976/; *Gazilar* /1978/; *Sreda i sreda kći* /1983/; *Paganska krv* /1986/; *Keronika* /1991/; *Jesen praznih oraha* /1997/; Proza: *Beli unuci* /1986/; *Sto i jedna priča* /1994/; *Budi nešto da ne budeš ništa* /2004/ i dr.) Za sobom ostavlja značajan istraživački rezultat iz oblasti etimologije i bošnjačkog narodnog usmenog stvaralaštva. Pomenute studije su u pripremljenoj fazi za publikovanje. Autor je nekoliko književnih antologija. Zastupljen je u brojnim antologijama, poetskim časopisima i bošnjačkoj lektiri.

na Ismeta. Podjednako mi sva sjećanja lebde i vjetre, k'o vječan neuništiv san, a ja ni snage nejmam da ih van svoje memorije drugima pretočim. Najčešće mi se čini, da ću ih, predajući ih drugima, kao ličnu svojinu popuno izgubiti. Ipak, otiš'o je prijatelj i čovjek kog su njegova poetska elegancija, bravurozna gradacija stihova i rafinirani pjesnički fon, krasili i uvijek izdvajali u referentnu i autoritativnu umjetničku činjenicu.

Istina, premda sam malo toga rekao o njegovim knjigama, smatram se dužnikom da probesjedim nešto što bi bilo drugačije od suhoparnih novinskih izvještaja, zavidljivih i škrtih bošnjačkih i inih polunovinara, a bogami i prilično neinventivnih besjednika.

U ovom šćućurenom dertli zemanu Vječiti Stvoritelj je žrtvenoj sofri sandžačke transhistorijske temporalnosti prinio poetski *nur* i *nefs* sandžačkog Vergilija i zadnjeg osvjedočenog bogumila. Potpuno originalan u svemu, neponovljiv u manirima, uvijek je činio vješt prijelaz sa zanimljivih novinarskih tekstova na neobične jezičko-pjesničke spojeve; reportaže prepune novih neočekivanih obrta i svježine; impresivne pjesničke slike i detalje, minuciozno oslikanih ljudskih likova i nesvakidašnjih sudbina. U svojoj umjetničkoj bašči njegovao je prirodan i neponovljiv pjesnički stih slijeđen nenadmašnim jezičkim spojevima i inventivnom leksikom.

Pripadao je skupini posebno darovitih umjetnika, koga smo uvijek posmatrali kao nezaobilaznu i zapaženu činjenica naše cjelokupne književno-stvralačke situacije. Njegova suverena dominacija nad pjesničkim i umjetničkim prostorom, slijeđena moćnim ritmom i nježnom melodijom, čitaoca su uvodile u prostor nove, samosvojne poetsko-prozne avanture. Sve to, naravno, naslućujemo i u Ismetovim esejima i brojnim znanstvenim studijama u kojima je uvijek otkrivao nove zanimljivosti.

Semi i moja malenkost, bili smo Čičkova bliska i iskrena predpublika pred kojom nije imao niti tajni, niti zazora. Nošeni njegovom toplom besjedom uranjali bi duboko u noć, zaboravljajući na mjesto i vrijeme. Iz Breze smo u sitne sahate iskakali tiho. Međusobno kućama ispraćali još tiše, nerazdvojnije, k'o nekakvi (pominjali smo ih) Memo i Salko. Voljeli smo, da našeg Čička svrstavamo u tri najveća bošnjačka pjesnika u Sandžaku, asli, među plejadom najvećih jugoslovenskih pjesnika XX vijeka. Pričali smo o čarobnjaku stihova, koji uvijek zbori narodsko - domaće, lično. Cjelosno uronjen u arhaičnost svoje inspiracije, Čile je bio insan plebejske pismenosti, begovskih manira i osmanlijskog – aristokratskog držanja.

Malo je na našem podneblju bilo pisaca tako maestralnih stvaralačkih kapaciteta. Brazdeći svoju beskrajno plodnu poetsku njivu, na našim je poljima umjetnosti i kulture bio kmet i plemeniti orač mudropisac.

Bio je istinski, suvremeni *Perun*, razboriti stihotvorac i topao besjednik kome su riječi poetske inspiracije stizale sa nepresušnih vrela južnoslavenske mudrosti, nalik punim pregrštima sunca il' sjaju zvijezda trepetuša; onih sa *Selmanove kruške* („101 priča“), a mi gotovo uvijek, djeca „nesazrela da ih (baš tad) ubiramo.“

Stih je rahmetli Ismeta đulova latica u maštrafi od srče, rastopljeni šerbet što ponire u našu dušu i gasi našu neusahlu žeđ, isti onaj *versus* što našu zbilju svodi u neku svoju ravan, ističući njome našu prividnu prevršenost života. Takvim je režiranjem svijeta otkrivao svoj pjesnički dar, ali i racionalnost i rafiniranost svoje pjesničke intuicije. Čitavog „svog vijeka“, Čile je bio Diogen koji je svijetu umjesto fenjera umetao i prinosio svoje stihove, tražeći pravi način za uspostavu potrebne ravnoteže između sebe i surove životne stvarnosti. Usporedba ta dva momenta ostaće njegov *modus vivendi* i trajna karakterologija njegovog pisanja, koji je često bio ispunjen fragmentima nekakve sentimentalno - patetične ispovijesti.

Prerana smrt Ismeta - pjesnika, za nas je, apriori, nedovršena besjeda o metafizičkim kvalitetima tragedije, jer, ako je vjerovati mudrijim: *pjesnik uistinu nikada ne umire?! Najzad, mi nipošto ne želimo da Ismet živi u našoj beskrajnoj šutnji, a ni sam se nije nikada skrivao u ničijoj zavjeternoj tišini. Tihi zalazak iza života, našeg modernog Bašeskije, odlazak je premoćnog stihopisca „Kazivara“ koji je umio da različito percipira, dočarava i lirski intonira sva svoja poetski nadahnuta kazivanja. Njih neizbježno slijede prekrasne sekvence različitih misaonih raspoloženja, protkane vrlo bitnim osjećanjem relativiziranja svijeta, koje je Ismetovo pjesničko oko budno promatralo.*

Sebe je Čičko javno promovisao: „*artist elitne kulture koji piše pesmice*“. Svojestveno i opravdano za majstora poetske improvizacije, analogije, poetske varijacije i impresivne parafraze, one, koja se u njegovim zbirkama često nadograđuje u naraciju, o kojoj je objektivna književna kritika uvijek imala šta kazati. Pripadao je skupini rijetkih pisaca vrlo izražene uravnoteženosti pisanja, koje permanentno karakteriše filigranska upotreba riječi, melodike i drugih umjetničkih mehanizama potrebnih da se prikaže svijet u jednoj orijentalnoj sandžačkoj čaršiji (*Jesen praznih oraha*).

Na poetski izatkanom bošnjačkom ćilimu, uvjerljivo i stabilno, svaka se glosa pod Ismetovim perom utapa u stih, kao *kirkit* u najfiniju osnovu od svile. Istraživački rad je za Ismeta bio privlačna gumena varalica, koja čovjeka privlači k'o opojni mamac morske sirene. Umio je da nadraste sve prepreke i uvijek bude logičan i strpljiv pobjednik, kome u mnogo čemu nije bilo premca. Bio je visokofrekventna i razumno usmjerena energetska osnova koja je davala impresivne književne rezultate, koje je malo ko mogao slijediti.

Neke sitne duše, koje je uvijek izbjegavao, nisu nikada bile u prilici da razumiju biološku pulsaciju njegove stvaralačke prirode. Neukima je bilo teško slijediti njegovo krupno naučno uzdizanje. Samo osobe tako gordog plebejskog porijekala umjele su da na malom prostoru dosegnu tako jasne životne rezultate dostojne poštovanja. Uvijek seriozan i pravedan, mudar i poslovan, osjetljiv na prevare i nepravdu, kao pravi učenjak, bio je uvijek skeptičan i oprezan. Onima koji su potkradali njegovu umjetničku kreativnost i snažnu duhovnost, nikada nije praštao, već ih je prezirivo ignorisao.

Kao svi veliki umjetnici svoje zdravlje i život lahko je potrošio. Najčešće, zbog želje da svuda bude prisutan i rješava gomilu briga. Sudeći prema mustri naše lokalne bošnjačke donkihoterije, nameće se pomisao da je vrijedilo izgorjeti u plamenu nečeg neobjašnjivo nedokučivog i ličnog. Ismetov je *mors immortalis* nastajao na temeljima umjetničkih obrazaca življenja i dobrovoljnog poetskog zatočeništva u ponekad vrlo *stupidnom* stanju stvari. Nekad su nekom starcu rekli da bilo bolje da pažljivije čuva svoj organizam. Odgovorio je, da mu život služi da bi ga potrošio.

Ismet De Godusa, i samonikla, bihorska mu raritetna plemenitost duha, nije dozvolila, da se pun nekakve bošnjačke dobrote štedi, već da se poharči. Neko je mudar rekao da ta dobrota čovjeku služi da bi je na brzinu razdijelio ljudima ne bi li što ranije sebi olakšao put k' mezarju. Naše *memento vivere* na divan Fatkin recital Ismetovih stihova duž makedonskih prostora – dužno poštovanje prema Čičku, koje nas je tjeralo, da mimo njegovog znanja, kazujemo pjesme o suludom ratu '92, Goradžu, Azri, Lejli, Izetu Sarajliću.

Nema mnogo onih koji su kao Ismet uvrh pazarskog Podbijelja uspjeli da sebi za života paragrafiraju i parcelišu usamljeni mezar, kao *jasnu* definiciju svoje „*besmrtnosti*“. U tom vječnom miru i rahatluku, trajni muk brijega razbijaju olistale grane nad piščevim kaburom, koje trepere i podrhtavaju k'o magičan ples najsajnih zvijezda u dugim majskim noćima, moćno nadvijenih nad plavim nebeskim svodom njegove bihorske Goduše.

Tih, iskren i nenametljiv, svoj je život poharčio u gradu u kome je dugo stvarao i bio uvažavan. Neka mu je rahmet i hvala.

Redžep ŠKRIJELJ

DON BRANKO SBUTEGA
(1952-2006)

Don Branko Sbutega je rođen 8. aprila 1952. godine u Kotoru. Osnovnu školu završio je u Prčnju (1966), gimnaziju u Kotoru (1970). Svestran i talentovan završio je paralelno i muzičku školu i svirao violončalo, klavir i orgulje. U Beogradu (1970) upisuje medicinski fakultet, kojeg napušta na drugoj godini, pošto se prethodno morao podvrgnuti teškoj operaciji i dugoj rekonvalescenciji. Upisuje potom Teološki fakultet u Zagrebu (1973) a već sljedeće godine nastavlja studije u Beču, potom na Lateranskom univerzitetu u Rimu gdje boravi u Litvanskom kolegiju i kolegiju Rusikum. Govorio je latinski, ruski, italijanski, njemački i engleski jezik. Za đakona kotorske biskupije zaređen 1978. da bi naredne godine bio zaređen i za sveštenika. Počev od osamdesetih godina Branko Sbutega je u javnom i intelektualnom životu, angažovan na poljima promocije i kreacije djela iz kulture, naročito slikarstva. Angažuje slikare poput Vaska Lipovca, Voja Stanića, Eda Murtića, Kostu Angeli Radovanija koji svojim djelima obogaćuju kulturnu baštinu crkava kotorske biskupije. U vrijeme produblivanja jugoslovenske krize bio je veoma angažovan javno osuđujući agresivni nacionalizam, etničku i vjersku mržnju. U jesen 1991. godine napušta Crnu Goru postavši meta napada srpskih nacionalista, odlazi u Padovu (Italija), gdje se brine o izbjeglicama sa područja zahvaćenim ratom i skuplja humanitarnu pomoć. U Boku Kotorsku se vraća 1996. godine i ponovo preuzima dužnost župnika Svetoga Eustahija. Radi na obnovi crkava i restauraciji katedrale Svetoga Tripuna u Kotoru, rukovodi Caritasom kotorske biskupije, objavljuje zapažene članke prožete humanizmom, filantropijom, hrišćanskom etikom, beskompromisno kritikuje političke moćnike i njihove pomagače. Postaje meta kritika srpskih nacionalista i određenih struktura unutar SPC, hrvatskih nacionalista i određenih struktura unutar katoličke crkve i biva hapšen od strane crnogorskog režima. U vrijeme kosovske krize 1999. godine bio maltetiran od strane Vojske Jugoslavije i izložen

stalnim prijateljima. U junu 2004. bio je izabran za kapelana Suverenog Vojnog Malteškog reda (malteški vitezovi), a počtkom 2006. za duhovnika ambasade Malteškog reda u Srbiji i Crnoj Gori.

Don Branko Sbutega bio je intelektualac, erudita, humanista, angažovani polemičar, učesnik brojnih konferencija i okruglih stolova, gost stotine tribina, saradnik i poznanik velikog broja intelektualaca, umjetnika i diplomata, pisac novinskih kolumni, organizator izložbi i koncerata, počasni predsjednik KotorArta ..... Autor je knjige "Kurosavin nemir svijeta" i koautor knjige "Stara književnost Boke". Umro je 27. aprila 2006. godine u Dobroti.

Don Branko Sbutega, osoba vulkanske energije i slabog zdravlja, humanista, erudita i intelektualac. Prijatelj Bošnjaka i njihovog nasljeđa. Duhovnik koji je sabraču nalazio u ljudima svih vjera. Pisac ovih redova, koji ga je s ponosom ubrajao u svoje prijatelje se tokom brojnih susreta s ovim neobičnim i nesvakidašnjim duhovnikom divio njegovoj hrabrosti u osudi zločina u Bosni i drugim krajevima bivše SFRJ, njegovoj bezgraničnoj ljubavi za čovjeka, poznavanjem različitih kulturnih i civilizacijskih slojeva, toleranciji koju je crpio iz bokeljke tradicije. Jednako mu je bila bliska i crkva i džamija kao dio civilizacijskog nasljeđa i svaka kulturna vrijednost koja je svjedočila o trajanju i stvaranju ljudskog bića. Podržavao je "Almanah" i stvaraoce oko njega i to pokazao učešćem na skupu o epici Bošnjaka u Crnoj Gori u julu 2005. u Rožajama i Bijelom Polju. Višednevno druženje učesnika skupa i autora ovih redova tim povodom s don Brankom Sbutegom učvrstilo nas je u uvjerenju da smo izgubili velikog prijatelja i humanistu. U znak poštovanja i sjećanja na ovog velikog intelektualca i filantropa, "Almanah" objavljuje njegov tekst objavljen u "Monitoru" o preimenovanju Foče u Srbije.

Šerbo RASTODER

Don Branko Sbutega (drugi slijeva) sa učesnicima skupa o Epici Bošnjaka/Muslimana u Crnoj Gori - Rožaje

Don Branko s urednikom Šerbom Rastoderom u Rožajama

Don Branko Sbutega

NOMEN OMEN¹

Promjena toponima (imena mjesta) nije ni rijetka ni uobičajena, ali nije ni bezopasna ni bez ozbiljnih posljedica. S obzirom da je jezik, kao takav, najveći resurs ljudske memorije, riječi koje ga tvore najbremenitije su sjećanjima. Imenovati znači označiti - preimenovati znači izbrisati jedno značenje i uspostaviti drugo. Toponimi ne umiru kad se preimenuju, nego kad se zaborave ili kada se izgubi veza između imena i mjesta. Sjetimo se Troje, a koliko je takvih primjera. Toponim je mjesto određeno riječju u onoj istoj mjeri u kojoj je riječ, koja ga označava, određena mjestom. Naša planeta se mijenja, preoblikuje, i taj proces, konstantan u različitim dinamikama, prati i preoblikovanje i promjena označiteljskih riječi. Pokušajmo je zamisliti, doživjeti, lišivši je tih oznaka jezika: planeta bez Himalaja, Njujorka, Atene, Nila, Karnaka, Rima, Popokatepetla, Marakda, Havaja... Čak je Mjesec bio tek jedna svijetla mrlja, najsvjetlija, ali ipak samo mrlja na tamnom fonu zvjezdanoga neba, dok je imenom ne označiše. Neoznačeni svijet nije svijet nego tvar, mogli bi parafrazirati: u početku bijaše svijet neoznačen = haotičan, a onda mu riječima dadasmo poredak.

Jedna riječ prestala je da bude oznaka jednog toponima prije par godina. Vjerojatno je mnogo mjesta na svijetu u međuvremenu izgubilo svoje nekadašnje oznake. Nestala su skoro sva imenovanja vezana za imena Tito, Staljin, Lenjin, Čaušesku, Živkov... negdje su se vratila stara i pozaboravljena, a negdje smislila nova.

Ali, ja bih ovom prilikom samo o jednom imenu, zapravo o dva koji označavaju samo jedno mjesto. Ja bih o Foči koja danas zvuči Srbinjem. Ne bih puno, zapravo ne bih nista ni o povijesti ni o izgledu mjesta. Malo znam o tome, a nisam tamo nikada ni bio, čak se i ne sjećam niti jedne razglednice. Nikad nikog nisam imao u Foči. Nije od tamo imao ko da mi piše, ni ja nisam imao kome; nijedan put kojim sam hodio nije kroz nju prolazio. Sad i kad bih imao i kad bih trebao, ne bih više mogao - Foče nema, ali ima Srbinja. Nema više ni Rankovićeve, ni Kardeljeva, ni Titograda, a jedva ima i mog rodnog Kotora. Gdje su imenovanja, tu su i preimenovanja. Stari žale za starim imenima, a mladi prave bolje i ljepše svjetove. Nemam ja nikakve nostalgije zbog nestale Foče.

Ali imam doživljaj užasa i temeljnog uznemirenja savjesti koja mi šapće da se ne mirim sa ovim preimenovanjem, sa kojim se izgleda cijela planeta pomirila. Ne znam što je u korijenu riječi Foča, ali znam što je u korijenu riječi Srbinje. Ako se ne varam, u tom korijenu je ime jednog

---

¹ Monitor, 28.06.2002, str. 24.

naroda, koje zrači ukupnošću značenja koje ime bilo kojeg, pa i srpskog naroda, posjeduje. Dakle, radi se o imenu koje označava jednu kolektivnu supstancu.

Zaboravih da pripomenem kako sam ipak toliko elementarno povijesno obaviješten, da bih se mogao prisjetiti da je Foča kroz povijest bila značajno urbano središte i uporište Otomanske imperije, da je u Drugom svjetskom ratu, a možda i prije, bila poprište masakra nad muslimanskim stanovništvom koje je preteklo, a isto tako pretpostavljam da je zločini nijesu mimoilazili nad bilo kim i od bilo koga, poput zločina koji su pohodili svaki kamen ovih balkanskih gudura. Svojstvo je zla traumatizacija duše, a svojstvo je duše želja da se detraumatizira u blaženom zaboravu. Jer, kad ne bismo zaboravljali, pogotovo mi ovdje, prolivali bismo danonoćno suze naše gorke i čemerne nad svakim kamenom šireg i daljeg okoliša. Hvala ti, veliki zaboravu, no, nehvala dosjetljivom kumu fočanskog preimenovanja u u Srbiju. Na Srbiju se iskušava moja demencija. Ne mogu zaboraviti da je u Foči brutalno pobijeno (čitaj zaklano, upucano, silovano pa zaklano i upucano, silovano zaklano i upucano pa raskomadano i razbacano) na tisuće ljudskih bića, i to tu, - u nekadašnjoj Foči, kako ne bi od Fočanaca nitko pretekao. I to ubojstvo masovno, sistematsko, nemilosrdno, nesmiljeno, svih bez razlike, osim jedne - jesi ili nisi potomak otomanskih osvajača. Ako nisi obrezan, jesi Emir. Ako jesi makar i Vukašin, ali si obrezan. Opet jesi za odstrjel (klanje, upucavanje, silovanje, komadanje, paljenje, topljenje). I tako nema više Fočanaca. Možda pokoji, ali na Novom Zelandu, sjeveru Sjeverne Kanade ili je na vrijeme iseljenog u Novosarajliju. Oh, za Boga, ta ni prvi, a vjerojatno ni posljednji, a nažalost i najvjerojatnije ni posljednji put, to tako čovjek čovjeka i čovjek po čovjeku, u ime naroda po narodu, u ime historije po povijesti zatire, dokida, negira, čisti, finalno rješava, konačno se oslobađa, ecc. ecc...

Ništa strašno što je uvijek strašno.

Najstrašnije je ono što je prvi put strašno.

U suvremenoj povijesti domaćih zločina Foča nije ni prva ni posljednja. I Ahmići su Foča, i Gospić je Foča, i Vukovar je Foča, i Štrpci su Foča, i Srebrenica je Foča, i Jasenovac je Foča i tako bih mogao do sutra o Fočama. Ali, ja neću o Fočama, nego ću o Srbiju. To je ipak novum, veliko novo. Dodeš u Kragujevac, pobiješ mu neku djecu i nazoveš ga Himmlerstadt. Možda još bolje Deutschesburg. Napraviš u jednom Jasenovcu fini logor za finalnu soluciju i nazoveš ga Paveličevo. I Likvidiras u Katinskim šumama 30.000 poljskih oficira i preimenuješ ih u Staljinsad. Sve je to moglo da se desi i mogao je Aušvic postati Arienburg, a mogao je u još strašnjoj rehabilitacionoj želji biti neki Judenstadt, što zapravo i jeste, ali poništenih Jevreja. Pouka je zločina dvadesetog stoljeća da je bilo opreza podizanju spomenika zločinu. Zločin da, spomenik da, ali da zloči-

nac svom zločinu na mjestu zločina podiže lingvistički spomenik, ne zna dvadeseto stoljeće. Valjda ga je 21. stoljeće, nespremno i nepripremljeno, zbog toga tako lako i prihvatilo, ili je i većini svejedno. Problemi su planetarni, i bezobzirnost ili svejednost za ove lokalne toponimske problematike obezbijedeni. I zašto bi onoga u Rejkjavku stvarno bilo briga što je bilo sa Srbijem prije, a što je sa Fočom danas; kao da je nas za taj isti Rejkjavik ikad bilo briga. Ono što zaprepašćuje je indiferentnost cijelog jednog naciona, svih koji se Srbima ili Srbijancima zovu i među kojima ima na hiljade onih koji ni ne znaju gdje je Foča i koji nikad, na bilo koji način, nijesu doprinijeli da se u Foči, na račun raspada Jugoslavije, pokose niti karanfili iz basči, a kamoli ljudi iz domova. Strašno je da ti i takvi pristaju da se vrijednost njihove etničke ili nacionalne nominacije upotrijebi kao imenski spomen zločina. Ko god je tihom indiferentnošću, svejednošću, šutljivošću dopustio da se, konačno i korijen njegovog imenovanja - Srb (Srbini) - upotrijebi za preimenovanje Foče, zaklao je imenom ono što nije srcem.

Zaprepašten sam na račun tolikog zla.

Još više na račun tolike nesvijesti. Koji je to pokret otpora u Srbiji moguć i na račun čega, dok postoji Srbija? Cijeli potencijal srpske, etičke, civilizacijske, nacionalne, kolektivne i individualne baštine danas i ovdje, je li moguć? Kao da nema ni trunke potencijala ni u struktuiranim reprezentima, ni u individualnim borbama za nacionalnu rehabilitaciju i promociju dići glas protiv ovog monumenta. Kao Hrvat, duboko sam se stidio urušavanja svakog spomenika koji se podigao na račun hrvatskih zločina. Kao Srbin, samo sam duboko zaprepašćen samopodizanju nacionalnih spomenika na račun nacionalnih zločina. U Srbiju zločinac je sebi podigao spomenik, lingvistički spomenik.

Nitko ga ne ruši. Svi nijesu učestvovali u zločinima i tko to tvrdi laže. Ali, svi šutnjom učestvuju u spomeniku. I dokle god šute o spomeniku, morat će šutjeti i o svim ostalim zločinima koji su u to ime podignuti. Neka se stide, ili kako hoće, oni koji su ga pravili - mislim na zločin - koji su ga pravili i potakli, ali neka se zapitaju šutnji onih koji pristaju na Srbiju.

Ko se nije aktivno uprljao krvlju u pokolju Foče, danas se pasivno prlja u šutnji pristanka. Nemam ja problema sa imenom Srbija. Ja nisam nikad ni bio u Foči, a kamoli da ću poć u Srbiju. Kad bi i put preko Srbija bio najkraći put od tačke A do tačke B, preferirat ću putovanje preko Anchorage-a, jer, prošavši kroz Srbiju, BIO SAM U SRBIJU, a majci ga tamo nit hoću nit želim biti. Neka bude ko je učestvovao, neka bude ko je imenovao, neka budu koji su pristajali i koji pristaju. Kakav milionski grad! Ali, zašto ti, mili moj i mila moja, pristaješ? Ne stoji Srbija, nit počiva na hiljadama muslimanskih (bošnjačkih) žrtava, nego na tebi i tvom šutljivom pristanku on se utemeljio. Ne znajući ili znajući, to

pitaj sebe. Veliki si ktitor imena, imenskog hrama, kakvog istorija suvremena ne pamti. Nemoj se prati nepristankom, nego pobunom. Ima trenutaka kada nepristanak ili šutnja ništa ne pravda. Naprotiv, sve omogućuje i zato se i nemoguće dešava. Ja, najmanje pozvan, ipak, kad je fočansko - srbinjska priča u pitanju, svoju rekoh. A zapravo ne rekoh, nego izbljuvah, propištah, kako ne bih urliknuo. A urliče mi se odavno i od samog početka. I to ne zbog naučenih i osvjedočenih saznanja o ljudskoj prirodi, nego zbog bolnih šutnji cijelog jednog kolektiviteta, koji sebe, bar u Srbiji, manje voli nego što sam ga ja bilo kada najmanje volio.

ŠEFKO ALOMERVIĆ 1943-2006

Dvadesetog juna 2006. godine umro je u Beogradu Šefko Alomerović. Šefko Alomerović je rođen 1943. godine u selu Naboju, opština Tutin. Godinu-dvije po njegovom rođenju porodica Alomerović se preselila iz sela Naboja u Novi Pazar. Otac, poljoprivrednik, kupio je imanje u okolini Novog Pazara, u Salakovcu, najplodnijem dijelu Novopazarske kotline. Tu, na imanju je gajio rasnu stoku i bavio se povrtarstvom. Osnovno i srednje obrazovanje stekao je u Novom Pazaru. Još kao srednjoškolar je pisao poeziju, bio jedan od najaktivnijih članova literarnih sekcija, koje su organizovale književne sastanke i debate. Zajedno sa Miroslavom Đurovićem, Ismetom Rebronjom, Milosavom Savićem, Marufom Fetahovićem i drugim osnovao «Sandžačku iskru», organizaciju mladih književnika Sandžaka. Pisali su pjesme i druge književne priloge koji su štampani kao podlistak lokalnog lista «Bratstvo»

Šefko Alomerović je bio predsjednik Helsinškog odbora za ljudska prava u Sandžaku. Osim toga, bio je veoma aktivan u: Beogradskom krugu, Evropskom pokretu Srbije i Sandžačkom intelektualnom krugu. Iako je pisanje poezije bila njegova, reklo bi se, najranija ljubav, on je ovdašnjoj i široj javnosti daleko više poznat po svojim društvenim i političkim angažovanjima. Zaista je u tom pogledu njegov doprinos veliki, a naročito na polju zaštite prava i sloboda Bošnjaka u Sandžaku i šire. On se svestrano angažovao u borbi za razvijanje i očuvanje nacionalnog osjećanja Bošnjaka i njihove svijesti o sopstvenom nacionalnom identitetu..

Mada po struci nije bio pravnik, imponovalo je njegovo duboko poznavanje Opšte deklaracije UN o ljudskim pravima, mnogobrojnih konvencija, paktova, deklaracija i drugih dokumenata međunarodnog prava kao i odredaba domaćih ustava, zakona i drugih propisa koji se tiču ljudskih prava i sloboda, kao i kolektivnih prava nacionalnih, etničkih, vjerskih, jezičkih i drugih manjina. Imao je istančan smisao da osjeti svaku povredu tih prava i spremnost da na to blagovremeno reaguje.

Kao predsjednik Helsinškog odbora za ljudska prava u Sandžaku činio je velike napore da se ne samo poštuju ta prava nego da se zaštititi i gola egzistencija Bošnjaka. U doba najvećih pritisaka i na Muslimane-

Bošnjake i totalitarne vladavine Slobodana Miloševića i njegovih trabanata u Srbiji i Crnoj Gori, pokazivao je izuzetnu hrabrost i energiju da se otkriju i razjasne mnogi zločini nad Bošnjacima vršeni u Sandžaku, kao i da se svjetska i domaća javnost upozna sa stanjem i položajem Bošnjaka, ne samo u Sandžaku, već i na svim prostorima bivše SFRJ, a naročito da svijet sazna istinu o umiješanosti tadašnjih vlasti Srbije i Crne Gore u toj prljavoj raboti.

Učestvijući na velikom broju domaćih i međunarodnih skupova i konferencija posvećenih ljudskim pravima i pravima nacionalnih manjina, Alomerović je dao veliki doprinos borbi progresivnih snaga Srbije i Crne Gore, kao i predstavnicima nacionalnih manjina da sa teškom mukom osvajaju ta prava. On je ukazivao na svaki primjer kršenja tih prava, ne samo Bošnjaka, već i pripadnika drugih nacionalnosti: Roma, Hrvata, Vlaha, Srba na Kosovu i drugih. On ljude nije razlikovao po pripadnosti ovoj ili onoj vjeri ili naciji, već po tome da li je dobar ili loš čovjek. Govorio je da se ljudi dijele: na ljude i neljude. Ukazivao je na činjenicu da pripadnicima bošnjačke nacionalnosti nije priznat nikakav status, da se ne tretiraju ni u Saveznom ni u ustavima republika članica SRJ kao nacionalna manjina, već se pokušavaju svesti na vjersku grupu, kojoj treba obezbijediti samo vjerska prava i to je sve. Isticao je da mnogi mediji, ne samo režimski, suprotno pravili da se imena: naroda, nacija i etničkih grupa pišu velikim početnim slovom, kada se radi o Muslimanima, Bošnjacima onda to piše malom «m» i «b», što je jedan od vidova upornog negiranja njihovog nacionalnog identiteta. Programi škola, od osnovnih do viših i visokih, skoro ništa nisu sadržavali o nacionalnoj kulturi, mentalitetu, etnologiji, imjetnosti, običajima i drugim osobenostima Bošnjaka-Muslimana. Diskriminacija u školama dio je ukupne politike režima prema bošnjačkoj populaciji. Dio te politike su i permanentne mjere aktuelnih vlasti, usmjerene ka teritorijalnoj dezintegraciji Sandžaka, njegovog zaobilaženja sa glavnim putnim pravicima, gasovodima i drugim komunikacijama., opštom nerazvijenošću svih vidova infrastrukture cijelog prostora, donošenjem diskriminacionih zakona u pogledu slobodnog prometa nekretnina, onemogućivanjem povratka uzbjeglica u svoje domove, kao i povratka iz zapadno evropskih zemalja. Analizirao je odnos Srbijanskih i Crnogorskih vlasti prema Bošnjacima kao i ukazao na bezdušnu predaju Bošnjaka-izbjeglica vlastima Republike Srpske, koje su ih likvidirale.

Nije mu manjkala hrabrost da ukaže na dvoličnost vlasti u Srbiji u pogledu tolerisanja raznih antibošnjačkih manifestacija u Beogradu, kao što je ona na Pravnom fakultetu, održana povodom masakra u Srebrnici, a sa ciljem da se taj zločin negira ili da se relativizuje. Razotkrivao je pokušaje pravosudnih organa da odgovornost za zločine u Sjevrinu i

Štrpcima svedu samo na marginalne izvršioce, a da se prikriju stvarni naredbodavci tih akcija. Iako teško bolestan, kada je bolest, koja ga je ophrvata, bila u poodmakloj fazi, nastavio je da prikuplja dokaze i lično prisustvuje pretresima na kojima je suđeno počiniocima nedjela nad Bošnjacima. Još ranije, na naučnom skupu koji je organizovao Fond za humanitarno pravo, posvećenom «Strategiji za tranzicionu pravdu u državama bivše Jugoslavije», održanom 1-2. oktobra 2004. godine, upozorui je:

«Nesporno je da poslije suđenja jednom, od 17 poznatih izvršilaca otmice u Štrpcima, više niko ne pominje tu otmicu. Stiče se utisak, nastavio je Šefko, da je time zadovoljena pravda za devetnaest kidnapovanih građana. Oba suđenja su sprovedena po istoj «tehnologiji», manipulacijama u izvođenju dokaza i izbjegavanjem da se optuže nosioci visokih funkcija u lancu odgovornih za zločine...i ako je poznato da je preko četrdestorica trebalo da se izvedu na sud, ni posle 15 godina niko nije procesuirao...Iz svega toga može se zaključiti da domaći sudovi nisu spremni da se, kao ni aktuelna vlast, suoče sa punom istinom o zločinima koje je bivši režim počinio. Odluka režima da se haškim zatvorenicima isplaćuje godišnje po 10.000 eura, sa druge strane žrtvama tih zločina ne isplaćuje se nikakva naneta šteta» to potkrepljuje.

On nije žalio truda ni vremena da, pod vrlo teškim uslovima, obilazi teren, razgovara sa rodbinom oteatih i nastradalih, da po selima Sandžaka prikuplja dokaze o nasiljima i teroru policije nad građanima bošnjačke nacionalnosti u Sandžaku. Skupio je dokaze da je desetina hiljada građana bilo na tzv. informativne razgovore u policijskim stanicama, da je nad stotinama primenjivana tortura i vršena raznovrsna nasilja.

Sačinio je hronologiju zločina i nasilja koja su vršena u Priboju od 1991. do 1995. godine, Hronologiju ubistava i otmica u Sandžaku, Hronologiju ubistava i nasilja nad Bošnjacima, u drugim gradovima Srbije i Crne Gore od 1991. do 1995. godine. Naročito veliki njegov doprinos je bio u razjašnjenju otmica Bošnjaka u Štrpcima i Sjeverinu. Učestvijući na pretresima i zastupajući oštećene porodice pokazao da su u obje ove otmice debelo umiješane tadašnje vlasti u Srbiji i SRJ, iznoseći činjenice koje su teretile tadašnjeg predsednika SRJ Dobricu Čosića.

Dobrica je pokušao da tužbom protiv Alomerovića negira njegove tvrdnje ali u tome nije uspio..

Šefko Alomerović je nastojao da se istina o ratu u Bosni sazna što šire. Skoro da nema ni jednog predstavnika ambasada i dugih međunarodnih organizacije koje su posećivale Novi Pazar i Sandžak a da nisu željeli da o stanju u Sandžaku čuju mišljenje Šefka Alomerovića. Pored toga, Šefko je uz velike lične i materijalne žrtve organizovao slanje pomoći opkoljenom Sarajevu. Njegova kuća je postala sabirni centar za slanje pomoći opkoljenim Sarajlijama. I mora se priznati da od svih orga-

nizatora slanja pomoći Sarjevu, najviše je stiglo putem koje je organizovao Šefko. On ne samo da je organizovao slanje pomoći, već je i sam sa grupom onih iz Beograda, koji se nisu slagali sa politikom Slobodana Miloševića i rukovodstvom sa Pala, posjetio u jeku rata Sarajevo. Prošao kroz poznati tunel i prenio pozdrave i podršku Bošnjaka iz Sandžaka svojim sunarodnicima, da izdrže do pobjede nad agresorom, kojem je bio cilj fizičko istrebljenje bošnjačkog stanovništva.

Šefko Alomerović govori na skupu u Podgorici 27.08.2003.

Šefko Alomerović je bio izuzetna ličnost: književnik, političar, izvrstan polemičar, privrednik i veliki organizator. Još šezdesetih godina objavio je nekoliko ciklusa pesama u tadašnjem jugoslovenskom književnom časopisu «Delo». Još tada je nagovještavao raskošan poetski talenat, koji, nažalost nije nastavio, već usljed drugih aktivnosti prekinuo. Tek je 1993. godine u časopisu za književnost i kulturu «Mak» koji je izlazio u Novom Pazaru, objavio ciklus pjesama i lirskih zapisa pod nazivom «Kolašinski muhadžeri», zatim 1995. godine objavljuje knjigu «Rane i riječi» koja dokazuje da ga nije napustila preokupacija pesnitva.

Godine 1997. piše knjigu «Tespih» ili «Knjiga ljubavi i oproštenja». «Tespih» sadrži odabrane riječi maternjeg jezika, iz narodne tradicije u kojoj je ponikao, iz svetih kur'anskih ajeta, iz mudrih mističnih divana sufija i pjesnika, od riječi koje je sam stvorio i posvetio svojoj rano preminuloj supruzi Zenifi.

Njegova poema »Izgubljeno zrno tespiha« koliko je okrenuta smrti njegove Zenife, vjernog saputnika i učesnika u podjeli radosti i tuge koje su zajedno doživljavali, toliko je i knjiga o njemu samom, o čor Šefku, kako je sebe nazivao, pjevaču epskih pjesama. Moglo bi se reći da se u biti i na ovu pjesmi odnosi ona pjesnička misao: »I sve što pogledam je pjesma i čega se god dotaknem je bol«, jer je Šefko imao nekoliko porodičnih tragedija, nesrećnim slučajem mu je stradao sin Mirsad i naprasno preminula unuka, pored Zenife koju nikada nije mogao prežaliti.

Posebno je vrijedan «Pesnički rječnik» na kraju poeme, gdje Alomerović daje izvore za tumačenje svojih pjesničkih riječi.

Neko je rekao da je Alomerović svoje poetsko zrenje dosegao introvertnim postupkom, stavljajući na probu svaku svoju riječ i sliku, dovodeći ih do stepena «zgusnuća» kad od njih može stvoriti suptilno i krhko biće pjesme. Već prvi dodir s njegovom poezijom uvjerava nas da stvara pjesmu iskonskom snagom čovjeka koji razume svijet, život u njemu i smrt. Koji sve gleda u dijalektici kretanja i metafizičkom transcendentu.

Poezija Alomerovića je slojevita, nadahnuta do kraja, odražava ličnost i sukobe u njoj, proživljavanja kao poetske ispovijesti, i ako za povod šesto ima duboko intiman čin, seže do opštih i univerzalnih promišljanja o smislu i besmislu čovekove sudbine, života i smrti.

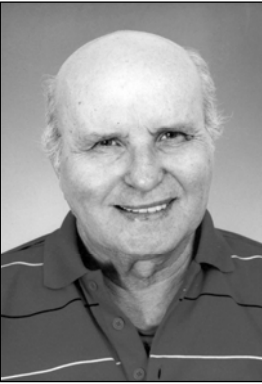
U maju 2006. godine Alomerović je izdao knjigu «Knjiga raspolučenih» a u pripremi su knjige: «Knjiga o riječima», «Knjigfa o Mirsadu» i »Knjiga opsada»

Šefko Alomerović je mogao još dugo da stvara i doprinosi ne samo napretku zajednice i njenoj borbi za tranziciju i demokratsku konsolidaciju, već i daje doprinos na polju umjetnosti. Njegovom smrću zajednica, bošnjački narod, a posebno Sandžak gubi jednog od najaktivnijih boraca za ljudska prava, za multietničku, multikulturalnu saradnju i međunacionalnu toleranciju.

Za sve što je učinio na polju zaštite ljudskih prava i sloboda, na poštovanje nacionalnog identiteta Bošnjaka, na razvijanju njihove kulture i nacionalne svijesti, za napore koje je činio na prevazilaženju netrpeljivosti svih vrsta, suzbijanju odijuma i ksenofobije prema pripadnicima drugih nacija i vjera, suzbijanju govora mržnje, kao i davanjem ličnih primjera da se može i mora na ovim prostorima živjeti zajedno u miru i toleranciji, usvajanjem evropskih i svjetskih vrijednosti na zajedničkom putu ka integraciji u svijet i Evropu jer je to jedini put koji garantuje život dostojan čovjeka, Šefku dugujemo vječnu zahvalnost.

Ramiz CRNIŠANIN

MIODRAG – MIŠO (TODOROV) BOJOVIĆ (1935-2005)

Krajem prošle godine, iznenada je umro istaknuti naučni radnik, publicista, čovjek velikog srca i plemenite duše, Miodrag-Mišo (Todorov) Bojović.

Rođen je 9. juna 1935. godine u Pljevljima, u porodici čuvenih neimara pljevaljskog kraja. U rodnom mjestu je završio osnovnu školu i gimnaziju.

Školovanje je nastavio u Beogradu. Završava Geodetsko-tehničku, a potom Višu geodetsko-tehničku školu. Saobraćajni fakultet – odsjek za urbanizam i vanurbani saobraćaj, završava 1966. godine, takođe u Beogradu. Postdiplomske studije i magistraturu završio je na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu – katedra za urbanizam, 1975. godine. Specijalističku školu za planiranje urbanih struktura i urbanog transporta završio je u Vašingtonu 1978. godine. Doktorsku disertaciju je odbranio na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1982. godine.

Zvanje naučnog savjetnika stekao je 1992. godine.

Dr Miodrag Bojović, radio je na odgovornim dužnostima u Zavodu za urbanizam grada Beograda i mnogim naučno-istraživačkim institucijama i planersko-projektantskim organizacijama, kao i predavač na fakultetu.

Uz rad, aktivno se bavio naučno-istraživačkim radom iz oblasti planiranja, urbanog transporta, prostornog planiranja i urbane ekologije. Objavio je preko trideset stručnih publikacija, više naučnih i stručnih radova i studija. Njegova saopštenja prihvaćana su na mnogim stručnim i naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu.

Dr Miodrag Bojović posebno je bio vezan za Pljevlja i pljevaljski kraj. I dok je živio i radio u Beogradu, svim svojim bićem se interesovao za urbani razvoj svoga grada. Zalagao se da se ne ruši i uništava “duša grada”, koju su Pljevlja imala više stotina godina. Argumentovano se pozivao na nauku iz oblasti arhitekture, kulture i civilizacije.

Branio je pljevaljsku čaršiju od rušenja, ali je nije mogao odbraniti. Svakom prilikom, naučno je isticao da rijetko koji grad ima tako značajnu sakralnu (mислеći na Manastir sv. Trojicu i Husein-pašinu džamiju) ali i

profanu arhitekturu, satkanu u pljevaljskoj čaršiji, kući, čardaku itd. Zalagao se da se ta ljepota pretvori u **bogatstvo** grada, kraja i Republike Crne Gore. Napisao je izvanrednu monografiju “Pljevlja, stara varoš”, koju nije mogao objaviti u svom rodnom gradu. Usavršavao ju je preko 20 godina. Rukopis je za objavljivanje prihvatio “Almanah”, ali smrt je bila brža i Miodrag nije dočekao da mu životno djelo ugleda svjetlost dana.

Dr Bojović je bio veliki borac za ljudska prava, za jednakost među ljudima, bez obzira na vjeru, naciju ili ma koju pripadnost. Suprotstavljao se na sve načine bezumlju koje je vladalo od početka devedesetih godina prošloga vijeka, posebno za dešavanja u pljevaljskom kraju. Objavio je više tekstova na ovu temu u mnogim listovima i časopisima. No, ni na ovom planu nije bio shvaćen.

Neposredno pred smrt predao je u štampu jednom drugom izdavaču rukopis “Pljevaljski Bošnjaci/Muslimani u suživotu”, koji, nažalost, nije dočekao. Radovao se tom djelu, kako bi u mirnijim vremenima dokazao koliko je bio u pravu, koliko neshvaćen i slično.

Nakon penzionisanja, došao je da stalno živi u svoj rodni grad i da se bavi publicistikom i naučnim radom. Nije mogao da prihvati nacionalne podjele, mržnju ili bilo šta što ljude razdvaja. Stoga se i prihvatio da radi u Građanskoj partiji (čiji je bio predsjednik OO) najviše da okupi pripadnike sva tri naroda koji žive u Pljevljima, oko istovjetnog cilja, ne zbog političke karijere, jer to niti je bio niti volio. U nekoliko TV emisija promovisao je orijentalno kulturno nasljeđe Pljevalja.

Ostavio je dragocjena djela, koja bi trebalo da ugledaju svjetlost dana, kako bi se i na taj način tradicija ove čestite porodice sačuvala, posebno kroz njegove već pomenute dvije knjige, uz neimarska djela njegovih predaka, gradnjom mnogih zadužbina, među kojim i gornjeg dijela munare (iznad šerefeta) porušenog od udara groma na Husein-pašinoj džamiji u Pljevljima.

Dr Miodrag Mišo Bojović je umro iznenada 3. novembra 2005. godine, a sahranjen je dan kasnije u porodičnoj grobnici u manastirskom groblju u Pljevljima.

Uzeir BEĆOVIĆ

Donatori

Donatori Almanaha			
IME	PREZIME	MJESTO	PRILOG u \$
Kemal	Šarkinović	New York	100,00
Ago	Koljenović	New York	100,00
Mersim	Zilkić	New York	100,00
Adem	Rastoder	New York	60,00
Ruždija	Rastoder	New York	60,00
Haso	Deljanin	New York	50,00
Ismet	Pjetrović	New York	50,00
Ruždija	Jarović	New York	50,00
Bajram	Mulić	New York	50,00
Ramo	Đurković	New York	20,00
Zamo	Feratović	New York	20,00
Hasan	Pupović	New York	20,00
Zaim	Dervišević	New York	20,00
Dževad	Dervišević	New York	20,00
Fuad	Dervišević	New York	20,00
Enver	Radončić	Gusinje	60,00

Donatori Almanaha			
IME	PREZIME	MJESTO	PRILOG u €
Isad	Rastoder	Ljubljana	400,00
Belisa	Harbić	Bar	200,00
Dr Raif	Hajdarpašić	Sarajevo	100,00
Jakub	Durgut	Pljevlja	50,00
Dr Zulfikar	Katana	Pljevlja	50,00
Skender	Bajrović	Ljubljana	50,00
Šemso	Đešević	Kranj	50,00
Etem	Tošić	Ljubljana	50,00
Safet	Redžematović	Kranj	50,00
Dževad	Jevrić	Ljubljana	50,00
Halim	Bektešević	Ljubljana	50,00
Adem	Jevrić	Ljubljana	20,00
Ramiz	Nikočević	Kranj	20,00

Postanite i Vi dio porodice "Almanaha". Poma`u}i nama gradite budu}nost svojoj djeci i svojim potomcima, a spomenik svojim precima. Neka va{e ime ostane zapisano me | u poklonicama kulture, nauke i umjetnosti.

`ra-un br.: 550-3717-87

Udru`enje Almanah" - Podgorica

"Almanah" mo`ete naru-iti po cijeni od 10 Å po primjerku uplatom na `iro ra-un: 550-3717-87, u korist Udru`enja "Almanah" - Podgorica, ili pozivom na telefone: 081/242-593; 081/225-458; 069/310-585

almanah

^ASOPIS ZA PROU^AVANJE, PREZENTACIJU I ZA[TITU KULTURNO-ISTORIJSKE BA[TINE BO[NJAKA/MUSLIMANA

Izlazi dva puta godi{nje

[tampa: 3M Makarije - Podgorica

Tira`: 1.000 primjeraka

Adresa: "Almanah", S. M. Ljubi}e 11, Podgorica

E-mail: almanah@cg.yu

E-mail glavnog urednika: serbor@cg.yu

Internet adresa: <http://www.almanah.cg.yu>